are și o mare slăbiciune, în măsura în care angajamentele părților depind de credibilitatea Societății Națiunilor și de susținerea puterilor occidentale garante ale sistemului versaillez, Franța și Marea Britanie.[4] Cele două țări sunt, de altfel, singurele dintre marile puteri ce au decis configurația mondială postbelică și care încă și-o mai asumă. Și aceasta într-o măsură limitată. Cu Statele Unite retrase, imediat după război și Conferința de pace de la Paris (1918–1920), într-o „splendidă izolare", și cu Japonia și Italia de mult intrate în tabăra contestatarilor Versailles-ului, pacea și stabilitatea europene depind, în cele din urmă, de voința și implicarea Franței și a Marii Britanii. Însă, așa cum reiese din pozițiile lor în crizele europene din anii anteriori (remilitarizarea Renaniei, în 1936, și Anschluss-ul, în 1938), și ele ezită, ba chiar înclină spre compromis.[5]

Primul act al dramei finale are loc pe 30 septembrie 1938, la München, când Chamberlain și Daladier semnează cu Hitler și Mussolini un acord prin care Germaniei i se recunoaște dreptul de a ocupa Regiunea Sudetă din Cehoslovacia. 800.000 de germani locuiesc în această regiune, și Hitler îi manipulează pe cei doi prim-miniștri occidentali cu ideea că, după ce îi va aduce pe toți germanii între granițele patriei-mamă, pretențiile sale teritoriale vor înceta. Aterizați în aceeași după-amiază pe aeroportul din München, cei doi reprezentanți ai guvernului cehoslovac – Hubert Masařyk, secretarul particular al ministrului cehoslovac de externe, și Vojtěk Mastný, ministrul cehoslovac la Berlin – nu doar că nu au fost admiși la discuții, dar au fost preluați din aeroport de Gestapo, duși direct la hotelul Regina – unde era cazată și delegația britanică – și obligați să rămână în camere, fără posibilitatea de a vorbi la telefon cu Praga, într-un regim de „suspecți în custodia poliției"[6].

Pentru Praga, semnarea acordurilor de la München e o zi de doliu național, dar la Londra – unde Chamberlain e primit ca un adevărat erou – vestea încheierii lor e sărbătorită de majoritatea populației și a politicienilor drept momentul în care Al Doilea Război Mondial a fost evitat. În lunile care precedă izbucnirea războiului, se va dovedi, pur și simplu, o greșeală politică uriașă și „o înfrângere fără război", așa cum o numește anticonciliatoristul Winston Churchill, aflat acum în opoziție cu propriul său partid.[7] Din această facilă cedare a democrațiilor occidentale, Hitler a înțeles că are în față un adversar slab și temător, pe care îl poate hărțui în continuare cu pretenții teritoriale pe seama micilor săi aliați, până când armata germană va fi suficient de bine pregătită încât să poată declanșa marele război decisiv. Deși promisese la München că, după încorporarea Regiunii Sudete între granițele Germaniei, pretențiile sale teritoriale față de statele din est vor lua sfârșit, pe 14 martie 1939 ocupă cu totul

Cehoslovacia – devenită între timp Ceho-Slovacia – spre „stupoarea" britanicilor, cărora nu le vine să creadă că un șef de stat își poate încălca atât de flagrant cuvântul dat.[8] Apoi, după doar câteva luni, își manifestă pretențiile asupra Danzigului, orașul de la Marea Baltică căruia sistemul de la Versailles îi conferise un statut autonom și îl plasase sub controlul Ligii Națiunilor, dar față de care Polonia avea drepturi economice speciale și acces prin așa-numitul „coridor polonez" ce desparte Germania de teritoriul Prusiei Orientale. E una dintre vulnerabilitățile ordinii europene stabilite la Versailles, cu care Franța și Marea Britanie sunt acum obligate să se confrunte. După München și după comportamentul inacceptabil al lui Hitler în raport cu obligațiile asumate prin acorduri, conciliatorismul își pierde vertiginos din popularitate, iar guvernele britanic și francez sunt confruntate cu nevoia unui activism politic extern de pe poziții cu mult mai precare decât în urmă cu trei ani. Atunci, o simplă demonstrație de forță și afirmare a voinței de apărare a ordinii internaționale i-ar fi impus lui Hitler o retragere rușinoasă de pe pozițiile de forță adoptate odată cu remilitarizarea Renaniei. Trei ani mai târziu însă, Germania se găsește într-o poziție care îi permite să-i pună pe aliații occidentali în fața faptului împlinit. Următoarea linie roșie pe care o încalcă Germania, odată cu deschiderea ofensivei propagandistice împotriva Poloniei, va fi și cea care va declanșa războiul. Garanțiile pentru independența și suveranitatea poloneză – dar nu neapărat pentru integritatea sa teritorială – sunt cele care operaționalizează această modificare de paradigmă în planul acțiunii politice externe a Marii Britanii și Franței (31 martie, respectiv 6 aprilie 1939).[9]

La rândul lor, statele central- și est-europene – toate rezultate din sistemul de tratate de la Versailles, toate având acorduri politice și tratate militare cu Franța și cu Marea Britanie – au înțeles din ceea ce i s-a întâmplat Cehoslovaciei că marile democrații aliate, pe sprijinul cărora contau în astfel de situații, s-ar putea foarte bine nu doar să nu le ofere sprijinul promis atunci când vor avea nevoie, ci chiar să le sacrifice fără reținere, în pofida tuturor angajamentelor asumate. Disoluția Micii Înțelegeri prin dezmembrarea statului cehoslovac dă semnalul pentru căutarea frenetică a unor soluții individuale de supraviețuire, alternative la sistemul de alianțe deja existent. Lipsa unui spațiu real de manevră determină aceste state să își găsească propriile căi de negociere cu principalele puteri revizioniste europene, Germania, Italia și Uniunea Sovietică, dar și cu statele-satelit ale acestora, cum sunt Ungaria și Bulgaria. Unul dintre exemplele proeminente este Iugoslavia, care negociază și semnează un tratat de prietenie cu Bulgaria (1937) pentru ca, în anii 1938–1939, să inițieze și o politică de apropiere față de Italia.[10] Punctul culminant al acestor

mutații succesive operate în politica sa externă îl constituie aderarea Iugoslaviei la Pactul Tripartit (Germania, Italia și Japonia) la 25 martie 1941.[11]

În cazul României, imposibilitatea unor aranjamente similare cu Ungaria și Bulgaria, care ar fi însemnat cedări teritoriale de neacceptat din punctul de vedere al politicii interne și externe, a condus la încercări succesive de normalizare a relațiilor cu URSS, în speranța unei contracarări diplomatice a amenințării politice și militare de la frontierele estice, de departe cel mai acut dintre riscurile la adresa securității sale naționale. Demersurile ministrului român al afacerilor externe Nicolae Titulescu, materializate în reluarea relațiilor diplomatice (1934), acompaniate de gesturi de bunăvoință ce contribuie la detensionarea situației de la granița de pe Nistru, duc la parafarea unui Tratat româno-sovietic de asistență mutuală (Montreux, 1936). Demiterea lui Nicolae Titulescu (1936), dar și schimbarea de curs în politica externă sovietică fac însă inoperante aceste evoluții pozitive.[12] În consecință, în 1939, România resimte mai mult ca niciodată povara amenințării sovietice și încearcă să găsească o soluție diplomatică. Tentativa din toamna anului 1939 de a utiliza bunele relații turco-sovietice ilustrează aceste ultim curs de acțiune. Din păcate, după cum se va vedea, fără nici un rezultat pozitiv.

În relația cu Germania, România condusă de regele Carol II se găsește într-o poziție aparent favorabilă. Germania are o economie a cărei principală problemă este lipsa materiilor prime, iar România are astfel de materii prime, în special petrol și cereale, din belșug. Totuși, germanii nu sunt inițial foarte interesați să încheie un tratat de cooperare economică cu România, motivele reticenței lor fiind în primul rând politice. Carol II, care încearcă să ducă o politică „de echilibru" – fără să renunțe la alianța cu democrațiile occidentale, dar și fără să refuze hotărât o apropiere de Germania –, inițiază demersuri discrete, dar insistente pe lângă Legația Germaniei la București încă din 29 septembrie 1938, înainte chiar ca Acordurile de la München să fie semnate oficial.[13] În viziunea diplomației românești, Germania nu se numără printre inamicii direcți ai Bucureștiului, în vreme ce Italia, ca „soră latină", i-ar putea fi chiar prietenă. În schimb, cele mai mari temeri de securitate sunt legate de Ungaria și de URSS, cele două țări cu care există diferende teritoriale. În mijlocul furtunii create de expansiunea germană în Europa, întreaga politică externă românească e deci calibrată – sau recalibrată – în așa fel încât să-i protejeze granița de vest, acolo unde ungurii așteaptă doar un moment favorabil pentru a rodobândi Transilvania, dar și granița de est, nerecunoscută de URSS după Primul Război Mondial. Teama

românilor de Ungaria nu este, în fond, chiar așa de mare: armata română a mai învins armata maghiară într-un război și ar putea s-o mai facă o dată. Cu o condiție importantă, totuși: ca ungurii să nu obțină protecția și ajutorul Germaniei. URSS, în schimb, e marea spaimă a tuturor românilor, acea putere perfidă și violentă care, odată activată, ar arunca România „în voia Domnului"[14]. Cum însă URSS nu are, până în august 1939, o poziționare clară, tatonând deocamdată terenul și înspre puterile democratice, și înspre Germania, primele planuri de mobilizare românești se concentrează mai ales pe granița cu Ungaria.

Problemele interne ale României – ca, de altfel, ale tuturor celorlalte state central- și est-europene rezultate din sistemul de la Versailles – sunt la fel de complicate ca acelea externe. De la reîntoarcerea pe tron a lui Carol II, în iunie 1930, democrația românească interbelică, deja fragilă, a început să se erodeze iremediabil. Regele, care a pus decisiv umărul la compromiterea mecanismelor ei, și-a instaurat, de la începutul lui 1938, propria dictatură: pe 20 februarie 1938 a desființat Constituția din 1923 și a înlocuit-o cu o alta, care îi conferea monarhului puteri sensibil sporite. O lună mai târziu a dizolvat prin decret partidele politice, lichidând practic regimul parlamentar. A urmat interzicerea oricăror forme de asociere în organizații publice care nu aveau girul regal și, pe 16 decembrie 1938, constituirea prin lege a Frontului Renașterii Naționale (FRN), primul partid unic din istoria României, din care, conform legii, membrii Consiliului Regal făceau parte de drept și în care aveau dreptul să se înscrie toți cetățenii români cu vârsta de peste 20 de ani. Șeful suprem al FRN-ului era, potrivit legii, regele însuși, iar organele de conducere erau numite prin decret regal.[15]

Nutrind vechi ranchiune împotriva sistemului de partide din România – cu o mențiune specială pentru Partidul Național-Liberal –, Carol II a modificat radical arhitectura vieții politice românești, și din propria dorință de putere, dar și din convingerea că, într-o Europă în care dictaturile păreau să aibă cel mai mare succes, o dictatură regală ar fi putut feri România de cele două pericole considerate de el principale: înnămolirea într-un pluripartidism contraproductiv, marcat de nesfârșite dispute politice, sau, dimpotrivă, preluarea puterii de către Mișcarea Legionară, principala organizație românească de extremă dreaptă, sprijinită de Germania nazistă și al cărei lider, Corneliu Zelea Codreanu, se bucură de o popularitate crescândă. Regele îl vede pe Corneliu Zelea Codreanu drept principalul său adversar din interiorul României și, după ce alegerile din decembrie 1937 îi confirmaseră acestuia ascensiunea în preferințele electoratului, hotărăște

să-l elimine din viața politică, recurgând la aceeași metodă pe care legionarii înșiși o practicau de mai bine de un deceniu împotriva adversarilor politici: asasinatul. În noaptea de 29 spre 30 noiembrie 1938, Codreanu, arestat între timp, și alți 13 deținuți legionari condamnați pentru asasinarea unor oameni politici democrați sunt scoși din casa de lângă Râmnicu Sărat unde beneficiau de un regim favorabil de detenție, condiționat de abținerea legionarilor de la violențe, urcați într-un camion cu destinația Jilava și împușcați în pădurea de la Tâncăbești. Explicația oferită public pentru uciderea lor este că încercaseră să evadeze.

Regele crede că, prin acest asasinat și prin trimiterea în lagăr sau în închisoare a majorității membrilor Mișcării Legionare, și-a asigurat liniștea internă, mai ales că, după o perioadă de instabilitate guvernamentală, pe 7 martie 1939, pare să-și fi găsit și prim-ministrul potrivit, în persoana lui Armand Călinescu, fost membru al Partidului Național-Țărănesc și un adversar la fel de înverșunat al legionarilor pe cât e și regele însuși. Primul efect al uciderii liderului legionar e însă stricarea relației abia începute cu Germania. Decizia lui Carol II intervine într-un moment în care, aparent, relațiile bilaterale erau pe cale de a fi deblocate. La 24 noiembrie 1938, regele avusese o întrevedere cu cancelarul german pentru a pleda pentru un acord economic. În schimbul materiilor prime românești, acesta ar fi deblocat comenzile românești de armament plasate în fosta Cehoslovacie – mare parte dintre ele deja executate, dar nu și livrate – și ar fi deschis calea achiziției ulterioare de armament german, esențial pentru modernizarea armatei române. O astfel de relație economică apropiată ar fi trebuit să reprezinte și o cale de cointeresare a Germaniei în asigurarea independenței, suveranității și mai ales a integrității teritoriale a României, un mijloc de îndepărtare a spectrului unei posibile susțineri germane a pretențiilor teritoriale maghiare asupra Transilvaniei. Asasinarea lui Codreanu și a celorlalți lideri legionari, imediat după întrevederea de la Berlin, e însă văzută de Hitler ca o declarație directă de inamiciție. Führerul e înfuriat de această represiune brutală asupra singurei formațiuni politice de la București care simpatiza cu Germania nazistă. În semn de supremă umilire, îi trimite înapoi regelui României decorațiile pe care acesta le distribuise oficialilor germani cu ocazia vizitei sale, iar negocierile pentru un eventual acord economic sunt stopate.[16]

Carol II nu e un rege respectat de popor. Aventurile lui erotice din vremea când era prinț moștenitor, faptul că își părăsise, în 1925, soția, copilul și poziția de moștenitor al tronului pentru a fugi în străinătate cu Elena Lupescu, ultima din șirul femeilor de care se îndrăgostea periodic, felul în care aterizase apoi, clandestin, în

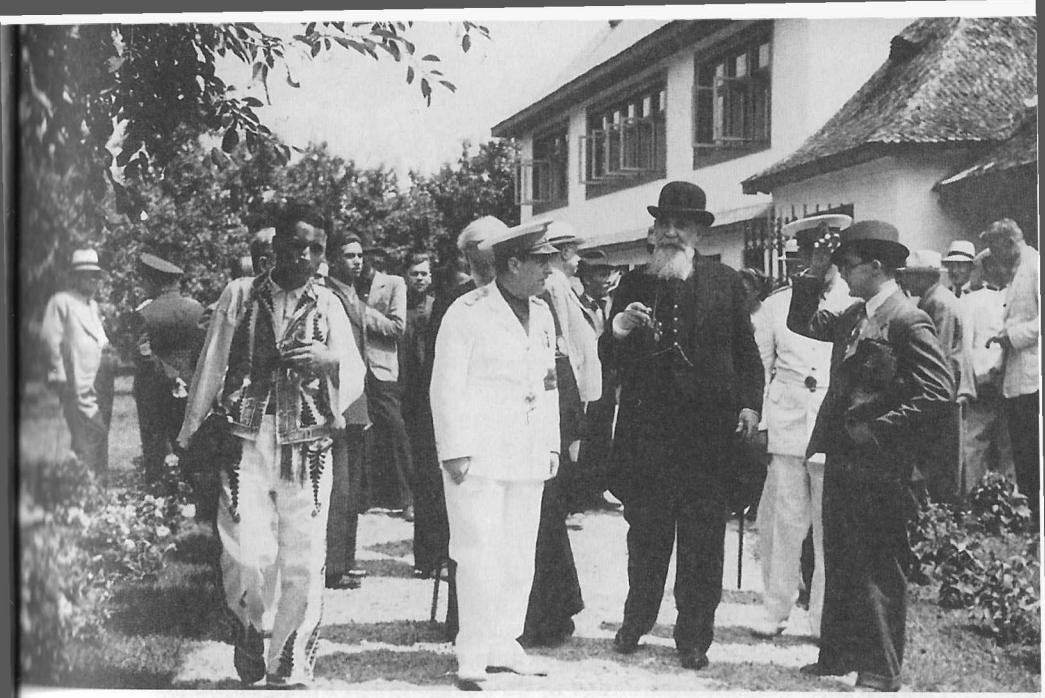

Nicolae Iorga la deschiderea cursurilor Universității populare de la Vălenii de Munte (15 iul. 1939).

Carol II împreună cu prim-ministrul Armand Călinescu la sărbătorirea Zilei Aviației (Sf. Ilie), pe Aeroportul Băneasa (2 aug. 1939).

Carol II în fața cabanei sale de vânătoare de pe domeniul regal de la Scroviștea (1939).

Patriarhul Nicodim împreună cu membri ai Sinodului Bisericii Ortodoxe Române alături de prim-ministrul Armand Călinescu și înalte oficialități ale statului și armatei pe treptele Palatului Patriarhal din București (1939).

România, pentru a se instala pe tronul pe care îl refuzase cu cinci ani în urmă, detronându-și fiul în vârstă de opt ani și trimițându-și în exil soția, care fusese silită să accepte divorțul, reputația de rege imoral, cartofor și corupt, care se înconjoară de afaceriști la fel de corupți ca și el, capabili să-i întrețină stilul luxos de viață cu cadouri costisitoare, nimic din toate astea nu e de natură să-l recomande ca pe un rege respectabil, nici măcar în ochii românilor. Oricât de generoasă ar fi societatea românească cu standardul de moralitate al personajelor publice, de la rege și de la instituția monarhică se așteaptă totuși la mai mult. Nici înclinația lui către parade, uniforme și manifestații publice cu regie de operetă nu este apreciată. Faptul că i-a îmbrăcat pe membrii FRN-ului, ai guvernului, pe academicieni, pe copiii și tinerii înregimentați obligatoriu în Straja Țării cu uniforme pompoase, ridicole, desenate după propriile sugestii, apoi faptul că își exercită fanteziile vestimentare și asupra propriului fiu, principele Mihai – pe care, după ce l-a detronat, l-a numit voievod de Alba-Iulia și, deși are aproape 18 ani, încă îl obligă să poarte pantaloni scurți la ceremoniile străjerești – sunt subiecte de glume spuse, cu destulă îndrăzneală, la toate colțurile de stradă și motive de nemulțumire din partea celor obligați să apară astfel costumați la reuniunile oficiale. Unii dintre membrii de frunte ai FRN-ului refuză cu încăpățânare să se afișeze în uniforma impusă de rege, invocând tot felul de pretexte. Cel mai cunoscut dintre ei este istoricul Nicolae Iorga, fostul profesor al lui Carol II, acum profesorul voievodului Mihai. Atunci când regele îi cere personal să se îmbrace astfel, istoricul îi solicită un ordin scris. Imperturbabil, regele i-l scrie și i-l semnează.[17] Când, la Te Deum-ul din 1 ianuarie 1939, se inaugurează noile uniforme ale membrilor guvernului, bucureștenii pândesc spectacolul: se zvonise că aceste uniforme, de culoare *bleu-ciel*, aveau pe umăr „un canar mecanic care cânta". Toată lumea e dezamăgită atunci când zvonul se dovedește neadevărat: noile uniforme sunt de culoare albastru închis și destul de simple. „Lumea e rea", comentează consilierul regal Constantin Argetoianu.[18]

Dincolo de defectele personale ale regelui, sunt destui românii care totuși, în ceea ce privește politica, văd lucrurile la fel ca el – inclusiv Nicolae Iorga. Mulți cred că democrația românească bazată pe pluripartidism ajunsese într-un impas, iar România are nevoie acum de o voință unică și de o voce autoritară, care să o conducă prin turbulențele epocii. Cine ar fi deci mai potrivit pentru acest rol dacă nu regele, reprezentantul celei mai puțin contestate instituții politice românești? Implicația acestei stări de fapt – la care nici românii, dar nici regele nu se gândesc deocamdată – e că, dacă lucrurile ies prost până la urmă, acea voință unică va fi și singura care va trebui să dea socoteală.

1939, cel de-al doilea an al dictaturii sale, nu e deloc simplu pentru Carol II. La începutul anului, se decretează mobilizarea rezerviștilor, mai ales ca urmare a atitudinii Ungariei, care masează trupe la granița cu România și se arată foarte activă în a revendica bucăți din țările pe care Hitler intenționează să le dezmembreze. După doar două luni, în martie, opinia publică e nemulțumită de aceste mobilizări, nu le vede rostul. Războiul pare deocamdată o realitate îndepărtată. Dar ceea ce nu se vede din public încep să conștientizeze politicienii: armata română e mai mult decât nepregătită pentru un conflict armat. Orice conflict armat, chiar și cu Ungaria.[19]

Același început de an găsește România în plin efort de a relua tratativele economice cu Germania. Între timp, regele numise un nou ministru de externe, în persoana lui Grigore Gafencu, un diplomat dinamic și cu viziune, care însă nu e nici el, așa cum nu sunt cei mai mulți dintre diplomații și politicienii români, un simpatizant al Germaniei naziste. Gafencu face totuși eforturi considerabile pentru a debloca negocierile cu Hitler. Va reuși abia la sfârșitul lui ianuarie 1939. Și diplomația românească, și regele Carol II – care, fidel politicii sale de echilibru, vizitase în noiembrie, înainte de a merge la Berlin, Londra și Parisul – putuseră constata că în Marea Britanie și Franța intențiile de a apăra efectiv statele central- și est-europene împotriva unei eventuale agresiuni germane erau aproape inexistente. Pe tot parcursul crizei politice internaționale care precedă izbucnirea războiului, opinia publică britanică este, spre exemplu, convinsă, că România, alături de Cehoslovacia și Polonia, e una dintre țările cele mai expuse unui atac german, însă această convingere nu influențează în nici un fel părerea publicului britanic că Londra n-ar trebui să intervină în apărarea acestor state, indiferent de angajamentele luate față de ele prin tratate.[20]

La jumătatea lunii martie 1939, când trupele germane se pregătesc să intre în Praga, negocierile pentru acordul economic româno-german sunt pe ultima sută de metri. Cu aceeași lipsă de solidaritate care împiedicase, pe tot parcursul perioadei interbelice, statele din estul Europei și din Balcani să formeze un sistem de alianțe solide, Ungaria și Polonia acceptaseră în toamna anului 1938 invitația italo-germană de a participa la dezmembrarea statului cehoslovac. Atunci, prin vocea ministrului său de externe, Józef Beck, Polonia invita și România să ocupe o bucată din teritoriul fostului stat cehoslovac, invitație declinată cu tărie de suveranul român în întrevederea avută cu reprezentantul statului polon la Galați, pe 19 octombrie 1938.[21] Acum, Carol II își convoacă Consiliul de Coroană – cu Iorga așezat „la dreapta sa"[22] –, care, după obișnuitele discursuri patriotice, ia hotărârea „de a continua cu măsurile de siguranță militară, de a intensifica

înzestrarea armatei și paza evenimentelor cu arma la picior"[23]. Cu alte cuvinte, conform rezumatului făcut de rege în jurnalul său, „să nu mișcăm, așteptând evenimentele"[24]. Din discuțiile purtate în acest Consiliu de Coroană, toți participanții, inclusiv regele, ies neplăcut surprinși de cât de slab s-au prezentat reprezentanții armatei. Șeful Statului Major român, generalul Florea Țenescu, le explicase tuturor, „fără suflet", dar cu multe date tehnice, că, de fapt, în acel moment, armata română i-ar putea face față cu greu celei maghiare și doar dacă aceasta din urmă nu va avea sprijinul Germaniei.[25]

La Londra, ocuparea Pragăi de către germani are drept efect „moartea concilierii". Însă nu imediat. Neville Chamberlain comunică inițial evenimentul ca „un președinte de companie care anunță închiderea unei filiale din teritorii străine", și abia când adversarii săi îi cer insistent socoteală revine cu declarații mai ferme, potrivit cărora „Marea Britanie preferă să intre în război" decât să accepte noi acțiuni de acest fel din partea lui Hitler.[26] Marele șoc al diplomației londoneze vine însă, în aceste zile, din partea unui român: ministrul României la Londra, Viorel V. Tilea.

Pe 14 martie 1939, când se prezintă la Foreign Office pentru o convorbire cu lordul Halifax, secretarul de stat al Ministerului de Externe britanic, Tilea nu e decât de două luni în funcție, de pe 9 ianuarie 1939. E un diplomat tânăr – are 43 de ani –, cu relativ puțină experiență în diplomație și un anglofil convins. Starea lui de spirit surescitată e în acord cu tensiunea nervoasă resimțită în aceste zile la Londra și în toate celelalte capitale europene. Are grijă să-i precizeze de la început lui Halifax că demersul său este personal și că nu a fost mandatat de guvernul României în această chestiune, dar îi dă de înțeles că guvernul român și-ar dori, cu siguranță, să afle cât mai repede poziția Marii Britanii. Apoi îl anunță că, în cursul negocierilor pentru încheierea Tratatului economic româno-german, Germania a prezentat României o cerere *ultimativă* de a i se acorda monopolul asupra exporturilor românești în schimbul garantării granițelor țării. Tilea pare convins că, în această situație, e doar o chestiune de zile până când s-ar putea produce un atac german și asupra României.[27]

Halifax e electrizat de comunicarea făcută de Tilea. Trimite imediat telegrame la Paris, Varșovia, Ankara, Atena, Belgrad și... Moscova, întrebând guvernele respective care ar fi reacția lor la un eventual atac german. Știrea, publicată în ziarele britanice *Times* și *Daily Telegraph*, stârnește mare vâlvă, iar dezmințirea ei vine abia după 24 de ore, din partea reprezentantului britanic la București, care anunță că, din cele relatate de Tilea, „nici un cuvânt nu e adevărat"[28]. Ministrul de externe, Grigore Gafencu, îi asigură și el pe

diplomații londonezi că nu există nici o amenințare iminentă la adresa independenței economice și politice a României și că tratativele cu germanii decurg normal.[29] De altfel, peste câteva zile, pe 23 martie, se semnează Tratatul economic româno-german.

În mijlocul confuziei create de dezmembrarea Cehoslovaciei, guvernul britanic pornise însă ofensiva diplomatică, iar acum nu mai poate da înapoi. Britanicii încearcă așadar să creeze un sistem de acorduri interdependente, „în jurul Uniunii Sovietice", și să-i convingă pe polonezi să se angajeze că vor interveni în apărarea României dacă aceasta este atacată, cu promisiunea că Marea Britanie și Franța li se vor alătura imediat.[30] Situația se dovedește însă complicată încă de la primele discuții. Polonia nu dorește să se angajeze în favoarea României, deși inițial Józef Beck, ministrul polonez de externe, le promisese acest lucru britanicilor,[31] iar Grigore Gafencu, ministrul român de externe, se arată și el reticent față de încheierea unui pact de asistență mutuală, temându-se că Germania l-ar putea considera drept o provocare.[32] În plus, și polonezii, și românii au mari reticențe față de ideea unei colaborări cu Uniunea Sovietică. Pe 8–9 aprilie, în pline discuții cu franco-britanicii, Gafencu merge la Ankara, unde încearcă să se asigure pe lângă autoritățile turce că acestea vor permite trecerea prin strâmtori a ajutoarelor militare pe care România speră să le primească din Franța și Marea Britanie. Guvernul turc, a cărui inițiativă e sprijinită și de Londra, îi propune atragerea Bulgariei în Antanta Balcanică, cu speranța că acest lucru ar putea rezolva problema revendicărilor teritoriale bulgare față de statele vecine. Gafencu e însă reticent față de această inițiativă. Se teme că introducerea în Antanta Balcanică a unei țări aliniate politic Germaniei naziste și Italiei fasciste ar slăbi atât alianța, cât și poziția României în cadrul acesteia.[33] Încă o dată, se adevereste că între țările din sudul și estul Europei sunt mult prea multe interese divergente, prea multe orgolii și, dincolo de retorică, mult prea puțină solidaritate reală pentru ca un front comun împotriva lui Hitler să fie ușor de realizat.

În cele din urmă, după tratative anevoioase, Marea Britanie și Franța sfârșesc prin a acorda garanții de securitate, mai întâi Poloniei, despre care Chamberlain află, la sfârșitul lui martie, prin intermediul unui corespondent al ziarului *News Chronicle*, că ar putea fi prima victimă a unui „atac fulgerător" din partea Germaniei,[34] urmată apoi de Grecia și România.[35] La București, aceste garanții – a căror valoare rămâne totuși să fie confirmată odată cu evoluția evenimentelor – sunt primite cu „vie mulțumire", dar tonul afișat în public de guvernul român e destul de discret, pentru a nu ofensa în vreun fel Germania.[36] Românii știu că motivul principal pentru care Londra și Parisul conveniseră să acorde, în sfârșit, aceste garanții nu

are o legătură directă cu interesul francezilor sau al britanicilor față de România, ci e o consecință a invadării Albaniei de către Italia lui Mussolini. Această invazie, produsă pe 7 aprilie 1939, alertase guvernul britanic în legătură cu securitatea Greciei, țară cu adevărat importantă pentru interesele Marii Britanii în Balcani.

În ce privește incidentul Tilea, toate semnele de întrebare pe care le-a născut în cancelariile europene rămân în picioare. Românii dezmint vehement că Bucureștiul i-ar fi autorizat demersul sau măcar că ar fi știut ceva despre el. În notele sale de jurnal, regele apreciază că „s-a condus ca un dobitoc, luând inițiative nepermise" și cere „să fie chemat de îndată în țară ca să dea explicații"[37]. Dar, după ce e chemat și se explică, Tilea nu e retras din postul său de la Londra și nici nu e clar cât de serios a fost admonestat de superiorii săi ierarhici.[38] Pentru germani, care totuși încheie, la scurtă vreme după consumarea incidentului Tilea, tratatul economic cu România, subzistă totuși bănuiala că regele Carol nu fusese străin de acțiunea reprezentantului său la Londra.[39] Mai ales că, în noile condiții create de garanțiile franco-britanice și de încheierea tratatului economic cu Germania, România se găsește acum în poziția de a fi, potrivit expresiei ministrului său de externe, „garantată de Londra și înarmată de Berlin"[40].

Pe 18 aprilie, Gafencu ajunge și el la Berlin și are o întrevedere cu Hitler, căruia încearcă din nou să-i smulgă promisiunea că Germania nu va sprijini Ungaria împotriva României. Îl asigură că garanțiile franco-britanice au doar „un caracter pașnic și unilateral" și pleacă de la discuții convins că „Hitler nu vrea un conflict, ci noi succese". Apoi, potrivit aceleiași strategii diplomatice pe care o aplicase în toamna lui 1938 și Carol II, se duce să viziteze Londra, Parisul și Roma. Tonul lui și nuanțele pe care le pune în discuții sunt însă, la Paris și la Londra, sensibil diferite de cele pe care le adoptase la Berlin. Informat despre acest fapt de diplomații germani din capitala Franței, Hitler, căruia Gafencu îi făcuse inițial o impresie favorabilă, conchide că ministrul de externe român e „un om pe care nu te poți bizui". Va rămâne cu această primă impresie până la demisia lui Gafencu din funcția de ministru de externe, pe 29 mai 1940.[41]

În ciuda tensiunilor crescânde din politica europeană și a prefigurării tot mai clare a intenției lui Hitler de a supune și Polonia unui tratament similar celui aplicat Cehoslovaciei, cetățenii Europei par hotărâți să-și petreacă vara fără a se gândi obsesiv la posibilitatea izbucnirii unui război. Această posibilitate e acum foarte mare, dar viața de zi cu zi, cu grijile și plăcerile ei mărunte, trebuie să meargă înainte. „Nu te sinchisi de Hitler. Ia-ți vacanță. Rezervă aici" – e textul unei reclame a unei agenții de turism londoneze, afișată pe străzile capitalei

britanice.[42] Ziarele britanice îi îndeamnă și ele pe cetățeni să nu se lase copleșiți de grijile legate de viitor și să-și îngăduie să se relaxeze. Cât despre prim-ministrul Chamberlain, acesta este un mare amator de pescuit și nu ratează nici o ocazie de a-și practica hobbyul pe domeniile prietenilor săi.

Parisul e, în vara lui 1939, deja plin de refugiați spanioli, fugiți la sfârșitul Războiului Civil, după ce Franco învinge definitiv Armata Republicană. Nu e o priveliște prea veselă, dar asta nu-i împiedică pe parizieni să se arunce în vârtejul balurilor dansante și al marilor petreceri zgomotoase, parcă chiar cu și mai mult entuziasm decât de obicei. Apoi, când sezonul monden se încheie, trei milioane de francezi – o cifră record față de cele înregistrate până atunci – pleacă în vacanță la munte sau la mare. Lectura favorită a vilegiaturiștilor francezi e, în vara lui 1939, romanul *Pe aripile vântului,* al americancei Margaret Mitchell, câștigătorul Premiului Pulitzer din 1937, a cărui traducere tocmai a apărut în librării.[43]

Nici Micul Paris de pe malul Dâmboviței nu se lasă mai prejos. Vara toridă, tipic bucureșteană, îi gonește pe locuitorii orașului fie la mare, la Balcic sau la Mangalia, fie la munte, mai ales la Sinaia sau Predeal. Cei mai înstăriți își petrec vara ca de obicei, la moșiile proprii, la călărit, la pescuit sau la vânătoare. Iar cei care, dintr-un motiv sau altul, rămân în oraș umplu în fiecare seară sălile teatrelor de revistă, terasele restaurantelor și grădinile de vară. Trupa de comedie a lui Constantin Tănase e în plină glorie. Fără nici o legătură de rudenie cu faimosul actor și director de teatru, Maria Tănase, cea mai îndrăgită cântăreață din România, concertează în vara anului 1939 la Ruxandra-Park, alături de „celebra orchestră Nae-Arcuș-de-Aur". Vedeta masculină a grădinilor de vară e Jean Moscopol, iar pentru amatorii de ritmuri exotice multitudinea de baruri bucureștene oferă „numere străine și prețuri astronomice". Preferințele merg spre tango argentinian sau mexican, cântat de actrițe cu nume de scenă menite să impresioneze, precum „Miss Tamara di Sansalvador Veracruz"[44].

Spre deosebire de prim-ministrul britanic, regele Carol II și amanta lui, Elena Lupescu – al cărei nume de alint e Duduia – nu sunt amatori de pescuit, ci de vânătoare, pe care o practică destul de des pe domeniul regal de la Scroviștea. Carol și Duduia își construiesc aici o casă nouă care, în vara lui 1939, e în plin șantier. Când nu vânează, nu inspectează uniformele FRN-iștilor și nu prezidează mari adunări străjerești, regelui îi place să joace poker într-un cerc de prieteni bogați – botezați de popor, nu tocmai duios, „camarila" – despre care se spune că, atunci când vor să obțină vreun favor regal, îi lasă să câștige pe el și pe Duduie.

La inaugurarea statuii ecvestre a lui Carol I în Piața Palatului Regal, Nicolae Iorga și Armand Călinescu în uniformele FRN (10 mai 1939). Până la sfârșitul anului 1940, amândoi aveau să fie asasinați de comandouri legionare.

Regele Carol II dezvelește statuia lui Carol I (10 mai 1939).

Regele Carol II împreună cu moștenitorul tronului, marele voievod Mihai, este întâmpinat de prim-ministrul Armand Călinescu la Gara Băneasa (12 aug. 1939). Carol II se întoarce dintr-o călătorie neoficială la Istanbul, în cursul căreia a purtat convorbiri cu președintele Republicii Turcia, İsmet İnönü, încercând să obțină sprijin în negocierea unui pact de neagresiune cu URSS.

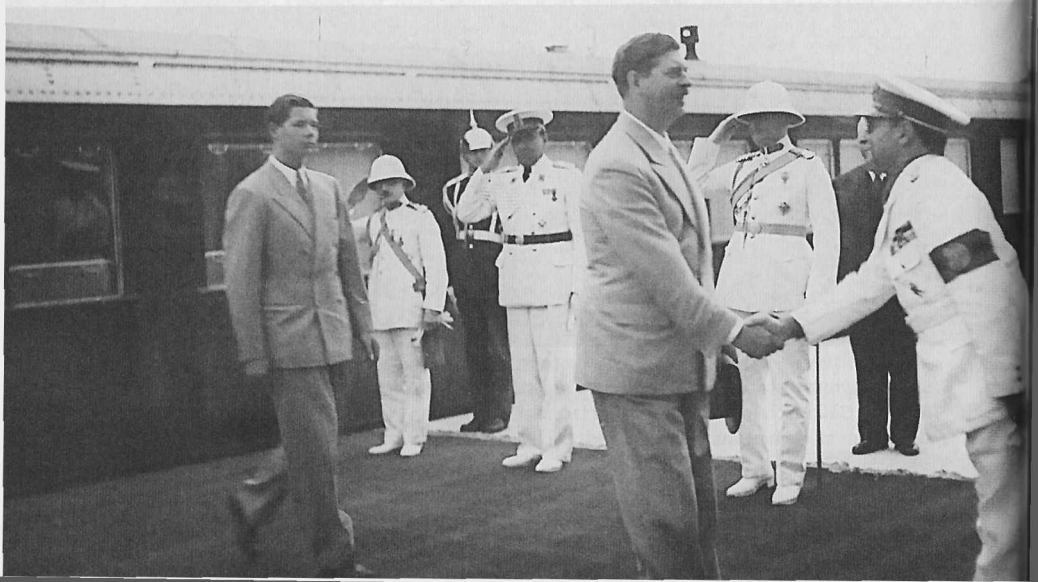

Până la vacanța de vară, regele are însă de sărbătorit centenarul stră-unchiului său, Carol I, primul rege al românilor și întemeietorul dinastiei. Rigidul și foarte onestul Carol I, atent întotdeauna la uzanțe și plin de scrupule când era vorba de păstrarea bunei imagini a dinastiei, avea o personalitate opusă celei a nepotului, de care, dacă ar mai fi trăit să-l vadă domnind, n-ar fi fost, cu siguranță, prea mândru. Dar, în 1939, dinastia are nevoie de acest prilej pentru a-și reafirma legătura cu românii, și Carol II nu l-ar rata pentru nimic în lume, dat fiind că îi permite să-și alăture reputația controversată memoriei impecabile a strămoșului său omonim. Festivitatea care are loc în Piața Palatului Regal pe 10 Mai – ziua regalității și ziua națională a României – e grandioasă și concepută în primul rând ca o nouă afirmare a cultului personalității lui Carol II. Regele iese din curtea palatului la ora „11 precis", îmbrăcat în uniformă de ofițer de cavalerie, cu panaș la caschetă, însoțit de marele voievod Mihai, îmbrăcat în uniforma vânătorilor de munte. Se intonează imnul regal, garda dă onorul, au loc defilarea militară și Te Deum-ul, apoi regele dezvelește uriașa statuie ecvestră realizată de sculptorul croat Ivan Meštrović:

„Asistența rămâne câteva clipe lungi, în care străbate toată istoria acestui popor de la păsirea primului lui Domnitor până astăzi – meduzată, pentru ca să izbucnească apoi în aplauze. Lângă grilajul Palatului alămurile murmură o rugăciune"[45].

Evenimentul e suficient de important încât Nicolae Iorga, aflat printre invitații de onoare, să-și pună uniforma de membru al FRN-ului. Totuși, marele savant nu se poate abține să nu remarce, în jurnalul său, că „nu face efect defilarea funcționarilor în uniformă. Mai puțin a femeilor"[46].

După festivitate, Iorga pleacă într-o călătorie de propagandă culturală în ducatul Luxemburg, iar la întoarcere se oprește la Veneția, unul dintre orașele lui preferate, unde, în 1930, fondase o Școală Românească de Studii Umaniste. Apoi, în iulie, se întoarce în România pentru a deschide, ca în fiecare an, cursurile „universității populare" pe care o înființase în casa lui de la Vălenii de Munte încă din 1908 și ai cărei cursanți – în majoritate intelectuali din zona rurală, pătrunși de ideologia naționalistă promovată de Iorga prin ziarul lui, *Neamul românesc* – îl idolatrizează.

Pe 5 iulie, Bucureștiul e martorul altor mari festivități publice, prilejuite de înscăunarea noului patriarh, Nicodim. Patriarhul Miron Cristea murise în martie, iar de atunci Nicodim ocupase poziția de locțiitor de patriarh. Ceremonia de învestire are loc tot la Palatul Regal și e urmată de un banchet, de care Iorga – surprins de reporteri în uniformă, alături de prietenul lui, antisemitul A.C. Cuza – profită

pentru a-i face noului patriarh un întreg program de „curățire" a ierarhiei Bisericii Ortodoxe Române:

„În Palat, îi spun că am avut îndoieli dacă are curajul de «a curăți». La Iași, a avut lângă el un singur om cinstit, pe Leu. Restul, jidoviți – cum e și orașul. Aici are a se teme de nepotul lui Miron [Cristea] și de intrigantul rutean Galaction Cordun. [Veniamin] Pocitan e în plină decădere. Din umbră pândește [Iuliu] Scriban. Îi urez să poată birui"[47].

Regele participă, pe 20 iunie, la inaugurarea în București a expoziției „Muncă și voie bună", denumirea organizației corporatiste înființate la București de Mihail Ralea, după modelele similare din Germania (organizația „Kraft durch Freude") și Italia („Dopo lavoro"). Apoi, pe 25 iunie, pe o căldură de 37 de grade, se duce împreună cu marele voievod Mihai, foarte pasionat de automobile și de avioane, la „marele premiu de automobile al Bucureștiului"[48]. Până în august, vara regală curge cam în același fel: mici escapade la Scroviștea, inaugurări de monumente prin țară, sărbătoarea Zilei Aviației (pe 20 iulie, de Sfântul Ilie), serile de poker sau de cinema la palat, multe lamentări despre căldura îngrozitoare din București, apoi, de pe 26 iulie până pe 12 august, croazieră pe Mediterana, cu iahtul, însoțit de Duduie și de marele voievod.[49] Spre finalul ei, îmbină totuși plăcerea cu munca: pe 11 august, are o întrevedere la Istanbul cu președintele Turciei, Ismet Inönü. Carol II încearcă să-l convingă să-i intermedieze eventualele negocieri cu URSS și cu Bulgaria. Ambele țări au revendicări teritoriale față de România – Bulgaria își reafirmase recent pretențiile asupra Cadrilaterului –, dar regele apreciază că, spre deosebire de revendicările ungurilor, cele ale bulgarilor și sovieticilor ar putea fi rezolvate pe cale diplomatică.[50]

Lovitura de teatru vine – pentru români și pentru întreaga Europă, care încă mai crede că Hitler ar putea fi oprit printr-o alianță între statele amenințate de expansiunea germană – pe 23 august 1939. Uniunea Sovietică, al cărei nou ministru de externe, Viaceslav Molotov, își petrecuse vara negociind în paralel acorduri de cooperare cu Marea Britanie, Franța și respectiv cu Germania, anunță semnarea unui pact de neagresiune cu aceasta din urmă. Așa-numitul Pact Ribbentrop–Molotov cade „ca o bombă" peste puterile occidentale.[51] E momentul în care strategia occidentală de încercuire a Germaniei se prăbușește, iar balanța forțelor se înclină decisiv în favoarea lui Hitler. La Londra, Chamberlain renunță pentru prima dată la reținerile sale de a vorbi despre o intervenție a Marii Britanii în război și anunță la radio că britanicii sunt gata să lupte „pentru menținerea acelor principii, [...] a căror încălcare ar însemna distrugerea oricăror

posibilități de pace și de securitate pentru popoarele lumii"[52]. La Paris, unde stânga reprezintă o forță politică importantă și mulți dintre intelectuali au simpatii comuniste, pactul URSS cu Germania nazistă deconcertează și bulversează opinia publică.[53] Și Franța, și Marea Britanie se pregătesc de mobilizarea generală, convinse că, din acest moment, nimic nu-i mai poate opri pe germani să invadeze Polonia.

La rândul lui, Bucureștiul trăiește acum primul moment de panică serioasă. Pe 21 august, la ora 4:30 dimineața, regele Carol II e trezit din somn de telefonul mareșalului palatului, Ernest Urdăreanu, care îl anunță că trebuie să-i comunice urgent ceva important: Ribbentrop, ministrul german de externe, pleacă la Moscova pentru a semna pactul de neagresiune, „acest act de înaltă trădare din partea Sovietelor". Urdăreanu e „tragic asupra știrii", dar regele nu se declară prea mirat:

„...De mult aveam hotărât impresia că se pregătea un concubinaj între nazism și comunism, și că între aceste două țări era o secretă simpatie de interese. Totuși, ca gest din partea Rusiei, este ceva scârbos să facă așa ceva, tocmai în momentul când trata cu misiunile anglo-franceze o convenție militară. Pentru noi e cât se poate de periculos, căci una din speranțele ce le aveam de a avea un spate sau flanc oareșicum asigurat s-au dus [sic!]. Nu cred că URSS vor merge mai departe, adică că vor participa la un război alături de germani, dar, desigur, ne vor putea crea greutăți în Basarabia"[54].

Nici românii, nici britanicii sau francezii nu cunosc în acest moment existența protocolului secret anexat pactului, prin care Germania și URSS își delimitează clar interesele teritoriale în Polonia, statele baltice și România. Există o oarecare bănuială că această înțelegere există, unul dintre cei aproape siguri fiind chiar Ernest Urdăreanu.[55] Bănuielile sunt confirmate rapid de rapoarte diplomatice ale însărcinaților cu afaceri ai României la post în statele baltice, dar și în alte capitale europene, însă conținutul înțelegerii rămâne secret și nu va fi recunoscut deschis de sovietici decât după mulți ani de la încheierea războiului. La punctul al treilea al protocolului secret,

„partea sovietică accentuează interesul [pe] care-l manifestă pentru Basarabia. Partea germană își declară totalul dezinteres față de acest teritoriu"[56].

Deocamdată însă, nu soarta imediată a Basarabiei e cea mai îngrijorătoare, ci iminența invaziei germane în Polonia. Toată lumea intuiește că insistența lui Hitler de a grăbi încheierea pactului germano-sovietic e în directă legătură cu planul său de atac. La Londra, Chamberlain e de-a dreptul deprimat și toată clasa politică e acum convinsă că urmează „război și împărțirea imediată a Poloniei". Guvernul britanic hotărăște urgent măsuri pentru încheierea mobilizării tuturor unităților militare,

în vreme ce la Paris se decretează mobilizarea generală și sunt anulate toate evenimentele publice, inclusiv ceea ce ar fi trebuit să fie primul festival de film de la Cannes.[57]

La București, presa titrează: „Anunțarea pactului germano-sovietic a stârnit o mare emoție și surprindere în toată lumea". Se trec în revistă reacțiile de la Londra, Paris, Varșovia, Roma și chiar Washington, dar nu se consemnează „la cald" nici o declarație a vreunui oficial român. Jurnaliștii români rețin esența mesajului transmis de guvernul britanic: „Dacă independența Poloniei va fi amenințată, Anglia va fi alături de ea"[58]. Totuși, tonul general se străduiește să rămână neutru și fără incriminări explicite la adresa Germaniei. În *Curentul,* care se laudă cu spiritul vizionar al directorului său, Pamfil Șeicaru, subliniind că „a prevăzut acest deznodământ", e publicată, pentru echilibru, pe aceeași pagină, o fotografie a „mareșalului Goering" în postura de tată iubitor, plimbându-și fetița „prin grădina vilei unde își petrece vacanța de vară"[59].

Societatea românească nu scapă însă din vedere impactul real al evenimentului: este o „lovitură năucitoare", e „haosul care începe"[60], „o lovitură de teatru"[61], „o monstruozitate a politicii omenești"[62], un semn că „războiul e gata"[63]. Și regele Carol II ajunge, după îndelungi conciliabule cu prim-ministrul Armand Călinescu, la concluzia că războiul e acum foarte aproape, dar speră să poată ține România cât mai departe de el, pentru cât mai multă vreme:

„Revizuind situația, iată concluziile la care am ajuns. Interesul României este ca anglo-francezii să fie învingători și, în același timp, să fie ferită cât mai mult de război. În rezumat, neutralitatea cât mai lungă, spre a putea păstra forțe proaspete și, eventual, dacă circumstanțele o indică, să poată interveni, când acțiunea ei ar fi folositoare"[64].

În zilele următoare, viața din Palatul Regal continuă ca de obicei, dar „în expectativă": regele are diverse întrevederi politice, fără vreun conținut decisiv, își petrece serile cu Duduia și voievodul Mihai în sala de cinematograf amenajată în palat, vizionând mai ales filme americane, iar ca semn al adaptării la vremuri „Duduia și doamna Malaxa au luat frumoasa inițiativă de a lucra și a pune să se lucreze pentru soldați cămăși, izmene, pulovăre, mânicuțe, ciorapi etc."[65]

Așteptatul atac asupra Poloniei, planificat pentru 26 august, e amânat în ultima clipă, dar, pe 28 august, Alfred Gerstenberg, atașat militar aero al ambasadei germane la București, se prezintă la rege cu un mesaj din partea lui Goering: în Germania „nu există o completă încredere în intențiunile noastre" și, ca atare, se solicită ca România să-și declare public neutralitatea.[66] Regele își reiterează poziția, dar nu se angajează că va emite vreo declarație publică.

Pe 1 septembrie, încordarea se rupe și așteptarea ia sfârșit: Germania atacă Polonia. „Alea jacta est", notează Carol II în jurnal.[67] „Ostilitățile au început. Lupte la frontiera polono–germană", „În Franța și Anglia, mobilizare generală", „«Armata germană se va bate cu cea mai mare energie», proclamă domnul Hitler", „Italia rămâne neutră" – sunt titlurile de pe prima pagină a cotidianului *Timpul*, ziarul al cărui fondator și proprietar e Grigore Gafencu. În josul aceleiași pagini, ziarul are grijă să-i liniștească imediat pe cititori: „Calm desăvârșit pe piața românească"[68].

Pe 3 septembrie, la ora 11, după ce „nota finală" prin care Marea Britanie cerea Germaniei să își retragă „imediat" trupele din Polonia e respinsă de Hitler, Chamberlain anunță, într-un discurs transmis la radio, că națiunea britanică se află în stare de război cu Germania nazistă. În aceeași zi, la ora 17, și Franța anunță că își va îndeplini „angajamentele contractuale față de Polonia"[69]. Războiul din Europa devine astfel o realitate, nu doar *de facto*, ci și *de jure*.

Londra și Parisul sunt acum capitale de război. La Paris, portăresele, o adevărată instituție națională franceză, camuflează ferestrele clădirilor și etanșeizează intrările în adăposturile antiaeriene, Luvrul își pune la adăpost operele de artă, se instituie camuflajul de noapte pe străzi și fiecare cetățean, inclusiv copiii, primește câte o mască de gaze, pe care e obligat să o poarte tot timpul asupra sa[70]. La Londra și pe întreg teritoriul Marii Britanii, începe evacuarea copiilor din orașe, iar la ora 12:15, la doar o oră după discursul prim-ministrului Chamberlain, televiziunea britanică încetează să mai transmită. Britanicii nu sunt fericiți – emisiunea întreruptă, un desen animat cu Mickey Mouse, va fi simbolic reluată în 1946, când BBC-ul reîncepe transmisiile –, dar nici surprinși. E parte a unui plan prealabil, care prevede oprirea transmițătoarelor de televiziune pentru a evita detectarea lor de către bombardierele germane. Cheltuielile tehnice ar fi fost oricum extravagante în vreme de război, iar tehnicienii rămași fără slujbe sunt imediat trimiși să lucreze la radarele militare.[71]

La București, Consiliul de Miniștri, întrunit pe 4 septembrie, dă un comunicat prin care, după ce constată că „în țară domnește cel mai desăvârșit calm și încredere" și că „unitatea națiunii e perfectă", anunță că România va „păstra mai departe atitudinea pașnică de până acum, urmărind buna înțelegere cu toți vecinii țării. [...] Totodată însă, Guvernul veghează la siguranța intereselor naționale și a luat măsurile necesare pentru a face față nevoii apărării fruntariilor"[72].

Pe 6 septembrie, Primăria Bucureștiului organizează un prim exercițiu de apărare pasivă, care constă, de fapt, într-o instruire de o oră la care asistă funcționarii și în cursul căruia sunt învățați cum să folosească măștile de gaze și cum să acorde primul ajutor. În

aceeași zi, se anunță că instituțiile și administrațiile blocurilor de locuințe sunt obligate să trimită reprezentanți pentru a fi instruiți ca pompieri. Locuitorii capitalei sunt asigurați că orașul nu are nici o problemă în aprovizionarea cu alimente, iar Prefectura Poliției Capitalei dă un comunicat potrivit căruia „este cu desăvârșire oprit orice manifestațiuni de orice fel, în sălile de cinematograf, la apariția pe ecran a diferitelor personalități din viața publică internațională". Sancțiunea pentru astfel de manifestări este „încetarea imediată a spectacolului", evacuarea sălii și arestarea celor vinovați.[73] Tot de arestare sunt pasibili de acum și cei care răspândesc zvonuri alarmiste. Un indiciu că aceștia nu sunt deloc puțini e faptul că, pe 8 septembrie, alături de comunicatul Casei Regale, care confirmă decizia de neutralitate deja anunțată de guvern, același ziar *Timpul* titrează cu roșu pe prima pagină: „Nu dați crezare știrilor fanteziste. Guvernul Țării nu are nimic de ascuns cetățenilor ei".

Cetățenii României nu au totuși prea multe motive să stea liniștiți. Dacă pe frontul de vest nu se întâmplă mai nimic – presa internațională vorbește chiar despre un „război ciudat", fără bătălii semnificative[74] –, granițele dintre țări sunt acum închise, ceea ce afectează semnificativ libertatea de circulație a mărfurilor și a persoanelor. În plus, în contrast cu stagnarea de pe frontul de vest, frontul germano–polonez se mișcă cu repeziciune în favoarea Germaniei. Pe 10 septembrie, armata germană e deja pe punctul de a intra în Varșovia, iar pe 17 septembrie, Armata Roșie pătrunde și ea prin est, pentru a ocupa teritoriile de care se declarase interesată, conform protocolului secret anexat la Pactul Ribbentrop–Molotov. Guvernul polonez se refugiază în România – care, conform clauzelor din Tratatul bilateral româno-polonez, are obligația de a primi refugiați –, dar unele unități militare poloneze continuă să reziste până în octombrie. Refugiații civili apar însă chiar mai devreme, în număr semnificativ. Pe 16 septembrie, Constantin Argetoianu numără nu mai puțin de 40 de automobile poloneze în București, toate aparținând unor refugiați.[75] Majoritatea sunt oameni pe care evoluția rapidă a evenimentelor i-a luat pe nepregătite: au venit doar cu ce au putut încărca în mașini și n-au asupra lor decât zloți, pe care n-au avut timp să-i convertească în devize. După 17 septembrie, numărul lor crește vertiginos, încep să apară și militarii – inclusiv aviatori, ajunși în țară cu aeroplanele pe care le pilotau pentru a nu le lăsa să cadă în mâinile germanilor sau ale sovieticilor. Pe drumul de la Sinaia spre București, Argetoianu se încrucișează cu „o sumă de automobile poloneze, noroite, supraîncărcate cu oameni și calabalâc, o jale..." Știe din surse sigure că în estul României, în special în zona Cernăuți, situația e și mai dramatică:

„Zeci de mii de fugari, ofițeri, femei și copii, caută adăposturi și o pâine. Au trecut peste 6.000-7.000 de automobile. Printre fugari, nici unul nu posedă altă monedă decât zloți, și ovreii îi schimbă pe nimic: se vinde zlotul cu 5 și chiar cu 2 lei... Ieri, Banca Națională a dat ordin să schimbe zlotul cu 20 de lei unul, dar numai o sumă de 300 zloți de fiecare refugiat. Sunt unii care n-au nici zloți, s-au vândut automobile mari și bune, cu 50, 20 și chiar 10.000 de lei... Autoritățile noastre sunt pe brânci și împrăștie pe refugiați prin toate orașele și târgurile din Bucovina și din nordul Moldovei, până la Piatra-Neamț.

Președintele Mościcki și întregul guvern polonez, cu faimosul Beck în frunte, și cu cățel și cu purcel, au trecut granița noastră duminică. Mościcki a fost «găzduit» la Bicaz, iar guvernul său, cu totul, la Băile Slănic"[76].

Nu doar guvernul, simplii cetățeni și un număr semnificativ de militari polonezi trec granița în România, ci și aurul Băncii Naționale a Poloniei și în jur de 300 dintre cele mai valoroase obiecte din patrimoniul cultural polonez, printre care manuscrisele lui Frédéric Chopin, Biblia Guttenberg, spada de încoronare a regilor Poloniei și faimoasele tapiserii jagelloniene din Castelul Wawel. Aurul și obiectele de patrimoniu tranzitează România în vagoane de tren, iar apoi sunt încărcate din portul Constanța pe vase de război britanice, cu destinația finală Canada. Transportul pe mare este însă anevoios și cu destule riscuri, așa că o parte a tezaurului Băncii Naționale poloneze nu mai apucă să fie evacuat și rămâne în România. Va fi păstrat la Banca Națională a României, evacuat în 1944 la Tismana, împreună cu tezaurul românesc, și restituit după război.

Pentru guvernul român, prezența refugiaților polonezi – dintre care unii vor rămâne în România până târziu, în 1941–1942 – pune numeroase probleme de ordin intern, dar și de ordin extern, mai ales în relațiile cu Germania și cu URSS. Pe 20 septembrie, spre exemplu, Molotov îl cheamă pe ambasadorul român la Moscova pentru „a-și exprima rezervele față de neutralitatea României", dat fiind că militarii și avioanele germane sunt lăsate să tranziteze țara.[77] Pentru a calma toate suspiciunile, soldații polonezi sunt internați în lagăre, a căror întreținere este asigurată de statul român. Din același motiv, și membrii fostelor autorități politice poloneze au acum statutul de internați în locurile în care le-au fost stabilite reședințele. De asemenea, refugiaților li se interzice să desfășoare orice fel de activitate politică pe teritoriul României.[78] Acest lucru îi nemulțumește, bineînțeles, pe polonezi, însă pentru guvernul de la București păstrarea neutralității și menținerea României cât mai departe de conflictul armat e acum principala țintă de politică externă. Sprijinul acordat de români refugiaților polonezi este, deci, mai degrabă tacit și cât mai puțin la vedere: o mare parte a acestora reușesc, cu complicitatea autorităților ori a simplilor cetățeni, să își continue drumul către Franța și Marea Britanie. Ei vor forma, alături de diaspora din spațiul

occidental, baza pe care se va construi o forță armată poloneză. În același timp însă, o forță similară, formată din soldați polonezi capturați de Armata Roșie, este în curs de constituire în est. Diferendul ideologic care va sta la baza viitorului Război Rece se manifestă deja plenar.

Pe plan intern, întreținerea refugiaților polonezi e o sarcină destul de costisitoare. Numai pentru întreținerea materială a membrilor guvernului polonez și a familiilor lor cazate la Slănic – în total 305 persoane –, costurile se ridică la aproape 2 milioane de lei.[79] Din bugetul național sau din bugetele primăriilor orașelor în care polonezii sunt „cartiruiți", guvernul român plătește, de asemenea, alocații pentru întreținerea individuală a refugiaților aflați pe teritoriul țării.[80] Însă nu problema materială e cea mai spinoasă. Anul 1939 găsește economia și finanțele românești într-o stare foarte bună: pe 18 septembrie, presa anunță cu satisfacție că bugetul național a fost, în luna august, în excedent.[81] Adevărata problemă e legată mai degrabă de starea de spirit pe care o induce prezența refugiaților în societatea românească și de riscul de dezordine – inclusiv economică – pe care îl reprezintă. Nu întâmplător, după 18 septembrie, când e publicat Decretul-lege „pentru înfrânarea și reprimarea speculei ilicite", autoritățile pornesc o adevărată vânătoare de speculanți, în încercarea de a preveni creșterea artificială a prețurilor, mai ales la bunurile de consum general.[82]

În plină desfășurare a războiului și în plină criză a refugiaților polonezi, Carol II primește o lovitură năucitoare din partea membrilor Mișcării Legionare: pe 21 septembrie, prim-ministrul său, Armand Călinescu, omul în care avea deplină încredere, e ucis în stradă de un comando format din șase legionari. Un alt atentat asupra prim-ministrului fusese dejucat la începutul lui februarie 1939, dar unul dintre membrii grupului de legionari arestați atunci, avocatul Dumitru Dumitrescu, reușise să fugă din România și să se refugieze în Cehoslovacia, nu înainte de a ascunde revolverele și grenadele dinainte pregătite în casa altui legionar din cercul său. Întors clandestin în țară la jumătatea lui septembrie 1939, Dumitrescu reia legătura cu legionarul la care lăsase armele, un anume Cezar Popescu, împreună cu care pune la cale noul plan de asasinat. Grupul de șase legionari care participă la complot îl urmăreau dinainte pe prim-ministru și îi știau obiceiurile. Știau, de pildă, că în fiecare zi, între orele 13 și 14, Armand Călinescu mergea acasă să ia masa de prânz. În ziua de 21 septembrie, cei șase legionari înarmați cu revolvere și grenade au așteptat ascunși într-o mașină, pe strada Știrbei Vodă, până când prim-ministrul, care ieșea de la o întâlnire la Statul-major al Armatei, s-a urcat în mașina de serviciu și a plecat spre casă. La intersecția

străzii Știrbei Vodă cu Bulevardul Carol II, mașina legionarilor a ajuns din urmă mașina prim-ministrului, a tamponat-o din spate și, profitând de faptul că aceasta a fost blocată de o căruță care trecea prin intersecție, i-a atacat pe cei dinăuntru. Primul care a ieșit din mașina accidentată a fost agentul Radu Androne, garda de corp a prim-ministrului, pe care legionarii l-au împușcat mortal. Șoferul mașinii a reușit să fugă, dar Armand Călinescu, aflat pe bancheta din spate, a înțeles prea târziu ce se întâmpla. A fost ucis de cei șase legionari cu 23 de gloanțe, dintre care trei au fost trase în zona capului. Apoi cei șase au oprit o altă mașină care trecea pe stradă și l-au obligat pe șofer să-i ducă la sediul radioului, unde au pătruns tot cu forța, împușcându-l pe portar și dezarmând un soldat din gardă. Au reușit să pătrundă în studio și să oprească emisia – tocmai se transmitea un concert de muzică simfonică – pentru a anunța că l-au ucis pe prim-ministrul Armand Călinescu:

„Popescu Traian a strigat la microfon următoarele cuvinte: «Primul-ministru, Armand Călinescu, a fost omorât. El a fost executat astăzi de o echipă de legionari». Dumitru Dumitrescu a strigat și el la microfon că sunt fii de români din Prahova și au îndeplinit o necesitate dureroasă. Aceste cuvinte nu au fost însă difuzate, deoarece cineva din personalul societății a întrerupt emisiunea. Între timp, au intervenit soldații din gardă și asasinii au aruncat armele, predându-se. Ei au fost aduși la Prefectura Poliției, unde sunt anchetați“[83].

Totuși, emisia radioului nu a fost întreruptă înainte ca ascultătorii să-și dea seama că se întâmpla ceva în studio. Regele însuși, care asculta la acea oră concertul, notează în jurnal că auzise „o voce gâfâindă“ strigând „Ne asasinează“, iar Urdăreanu ascultase la radio întregul mesaj citit de Traian Popescu.[84] Și scriitorul Liviu Rebreanu, care consemnează acest moment în jurnalul său, își amintește că a auzit comunicatul citit de legionari.[85] După asasinat, Urdăreanu a fost și primul care a ajuns lângă mașina lui Armand Călinescu, dar în primă instanță a crezut că fusese un accident. Ulterior, tot el l-a informat și pe rege despre ce se întâmplase.[86]

Carol II e extrem de afectat. Legionarii nu sunt la primul asasinat politic, dar, de această dată, în contextul internațional complicat în care evoluează România, uciderea lui Armand Călinescu, omul echilibrat care reușise să-i câștige încrederea unui monarh capricios și impulsiv, e o lovitură uriașă dată și regelui, și stabilității politice din țară. Pentru Carol II, războiul intern cu Legiunea devine, din acest moment, personal: „e o luptă pe viață și pe moarte, este momentul de a hotărî cine pe cine...“[87] Cu ajutorul noului prim-ministru, generalul Gheorghe Argeșanu, pe care îl numește imediat, chiar în noaptea de după asasinarea lui Călinescu, declanșează o represiune sălbatică

împotriva legionarilor. Cere ca legionarii care participaseră la asasinat – și care, potrivit zvonurilor răspândite în oraș, fuseseră bătuți crunt de polițiști, atât în studioul de radio în momentul arestării, cât și ulterior, în anchetă[88] – să fie executați imediat, fără judecată, iar cadavrele lor să fie expuse public pe strada unde avusese loc asasinatul. Mai mult, dispune ca în fiecare capitală de județ să fie executați, tot fără judecată, câte „2-3 dintre conducătorii legionari", care să fie și ei expuși în piața publică, și declanșează un val de execuții în rândurile legionarilor care, la acel moment, erau internați deja în lagărele de deținuți politici.[89] Nici Argeșanu, nici vreun alt comandant al justiției, al poliției sau al jandarmeriei nu se opune acestui ordin, al cărui efect e o adevărată baie de sânge, petrecută la lumina zilei, sub privirile românilor, dar și ale străinilor aflați în țară.

Pe 21 noiembrie, la ora 23, asasinii lui Armand Călinescu sunt executați prin împușcare, iar trupurile lor sunt expuse la intersecția străzii Știrbei Vodă cu Bulevardul Carol II. Spectacolul e oripilant și de-a dreptul neverosimil pentru o capitală europeană din secolul XX. Nici măcar naziștii, faimoși în Europa pentru violențele lor de stradă, nu avuseseră ideea unei astfel de expuneri punitive a cadavrelor celor pe care îi omorau. Și mai oripilant e că regele înțelege foarte bine că această măsură, pe care el însuși o numește oribilă, e, „de fapt, în afară de lege", dar „își are justificarea în interesul liniștei țării"[90].

Îngroziți, dar și hipnotizați de acel spectacol al ororii, bucureștenii își încep chiar din acea noapte pelerinajul la locul execuției. Vestea se răspândește rapid în oraș, oamenii se anunță unii pe alții și, încet-încet, încep să se adune. Unul dintre cei care, la insistențele unui colaborator al său, ajunge acolo chiar în primele ore de după execuție este Liviu Rebreanu:

„Pe la 1 noaptea am fost sculat din pat de Mitric: să merg negreșit să văd pe criminalii care au fost executați în același loc în care au săvârșit crima. M-am dus. Era lume destulă. Am întâlnit pe [regizorul] Sică Alexandrescu, care m-a luat cu mașina lui... În mijlocul bulevardului, un cerc împrejmuit cu o funie ținută de soldați. În centrul cercului, claie peste grămadă, nouă cadavre oribile, în bălți de sânge, cu craniile sfârticate... Spectacolul, înspăimântător. De o barbarie medievală. [...] Chiar atunci se înălța o pânză de-a curmezișul străzii, sus, cu inscripția: «Asta va fi soarta, de aici înainte, a tuturor asasinilor trădători de țară!» [...]

A doua zi, vineri, a fost un bâlci oribil împrejurul cadavrelor expuse. Sute de mii de oameni alergau și se îmbulzeau să vază sângele și hoiturile. Am impresia, din convorbirile cu diverși oameni, că efectul este tocmai contrariu celui scontat de guvern. Lumea, în imensa-i majoritate, după prima revoltă pentru uciderea lui Călinescu, văzând sălbăticia represiunii, începe să considere victime și martiri pe asasini"[91].

REDACȚIA ȘI ADMINISTRAȚIA
BUCUREȘTI, Strada CONST. MILLE, 15
TELEFON: Redacția și Administrația 2.80.44
Tipografia 2.82.25
ABONAMENTE
In țară: ... In străinătate: Tarifuri în funcțiune de convenție poștale internaționale.

12 PAGINI 3 LEI

Timpul

DUMINICA 3 SEPT. 1939
ANUL III No. 840

Prim-Redactor: MIRCEA GRIGORESCU

Fondator: Grigore Gafencu

AZI: Presiunea atmosferică în scădere cu 2-3 mm. Cerul se va înnora în jumătatea de Nordest a țării și va fi variabil în celelalte regiuni. Vânt slab din sectorul Nordvestic mai tare în Basarabia și pe litoral. Temperatura staționează. Ploi slabe în partea de NE a țării.

Ostilitățile au început

LUPTE LA FRONTIERA POLONO-GERMANĂ

In Franța și Anglia, mobilizare generală

„Armata germană se va bate cu cea mai mare energie",
proclamă d. HITLER

„INTREAGA NAȚIUNE SE INDREAPTĂ IN RÂNDURI STRÂNSE SPRE LUPTĂ ȘI IZBÂNDĂ COMPLECTĂ",
proclamă d. MOSCICKI

1 - IX - 1939

... de 1 Septembrie 1939 s'au ... ostilități pe toată linia ... germanici cu Polonia. Co... militari al Reichului ... ordine de ziî către ar... D. Hitler a semnat o ... către poporul german, ... un discurs, în fața ... La rândul, Președin... Polona a lansat o ... către poporul său, ... la îndeosebi armatele să ... cu cinste patria, ... hotarele, ... pământul ... pământ, ... pământ, ... pământ,

Cadavrele asasinilor lui Armand Călinescu, executați la ordinul regelui Carol II, expuse la locul atentatului (22 sept. 1939).

Funeraliile de stat ale lui Armand Călinescu (București, 24 sept. 1939).

Impresia lui Rebreanu nu e greșită. Se confirmă în toate mărturiile din epocă, inclusiv în ale celor care, dat fiind că ei înșiși erau vizați de legionari, nu pot fi bănuiți că ar nutri vreo simpatie față de Mișcarea Legionară. E cazul lui Nicolae Iorga, pe care legionarii îl consideră, după arestarea și uciderea lui Corneliu Zelea Codreanu, printre principalii responsabili de „prigoana" Legiunii. În aceste zile, Iorga adună oripilat mărturiile celor care asistaseră la spectacolul execuțiilor din toate orașele românești, neputându-se împiedica să se întrebe: „În sama cui e țara?" E îngrozit de ceea ce se dovedește în stare să facă fostul său elev regal, chiar și în condițiile în care, în aceste zile, el însuși primește acasă scrisori de amenințare „că vor avea soarta lui Călinescu toți aceia, între cari mă numără, cari au ucis legionari". La catafalcul lui Armand Călinescu, Iorga îi declară lui Constantin Argetoianu, care se pregătește să-i succeadă în funcție generalului Argeșanu, că „succesiunea acestei guvernări nu se poate lua; e imposibilă acceptarea celor întâmplate"[92].

Și printre evreii români, pentru care antisemitismul agresiv al legionarilor e o amenințare directă, domnește aceeași consternare. Scriitorul Mihail Sebastian – care se duce și el să vadă grotescul spectacol și e oripilat de priveliștea mulțimii de oameni, unii veniți de acasă cu scări de lemn, ca să vadă mai bine – se declară „cu inima grea, terificat [sic!] și de tot ce se întâmplă, și de tot ce se mai poate întâmpla"[93]. Iar doctorul Emil Dorian, tot evreu, e șocat de „nestăpânita curiozitate" a bucureștenilor:

„O fetiță de clasa întâi de liceu, pe care am operat-o în aceeași zi, a cerut tatălui ei drept recompensă (în loc de înghețată) să o ducă să vadă cadavrele întinse pe caldarâm"[94].

Și la catafalcul lui Armand Călinescu, depus în holul Ateneului Român, e același pelerinaj, de oficiali și de oameni de rând. Funeraliile sunt prezentate pe larg în ziarele centrale, care dedică pagini întregi descrierii detaliate a diferitelor episoade ceremoniale și, în general, a marii dureri pe care asasinarea prim-ministrului le-o provocase tuturor românilor. Îndurerați sau doar curioși, e sigur că toți românii au suferit un șoc: un nou prag al violenței publice a fost trecut vertiginos și toată lumea bănuiește că încălcarea lui e iremediabilă. La Palatul Regal, ascuns de ochii curioși ai mulțimii, regele Carol II face o criză de nervi:

„am plâns [...] toată după-amiaza. Încep să realizez cu adevărat ce enormă pierdere este pentru mine și pentru țară această dispariție cu mult mai devreme a acestui om în care puteam avea încredere"[95].

Pe 24 septembrie au loc funeraliile naționale. Trupul lui Armand Călinescu, așezat pe un afet de tun, e purtat în procesiune prin întreg Bucureștiul, apoi, cu trenul din Gara de Nord, e dus la Curtea de Argeș, unde e înmormântat în vecinătatea necropolei regale. Oricât ar fi de îndurerat, Carol II alege însă să se preocupe în primul rând de securitatea sa personală: de teamă că ar putea fi și el ținta unui atentat, nu ia parte nici la procesiunea de pe străzile Bucureștiului, nici la înmormântarea de la Curtea de Argeș. Cel care reprezintă Casa Regală pe tot parcursul ceremoniilor oficiale e marele voievod Mihai. Acesta defilează în fruntea cortegiului funerar îmbrăcat în uniforma vânătorilor de munte.

Teama regelui de viitorul politic – al său și al României – de după uciderea lui Armand Călinescu se dovedește îndreptățită. Regimul de dictatură regală revine la instabilitatea guvernamentală și nu o va mai putea depăși până la căderea sa definitivă, pe 6 septembrie 1940.

Între timp, războiul european își urmează cursul, iar Uniunea Sovietică pare a fi cea mai avantajată. În vreme ce Marea Britanie, Franța și Germania își au armatele mobilizate în vest, URSS are mână liberă în est. Și nu ezită să acționeze, bifându-și, rând pe rând, obiectivele de interes declarate cu ocazia semnării Pactului Ribbentrop–Molotov: impune fără probleme statelor baltice, la începutul lunii octombrie 1939, pacte de asistență mutuală care legitimează ocupația militară a acestora, preludiu la anexarea din vara anului 1940. În același timp, atunci când Finlanda refuză atât soluția pactului de asistență mutuală, cât și pe aceea a schimbului forțat de teritorii, Moscova recurge la folosirea forței. La 30 noiembrie 1939, Armata Roșie atacă Finlanda, declanșând Războiul de Iarnă. Comunitatea internațională reacționează anemic la această nouă agresiune împotriva unui stat suveran: pe 14 decembrie, URSS e exclusă din Societatea Națiunilor.[96] Procesul de excludere e mediatizat ca un mare eveniment politic, dar, în realitate, Societatea Națiunilor e o organizație care și-a pierdut de câțiva ani substanța și utilitatea. Invitați să se apere în ședința la care se decidea excluderea lor, sovieticii nici măcar nu se obosesc să se deplaseze la Geneva. Cu această ultimă decizie, Societatea Națiunilor își încetează, de altfel, activitatea, marcând astfel falimentul oficial al sistemului relațiilor internaționale creat prin deciziile Conferinței de pace de la Paris (1918–1920).

Din fericire pentru România, Finlanda se dovedește un adversar redutabil, a cărui armată mică reușește să reziste în fața uriașei armate sovietice mult mai mult decât estimau inițial observatorii internaționali. Dar românii știu că această situație nu va dura. Neutralitatea menținută cu scrupulozitate de regimul lui Carol II e amenințată de

semnalele venite din exterior. În presa internațională apar periodic articole sau chiar știri care vorbesc despre iminența intrării trupelor sovietice în Basarabia, pe care Moscova le dezminte, iar Bucureștiul se grăbește să preia dezmințirile pentru a-și liniști propriii cetățeni. E cazul unei știri primite de agenția Reuters la Londra, pe 27 octombrie 1939, a cărei sursă provenită din Copenhaga anunță că „ieri-seară trupele rusești au pătruns în Basarabia". Reuters cere agenției sovietice TASS să-i confirme sau să-i infirme știrea, TASS o dezminte, calificând-o „nu numai pur și simplu o invenție, ci și o cinică provocare", iar ziarele românești se grăbesc să preia această formulă de negare energică.[97]

Dincolo de dezmințirile oficiale, cetățenii României încep totuși să înțeleagă că acesta este scenariul cel mai probabil pentru care țara trebuie să se pregătească acum cu toate forțele sale. Înspăimântat și el de iminența pericolului, Carol II apasă, în ultimele luni ale anului 1939, pedala mobilizării, dotării și pregătirii accelerate de război a armatei române. Însă obstacolul de care se lovește este foarte serios: în pofida tuturor asigurărilor liniștitoare, a efortului propagandistic destinat să mențină moralul armatei și al populației civile, în realitate nu prea există soluții rapide care să poată șterge de azi pe mâine efectele unor ani întregi de corupție și de proastă guvernare.

Aflat la Cluj, apoi la Constanța și la Chișinău de sărbători, în mijlocul soldaților cărora încearcă să le mențină moralul cât mai ridicat, Carol II le transmite supușilor săi mesaje de îmbărbătare:

„Oricare ar fi nourii întunecați care în momentul de față se întind asupra lumii civilizate, noi să privim viitorul cu încredere"[98].

Supușii, care află din presă că regele lor a înconjurat țara cu „granițe de beton și oțel"[99], aleg să-l creadă. Cel puțin până la proba contrară.

al 56-lea
14 Pagini
EXEMPLARUL { În România 3 lei / În străinătate 6 lei
Taxa poștală plătită în numerar conform aprobării dir. G-le P. T. T. Nr. 24.464/939
Nr. 355 Vineri 29 Decembrie
14 Pagini
UNIVERSUL
ABONAMENTE IN ȚARA ani 200 pe 3 luni 100 pe 6 luni 360 pe 1 an. 750 Străinătate în raport cu tarifal poștal și vamal
ABONAMENTE IN ȚARA UNIVERSUL, COPIILE, FIARUL, CALATORIILE, VESCLIA, RADIO și ENIV. LITERAR 200 lei ENIV. SUBS 600 lei
LUIGI CAZZAVILLAN
oprietar: VERSUL S. A.
sub Nr. 160 Trib. Ilfov
CELE DIN URMĂ ȘTIRI DIN LUMEA INTREAGĂ, TELEGRAFICE ȘI TELEFONICE
REDACȚIA ȘI ADMINISTRAȚIA: BUCUREȘTI, STR. BREZOIANU NO. 23-25
CENTRALA TELEFONICA A ZIARULUI: 3.30.10; SECRETARIATUL DE REDACȚIE: 3.30.15
DIRECTOR ȘI ADMINISTRATOR
STELIAN POP

ROVIZIONAREA E SĂRBĂTORI

inem seama că eco-turor tăriior — și a celor europene — spectat azi regimul audine, impus de contra-bioeada pu-late în stare de răz-e să acoolm un ade-racol că piața nea-umnară printre foar-e puține din lume, agilie zeului Marte nă să lase urme prea ereînd. Ipsuri ri supărătoare în n-ares și condiție de multe ale populației, ea sărbătorilor, chiar ri normale. Intrefi-njunctura specială a r răzlraje pe piață. curentului speciala-ți găsea încurajare rie în cercera sporu-tfestată în rândul torilor, tar pe de al-ță de asprarea ăriilor de resort. De-n a s t a, autoritățile eles datoria să gru-ție luate la timp de ii economiei naționale cele două comisariate-rețurilor și al agro-, piața — cel puțin ctul articolelor ali-a fost nu numai estuată, dar și pusă st de orice tentative ri. Extinderea regi-prioritară maximale ta-tea articolelor de ge-ecesitate, constituită si de asigurare a ior de transport și de-nare a mărfior cen-onsum, s'au dovedit fect întrădevăr sa-e pentru noi o le-ă. La multe articole ședări, sărbători, alună.

In deosebi mandatele n'au intervenit schimbare față de anul trecut, iar re-ă rămas la nivelul de de ultimele două ni, cu excepția pește, a cărnii de miel, cătevă produse.

In centre din pro-la unele magazine ale din Capitală s'a simțit, e adevărat, lipsa orezului, din cauza întârzierii unor transporturi din străinătate. Totuși depozitele provizorii indigene de orez „Banc-loc" și „Vadlati" au putut satisface fără nici o dificultate cererile cumpărătorilor din București, vânzând câte 3 kgr. de persoană în prețul de 45 lei kilogramul.

Pe de altă parte, în urma aranjamentului intervenit între primăria municipiului Capitalei și cooperativa „Hrana", care a împrovizat, în vederea sărbătorilor, un magazin de desfacere a principalelor articole alimentare în piața Brătianu (pe locul primăriei), s'a oferit populației încă un mijloc de aprovizionare la prețuri convenabile și în acelaș timp un regulator al curentului preturilor pe piață. Se poate cumpăra dela acest magazin cât mai mult de fiecare bună calitate, în lei 115 kgr. brânză albă grasă cu lei 60 kgr. brânză moldovenească cu 44 kgr., cașcaval sau balcanic cu lei 62 marmeladă cu lei 28 kgr., sunci basarabene cu lei 80 kgr., vin roșu cu lei 12 litrul și vin vechiu dela 18 lei în sus, pâine, fructe, etc.

Pentru înlesnirea condiționărilor de aprovizionare a oricelor mijloacii greutăților excepționale de azi și atâta timp cât cooperativele își asumă rolul de a stabili legături directe între producători și consumatori, aprovizionându-se exclusiv dela cei dintâi pentru folosul celor de-al doilea, socotim cooperația, cât se află în rolul ei îndeplinind o funcție economică și socială din cele mai utile, fără să se poată spune că ar vrea să ar usurpa drepturile comerțului particular.

Fapt e că încercările destul de modeste întreprinse până acum în această direcție au și dat rezultate încurajatoare.

Totuși e să se stăruie în pasul pe care cu toate învârtămintele și corectivele impuse de experiența câștigată.

M. S. Regele a petrecut Crăciunul cu soldații lia Oradea și Cluj

– Cuvântările rostite de Suveran –

Oradea, 25 Decembrie

Majestatea Sa Regele Carol II a ținut să petrecă primul zi de Crăciun în mijlocul trupelor de pe frontiera apuseană. Majestatea Sa a sosit azi dimineață în Oradea, cu trenul.

Cu în urenuri de cronică, Domnul a stins luminile Palatului din Cetatea de Scaun și a pornit pe drumurile albe ale țării să-și împartă bucuriile eterne ale Crăciunului cu soldații.

Neamurile și nepregătite, știuta regoeară a fost pentru oștești din fortificații o apariție de legendă. Orășeni și chiar noi care am venit aici ca să surprindem Sărbătorile în cazemătele liniei de Vest, am avut marea surpriză să întâlnim drumeția intre creștinii un Moș Crăciun tânăr sub casca de oțel a Regelui, în ținută de grănicer în campanie.

Când se va putea tălmăci odată cuvintele turbure a timpului nostru, ne va întelege că pentru ascuta al Mântuitorului a imprimat un alt sens spiritual istoriei moderne.

Se va putea vorbi despre a întoarcere la eternitățile originalele. In obscuritate și în mijlocul oastei, pe hotarul de bețon armat unde se întâlnește pe frumadă în centrul acestă tot sufletul țării cu tunurile negrioroase ți cu toată puterea de iubire și de credință a lui.

*

Iată textul celor două cuvântări pe cari Le.a rostit, cu acest prilej Suveranul țării:

M. S. Regele la masă cu trupa

Cuvântarea Majestății Sale Regelui, la Oradea

Răspunzând tuturor, M. S. Regele a rostit următoarele:

DOMNILOR,

Din adâncul sufletului mulțumesc pentru frumoasele cuvinte și calde urări — și pot adăuga: pentru sentimentele atât de înalte — cum eate M'ați întâmpinat în această creștinească sărbătoare, act, în acest oraș de strajă granițeș nostre.

Este o împreunare care poate unora să le pară curioasă: azi este proslăvirea Acelui care a predicat pe întâiul ostenitorii pacea și buna întelegere între oameni, și în acești și Eu să viu în mijlocul celor care poartă arme ucigătoare.

Insă scopul acestei știri a Mele nu este de răvni la ceeace nu este al nostru, ci este cu totul opusul: de pace, să păzească hotărîta ceeace este românese.

Deacreea am ales această zi de creștinească sărbătorire ca să viu și să aduc înzbilor Mei ostași urările cele mai calde și o rară de încredere din sufletul Meu, sufletului lor.

Cu aceste gânduri și cu aceste cuvinte, vă urez și vouă și tuturor celor mai bune urări de Crăciun și de An Nou!

Și acum, să ridicăm cu toții paharele în cinstea Regelui, a Familiei Regale și a Armatei noastre!

Cuvântarea M. S. Regelui, la C

DOMNILOR,

Adânc mișcat de foarte caldele cuvinte ce Mi-au fost rostite cu prilejul acelei scurte vizite în inima Ardealului, din inimile de toate, să mulțumesc tuturor vorbitorilor, din adâncul sufletului Meu, pentru cele ce Mi'au spus.

Am avut deosebita bucurie de a vedea în toate aceste cuvinte desprinzându-se un îndoitor gând, un gând care sunt convins că nu se leagă numai de ziua de astăzi, care este ziua Mântuitorului Hristos, ci este un gând care înveșnește din adâncul sufletului dvoastră.

Mi s'a vorbit de ideea de pace; și când s'a spus vorba de „pace", am dorit să văd în ea o idee de bună înțelegere, bună conviețuire a tuturor locuitorilor acestui pământ.

In ideea de pace am dorit și doresc să văd ideea formării, în ce în ce mai puternic în acest popor, a unui singur mânuchiu, în care să fie o singură gândire, o singură credință.

Dacă, astăzi, ostașii cu arma în mână păzesc granițele noastre, să aibe ei totdeauna în inimile lor această credință — și să poată să o vadă vie — ei în spatele lor este un singur popor, o singură credință, o singură dorință. (Ovațiuni prelungite).

Și ca aceste — aceastâ sală istorică — să rămână veșnic ca această sărbătorească în ea ne-am întâlnit, și noi și poporul nostru, și poporul nostru să aibă totdeauna un gând salvator, aceeași credință și credința prin unire și dragoste frați se poate trăi bine, la mai mulțe nicie.

Așa să fie!

La mulți ani!

(Ovațiuni prelungite).

M. S. Regele și Măria Sa Ma rele Voevod Mihai la Oradea, la serviciul religios

ivântare a Papei pentru pace

Vaticanul, 24 (Radior). — Papa a primit pe mai mulți membri ai corpului diplomatic acreditați pe lângă Sfântul Scaun, cărora le-a prezentat urările sale.

Papa a făcut o cuvântare în care afirmă îngrijorarea și durerea cu care contemplă cu ochii săi părintești conflictele ce acutizează continentul și economia. Papa a amintit mai ales de războiul civil din Spania, de care a implorat rugăciuni pentru ca să se poată ajunge la o pace, dar o pace onorabilă pentru toți combatanți, amintind cardinalilor că Sfântul Părinte nu are pentru ei nici o preferință, pentru că Papa este părintele tuturor.

Papa a făcut apoi o amplă expunere a politicii Sfântului Scaun, care a fost și este întotdeauna de neutralitate, de imparțialitate și de pace, în timpul marilor conflicte internaționale.

Cuvântarea Papei a fost foarte aplaudată de cardinali.

Franța

la măsuri impotriva tentințelor comuniste în învățământ

Paris, 26 (Rador). — *Ministrul educației va prezenta Camerei un proiect de lege pentru dizolvarea asociațiilor care atentează la ordinea și la siguranța statului.*

Printre asociațiile vizate de acest proiect de lege se numără și cele care fac propagandă în favoarea comunismului, ca și cele care duc la acțiuni defetiste pe timpul mobilizării din învățământ.

Actualmente sunt în curs de executare ordonanțe antinaționaliste și propagandă defetistă în mai multi învățători.

99 de victime ale catastrofei de cale ferată din Germania

Berlin, 26 (Rador). — **După ultimele cercetări numărul persoanelor cari și-au pierdut viața în marea catastrofă de cale ferată întâmplată Vineri seara între Radolfzell și Friedrichshafen este de 99, între cari mecanicul, fochistul și șeful unuia din trenurile cari s'au ciocnit.**

Rănite sunt 28 de persoane; starea celor mai multe dintre ele este satisfăcătoare.

INCEPUTURILE COMERTULUI ROMAN IN DACIA

BULETIN ARHEOLOGIC ȘI NUMISMATIC

de CONST. MOISIL

Tezaurele numeroase de dinari romani republicani găsite în România, au dovedit că negustorii romani au pătruns în Dacia cel mai târziu în preajma anului 100 în. de Cr.

Cu mult înainte ca hoardele acestea să fie îngropate, negustorii greci au cunoscut mai întâi tribuli Getilor și deci au dat numele de Geți întregul popor de acest limbă dintre Balcani și Carpații nordici.

Negustorii romani au venit în acest an, dela Marea Adriatică, urmând aceeași mări și întroarsă, iarna. Dalmației fuseseră cucerite de Romani încă pe la 220 în. d. Cr. și, în urma organizării Ilyricum, de unde avertis au putut străbate spre nord și spre nord-est până în valea Dunării și chiar în nordul Peninsulei Balcanice.

Negustorii romani au pătruns și ei pe văile Timocului și Savei, apoi pe ale Dunării și Tisei. Până în vecinătatea apusenă a Daciei.

Spre a intra în această țară aveau la îndemână trei porți principale: Poarta Moesului, care în descindeau valea Cernișilor; Poarta de Fier a Transilvaniei, care în deschidea valea Timocului; Poarta de Vest a Banatului, care în deschidea valea Mureșului.

Astfel străbunii noștri au fost înșiruiți de Greci în toți cursul amândurora Getia, far Romanii în cel din Dacia.

Când negustorii romani au intrat în Dacia au găsit ad fiului fiuri de monete, cari se întrebuințau în tranzacțiile comerciale între regele și popor pentru drahme (tetradrahme) bătute în insula Thasos, dar de o artă inferioară și monete date pregătiri sire. Aceste din urmă erau și ele de o parte bătute drahme — mai' ales în Tara Hategului și în centrul Daciei — de altă parte numai piese de o drahmă, răspândite în toată țara.

Negustorii romani aduceau cu ei dinari de argint republicani, cari erau echivalenți cu drahmele grecești și deci aceștia puteau circula ușor atât alături de piesele de putrid drahme thasiene și face cât și alături de piesele de o drahmă.

Și în adevăr așa găsit la noi tezaure monetare, cari conțineau tetradrahme thasiene amestecate cu dinari romani republicani, cum și tezaure cari conțineau drahme date amestecate cu astfel de dinari.

Prin urmare dinarii romani s'au putut integra cu ușurință în sistemul monetar ce există în Dacia în veacul I în. d. Cr. Mai mult: ei fiind destinați de tubercuiți exprimăne romană, au putut infiltra în scurt timp monetele thasiene până chiar pe cele date și au rămas dela o vreme unică moneta lui Burebista — stăpânî pe comerțul dac.

Avioane străine deasupra Elveției

Berna, 26 (Radori). — **Un comunicat al marelui stat major anunță:**

Avioane străine sburând pe deasupra teritoriului elvețian, au fost primite de focurile artileriei noastre. Este vorba de trei avioane de alarmă.

Se atrage în mod expres atenția populației civile asupra pericolului sfărâmării în zbor liber în cursul acestor bombardări, precum și în cursul luptelor aeriene ce s'ar putea avea loc.

NOTE

OPINIE SEPARATĂ...

Cohesenie zicători sunt pline de dârâie de rosnă asupra „serbătorilor datnelor", sau ale „Poetului Crăciunii", numerele a zvolte de texte categorisite. Programul este cunoscut, poate fi, deci, dă-o... Repetat, uneori, felțiune înlocuiește ingerii, — în numele de Tatăl, — nu lipsește, în schimb, nicăieri, nici o „Sfântă Noapte", nici o „Steaua sfântă", nici „Colindele de... colindat" consacrate, în mod aproape unanim, cretinării colăcarului care dă dreptul copiilor lui adese la o bucurie dată pe an... Ingeniul artizan, nu poate face la bezii, la parterre, la timpii...

Aici este ceva de fetat și ne cercetare un etare originală ne vor fi găsiți — cum de regulă — cei mai „cu sunt aiștorii"? Cuget elevenți cu fruntea, la copii și părinți, adresați-vă la-ne putut cuprinde ce-ți, în copii umbland descalți până în mână și nevoiți să sloșiască în vreme, pentru o nădeie pe care n'o au acasă, le copiii gelbeni, bolnăvicioși și înșiraciți, bolnavi în lergie adrenie rămase de frisoare mai mare.

Permiță acest comitetele de alfabete o modestă dar categorică opinie separată, în ce privește unii comunicați în acest domeniu.

Iar dv., autori și cetitorii, cărd vă veți găsi și o serbare de copii,

Festivitatea din Cetatea-

IN CORPUL ZIARULUI:

In Carelia, finlan continuă ofensiva cu s

1940
ANUL TUTUROR CUTREMURELOR

„România Mare și-a trăit traiul. Înfrângerea Franței a ucis-o."—René de Weck[1]

Anul 1940 începe sub auspicii îngrijorătoare, dar românii, firi optimiste, speră ca războiul să rămână cât mai departe de ei. Bucureștiul e plin de refugiați polonezi, și încă nu i s-a șters din memorie tabloul recentei confruntări sângeroase dintre regele Carol II și Garda de Fier, dar oamenii își văd cum pot mai bine de rutina vieții cotidiene. E sezonul tradițional al sărbătorilor, iar bucureștenii încearcă să se bucure de zăpada căzută la țanc între Crăciun și Anul Nou, de serile cu familia la gura sobei, de petrecerile de Revelion cu prietenii.

Unora le și reușește. Până și pesimistul Mihail Sebastian se distrează suficient de bine în noaptea de Revelion, în compania boemă a prietenilor săi actori și scriitori, încât se poate întoarce acasă, la 6 dimineața, „fără dezgustul obișnuit al nopților mele pierdute"[2]. Totuși, chiar de a doua zi e obligat să se prezinte la regimentul la care, pe 16 decembrie 1939, fusese concentrat pentru a doua oară. Tot la București, scriitorul și gazetarul Pericle Martinescu întâmpină noul an hoinărind de unul singur pe străzi și prin cafenele. Se simte melancolic, dar la miezul nopții „concertul de chiote, de pocnitori și de veselie al străzii"[3] îl trezește din visare.

La țară, Crăciunul și Revelionul se desfășoară într-o atmosferă patriarhală. Reîntors în România după aproape șapte ani de absență, tânărul diplomat George I. Duca – nimeni altul decât fiul primului-ministru liberal I. Gh. Duca, cel asasinat de un comando de legionari pe peronul gării Sinaia pe 30 decembrie 1933 – își redescoperă cu ochi proaspeți țara natală. Începutul noului an îl găsește la Sutești, în județul Brăila, la moșia familiei Constantin și Ioana Suțu, într-o „atmosferă de roman rusesc, servitori stilați, mari sobe supraîncălzite, samovare, perdele grele de brocart, mâncare bună". În prima zi din an, țăranii din sat vin cu Plugușorul, iar în salonul conacului se petrece cu lăutari. Întreaga asistență se simte cuprinsă de „mulțumire, veselie și căldură"[4].

Și pentru Alice Voinescu, profesoară de estetică la Facultatea de Litere și Filosofie din București, anul 1940 începe într-o atmosferă patriarhală – la Brașov, alături de familie și de câțiva prieteni. Printre aceștia se află și politicianul Grigore Trancu-Iași, care o surprinde în timp ce îi scria o scrisoare lui André Gide și se arată uimit că distinsa profesoară întreține astfel de relații. Trancu-Iași e deja foarte bolnav și, deși încă nu bănuiește, mai are de trăit doar câteva zile. Aproape cu ultima suflare, îi mărturisește că el personal „nu crede într-o pace apropiată“[5].

În palatul său de la Mogoșoaia, prințesa Martha Bibescu rememorează tragediile pe care le-a trăit de-a lungul întregului deceniu și conchide: „Ultima zi a anului mort, care a ucis pacea “[6]. Frica de un nou război mondial, născută din amintirea încă vie a primului, o apasă și după bilanțul personal de sărbători, căci pe 8 ianuarie se grăbește să noteze în jurnal o frază pe care ministrul Germaniei la București, Fabricius, i-ar fi spus-o fostului prim-ministru al regelui Carol II, Constantin Argetoianu: „Până în trei luni veți fi în război cu noi“. Și adaugă: „Parcă îl aud pe Czernin în 1915“[7]. Deși istoria nu se va repeta întocmai, așa cum o profețește ea în primele zile ale anului, presentimentele Marthei se vor dovedi până la urmă corecte: 1940 va fi, pentru familia Bibescu și pentru România în egală măsură, un an nefast.

Nici proaspătul academician Liviu Rebreanu nu e străin de presimțirile sumbre. Retras la casa de vacanță a familiei, la Valea Mare, în apropiere de Pitești, el lucrează febril la finalul romanului *Amândoi*. Îl va termina câteva zile mai târziu, pe 10 ianuarie, la ora 3 și jumătate dimineața. Între timp, aproape că nu iese din casă și își petrece Revelionul în compania solitară a aparatului de radio, la care ascultă mai ales știri politice, deloc îmbucurătoare.[8]

Nicolae Iorga are propriile-i presimțiri, deși încă nu are cum să bănuiască modul dramatic în care i se vor adeveri. „An Nou luminos în vremi de apăsătoare griji și de prevestiri așa de tulburi“, notează el, aproape premonitoriu, în prima filă de jurnal din anul 1940.[9]

Din nou la București, în orizontul ceva mai modest al micii burghezii intelectuale, tânăra Jeni Acterian, studentă a profesoarei Alice Voinescu, simte că începutul de an e momentul cel mai propice pentru o decizie fermă: „de luni“ se va apuca „consecvent și serios“ de muncă.[10] Inteligentă și permanent în luptă cu propriile-i limite, Jeni nu e la prima decizie de acest fel: periodic se biciuiește pentru lenea sa și periodic recade în brațele ei dulci. Iar asta o înfurie, fiindcă e convinsă că timpul ei trece. I se pare că e deja bătrână, deși nu a împlinit încă 24 de ani. În orice caz, pentru ea politica aproape că nu există, deși ambii săi frați, Haig și Arșavir, și cumnata, actrița

Marietta Sadova, soția lui Haig, sunt trup și suflet în rândurile proscrisei Mișcări Legionare.

Pentru doctorul evreu Emil Dorian – care, la 48 de ani, vede lumea altfel decât la cei 24 de ani neîmpliniți ai lui Jeni – Anul Nou 1940 aduce însă temeri întunecate. Dorian intuiește că în existența lui și a familiei lui vor urma schimbări cruciale și că întrebarea „ce va fi?" e pe cale să capete, pentru toată lumea, dar mai ales pentru comunitatea evreilor din România, o rezonanță dramatică.[11] Între timp traduce din Heine, cu speranța că Fundațiile Regale vor fi de acord să-i publice volumul. Promisiunile lui Al. Rosetti, directorul Editurii Fundațiilor, nu sunt însă foarte ferme: poate la anul sau poate nu... În România ultimului an de domnie a lui Carol II, atmosfera generală nu le e favorabilă intelectualilor evrei.

În ceea ce-l privește, regele își petrece prima zi a anului la Constanța, printre soldați. De Crăciun fusese la Oradea, pe graniță, tot printre soldați. În ambele vizite e însoțit de voievodul Mihai, moștenitorul tronului, și de nelipsita Elena Lupescu. Deși statutul de amantă regală nu o autorizează să ia parte la ceremoniile publice, ea e totuși cea mai importantă persoană din viața regelui. În jurnalul lui, după ce trece în revistă toate oficialitățile cu care s-a văzut pe 1 ianuarie, Carol conchide, din postura de îndrăgostit devotat: „Seara se termină rău, căci Duduia a venit devreme, simțindu-se foarte rău"[12]. Nu e singura însemnare de acest fel. Ca în toți ceilalți ani de când sunt împreună, și în acest ultim an al domniei– despre care el încă nu bănuiește că e ultimul – jurnalul regal e înțesat de relatările episoadelor de gripă, dureri de burtă și indispoziții de tot felul ale Duduii, aproape la paritate cu marile drame ce aveau să zguduie din temelii întreaga așezare a României Mari. Carol II are o certă vocație de rentier burghez: sentimental, șarmant, isteț, cultivat, amator de câștiguri rapide și priceput la construcții de nu prea mare anvergură. Îi lipsesc însă tocmai principalele calități regale, cele în care excelase tatăl lui: echilibrul emoțional, răbdarea, seriozitatea, spiritul de sacrificiu, altruismul și, nu în ultimul rând, moralitatea. Românii îi cunosc de-acum foarte bine defectele, însă, la începutul lui 1940, încă mai speră într-o minune politică, înfăptuită poate chiar de Carol II. Principalele gazete românești îi aduc așadar regelui, în primele numere pe 1940, o avalanșă de laude și de binecuvântări. Nici nu s-ar fi putut altfel, căci cenzura presei funcționează de ani buni, iar în ultimii doi și-a turat motoarele aproape la maximum. Întors acasă de la cinematograf, politicianul țărănist Ioan Hudiță, al cărui partid, oficial desființat, e în „opoziție" față de dictatura personală a lui Carol II, parcurge cu dezgust laudele deșănțate din jurnalele zilei și conchide: „În loc să stea liniștit și să domnească în

cadrul Constituției, aleargă, nenorocitul, de la un capăt la altul al țării pentru a-și da iluzia că e popular și că prezidează la o mare operă de renaștere națională "[13].

La drept vorbind, Carol II nu are nici un motiv să stea liniștit. Asasinarea lui Armand Călinescu a dezechilibrat grav balanța politică și așa fragilă a regimului său. De pe 21 septembrie 1939, data asasinatului, și până la Anul Nou 1940 a schimbat deja trei prim-miniștrii: generalul Gheorghe Argeșanu, al cărui mandat de numai câteva zile fusese acela de a-i pedepsi pe asasini, a fost urmat de Constantin Argetoianu, un adept convins al autoritarismului regal, dar insuficient de „energic", după părerea regelui, iar apoi de fostul liberal Gheorghe Tătărescu. Pe acesta din urmă, Carol II îl decorează chiar în ziua de 1 ianuarie 1940, în cadrul festivităților de la Constanța, cu medalia „Pentru Merit" în grad de ofițer. Dar nu e deloc sigur de buna lui credință. „Nu cred că în adâncul sufletului său este destul de convins, deși l-am decorat astăzi", scrie Carol pe șleau în jurnal[14].

Cu Iuliu Maniu, liderul Partidului Național Țărănesc și fostul artizan al readucerii lui Carol Caraiman pe tronul României, relațiile sunt tot mai tensionate. Carol II se teme sincer că acțiunile lui Maniu și ale celuilalt lider al „partidelor democratice", liberalul Dinu Brătianu, i-ar putea strica liniștea, tulburând apele în plan intern și mai ales extern. Inițiativele externe ale lui Maniu îi provoacă regelui adevărate crize de nervi. Îl bănuiește că „vrea să facă dificultăți și să pozeze ca singurul apărător al înțelegerii cu Aliații"[15].

Din păcate, nu doar Maniu, Dinu Brătianu și politicienii democrați din anturajul lor îl privesc pe Carol II cu mefiență, convinși că strategiile adoptate de el în politica externă și în cea internă sunt profund greșite. Chiar și unul dintre sfătuitorii săi apropiați, Argetoianu – pe care regele îl creditează în continuare cu multă încredere și căruia vârsta aproape venerabilă, 69 de ani, nu i-a ostoit câtuși de puțin ambiția de a redeveni prim-ministru –, îi ironizează comportamentul populist, înregistrând cu sarcasm articolele ditirambice din presa românească. Printre preocupările legate de mersul Războiului Sovieto–Finlandez și de urmările catastrofale ale marelui cutremur ce zguduise Anatolia de sud în noaptea de 26 spre 27 decembrie 1939, lăsând în urmă nu mai puțin de 33.000 de morți, Argetoianu se distrează pe seama periplului regal de la începutul anului. La 8 ianuarie, el notează în jurnalul personal: „Colocontronsis [regele Carol II – n.n.] a luat obiceiul să ne părăsească de fiecare sărbătoare. De Crăciun s-a dus la Oradea și la Cluj, de Anul Nou la Constanța, alaltăieri, de Bobotează, s-a dus la Chișinău. Platitudinea comentariilor gazetărești cu privire la aceste eroice etape e în scădere"[16]. Totuși,

dincolo de ceea ce numește „latura de vicleim" a deplasărilor regale, bătrânul politician aprobă esența mesajului astfel transmis: „afirmarea energică și solemnă a drepturilor noastre". Și îi admiră regelui talentul de orator, deși nu se poate împiedica să remarce: „Regele vorbește întotdeauna bine – păcat că faptele nu corespund mai niciodată vorbelor..."[17].

Celălalt om de încredere al regelui, Nicolae Iorga, nu se arată la fel de duplicitar. Fidelitatea sa față de Carol II se întemeia mai ales pe faptul că îi fusese profesor și tutore moral. La rândul lui, probabil din aceleași motive, și Carol păstrase o anumită slăbiciune față de marele savant. Însă Iorga e notoriu printre contemporani pentru lipsa de pricepere în politică, mai ales după perioada dezastruoasă în care îndeplinise, la începutul anilor '30, în plină criză economică, funcția de prim-ministru carlist. De aceea nici nu e foarte de mirare că, în pofida realităților cotidiene, rămâne în continuare sincer convins de justețea acțiunilor regale. „Vizita lui Miclescu", nota cu satisfacție pe 14 ianuarie. „Un căpitan de pe front i-a spus ce efect admirabil a produs apariția Regelui printre ostași. Ei au de toate: îmbrăcăminte, armament, țigări. Starea morală e perfectă, li se dă de lucru și îl fac bucuros, cu convingerea că toată lumea se gândește la dânșii. Mai târziu, Topa, întors de la Vaslui și Bârlad, confirmă aceste știri. Se muncește cântând"[18]. În ciuda vastelor lui cunoștințe de istorie, ideea că toți acei oameni îi transmiteau astfel de mesaje pentru ca, prin intermediul său, să îl flateze indirect pe rege nu-i trece nici o clipă prin cap. Și totuși...

Oricât de remarcabil ar fi fost, talentul de orator al regelui nu prea avea cum să suplinească marile slăbiciuni ale armatei române. Încă din 1939, mai ales după semnarea pactului Ribbentrop–Molotov și după atacarea Poloniei de către Germania nazistă, aceasta intrase într-un proces accelerat de mobilizare și reorganizare. La 1 martie 1940, ca urmare a concentrărilor, ajunsese la un efectiv de 800.000 de oameni, ceea ce îl făcea pe atașatul militar francez să aprecieze că „armata pare să fie purtată la efectiv de război"[19]. Încă din august 1939, teritoriile de la granița cu Ungaria și cu Uniunea Sovietică fuseseră organizate ca „zone militare" cu acces restricționat pentru civili. În interiorul acestor zone militare, toți proprietarii privați au fost expropriați, iar în punctele cele mai sensibile încep să se construiască fortificații[20]. Armata română își revizuiește planurile de luptă – având ca ipoteză principală un atac din partea URSS –, crește cheltuielile cu înzestrarea, își reorganizează serviciul de contrainformații, astfel încât să poată preveni eventualele atacuri teroriste și să contracareze propaganda inamică.

Pe hârtie, lucrurile arată așadar destul de bine. În practică, însă, totul merge greu, pe mai toate planurile și din varii motive. O veche tară a armatei române, pe care o trage după sine încă de la constituirea ei ca armată modernă, este slaba calitate a actului de comandă. Din acest unghi, scenariul pare să se repete întocmai, așa cum se temea Martha Bibescu: progresele făcute de armata României Mari, atât în materie de pregătire a militarilor de carieră, cât și în materie de mentalități și cutume ce marchează viața cotidiană a organismului militar, sunt mult prea mici față de anii 1916–1918. Mulți observatori străini remarcaseră, în timpul Primului Război Mondial, slaba pregătire tactică a ofițerilor români, lipsa de organizare și de disciplină a trupelor și faptul că, în cele mai multe situații, comandanții de unități nu reușeau să-și conducă la victorie soldații, indiferent cât de viteji și de hotărâți să lupte ar fi fost aceștia din urmă. Contrastul dintre curajul și puterea de sacrificiu a soldaților de rând, pe de-o parte, și lipsa de pregătire a ofițerilor, pe de altă parte, îi surprinsese pe membrii Misiunii Militare Franceze conduse de generalul Berthelot la fel de mult pe cât îi îngrozise felul brutal în care se exercitau relațiile ierarhice în rândurile armatei române.[21] Până în 1923, pedepsele corporale erau oficial înscrise în regulamentele militare românești, iar ofițerii și subofițerii tindeau să le folosească în exces. Ulterior, chiar dacă fusese eliminată din regulamente, bătaia continua totuși să fie o practică larg folosită de ofițeri și mai ales de subofițeri ca mijloc de disciplinare a soldaților.[22] Iar după intrarea României în războiul împotriva URSS, în iunie 1941, Ion Antonescu avea să o reintroducă în regulamentele militare[23].

O altă cutumă, șocantă pentru observatorii occidentali, dar acceptată în armata română aproape ca un dat natural, era folosirea soldaților ca mână de lucru gratuită, atât pentru lucrări civile de interes public, cât și în beneficiul particular al ofițerilor. Erau frecvente cazurile în care recruții, proveniți în majoritate din mediul rural, erau închiriați de comandanții lor în campaniile de lucrări agricole de pe marile moșii. Banii plătiți de moșieri pentru munca prestată de soldații în termen erau încasați de unitățile militare, și o bună parte dintre ei se rătăceau în buzunarele ofițerilor.[24] Cel puțin la fel de frecvente erau și situațiile în care, printr-un abuz de funcție pe care foarte puțini îl sesizau și încă și mai puțini aveau curajul să-l reclame, ofițerii își foloseau soldații din subordine drept muncitori neplătiți în folosul lor personal: servitori în casă, lucrători pe moșie, majordomi, argați etc. Așa cum lesne ne putem imagina, rezultatul tuturor acestor practici era acela că la sfârșitul stagiului militar soldații se regăseau aproape la fel de lipsiți de instrucție militară ca în primele zile de după încorporare.

Aceste moravuri sunt în floare la începutul lui 1940, așa cum fuseseră și mai înainte, în toată perioada de după 1918. O întâmplare pe care Tudor Arghezi le-o istorisește, în mai 1940, câtorva tineri poeți aflați în vizită la Mărțișor pare revelatoare pentru nivelul de corupție din armata română. Într-unul din articolele sale de presă, povestește Arghezi, scrisese că valul de concentrări început în toamna lui 1939 reprezenta, de fapt, în primul rând o sursă de îmbogățire pentru plutonieri și pentru ofițerii de intendență. A doua zi după apariția articolului, a fost invitat la Ministerul de Război, unde un general l-a informat că, dacă nu putea face dovada afirmațiilor sale, va fi dat în judecată pentru insulte aduse armatei. Gazetarul a cerut un răgaz de două săptămâni și, între timp, a publicat un anunț în presă: „Vând fermă utilată modern cu vilă ultraelegantă la prețul de un milion. Oferte serioase în plic la Căsuța Poștală numărul... Peste zece zile i-am dus generalului dovada. Din cele douăzeci și ceva de oferte serioase, mai mult de jumătate erau din partea unor plutonieri majori și a unor ofițeri de la aprovizionare“[25]. Sursa de bogăție a celor astfel demascați e una singură: soldații concentrați, proveniți în majoritate din lumea rurală sau dintre orășenii cărora mijloacele materiale nu le permit să plătească mita necesară pentru a fi scutiți de încorporare.

În lipsa averii personale sau a relațiilor sus-puse, fiecare concentrat se descurcă cum poate. Nici măcar intelectualii citadini ca Mihail Sebastian nu sunt scutiți de obligația de a „cotiza“, cu mijloacele profesiei lor, în beneficiul unității în care sunt concentrați sau în beneficiul personal al comandantului acesteia. Chemat sub arme la sfârșitul lui 1939, în contextul mobilizării generale determinate de începutul războiului în vecinătatea României, Sebastian constată siderat cât de departe poate merge rapacitatea ofițerului său comandant:

„I-am adus colonelului cărți de la Fundație [Fundațiile Regale, unde Sebastian era angajat în acea perioadă – n.n.] în valoare de câteva mii de lei. Credeam că va fi epatat. Dimpotrivă, a fost sever:

— Numai atât?

Și pe urmă, aproape disprețuitor:

— Și cu asta vrei să-mi faci biblioteca regimentului?

Și, în fine, scurt:

— Să-mi aduci pentru mine cărțile Reginei Maria.

Nu te întreabă dacă poți, dacă ai de unde, dacă costă bani, dacă nu costă bani. Dacă lipsește un căpăstru la companie, îl cumpărăm noi. Dacă e nevoie de trei sute de farfurii și trei sute de tacâmuri, le cumpărăm noi“[26].

Când nu se ocupă de satisfacerea capriciilor comandantului, scriitorul se plictisește în cazarmă alături de ceilalți mobilizați, care

schimbă între ei bârfe și zvonuri alarmiste. Singurii care par să aibă ceva militărie de făcut sunt subofițerii însărcinați cu instrucția noilor recruți și recruții înșiși, puși să exerseze la nesfârșit, în curtea cazărmii, alinierea în coloană și pasul de marș. Programul, însă, e același pentru toți: de la 7 dimineața la 7 seara, după care cei care au domiciliul în localitate pot să doarmă acasă, dar cu obligația de a se prezenta din nou a doua zi, la prima oră. Pentru a obține o permisie de Crăciun, neapărat necesară ca să termine *Accidentul*, romanul la care scrie și care urmează să apară în 1940 la Editura Fundațiilor Regale, Sebastian se vede nevoit să aplice rețeta clasică: „o zi de alergături pentru colonel, căruia trebuie să-i fac tot felul de servicii"[27].

Cea mai mare frustrare a lui Sebastian nu e însă această stupidă pierdere de timp la care i se pare că e constrâns fără noimă, ci o trăsătură mult mai serioasă – și mai gravă – a vieții de zi cu zi în armata română: antisemitismul. Cruzimea unui superior antisemit îi poate face viața un iad soldatului cu origini evreiești chemat să-și servească patria sub arme alături de concetățenii săi români. O frază spusă într-o doară de un camarad de arme al lui Sebastian, cu referire la căpitanul lor, un oarecare Căpșuneanu, rezumă întreaga forță de repercutare a flagelului antisemit într-un organism ierarhic așa cum este cel militar: „E dat în mă-sa, e rău, bate și înjură, dar are un lucru bun: nu-i suferă pe jidani și ne lasă pe noi să dăm în ei"[28].

La celălalt capăt al României, la granița de nord, „pe zonă", un alt intelectual evreu trece prin purgatoriul vieții în armata română, însă nu din postura de simplu soldat, ci din aceea de ofițer de carieră. Ca medic militar, poetul avangardist Sașa Pană (Alexandru Binder pe numele său real) e obișnuit cu viața nomadă, cu plecările precipitate dintr-un cantonament în altul. Întreaga lui existență pendulase până atunci între București, orașul în care se născuse, Iași și Dorohoi, orașul în care copilărise și în care încă mai locuiau părinții săi. Cariera de medic militar era o tradiție în familia Binder: tatăl poetului avusese și el aceeași profesie, pe care și-o îndeplinise cu onoare până la vârsta pensionării. La începutul lui 1940, Sașa Pană avea gradul de căpitan, era (din 10 mai 1939) medic-șef al Regimentului 34 artilerie și se afla încartiruit la Oradea, împreună cu soția, Mary-Ange, verișoară a pictorului Victor Brauner, și cu fiul lor, Vlad.

De la jumătatea lui iulie 1939 până la sfârșitul lui august 1940 – când, după Dictatul de la Viena, statul român pierde și Transilvania de Nord –, Regimentul 34 artilerie și, împreună cu el, întreaga familie Binder trăiesc într-o stare de nomadism cvasi-permanent:

„Pe neașteptate, noaptea, se ordona trecerea pe poziție, în dispozitive. În asemenea cazuri, întreg divizionul, cu toate utilajele – arhivă, popotă, infirmerie,

magazii –, trebuia în cel mai scurt timp să încarce totul și să execute ordinul. Până în zori, ne repliam (reveneam) pe vechile poziții. Dar erau și nopți când, de pe poziție, ne îndreptam spre alte sate, schimbam cantonamentul. În mod discret, acest lucru îl aflam de la unii plutonieri. Atunci încărcam și întreg calabalâcul personal – material și... uman. Uneori, ordinele de o nouă cantonare (Siciu, Beltiug) nu au putut fi executate: bateriile nu au putut să intre din cauza noroiului"[29].

Soldații și, se pare, o bună parte dintre ofițeri nu înțeleg foarte bine rațiunile acestor frecvente deplasări, dar în armată ordinele se execută chiar dacă nimeni nu le poate deslușì folosul.

Din fericire, în răstimpurile dintre peregrinări căpitanul Binder nu are prea multe de făcut, doar „un fel de inspecție" la batalioanele cantonate în satele învecinate, până la care se deplasează cu trăsura sau cu căruța. Mai norocos decât soldatul Sebastian, el nu are deci nevoie să-și ia permisie pentru a scrie. Are tot răgazul să-și pregătească pentru publicare noul volum de versuri, pe care îl intitulează *Munții noaptea neliniștea*. Cartea va apărea în primele luni din 1940 la editura condusă chiar de el, UNU, cu ilustrațiile executate de faimosul pictor și fotograf americano-parizian Man Ray. Până la publicare, însă, volumul – cu tot cu ilustrațiile lui Man Ray – trebuise să treacă mai întâi prin furcile caudine ale cenzurii militare de la Oradea. Episodul în sine, așa cum e povestit de autor, are o savoare cazonă cu totul aparte:

„...Cu manuscrisul în servietă, am fost anunțat la colonelul cenzor. Reproduc scena întocmai. Regret că nu pot înfățișa și tahicardia emotivă. În clipa în care abia am întredeschis ușa, colonelul s-a ridicat în picioare (era înalt și frumos, impunător) și a strigat – venind spre mine cu mâna întinsă: «Bravo, căpitane! Ostașul nostru are nevoie de poezii patriotice. Hai, scoate-le!» Am încercat să-i spun ceva, să-l previn, să-l lămuresc prin câteva cuvinte (nici nu știu ce i-aș fi spus), dar el: «Nici un cuvânt, dă-le încoace!» I-am dat teancul de foi. Le-a pus pe birou, cu fața în jos, și a început să caute ceva pe birou, răvășind lucrurile aflătoare, apoi zbieră: «Planton, ștampila! Unde e ștampila?» Era chiar în fața lui. A întors apoi, cu mare viteză, fiecare foaie de la stânga la dreapta și trântit pe mijlocul fiecărei pagini bun de tipar. Penultima pagină (care era de drept una din primele) era albă și pe ea menționasem: «Aici vine clișeul». Eu aveam în buzunar copia de la zincograf; dar dacă colonelul cenzor ar fi văzut desenul lui Man Ray s-ar fi speriat. «Aici vine portretul majestății sale», a spus el de astă dată, dar nu cu ton interogativ. Eu am tăcut. A pus ștampila și... a ajuns la copertă. Din titlu a citit doar un cuvânt: «Munții»; s-a apropiat de mine, mi-a înmânat manuscrisul și a adăugat, cu aceeași voce de stentor: «Munții noștri... Nici o brazdă nu vom da, căpitane! Este?» Mi-am dat asentimentul. L-am salutat ostășește și era să mă răstorn pe scări, parcă mi-era frică să nu mă aud rechemat. Ca din pușcă m-am dus la tipograful László Coloman de pe str. Avram Iancu la nr. 11, cu care tratasem, cu prilejul unei vizite anterioare la Oradea, și i-am predat manuscrisul cărții, care la 23 noiembrie 1939 [...] era tipărită"[30].

Așadar viața ofițerilor și soldaților cantonați în așteptarea războiului iminent e apăsătoare, cenușie și împânată uneori cu episoade de-a dreptul absurde. Mai mult, în condițiile mobilizării generale, nu doar gradele inferioare au ocazia să vadă cât de prost funcționează lucrurile pe teren. Imediat deasupra eșalonului ierarhic la care se afla Sașa Pană, în lumea ofițerilor superiori „cu relații", colonelul Gheorghe Tomaide, român get-beget, se confruntă cu aproape aceleași dificultăți cotidiene. Perspectiva lui este însă aceea a unui ofițer de Stat Major, membru al elitei militare și beneficiar al tuturor privilegiilor pe care le implică acest statut. Fiu de pictor din Brăila, Tomaide absolvise Școala de Artilerie, Geniu și Marină, luptase ca sublocotenent în Primul Război Mondial și se căsătorise convenabil, în 1916, cu fiica unui locotenent-colonel de artilerie, intrând astfel, prin alianță, într-o veche familie de ofițeri superiori. Mai mult, soacra lui Tomaide, Ana Dobrian, era mătușa dinspre mamă a viitorului mareșal Ion Antonescu. Când mama viitorului mareșal al României se recăsătorise, fiul ei din prima căsătorie îi fusese încredințat o vreme surorii ei, mătușa Ana. Probabil că acesta era motivul pentru care Ion Antonescu rămăsese destul de legat de familia Dobrian, iar când Elenei și lui Gheorghe Tomaide li se născuse un fiu, Puiu, Ion Antonescu îi devenise naș de botez.

Deocamdată însă, la începutul anului 1940, relația de rudenie nu-i e prea utilă colonelului Tomaide, dat fiind că Antonescu însuși se află în dizgrația regelui Carol II. În schimb înrudirea, tot prin alianță, cu generalul de divizie Ștefan Panaitescu, căsătorit cu sora lui Ion Antonescu, Lidia, și aflat la conducerea Comandamentului 7 Teritorial Sibiu, l-a ajutat, cu siguranță, la înaintarea în gradul de colonel și la numirea ca ofițer de Stat Major în cadrul respectivului comandament[31]. La începutul lui 1940, colonelul Tomaide se afla încă la conducerea Regimentului 35 artilerie Sibiu, însă în martie același an este numit comandant al Brigăzii a 6-a artilerie, amplasată „pe zonă" la granița de est, în nordul Moldovei și în Bucovina. Din această postură, el va fi unul dintre ofițerii care se vor vedea nevoiți să gestioneze direct dezastrul provocat de retragerea intempestivă a trupelor române la sfârșitul lui iunie 1940. Deocamdată însă, în vreme ce străbate cu greu, într-o sanie înghețată, prin iarna moldovenească târzie, drumul de la Focșani la Cernăuți, Tomaide nu bănuiește că exact pe aceste drumuri desfundate, a căror stare catastrofală aproape că îi blochează deplasarea, va trebui să își conducă, după numai câteva luni, trupele frustrate de o înfrângere fără luptă. Chiar și așa e, încă de pe acum, destul de îngrijorat de situația proastă a căilor de transport, fiindcă, la fel ca Sașa Pană, și el are experiența imposibilității de a deplasa unități de artilerie pe șoselele înnoroite.

Altminteri, deși aflat în sferele înalte ale conducerii militare, viața de zi cu zi a colonelului Tomaide nu pare să difere prea mult de aceea a căpitanului medic Alexandru Binder: se deplasează permanent între diferite localități de pe „zonă", face inspecții cu trăsura sau cu sania, ia masa la cercurile militare din garnizoanele pe care le inspectează, alături de ofițerii garnizoanei, iar din când în când e chemat la divizie sau la corpul de armată pentru ceea ce el numește „jocuri de război"[32]. E vorba, se pare, de niște analize strategice ale unor posibile scenarii de luptă, desfășurate între două sesiuni de „aperitive" camaraderești, pe fundalul surd, dar constant al îngrijorărilor pentru familia și gospodăria personală. Tomaide, care își lăsase familia la Sibiu, își asistă de la distanță soția în administrarea gospodăriei și, în buna tradiție ofițerească, îi trimite periodic soldați să o ajute la treburile casnice[33]. Între timp, constată pe propria piele modul în care câteva zile de iarnă grea pot bloca serios comunicațiile – atât pe cele civile, cât și pe cele militare – și urmărește îndeaproape, tot mai îngrijorat, evoluțiile de pe frontul din Europa.

De fapt, în primele luni ale anului 1940, după aproape un an de concentrări, reorganizări și alerte de război, nici unul dintre ostașii mobilizați sub ordinele comandantului lor suprem, regele Carol II, n-ar putea băga mâna-n foc că armata română e cu adevărat pregătită să lupte. Și totuși, în pofida experiențelor personale, cei mai mulți dintre ei încă își păstrează speranțele. Înțeleg că, în cazul unui atac din partea colosului de la est, România nu ar putea opune o prea îndelungată rezistență, însă cred cu destulă tărie că în scenariul alternativ, cel în care primul inamic care atacă ar fi Ungaria, armata română, chiar și așa cum se prezintă ea la începutul lui 1940, are șanse serioase să respingă cu succes agresiunea. Moralul militarilor e deci destul de ridicat și, în consecință, neplăcerile personale implicate de mobilizare nu le par celor mai mulți dintre ei chiar cu totul lipsite de sens: inamicul pândește la hotare, iar propaganda regală promite neîncetat că nici o brazdă din pământul țării nu va fi cedată fără luptă. Abia catastrofa din iunie 1940 îi va trezi brutal la realitate, făcându-i să-și dea seama, plini de frustrare, cât de grave erau incompetența și corupția de la vârful puterii.

Pe sub spaimele și incertitudinile provocate de situația politică și de războiul care strânge ca într-o menghină hotarele țării, cetățenii României încă Mari își urmează cum pot mai bine rutina traiului lor cotidian. Economia, comerțul și finanțele naționale rezistă eroic, cu toate că sfârșitul lui 1939 aduce pentru omul de rând o scumpire sensibilă a costului vieții. Potrivit numărului din 1 ianuarie 1940 al ziarului *Argus*, „organ zilnic al comerțului, industriei și finanței",

între sfârșitul lui august și sfârșitul lui decembrie 1939, viața românilor se scumpise cu aproximativ 13%. Nu era, deocamdată, foarte îngrijorător, costul vieții crescuse constant în ultimii cinci ani, dar crescuseră și veniturile românilor. Mai mult, bursa rămânea pe plus, iar industria continua să reprezinte un factor de creștere, în pofida crizei de materii prime pe care o adusese, inevitabil, declanșarea războiului în Europa. Unele industrii, cum era spre exemplu cea textilă, lucraseră în 1939 preponderent pentru nevoile armatei, ceea ce, una peste alta, era bine și pentru patroni, și pentru angajați: aveau contractele asigurate și, implicit, și locurile de muncă. Tot pe fondul comenzilor de război, industria metalurgică ajunsese la o „dată epocală", reușise să se doteze cu utilaje de ultimă generație, și lucra „cu întreaga ei capacitate".

Și finanțele țării rămâneau „în bună rânduială", iar bugetul era echilibrat. „Încasările statului depășesc cu mult evaluările bugetare, dovedind puterea bugetului de a împlini nevoile statului [în] împrejurări oricât de grele", titra *Argus* în același număr din 1 ianuarie 1940. Poate că era și ceva propagandă în acest optimism debordant, însă, judecând după cifrele publicate, ea nu denatura semnificativ adevărul.

În paginile aceluiași ziar, tot pe 1 ianuarie, Banca Națională a României lansa o subscripție pentru înzestrarea armatei, cu o dobândă de 4,5% „plătibilă netto" semestrial. Nimic mai obișnuit la vreme de război, însă, dacă e să-l crezi pe foarte informatul Constantin Argetoianu, care are oameni de încredere peste tot, iar aceștia îl alimentează constant cu știri despre tot ce mișcă în oraș, lumea nu prea se înghesuie să subscrie de bunăvoie. Dimpotrivă chiar: „Ce se întâmplă cu împrumutul înzestrării e un adevărat scandal. Agenții fiscali merg din prăvălie în prăvălie, din casă în casă, și amenință oamenii silindu-i să subscrie cât au și cât n-au. La mahala, oamenii sunt porniți pe bătaie". Concluzia, din perspectiva lui Argetoianu, nu ține de lipsa de apetit a cetățeanului de rând de a finanța cumpărarea de armament pentru armata română, nici măcar de neîncrederea în autoritățile regimului de dictatură regală, ci pur și simplu de nepriceperea funcționarilor fiscali: „Așa e când dai treburile pe mâinile proștilor... "[34].

Chiar dacă norii negri se adunau deja la granițele țării, românii nu aveau nici un motiv presant de preocupare în privința situației lor economice. Principala îngrijorare rămânea, deocamdată, cantonată în sfera politică. Și nu doar pentru că știrile externe vorbeau despre noi și noi victorii ale Germaniei naziste pe fronturile deschise în Europa, ci mai ales fiindcă, în umbra amenințătoare a Uniunii Sovietice,

politica românească era, mai mult ca oricând, prizoniera unei crize doar aparent înghețate, dar care, în realitate, își păstrase întregul potențial exploziv. Departe de a se fi tranșat prin executarea brutală, demonstrativă a asasinilor lui Armand Călinescu, conflictul dintre Carol II și Garda de Fier, încurajată acum și de succesele ofensivei naziste în Europa, nu aștepta decât un prilej ca să se reaprindă. Între timp, însă, foștii politicieni democrați, între care Iorga și Argetoianu ocupau un loc de frunte, defilau la manifestațiile publice îmbrăcați în uniforma pompoasă a Frontului Renașterii Naționale, atât de dragă regelui, încât, dacă un demnitar se prezenta la palat îmbrăcat „civil", se putea foarte bine ca suveranul să nu-l primească. Iorga nu e deloc un entuziast al uniformei carliste, dovadă că își notează scrupulos în jurnal toate situațiile în care politicienii „în civil" sunt totuși primiți de rege, iar la începutul lui 1940, când află că în noua lege a FRN nu se mai regăseau prevederile referitoare la uniformă, răsuflă ușurat.[35] Și nu doar el; Academia fusese și ea prevăzută de rege cu niște frumoase uniforme care să-i pună în evidență solemnitatea. Academicienii, însă, nici măcar nu apucaseră să învețe cum să se îmbrace pentru ocaziile oficiale. Pe 9 februarie, când află că regele însuși va fi prezent la comemorarea lui Titu Maiorescu, se stârnește printre ei o „mare zarvă": trebuiau să-și pună uniforma pentru prima oară și habar n-aveau cum. Generos, istoricul Radu R. Rosetti se oferă drept cobai: „După cererea colegilor din Academie, mă îmbrac de dimineață în uniforma Academiei spre a le arăta cum se îmbracă și se poartă"[36].

Din păcate, uniforma nu e nici pe departe singura problemă a demnitarilor FRN, prinși în chingile excentricului protocol regal. Maniile regelui aveau să-i terorizeze pe FRN-iști până în ultimele zile de dinaintea catastrofei finale, așa cum aflăm, de pildă, de la Argetoianu: pe 2 iunie 1940, o circulară transmisă membrilor Senatului le cerea membrilor FRN să se salute între ei „pe categorii". Confuz, Argetoianu difuzează circulara către toți senatorii, evitând însă să dea explicații pe care nici el nu le prea înțelegea.[37] În orice caz, la momentul discuțiilor despre reorganizarea FRN, în ianuarie 1940, Argetoianu se simte frustrat și iritat. El se consideră părintele Frontului, omul care a avut înaintea tuturor celorlalți ideea înființării acestei formațiuni politice, însă în privința noii organizări nici măcar nu este consultat. Pe 19 ianuarie 1940 e vizitat totuși acasă de Gheorghe Tătărescu și Constantin C. Giurescu, principalii autori ai noului proiect, care însă nu-i cer nici un sfat, ci doar „îi aduc la cunoștință" textul. Supărat, Argetoianu se răzbună ținându-le o lungă prelegere despre rosturile FRN, pe care o și consemnează minuțios în jurnalul său.[38] Pe tot parcursul celor câteva luni pe care le mai are de trăit regimul lui Carol II, se va

distra copios pe seama intrigilor țesute de noii favoriți ai regelui pentru a prinde o funcție cât de mică în conducerea „noului" FRN.

Multe evenimente politice se dezbat și dospesc în această perioadă agitată la domiciliile personale ale politicienilor. Și Iorga, și Argetoianu, și Hudiță, și tot cercul țărăniștilor din jurul lui Iuliu Maniu (disidentul *en titre* al carlismului) fac și primesc frenetic vizite, colportează știri internaționale sosite pe canalele diplomatice, se frământă în jurul spinoasei chestiuni a cumpărării de armamente, care, oricât de echilibrată ar fi fost economia României, presupune cheltuieli uriașe. Fiecare lider politic, mai mare sau mai mic, își are micul său grup de fideli, oameni în care se încrede, pe care îi mandatează să îi facă diverse comisioane – politice și nu numai – sau care îi aduc ultimele știri din oraș. Pentru Argetoianu, principalul colportor de știri este un jurnalist evreu din redacția cotidianului *Universul*, C. Blumenfeld, care semnează cu pseudonimul Scrutator. Omul e un gazetar versat, așa că îi furnizează știrile la pachet cu propriile sale analize, pe care însă Argetoianu le consideră excesiv de pesimiste, mai ales în ceea ce privește efectul real al măsurilor antisemite asupra evreilor din România. Ca majoritatea politicienilor români, și Argetoianu crede că temerile evreilor din România față de antisemitismul tot mai pronunțat din societatea românească sunt exagerate. De altfel, nu a fost regele Carol II, vreme de mai mulți ani, prietenul de poker al bogătașului evreu Max Auschnitt și nu se șoptește prin târg că însăși Elena Lupescu ar fi, de fapt, evreică?

Povestea lui Max Auschnitt e pe cale să se încheie, însă, în aceste prime luni din 1940, și nu într-o manieră fericită pentru marele industriaș. Considerat întemeietorul siderurgiei românești, fusese o bucată de vreme unul dintre apropiații lui Carol II, tovarăș de croaziere și de poker și, desigur, sponsor al distracțiilor regale. Însă în 1939 Auschnitt cade în dizgrația regelui și e eliminat din faimoasa „camarilă" regală în favoarea rivalului său, Nicolae Malaxa, celălalt mare industriaș al României interbelice. La începutul lui 1940, are de înfruntat un proces deschis sub acuzația oficială de „fals, gestiune frauduloasă și contravenție la legea devizelor"[39], proces pe care opinia publică românească îl urmărește cu sentimente amestecate. Undeva, în subconștientul fiecăruia, subzistă ideea că Auschnitt e de fapt nevinovat de acuzațiile ce i se aduc și că totul nu e, în realitate, decât o răzbunare a regelui. În general, însă, românii sunt prea puțin dispuși la empatie față de bogătașii din anturajul regal, pe care îi bănuiesc de corupție chiar și atunci când nu se formulează împotriva lor nici o acuzație publică. Iar în cazul lui Auschnitt faptul că mai e, pe deasupra, și evreu nu joacă deloc în favoarea sa.

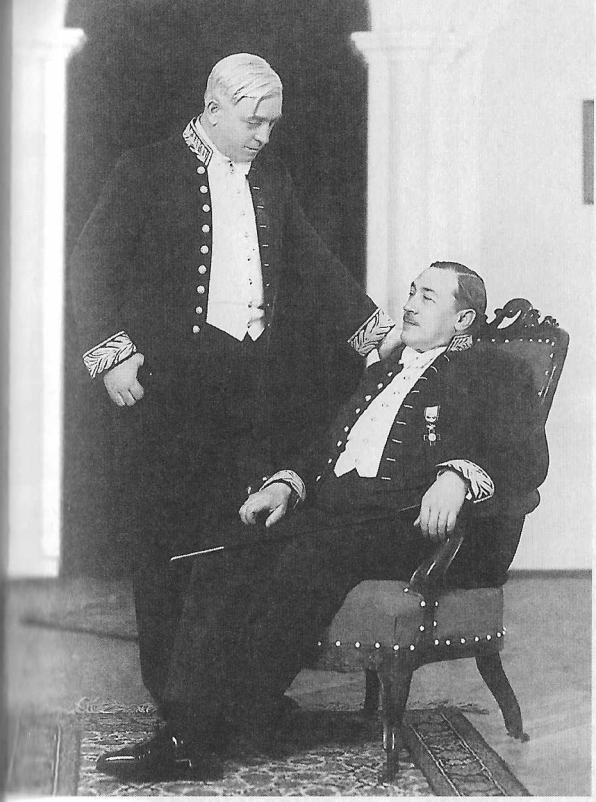

Liviu Rebreanu și Ion Petrovici în uniforma Academiei Române (1940).

Nicolae Iorga după deschiderea oficială a cursurilor Universității populare de la Vălenii de Munte, împreună cu prefectul județului Prahova și primarul orașului Vălenii de Munte (15 iul. 1940).

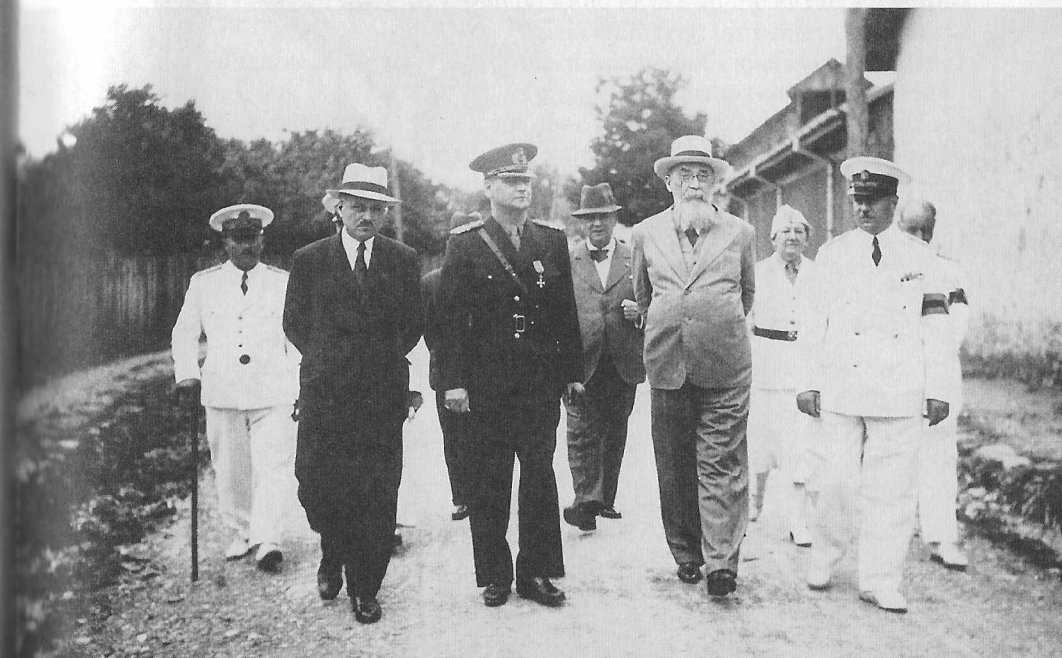

Iunie 1940. Un șofer bucureștean citește știrile despre frontul din Franța.

Toamna anului 1940. București, Calea Victoriei într-o zi ploioasă.

Același foarte activ Argetoianu moare totuși de curiozitate să afle de la ce i s-a tras, în fond, dizgrația lui Auschnitt. El, care cunoaște mult mai bine decât muritorii de rând țele complicate ale relațiilor din camarilă, bănuiește că ar fi vorba, în realitate, de o „porcărie de alcov", fapt pe care i-l confirmă indirect, într-o discuție particulară, Gavrilă Marinescu, alt mare favorit al regelui, aflat acum și el într-un con de umbră.[40] Dar nimic nu e sigur, nimic concret nu se leagă din sarabanda bârfelor și aluziilor, iar această incertitudine îl înnebunește de-a dreptul pe conu' Costică.

Arhivele Siguranței au păstrat ceva mai multe informații, deși nu neapărat cu mult mai limpezi, despre această spectaculoasă decădere a unuia dintre foștii stâlpi ai camarilei regale. Totul începuse de prin 1938, ca o rivalitate din ce în ce mai acerbă între primii doi mari industriași ai României: Auschnitt și Malaxa. Evreu din Galați, botezat în 1934, Auschnitt își luase diploma de inginer la Viena (Malaxa era tot inginer, dar își luase diploma în Germania, la Karlsruhe), apoi se întorsese în țară pentru a pune, pas cu pas, bazele unui mare imperiu industrial. În 1929 devenise directorul general al Uzinelor și Domeniilor de Fier Reșița (UDR), al căror acționariat majoritar îl preia și pe care le administrează, împreună cu fratele său Edgar, prin intermediul unei societăți comerciale înființate la Monaco, astfel încât statul român nu avea decât mijloace minime de a pune presiuni asupra activității sale. Ca și în cazul lui Malaxa, faptul că pătrunsese, la începutul anilor '30, în anturajul regelui Carol II era de natură să-i aducă beneficii în afaceri, mai ales sub forma unor contracte avantajoase cu statul. Desigur, totul venea cu un preț, iar pentru Auschnitt și Malaxa acesta era evident: ei erau principalii sponsori ai distracțiilor regale și dezvoltaseră, în plus, o adevărată artă a cadourilor costisitoare făcute la ocazii, nu doar regelui și Elenei Lupescu, ci și celorlalți membri importanți ai camarilei, cum erau Ernest Urdăreanu sau Puiu Dumitrescu. În ce-l privea, Auschnitt își construise relații comerciale nu doar în principalele puteri economice europene, Anglia, Germania, Franța, ci și în Statele Unite, astfel încât orice acțiune îndreptată împotriva lui risca să tulbure apele politicii internaționale și să pună statul român într-o poziție foarte delicată. Și așa se și întâmplă atunci când, în 1939, e silit să demisioneze din consiliul de administrație al UDR – în care este înlocuit cu Urdăreanu, iar acțiunile îi sunt preluate de Malaxa. Ulterior e arestat, în urma unei plângeri făcute de Urdăreanu, sub pretextul că ar fi păgubit UDR nerespectând condițiile de import, că ar fi îngreunat înarmarea țării și ar fi folosit documente false.[41] Din acel moment, deși industriașului încă nu-i venea să creadă, soarta avea să-i fie pecetluită.

Ceea ce, în epocă, nimeni n-a reușit să înțeleagă cu adevărat a fost înverșunarea regelui Carol II de a se descotorosi de fostul său mare sponsor și, mai mult, de a-l arunca în închisoare. Majoritatea românilor credeau însă că dizgrația avea o legătură cu originile evreiești ale lui Max Auschnitt și cu primele măsuri antisemite luate, sub oblăduire regală, de guvernul Goga–Cuza, în scurtul răstimp (29 decembrie 1937–10 februarie 1938) în care acesta a condus România. Din acel moment, Auschnitt începuse să nu se mai arate la fel de generos cu sponsorizarea vieții de lux a camarilei regale, ceea ce, cu siguranță, a rănit și interesele, și orgoliul lui Carol II. Și tot din acel moment, regele și-a îndreptat atenția și favorurile către rivalul lui Auschnitt, Nicolae Malaxa. Convins de acesta și de Ernest Urdăreanu că Auschnitt trebuia scos din joc, a început să manevreze în direcția preluării controlului UDR în profitul său și al camarilei sale. Nu era totuși ușor: Marea Britanie nu a ezitat să-și exprime, pe căi diplomatice, nemulțumirea față de persecutarea unuia dintre partenerii ei comerciali importanți și chiar și din Statele Unite s-au ridicat voci în același sens. Germania nazistă, în schimb, aplauda deschis mazilirea unui industriaș cu origini evreiești, care nu era, firește, prea favorabil intereselor ei economice.[42] Cu atitudinea care avea să-l caracterizeze până în ultima zi a domniei sale, Carol II nu-și dorea să-i supere nici pe aliații democratici, nici pe germani, care dețineau deja cea mai mare pondere în schimburile comerciale ale României. Dar, dacă avea de decis într-o chestiune în care erau în joc și interesele lui personale, atunci acestea din urmă trebuiau să primeze. Cu atât mai mult cu cât, într-o epocă în care simpatia românilor pentru regele lor scăzuse dramatic, intransigența arătată în public față de un fost membru al camarilei sale – care, în plus, era și evreu – i-a adus pe moment un val de popularitate binevenit.[43] Hotărât să câștige această bătălie cu fostul prieten, care era suficient de bogat pentru a-și permite să-și vândă scump pielea unei justiții ezitante și înclinate spre corupție, Carol II merge până la a-l numi ministru al Justiției pe fostul liberal Victor Iamandi, cu misiunea de a modifica în regim de urgență Codul comercial, astfel încât condamnarea lui Auschnitt să devină mai simplă.[44] Iamandi reușește să treacă legea prin parlamentul FRN, dar asta le asigură, o dată în plus, și lui, și regelui, antipatia tuturor politicienilor români care mai păstraseră o umbră de speranță în funcționarea corectă a mecanismelor statului.

În ce-l privește, Carol II se pricepe de minune să joace cartea ipocriziei. „Cât despre procesul lui Max, scrie el în jurnal, pe 6 noiembrie 1939, este foarte păcat să fie pus în această poziție, dar procesul nu este numai al lui, ci al unui întreg sistem păcătos cu care trebuie, cu orișice preț, să se termine. Este o chestiune de înaltă moralitate pu-

blică“[45]. Dacă, scriind aceste rânduri, regele se mințea chiar și pe sine sau dacă era doar un exercițiu demagogic destinat posterității, asta pentru Max Auschnit nu mai conta prea mult. În 1940, epopeea lui în fața justiției carliste se afla pe ultima sută de metri.

Presa acelor zile tratează subiectul cu prudență. În notițe scurte, aproape expediate la „și altele“, e anunțată începerea procesului, pe 16 februarie, iar apoi diferitele faze ale acestuia, până la sentința pronunțată pe 15 martie 1940, „la ora 6“[46]. O singură publicație, de mai mică anvergură, ziarul *Tempo*, include în numărul său din 20 februarie 1940 un reportaj din sala în care se desfășoară procesul, redactat pe un ton vădit ostil marelui industriaș:

„La nouă fără un sfert s-a deschis greaua poartă a sălii de ședințe, lăsând liber accesul publicului, format numai din câteva persoane. Individul cu râsul roșu se afla în boxă, păzit de gardianul de la Văcărești. Încet, încet, sala începe să se populeze. Amicii celui din boxă se apropie surâzând, strângeri de măsuri [sic!] și îmbrățișeri. Băncile avocaților sunt goale. Primul apare d. avocat Melinte, apoi, la răstimpuri, maeștrii urmați de secretarii lor, cu servietele pline, intră grăbiți, ocupându-și locurile.

Puțin consumat la figură, Auschnitt se întreține cu avocații. Astăzi pare mai bătrân decât în zilele precedente. Figura imaculată altădată este deranjată. Buna dispoziție din trecut i-a dispărut.

În total, 25 de bărbați și două cucoane, în afară de avocați și ziariști, așteaptă începerea dezbaterilor.

La 9 și 15 tribunalul intrând, deschide ședința. [...]

Pledoaria sa continuă și la ora când închidem ediția.

Grijuliu, cu stomacul său delicat și diabetic, Auschnitt a avut timpul, înainte de începerea dezbaterilor, să-și aranjeze un dejun copios, la restaurantul Palatului Justiției. Mâncătorul de milioane va mânca azi la dejun o întreagă găină rasol și șnițele de vițel de lapte, apă minerală și vin vechi. Din acestea se compune dejunul său“[47].

E genul de relatare foarte gustată de cititorii presei epocii, care, în lipsa imaginilor, își făcea o datorie de onoare din a reda prin cuvinte suculentele detalii de atmosferă și de culise ale proceselor cu public. De altfel, imaginea celui care le apărea cândva ca o citadelă inexpugnabilă, devenit între timp un deținut oarecare, li se pare multora tulburătoare.

La capătul unui proces relativ scurt, Auschnitt este condamnat la 6 ani de închisoare și importante despăgubiri civile.[48] Urmează un recurs care va mai prelungi spectacolul public până la sfârșitul lunii mai, dar care nu reduce durata inițială a pedepsei cu închisoarea. După ce și acesta se încheie, Auschnitt devine un deținut obișnuit, iar Argetoianu notează cu consternare: „Ieri a și fost îmbrăcat în straie vărgate, urcat într-o dubă și dus la Doftana... Câtă ură și cât venin în sufletele bandei ca să maltrateze așa pe cel ce juca poker cu

regele acum un an și-i umplea pe toți cu daruri și parale!" Și, pentru că încă nu reușise să se dumirească de la ce i se trăsese cu adevărat magnatului, nu se poate stăpâni să nu se mai întrebe o dată: „Care e secretul acestei implacabile uri?"[49]

Probabil că, acționând astfel, nu lovitura de imagine contase cel mai mult pentru Carol II, dar dacă socotise ca, prin condamnarea lui Auschnitt, să-și mai salveze ceva din popularitate, calculul i se dovedește din nou greșit: nu doar că opinia publică românească uită, în marea sa majoritate, spectacolul a doua zi după ce s-a încheiat, dar imaginea fostului magnat atotputernic adus în boxa acuzaților îi face pe cei care mai înainte îl detestau să-l compătimească acum, ba chiar să-l considere martir. Cu cuvintele unei observatoare mult mai detașate decât Argetoianu, „până acum nu-l scoteau din jidan, acum îi găsesc toate calitățile"[50]. Dezamăgită de această inconsecvență morală, Alice Voinescu pune brusca schimbare de optică pe seama spiritului de frondă al românilor.

Frondele se țesc la tot pasul în aceste ultime șase luni ale domniei lui Carol II și ale României Mari. Nici măcar Partidul Național-Țărănesc, strâns unit, după toate aparențele, în jurul liderului său, Iuliu Maniu, nu e scutit: doctorul Nicolae Lupu – unul dintre foștii fracționiști ai partidului, revenit între timp la matcă, dar nu neapărat și îmblânzit – e bănuit de ai săi că face tatonări ca să treacă în tabăra carlistă. Într-adevăr, la serbările de pe 24 ianuarie, boicotate de țărăniști ca protest față de arestarea de către rege a unora dintre mult prea vocalii fruntași ai partidului (Ilie Lazăr, Aurel Leucuția și Răchițeanu, internați între timp cu domiciliu forțat la mănăstirea Turnu, dar eliberați în cele din urmă destul de rapid), Lupu e singurul care rupe consemnul dat de Maniu și participă la discursul regal. Fiind unicul dintre „opoziționiști", prezența lui nu trece neobservată de rege, care însă nu-l creditează cu prea multă stimă.[51] Pe 9 februarie, Lupu decide să facă un pas mai departe și se prezintă în audiență la palat. Tatonase mai înainte terenul, pe lângă apropiații regelui și pe lângă membri ai guvernului, cărora le ceruse, printre altele, drept condiție a intrării în FRN, ca „senatorii de drept național-țărăniști să fie lăsați să vină la Senat fără uniformă"[52]. Cu această condiție, se angaja să citească în Senat o declarație de adeziune la politica externă a lui Carol II. O dată în plus, spinoasa problemă vestimentară juca un rol capital în funcționarea regimului carlist.

Audiența la rege nu merge însă foarte bine pentru Lupu. Ideea lui, nu foarte conectată la realitate, era aceea de a-l face pe Carol II să renunțe la Frontul Renașterii Naționale, partidul unic pe care „partidele tradiționale", liberalii și țărăniștii, îl vedeau ca pe un mormânt

al democrației românești. Pentru a-și demonstra loialitatea deplină față de suveran, Lupu se lansează într-un exercițiu demagogic, propunându-i regelui, în locul FRN, „o uniune sacră" în jurul persoanei monarhului. Dar Carol înțelege rapid schema și reușește, dintr-o singură frază, să-l bată pe țărănist cu propria sa armă, anume demagogia, un domeniu în care excela și el: „I-am răspuns că sunt de acord asupra fondului, adică asupra acestei colaborări a tuturor forțelor, numai [că] ceea ce el numește «uniune sacră» eu numesc FRN și că nu văd de ce se încurcă în forme, căci în acest Front toți pot veni să activeze, cerându-li-se numai să adopte un crez de morală și solidaritate națională, care sunt sigur că toți sunt de acord cu el, oricum s-ar fi numit el în trecut"[53].

Lupu a plecat de la palat dezumflat și s-a dus să-și strige dezamăgirea la colegii săi țărăniști. Aceștia aflaseră din timp de demersurile lui, și nici n-ar fi avut cum să nu afle. Societatea românească a acestor ani e un univers mic, în care se colportează asiduu știri, zvonuri, bârfe, în care informația circulă repede de la om la om, prin schimburi subterane și invocându-se întotdeauna – cum altfel? – surse avizate. Unii țărăniști fuseseră iritați de încercările lui Lupu de a se înțelege cu regele, temându-se să n-o facă peste capul partidului. Alții însă, ca Hudiță, credeau că era bine pentru partid să păstreze niște canale deschise cu Palatul Regal: „Maniu, le spun eu, lasă fiecărui fruntaș libertatea de a încerca să-l convingă pe Carol să lichideze regimul de dictatură și să revină la vechea Constituție..."[54].

Dacă Maniu le lasă fruntașilor partidului libertatea pomenită de Hudiță sau dacă aceștia și-o iau pur și simplu, iar el n-are cum să-i împiedice, e mai greu de spus. Cert este că, la scurtă vreme după episodul respingerii lui Lupu, în urma scurtei audiențe pe care Maniu a evaluat-o ca „inutilă"[55], a fost rândul lui Ion Mihalache, numărul doi în PNȚ, să se simtă atras de cântecul de sirenă al regelui. Când N. Lupu își mărturisise dezamăgirea, iar Maniu o taxase prompt drept inutilă, Mihalache fusese de altă părere: după el, stabilirea unui „contact prietenesc" între rege și un fruntaș național-țărănist era un lucru bun și necesar. Probabil că aceeași convingere l-a determinat să accepte, la capătul unei perioade nu foarte lungi de negocieri, curtea asiduă pe care hotărâse să i-o facă Palatul, prin intermediul favoritului regal, Ernest Urdăreanu, și a prim-ministrului Gheorghe Tătărescu.

Din fericire – sau poate din nefericire – pentru Mihalache, regele are despre el o părere mult mai bună decât despre Lupu. În plus, simte că nu mai poate ignora „neliniștea" politicienilor față de situația țării, nici nemulțumirea generală, tot mai vizibilă și tot mai greu de

stăvilit. Tot mai multe voci se ridică împotriva lui, într-un val pe care Argetoianu îl consideră de-a dreptul „prerevoluționar“[56]. În aceste condiții, monarhul simte nevoia să lărgească cumva baza socială a regimului său, și cea mai directă modalitate la care poate să recurgă sunt tratativele directe cu impenitenții rămași în afara FRN. Iar în ultimă instanță chiar și cu vechii lui dușmani, legionarii.

Hudiță află de pe 13 aprilie, prin intermediul președintelui Uniunii Camerelor de Comerț, Bungețeanu, că lui Mihalache „i-a pus gând rău de foarte sus“ și că trebuie „să fie atenți“ la el.[57] În plus, ca și Argetoianu, Hudiță află tot „pe surse“ că în țară începuseră să se înregistreze răzvrătiri ale țăranilor împotriva deselor perioade de concentrări în armată, care tulburau calendarul obișnuit al muncilor agricole, împovărau material familiile cu venituri modeste și a căror utilitate rămânea, deocamdată, greu de înțeles. La Târgoviște și Ploiești avusese loc chiar în acele zile o adevărată rebeliune: „peste 200 de noi concentrați s-au răzvrătit și au plecat acasă cu arme cu tot“[58]. Așadar, cooptarea lui Mihalache părea să aibă un sens: acesta se afirmase în politica interbelică mai ales în rolul de apostol al țărănimii. Chiar și așa, pentru oricine privea lucrurile cu o oarecare detașare, era destul de evident că nu prea avea cum să salveze el, prin simpla prezență în anturajul regal, o situație atât de disperată. Însă Carol, ajuns deja într-o fundătură a soluțiilor politice, n-are nimic de pierdut dacă mai încearcă una.

Retras la Dobrești – „moșia“ lui, așa cum „moșia“ lui Maniu era casa din satul său natal, Bădăcini –, Mihalache e supus vreme de câteva zile unui intens tir de artilerie politică: „alaltăieri au fost la el Ghelmegeanu și Andrei, ieri Ralea și Gafencu, azi au plecat Malaxa, Madgearu și Răducanu, iar mâine, dacă toți aceștia nu reușesc să-l convingă, e vorba să intre în luptă și marele bărbat de stat Urdăreanu“[59]. Se vede treaba că Mihalache a rezistat vitejește o zi sau două, fiindcă pe 15 aprilie cel care îl aduce la rege ca să-i comunice acordul său de a deveni consilier regal e Urdăreanu. Dinspre partea lui, regele consideră această zi în care a reușit să-l câștige de aliat pe Mihalache drept „o zi politică importantă“[60]. Trezit la două noaptea de Urdăreanu și luat pe sus din casa de la Dobrești ca să se vadă urgent cu suveranul, lui Mihalache i se justifică această grabă prin faptul că, după ce Hitler atacase Norvegia, România avea nevoie de un guvern de „uniune națională“ și i se dă de înțeles că el, Mihalache, ar putea fi viitorul prim-ministru al respectivului guvern.[61]

„Vrăjirea“ lui Mihalache produce în PNȚ o fierbere mult mai mare decât audiența lui Lupu. Unii, ca Virgil Madgearu, sunt tentați să creadă că „omul lor“ ar putea fi în curând prim-ministru. Alții, ca

Hudiță și ca Maniu însuși, înclină însă spre varianta în care Carol, ale cărui promisiuni nu valorau niciodată prea mult, intenționa doar să-l păcălească pe fruntașul țărănist și să profite de imaginea lui fără a-i oferi ceva în schimb. Om de onoare, Mihalache decide totuși ca, înainte de a accepta oficial demnitatea de consilier regal, să-i facă o vizită de lămurire șefului partidului, aflat în acele zile la Cluj. Potrivit versiunii relatate de Hudiță, întrevederea dintre cei doi nu s-a petrecut foarte bine pentru „sărmanul Mihalache". Deloc încântat de inițiativa celui care era al doilea om în partid, Maniu i-a ținut o morală ritoasă, amintindu-i toate acțiunile întreprinse de Carol II pentru suprimarea democrației românești și întrebându-l direct: „D-ta ce faci cu ele? Le ștergi cu buretele, așa dintr-odată, și te supui lor? Cum vei putea dumneata explica mai întâi prietenilor noștri din partid și apoi țării întregi această schimbare bruscă de atitudine?" Apoi, la fel de ritos, îl pune în gardă în legătură cu scopul real al subitului interes regal pentru persoana sa:

„Poți dumneata face așa mare imprudență să te încrezi într-un mincinos, cunoscut de toată lumea, și să nu-ți iei garanțiile de rigoare? D-ta nu te întrebi de ce are el nevoie de consilieratul d-tale? Ca să te consulte? Aceasta n-o poate face și fără să fii consilier și să fii îmbrăcat în uniforma lui de batjocură? Nu, dragă domnule Mihalache, el vrea să te compromită, știind foarte bine că din ziua în care îți va publica în ziare fotografia de consilier regal, îmbrăcat în uniforma FRN, d-ta ai încetat de a mai reprezenta o primejdie pentru el".

Obligat astfel să se justifice, Mihalache nu găsește alt argument decât că, după ce toată viața „m-am luat după capul altora, acum vreau să fac și eu o dată după capul meu"[62]. Deși în varianta povestită lui Hudiță de sus-pomeniții Leucuția și Lazăr, Mihalache a plecat imediat după aceea fără a-i strânge mâna lui Maniu, în realitate se pare că liderii PNȚ au convenit totuși între ei să rezolve amiabil situația, stabilind că vor face un schimb public de scrisori în care fiecare avea să declare că relația lor de colegialitate și, în cazul lui Mihalache, loialitatea față de principiile partidului rămâneseră neschimbate.

Adeverind profeția lui Maniu, pe 19 aprilie, Palatul se grăbește să dea publicității decretul regal de numire a lui Mihalache în funcția de consilier regal.[63] Din fericire, fără poză în costum de „frontist" și fără prea multe comentarii. Doar *Porunca Vremii*, ziar de extremă dreaptă aflat la acel moment în sfera de influență a Partidului Național Creștin, publică în aceeași zi, pe prima pagină, un articol laudativ (nesemnat) în care autorul anonim apreciază că „numirea domnului Mihalache în postul de grele răspunderi de astăzi se înscrie adânc în calendarul speranțelor noastre".

În zilele următoare, se publică și schimbul de scrisori dintre Mihalache și Maniu. Mai întâi scrisoarea lui Mihalache, care îl asigură sobru pe președintele PNȚ că „numirea mea în demnitatea de consilier regal, cu care am fost onorat de Suveran, îmi păstrează neatinsă ținta mea cunoscută de până acum“[64]. Apoi, o zi mai târziu, scurta scrisoare a lui Maniu către Mihalache: „Întrucât consilieratul regal cu care ai fost distins nu te obligă la altceva decât la exprimarea sinceră a convingerilor d-tale când ele vor fi cerute, numirea d-tale de consilier regal nu poate influența asupra legăturilor personale și ideologice ce ne unesc“[65].

Scrisoarea lui Maniu „e dură și răsună ca o pereche de palme pe obrazul modârlanului“, apreciază atotinformatul Argetoianu.[66] Și tot el aflase din târg că în scrisoarea inițială, care ar fi fost mai lungă, Maniu nu s-ar fi sfiit să scrie explicit că, din punctul lui de vedere, Mihalache rămânea „membru credincios al Partidului Național Țărănesc“. Cum acesta fusese, ca și Partidul Național Liberal și toate celelalte partide democratice, oficial desființat prin Constituția din 1938, care le înlocuise cu FRN, o asemenea sintagmă ar fi reprezentat o adevărată sfidare la adresa lui Carol II. De aceea, povestește Argetoianu, publicarea schimbului de scrisori fusese întârziată cu câteva zile față de data la care apăruse în presă decretul regal, pentru că, între timp, a fost nevoie ca Maniu să fie convins să-și modifice textul.[67]

Oricum ar fi stat lucrurile, numirea lui Mihalache în demnitatea de consilier regal s-a dovedit a nu fi fost, în cele din urmă, prea „adânc înscrisă în calendarul speranțelor“. A fost mai degrabă o experiență nefericită, de care nici liderul țărănist, nici regele n-aveau motive să fie satisfăcuți. După prima impresie, pozitivă, pe care numirea o face în opinia publică românească, Carol II constată destul de repede că nu are în el decât un colaborator indecis, incapabil să-și tranșeze loialitățile între carlism și Maniu – pe scurt, așa cum regal îl caracterizează în jurnalul personal, „cu c... în două luntre“[68]. De altfel, pe 26 iunie 1940, ziua ultimatumului sovietic pentru cedarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord, Ion Mihalache își dă demisia din funcția de consilier regal, la doar două luni și câteva zile de la spectaculoasa sa numire. În acest scurt răstimp, așa cum îi profețise Maniu, n-a apucat să realizeze din postura de consilier regal nimic din ceea ce și-ar fi dorit.

Între timp, Carol II are îngrijorări mult mai mari, legate de situația externă a României. Prins în menghină între atitudinile indecise ale aliaților democrați și înțelegerea germano-sovietică din 1939, care oficializase amenințarea sovietică asupra integrității teritoriale a

țării, el înțelege tot mai limpede că proclamata neutralitate a Bucureștiului în conflictul mondial e o poziție pe cât de greu de menținut, pe atât de lipsită de garanții de succes.

Din punctul său de vedere, Carol II e conștient că „dușmanul public nr. 1 este URSS"[69], și pentru democrațiile occidentale, și în special pentru România. Dilema acestor zile, pentru rege și pentru întreaga țară, nu e dacă URSS va ataca România, ci mai degrabă când și cum se va putea România apăra. Printre români circula încă de la începutul Războiului Sovieto–Finlandez o glumă al cărei protagonist era ministrul de externe, Grigore Gafencu: acesta, se spunea, s-ar fi dus la Helsinki „pentru ca să le spună finlandezilor că să știe, când vor fi cucerit Rusia, că Basarabia este românească"[70]. Acum Războiul Sovieto–Finlandez ajunge la un deznodământ nu atât de fericit pe cât speraseră sovieticii, dar nici pe departe atât de devastator pentru URSS pe cât speraseră la un moment dat românii. După încheierea Pactului Ribbentrop-Molotov, sovieticii începuseră prin a declara cu jumătate de gură că nu intenționau să întreprindă ceva împotriva României, apoi că prima etapă a acțiunii lor viza țările baltice, iar din decembrie 1939 să dea tot mai clar de înțeles că, după încheierea războiul cu Finlanda, următoarea pe lista lor de revendicări teritoriale era România.

În încercarea disperată de a-și identifica alianțe sigure împotriva unui eventual atac, tot mai probabil, din partea URSS, la începutul lui 1940 România poartă tratative diplomatice pe toate fronturile. Obiectivul principal e acela de a obține niște garanții cât mai solide, în măsură să risipească măcar parțial angoasa generală a politicienilor și a populației românești. Din păcate, nici una dintre aceste tratative nu duce la rezultate consistente, ci doar la condiții greu sau imposibil de realizat, promisiuni vagi, consolări simbolice și încurajări lipsite de un conținut real. Lucrurile rezultă limpede din expunerea făcută de ministrul de externe Gafencu la Consiliul de Coroană convocat, oarecum pe neașteptate, de rege pe 6 martie 1940. E, se pare, o încercare a regelui de a depăși izolarea politică în care singur intrase atunci când își asumase în mod autoritar controlul asupra tuturor pârghiilor statului. Instituția Consiliului de Coroană jucase, în timpul regelui Ferdinand, un rol important în luarea marilor decizii politice. Acum, însă, Carol II a transformat-o într-o formă lipsită de consistență, la care se și ferește să apeleze prea des. Și, în orice caz, acei reprezentanți ai fostelor partide politice care își declaraseră deschis dezaprobarea față de politica regelui nu au fost chemați la consultarea din 6 martie. Argetoianu nota sarcastic: „Ieri seară, de la ora 5 la ora 7½ ne-am jucat la Palat, sub președinția Regelui, de-a

Consiliul de Coroană“[71]. De fapt, mare lucru nu s-a întâmplat în seara aceea: ministrul de externe a făcut o expunere a tuturor tratativelor diplomatice în curs – a căror evoluție cei prezenți o știau din zvonuri –, Argetoianu însuși a luat cuvântul pentru a-și exprima convingerea că România va fi obligată, în cele din urmă, să intre în război și pentru a cere continuarea tratativelor cu Aliații, în vreme ce al doilea vorbitor, A.C. Cuza, unul dintre liderii extremei drepte pro-germane, a cerut ca România să strângă legăturile cu Germania nazistă.[72] Prezent și el la întrunire, Nicolae Iorga susține în jurnal că a luat, de asemenea, cuvântul,[73] însă amintirile regelui și cele ale lui Argetoianu nu menționează nimic despre intervenția lui. În orice caz, fie că i-a spus-o direct regelui, fie că nu, Iorga rezumă foarte bine în scris, cu vocabularul naționalist care îi era propriu, starea de spirit generală și situația conflictelor la care trebuia să se aștepte România:

„Cu Rusia e primejdia «lipsei de bază» în ce privește Basarabia, a cărei populație, rău guvernată, trebuie tratată altfel, și în vederea unui plebiscit. Față de Ungaria avem avantajul situației geografice: în vest orașe jidovești într-o masă românească, în Secuime imposibilitatea economică și militară a «pungii» (amintesc harta ce s-a dat de curând în *Free Europe*). Cu bulgarii e altfel. Din motive de partid, ne-am băgat în ce nu e al nostru. De malul mării avem nevoie: pentru rest se poate trata la vremea sa“.

Era, desigur, o perspectivă optimistă asupra spațiului de manevră diplomatică pe care încă îl mai avea România. Și acest lucru s-a văzut doar câteva săptămâni mai târziu, pe 29 martie 1940, atunci când discursul ținut în fața Sovietului Suprem al URSS de către Viaceslav Molotov, comisarul sovietic pentru afaceri externe, a căzut ca un trăsnet peste București. Acest discurs era, de fapt, ca și în cazul expunerii ținute de Gafencu în fața Consiliului de Coroană de la București, menit doar să oficializeze punctele de vedere ale URSS față de război și față de relațiile diplomatice cu celelalte țări europene. El nu aducea o perspectivă nouă sau amenințări noi la adresa României, dar reiterarea faptului că URSS considera deschis conflictul referitor la Basarabia echivala, în noul context geopolitic, cu o cvasi-oficializare a intențiilor agresive ale sovieticilor. Amintind că URSS nu avea un pact de neagresiune cu România, Molotov prezenta astfel situația: „Aceasta se explică prin existența unei chestiuni litigioase nerezolvate, aceea a Basarabiei, a cărei anexare de către România nu a fost niciodată recunoscută de către Uniunea Sovietică, cu toate că aceasta nu a pus niciodată chestiunea înapoierii Basarabiei pe calea militară“[74]. Asigurarea dată de Molotov că în aceste condiții nu exista „nici un motiv de agravare a relațiunilor româno-sovietice“ nu păcălește, în realitate,

pe nimeni, nici la București, nici în alte capitale europene. Nu e de mirare, deci, că diplomația și presa din România urmăresc frenetic reacțiile internaționale la noua manifestare de ostilitate a sovieticilor, în aceeași veche speranță de a o obține o garanție concretă împotriva eventualității unui atac la granița de est a țării. Dar, date fiind contextul general și realitatea că fiecare dintre țările de la care se aștepta o reacție era preocupată în acel moment în primul rând de propria situație, nu e de mirare nici că aceste garanții întârzie în continuare să apară.

Pe tot parcursul lunii martie, Carol II își continuă încercările de reconciliere cu cât mai multe forțe politice din interiorul țării și, pentru că situațiile disperate impun măsuri disperate, nu se sfiește să poarte tratative nici măcar cu dușmanii lui pe care îi consideră cei mai periculoși: legionarii. Deși sperase cândva că o va putea folosi în beneficiul politicii sale dictatoriale, între rege și Mișcarea Legionară se consumaseră, în 1938–1939, mai multe episoade sângeroase ce păreau să facă imposibilă orice fel de împăcare. Uciderea liderului mișcării, Corneliu Zelea Codreanu, pe 30 noiembrie 1938, urmată de asasinarea, un an mai târziu, a prim-ministrului Armand Călinescu de către un comando de legionari dornici să răzbune moartea Căpitanului, iar apoi, pe 22 septembrie 1939, de împușcarea ca represalii a 252 de legionari din toată țara, dintre care 96 se aflau deja în custodia statului ca deținuți politici, erau principalele episoade ale unei confruntări de o violență fără precedent în istoria modernă a României. Acum, după ce eliminase fizic nucleul fanatic al Mișcării, Carol II e din nou dispus să se înțeleagă cu legionarii rămași. O face prin intermediul ministrului de interne, Mihail Ghelmegeanu, și folosind abilitățile de negociator pe sub mână ale lui Ernest Urdăreanu, favoritul regal de neocolit.

Legionarii sunt destul de împărțiți în legătură cu atitudinea pe care ar trebui să o adopte Mișcarea în noua situație. Mai ales că unii dintre liderii fostei Gărzi de Fier se află încă în lagărele de detenție politică, în vreme ce un alt grup, destul de numeros, e în exil în Germania, unde fugise pentru a scăpa cu viață. De fapt, așa se explică și subita dorință a regelui de a se reconcilia cu legionarii: trecerea pe care o au aceștia pe lângă regimul nazist din Germania. Nu e vorba doar de temerea că prezența lor acolo, luările lor de poziție împotriva dictaturii regale ar fi putut îngreuna tratativele diplomatice româno-germane, ci de certitudinea că, așa cum li se explicase emisarilor români, Germania nazistă și Hitler însuși considerau o reconciliere între Carol II și legionari drept o dovadă de bună-credință dinspre

partea românească. Or, chiar în acele zile, aceasta din urmă se străduia, conform politicii *tous azimuts* promovate de rege, să se asigure de bunăvoința lui Hitler, ca un posibil scut împotriva amenințării sovietice.[75]

Regele tratează, așadar, reconcilierea cu legionarii ca pe o problemă de maximă importanță politică. Ministrul său de interne apreciază, la rândul lui, că aceasta ar fi de natură „să obțină elemente noi în politică și astfel programul de renaștere să se poată înfăptui"[76]. Nu e mai puțin adevărat că aceia cu care negociatorii regali intră în dialog sunt atent selecționați doar dintre membrii fostei Gărzi de Fier care se declaraseră dispuși să colaboreze. Sunt omiși din negociere „intratabilii" ca profesorul Nae Ionescu sau colonelul Ștefan Zăvoianu, pe care Carol II îi califică drept „șleahtă de profitori", chiar dacă aceștia se bucură de o autoritate mult mai mare în ochii legionarilor obișnuiți decât oamenii cu care se poartă discuțiile. Cei din urmă sunt reprezentați în principal de doctorul Vasile Noveanu, un om nu tocmai bine văzut de ai săi, considerat de toată lumea drept un oportunist.

Totuși, oportuniștii nu sunt puțini nici în Mișcarea Legionară, mai ales printre cei care, afișând o poziție moderată, reușiseră, în 1938–1939, să evite închisoarea și chiar să-și salveze carierele personale. Printre ei se numără, spre exemplu, tânărul absolvent de filozofie D.C. Amzăr. Amzăr e legionar, a fost unul dintre studenții foarte apropiați de Nae Ionescu și a fost chiar primul redactor al cursurilor acestuia. Aflat încă din anii '30 în Germania – mai întâi la studii, încurajat de Nae Ionescu, apoi ca angajat al Legației României de la Berlin –, el nu căzuse direct victimă măsurilor represive cu care se confruntaseră intelectualii legionari aflați în țară. În martie 1940, tratativele de reconciliere îl găsesc în postul de consilier de presă la Legația română din Berlin, de unde, fiind informat despre noua stare de lucruri, se și grăbește să depună o cerere de adeziune la Frontul Renașterii Naționale.[77] Din discuțiile pe care le poartă la Berlin cu amicii săi din grupul legionar, se vede însă că mulți dintre aceștia nu erau foarte încântați nici de perspectivele lor personale – unii dintre ei fugiseră în Germania fără pașaport și erau acum prizonieri de facto ai statului german –, nici de discuțiile cu regele, nici mai ales de ideea de reconciliere. Așa cum îi spune lui Amzăr unul dintre acești prieteni, Alexandru Avram, ei „continuă a judeca lucrurile sentimental și nu «iartă» regelui și regimului de a fi omorât atâția oameni"[78]. Reconcilierea, oricât de mult răsunet și-ar dori să-i dea Carol II, are, deci, niște baze fragile. Mai mult, conștient de imaginea proastă pe care i-o făcea în ochii aliaților democrați o astfel de înțelegere, guvernul român se grăbește să o dezmintă în presa franceză, deși documentul principal al reconcilierii apăruse deja în presa de la București[79].

Karma regală decide totuși să-i acorde un ajutor nesperat: pe 15 martie, moare la doar 49 de ani, în locuința lui din București, în urma agravării unei boli de inimă de care suferise multă vreme, filozoful, gazetarul și profesorul Nae Ionescu. În anii '30, fusese figura legendară a extremei drepte românești, idolul, magistrul și protectorul tinerei generații de intelectuali naționaliști, editorul unuia dintre cele mai influente ziare din epocă, *Cuvântul* (interzis între timp de cenzura carlistă), eminența cenușie și ulterior dușmanul lui Carol II, iar după despărțirea de rege ideolog al Gărzii de Fier. Pentru activitatea sa în sprijinul Gărzii de Fier fusese de mai multe ori arestat și internat, pentru scurte perioade de timp, ultima dată în lagărul de la Miercurea Ciuc, în iunie 1939. După aceste perioade de detenție, în timpul cărora transformase lagărul într-o adevărată universitate legionară, ținându-le prelegeri de filozofie tinerilor legionari aflați acolo, i se stabilise domiciliu obligatoriu în vila sa de la Băneasa, dar fără a-i fi întrerupte legăturile cu foștii studenți, care continuau să-l viziteze frecvent.

Știrea morții lui Nae – cum îl numeau afectuos discipolii lui – intervine aproape concomitent cu publicarea așa-numitei „mărturisiri de credință" făcute de legionarii pocăiți, textul ce parafează reconcilierea acestora cu regele. De fapt, în *Porunca Vremii* din 17 martie 1940, textul „Mărturisirii de credință din partea foștilor membri ai fostei mișcări legionare" e publicat chiar pe aceeași pagină cu anunțul morții ideologului mișcării. Această stranie potrivire pare să aranjeze de minune apele altminteri foarte tulburi ale strategiilor regale.

Cu cinismul care îl caracterizează, regele nu se încurcă în epitafuri pentru fosta sa eminență cenușie. Mai mult, scrie de-a dreptul în jurnal că moartea lui Nae Ionescu este, pentru el personal și pentru țară, un eveniment fericit: „Moartea lui aduce un mare serviciu țării, căci era una dintre marile piedici în ralierea legionarilor"[80]. Fericita potriveală nu le scapă nici românilor de rând, dar nici legionarilor nu foarte încântați de reconciliere. În țară se răspândește rapid zvonul că, de fapt, profesorul fusese otrăvit din ordinul regelui. Pe 19 martie, Ioan Hudiță consemnează în jurnal o cină la care iau parte, alături de el și de profesorul ieșean Nicolae Șerban, Nicolae Herescu, profesor la Literele bucureștene, scriitor și gazetar, și istoricul Petre P. Panaitescu, legionar fanatic. Panaitescu e, firește, convins că Nae Ionescu „a fost asasinat pur și simplu", iar Herescu îl contrazice doar de formă, în vreme ce ceilalți doi participanți la discuție înclină și ei, chiar dacă sunt dezgustați de fanatismul legionar al istoricului, să îi dea dreptate în această privință.[81] Trebuie spus că, în vreme ce Hudiță și Nicolae Șerban erau țărăniști, raliați liniei lui Iuliu Maniu de

a rezista anexării partidului la FRN, Nicolae Herescu era, la acel moment, președinte al Societății Scriitorilor Români și unul dintre intelectualii favorabili lui Carol II. Episodul, așa cum îl povestește Hudiță, e sugestiv pentru gradul de neîncredere pe care îl acumulase regele în toate straturile societății românești și la oameni de toate orientările politice, inclusiv dintre cei care îi erau în aparență fideli.

Moartea subită a lui Nae Ionescu produce însă o vie emoție în mediul intelectual bucureștean nu doar fiindcă se bănuia că fusese asasinat, ci și pentru că fusese, într-adevăr, una dintre figurile-cheie ale vieții publice din interbelicul românesc. Deși nu toți erau de acord cu ideile lui sau cu adeziunea lui la legionarism, personalitatea sa histrionică nu putea să lase pe nimeni indiferent. Tânăra Jeni Acterian, spre exemplu, asistase la unele dintre cursurile lui Nae de la Universitate, fără a se simți nici pe departe atât de entuziasmată pe cât fuseseră fratele ei Haig și cumnata ei, Marietta Sadova, ambii legionari, sau bunul ei prieten Emil Cioran. Cu toate acestea, atunci când, la o lună distanță, Jeni evocă în jurnal moartea lui Nae Ionescu, o pune pe același plan de semnificație cu moartea propriului tată, survenită cam în același timp[82].

Dintre foștii discipoli, Mihail Sebastian, evreul căruia Nae Ionescu îi scrisese, în 1933, o celebră prefață antisemită la romanul *De două mii de ani*, e și el profund afectat de moartea magistrului, chiar dacă, la momentul morții acestuia, relația lor personală era de mult răcită. Plânge „nervos" la catafalcul lui Nae și recunoaște că încă îi poartă o inexplicabilă afecțiune:

„Ce soartă stranie a avut omul ăsta extraordinar, care moare neîmplinit, nerealizat, învins și – dacă nu mi-ar fi greu s-o spun – ratat. Mi-e atât de drag tocmai pentru că a avut așa de puțin noroc. Ce insolent, ce jignitor mi se pare succesul altora! Șeicaru e sănătos, bogat și triumfător"[83].

Apropo de Pamfil Șeicaru, proprietarul ziarului *Curentul*, unul dintre inamicii din ultimii ani de viață ai lui Nae Ionescu, chiar și acesta îi dedică în ziarul pe care îl patronează, la 18 martie 1940, un panegiric plin de empatie:

„Nae Ionescu, una dintre cele mai înzestrate minți, își încheie existența. Pentru tot ce înseamnă oarecum scăzut, socoteală măruntă, intransigența lui are panașul romantic al unei tinereți ce nu se dă învinsă în fața asaltului anilor [...]. Pentru contimporani, rămâne doar seducătoarea figură a vieții noastre politice și gazetărești, realizată în tot ce amintirile fiecăruia vor păstra cu o delicată emotivitate".

Printre cei care îi dezaprobă ideile politice, Nicolae Iorga e cam singurul care nu simte nevoia să-i dedice nici măcar un rând în jurnal.

Alice Voinescu, însă, a cărei luciditate intelectuală o împiedicase să cadă în capcana carismei năiste, se declară tristă la moartea lui, deși admite că nu îl cunoscuse cu adevărat:

„Moartea lui Nae Ionescu, pe care l-am cunoscut în fond atât de puțin, dar în care bănuiam o mare putere a spiritului, m-a umplut de o tristețe specială, tristețea că e greu să ratrapezi timpul pierdut sau rău întrebuințat. Nu știu decât prea «oficial» lucrul acestui om puternic asupra oamenilor, asupra tinerilor mai ales. Individual îl adoră, semn că a deșteptat viață în ei"[84].

Nici măcar aristocrata Martha Bibescu, foarte atentă în general cu relațiile sale mondene, nu rămâne insensibilă la vestea morții lui Nae Ionescu. Aceasta îi parvine abia pe 30 martie, la Paris, unde se afla și unde întreținea contacte intense cu diplomații francezi, britanici și americani, pentru a i le raporta ulterior, cu atâta rigoare câtă considera necesară, regelui Carol II. La vestea morții lui Nae, Martha își notează în jurnal ultima discuție pe care o avusese cu acesta și „spovedania" lui: „Ascultă, eu am fost un porc toată viața mea, și o știi. Prin încrederea băieților ăștia tineri, legionarii, din porc ce eram am să mor erou"[85]. Martha nu adaugă nici un alt comentariu la această evocare, ceea ce, în cazul ei, e mai degrabă un semn de empatie.

Dintre toți discipolii lui Nae Ionescu, cel mai aproape de el se aflase Mircea Eliade, care îi fusese și asistent la cursul de filozofie de la Universitatea din București. În anii prigonirii legionarilor, din rândurile cărora făcea parte, Eliade trecuse prin propriul său purgatoriu. La fel ca Nae Ionescu, și el își pierduse postul de la Universitate din cauza angajamentului legionar. Și, tot la fel ca Nae, fusese deținut câteva luni, în vara lui 1938, în lagărul de la Miercurea Ciuc. Eliberat apoi, după numeroase memorii adresate de soția sa regelui Carol II, petrecuse alte două luni în sanatoriul de la Moroieni, într-un fel de domiciliu obligatoriu. Se întorsese în București în noiembrie 1938, fără slujbă, dar având sprijinul istoricului literar Al. Rosetti, directorul Editurii Fundațiilor Culturale Regale, care îi deschisese paginile *Revistei Fundațiilor* și îl plătea constant pentru colaborări. Din această postură precară avea să afle, zguduit, vestea împușcării lui Corneliu Zelea Codreanu, în noiembrie 1938, apoi pe aceea a executării unora dintre bunii săi prieteni, printre care se numărau foștii criterioniști Mihail Polihroniade și Alexandru Tell, în cursul represaliilor de după uciderea lui Armand Călinescu.[86]

În contextul tratativelor de reconciliere dintre rege și legionari, Eliade începe însă să-și recapete speranța că i s-ar putea reînființa postul de la Universitate. Această speranță nu i se împlinește, dar i se întâmplă ceva ce, în anii care vor urma, se va dovedi o șansă

providențială, nu doar pentru cariera, ci chiar pentru viața lui: plecarea la Londra. Tot lui Al. Rosetti avea să-i datoreze și postul de secretar de presă la Legația română de la Londra, obținut pentru el de la istoricul Constantin C. Giurescu, unul dintre oamenii de încredere ai regelui Carol II, chiar în zilele premergătoare morții lui Nae Ionescu. Când soția lui, Nina, îi anunță vestea morții lui Nae, Eliade încă nu știe că va primi în curând o misiune oficială care, fără a-i oferi un statut diplomatic explicit, îl punea totuși la adăpost de grijile materiale și de frământările politice din România carlistă.[87] Așa cum era de așteptat, e foarte afectat de moartea profesorului și, la fel ca Mihail Sebastian, consideră că, odată cu dispariția acestuia, se încheie o etapă importantă din viața lui.[88] Numai că, din punctul de vedere al lui Eliade, moartea lui Nae reprezintă mai mult decât o etapă de viață încheiată: e o „eliberare", dezlegarea de un angajament politic pe care, așa cum pare să o sugereze în amintirile sale, i-l datora în primul rând acestuia. După înmormântarea de la Bellu, desfășurată sub supravegherea agenților poliției și Siguranței, dar reflectată destul de pe larg în presa vremii,[89] Al. Rosetti îi dă vestea că va putea pleca în curând la Londra: „Acum, că a murit Nae Ionescu, nimic nu te mai reține în țară. [...] Vei fi mai util la Londra, alături de V.V. Tilea și de Matyla Ghica"[90]. Și, într-adevăr, pentru indianistul al cărui viitor științific părea în acel moment tulbure și incert, desprinderea de o Românie al cărei viitor era și el tot mai tulbure și tot mai incert avea să se dovedească salvatoare.

Plecat în cursul lunii aprilie din București, împreună cu soția și fiica adoptivă, se oprește câteva zile la Paris, unde se reîntâlnește cu prietenii săi aflați acolo, Emil Cioran și Eugen Ionescu. În ce-l privește, Cioran e și el într-o situație interesantă. Se afla la Paris încă din 1937, cu o bursă de doctorat oferită de Institutul Cultural Francez din București. Se înscrisese la Sorbona, dar nu dăduse prea des pe la cursuri. Totuși, deși doctoratul lui nu avansează în nici un fel, bursa doctorală îi este prelungită încă doi ani, grație încrederii acordate de directorul Institutului Francez din București, istoricul Alphonse Dupront. La Paris, de care se îndrăgostește imediat, trăiește într-o „dulce lenevie"[91], locuind într-un hotel modest, mâncând la cantina studențească și făcând lungi excursii cu bicicleta în munții Pirinei. De asemenea, frecventează, se pare, un cuib legionar al tinerilor intelectuali români de la Paris, din care mai fac parte Neagu Djuvara, Crișu Axente, Liviu Cristea, Archip-Făgăraș și Faust Brădescu.[92] E greu de spus dacă pentru Cioran angajamentul legionar e serios sau e doar o altă fațetă a frondei lui cu accente boeme, dar e destul de sigur că în 1933, cu prilejul unui sejur similar de studii, la Berlin, se îndrăgostise la fel de năprasnic de Germania nazistă. Își și declarase public admirația

față de nazism, într-o serie de articole publicate în același an în revista *Vremea*. În contrast, spunea el, cu lipsa de nerv din viața publică a României, Germania nazistă trăia incandescent, pe muchie de cuțit, așa cum Cioran și-ar fi dorit să se trăiască și la el acasă. Așadar, chiar dacă îl luase din „aerul timpului", angajamentul lui legionar venea de fapt în continuarea acestei atitudini admirative din 1933.

Dar nu soarta Legiunii îl preocupă cel mai mult pe Cioran în acești primi ani parizieni, ci descoperirea plăcerii de a trândăvi intelectual, fără vreun scop anume. Despre asta le vorbește cel mai des prietenilor rămași acasă și despre convingerea sa, tot mai fermă, că „e mai nobil să fii cerșetor la Paris decât rege în București"[93]. Deși, spre deosebire de Eliade, nu depune nici un efort de a-și construi o carieră, norocul îl va ajuta totuși și pe el: faptul că, din 1937, nu se mai întoarce în România decât pentru câteva luni, în toamna lui 1940, îl va salva de la o soartă cel mai probabil tragică.

Nu la fel de norocos e idealistul Constantin Noica, care se înscrisese în Garda de Fier în 1938, după împușcarea Căpitanului, tocmai în semn de protest față de această acțiune a regimului carlist.[94] Mai mult, cu aceeași ocazie, Noica hotărâse să întrerupă orice colaborare cu Editura Fundațiilor Regale, la care avea o carte în curs de apariție, asumându-și povara financiară a înapoierii banilor pe care îi primise deja în avans. Motivul: instituția funcționa sub patronajul lui Carol II, asasinul lui Corneliu Zelea Codreanu. Atât prietenul lui, Petru Comarnescu, pe care îl roagă să-i comunice această decizie personală lui Al. Rosetti, cât și Rosetti, care, om cumsecade, se străduia să rămână rațional față de toate ciudățeniile și maniile scriitorilor publicați la Fundație, încearcă să-l facă să se răzgândească. Dar Noica, principial, nu dă nici un pas înapoi. În 1938–1939 pleacă și el într-un stagiu de studiu la Paris, însă începutul lui 1940 îl găsește acasă, preocupat de susținerea doctoratului în filozofie. Teza, depusă în noiembrie 1939, i-o dedicase lui Nae Ionescu. Cam în același timp, Noica primise și un post de asistent onorific la cursul lui P.P. Negulescu, profesorul sub îndrumarea căruia își scrisese doctoratul, însă prestațiile sale oratorice în fața studenților s-au dovedit mai degrabă dezamăgitoare.[95] În primele luni ale anului 1940 îl vizitează cu asiduitate pe Nae Ionescu în vila de la Băneasa, însoțindu-l pe Mircea Vulcănescu, căruia profesorul îi este și naș de cununie. Vestea morții lui Nae îl afectează profund, o consideră o nouă catastrofă națională și i se confesează astfel prietenului Emil Cioran, într-o scrisoare pe care i-o trimite la Paris:

„Mă duc mâine la înmormântarea lui, cu sentimentul că ne apasă un blestem și că nici o întâmplare nu-mi putea sărăci mai mult ființa de român decât aceasta.

[...] E singurul om a cărui mască mortuară aș voi-o. E singurul om care mi-a dat, în viață [fiind], sentimentul legendarului"[96].

Între timp, teza de doctorat, pe care sperase să o susțină în luna februarie[97], trenează din cauza bolii și convalescenței prelungite a profesorului său îndrumător. Noica presupune că P.P. Negulescu nu e întru totul de acord cu punctele de vedere pe care el le susține în teza cu titlul *Schițe pentru istoria lui Cum e cu putință ceva nou*. Parțial are dreptate, așa cum se poate vedea din referatul lui Negulescu, prezentat Consiliului profesoral al Facultății de Litere și Filozofie pe 6 martie 1940. Negulescu nu înțelege foarte bine definiția filozofiei așa cum o propune Noica, „considerarea vieții spiritului din perspectiva morții sale", dar îi apreciază efortul intelectual deosebit și îndrăzneala[98]. Teza e, deci, admisă pentru susținere, ceea ce se va întâmpla efectiv abia pe 3 iunie 1940.

Până atunci, evenimentele se succed cu repeziciune în România și în lume; în prima jumătate a anului 1940, majoritatea intelectualilor români urmăresc cu atenție ce se întâmplă pe frontul european și în lumea politică internațională. Nu doar anxiosul Mihail Sebastian, înspăimântat de avansul parcă de neoprit al naziștilor, ci și calmul Liviu Rebreanu – germanofil – ascultă aproape zilnic știrile de la radio, iar pe cele mai importante le consemnează îngrijorat în jurnal.

În primăvara lui 1940, Rebreanu se află la apogeul carierei sale. E nu doar citit, ci și recunoscut, admirat, adulat. Cu un an în urmă, pe 26 mai 1939, devenise membru al Academiei Române, în a cărei activitate e acum foarte implicat. Unii compatrioți îl consideră chiar un candidat serios la Premiul Nobel. Până și Ion Mihalache simte nevoia să-i ceară „concursul" înainte de a accepta numirea în funcția de consilier regal. Cu toată seriozitatea, Rebreanu i-l promite.[99] E invitat să facă parte din diferite comitete și să țină conferințe. Nu gratis, totuși. Când asociația „Muncă și voie bună" – creația lui Mihail Ralea din 1938, patronată de Carol II, al cărei scop era acela de a face educația culturală a muncitorilor după model fascist – îi propune să participe la ședințele sale, Rebreanu acceptă, dar cere o remunerație de 5.000 de lei. Președintele asociației, nimeni altul decât Mihail Sadoveanu, îi spune însă că suma e prea mare pentru bugetul acesteia. Rebreanu notează sarcastic: „Firește, el, ca președinte al organizației, retribuit, poate participa chiar gratis..."[100] În paralel, face parte dintr-un comitet de cenzurare a filmelor, e propus de Al. Rosetti în consiliul de administrație de la Radio (al cărui vicepreședinte fusese între 1933 și 1936) și, alături de colegii din Secția literară a Academiei, se agită în cursul lunii mai pentru a obține alegerea lui

Nichifor Crainic în fotoliul de academician vacantat în 1938 prin moartea lui Octavian Goga. În cele din urmă, Crainic e ales și îi mulțumește personal.[101] Firea sa calmă, rațională și serioasă îl ajută să întrețină relații bune cu toată lumea: cu Alphonse Dupront, președintele Institutului Francez din București, care îi propune să participe, la Radioul francez, la o serie de întâlniri cu personalități străine – „s-ar oferi 10.000 de franci onorariu", consemnează în jurnal scriitorul român –[102], dar și cu Ernst Gamillscheg, președintele Institutului Științific German, cu care perfectează traducerea romanului *Ion* în limba germană; cu Sextil Pușcariu și D. Caracostea, ambii pro-germani și cu simpatii legionare, dar și cu Nicolae Iorga, adversar convins al Germaniei și al legionarilor. Pe 21 mai, Rebreanu consemnează sec în jurnal: „Iorga refuză să dea mâna lui Caracostea pentru că a conferențiat în Germania"[103]. În ceea ce-l privește, el așteaptă să plece într-un turneu de conferințe la Roma.

Tot pe 21 mai, Tudor Arghezi împlinește șaizeci de ani. E deja un poet consacrat, un polemist și un pamfletar redutabil. În aceste zile din 1940, după ce trecuse printr-o perioadă de boală istovitoare, Arghezi se ține totuși deoparte de gazetăria politică, mulțumindu-se cu gloria literară. Se numără printre poeții pe care *Revista Fundațiilor Regale* îi publică și îi recenzează favorabil cu regularitate, iar la Editura Fundațiilor colecția operelor sale este inclusă în seria „edițiilor definitive". Poate că așa se și explică de ce, pe 9 iunie 1940, cu ocazia adoptării Legii Casei Scriitorilor, Arghezi se alătură și el corului lăudătorilor regali din ziarul *România*: „Regele României nu se aseamănă cu orice Rege. El este Regele Renașterii artistice românești"[104]. Sau poate pentru că, în 1931, când Carol se întorsese abia de un an pe tronul României, iar Arghezi se găsea într-o situație financiară vecină cu falimentul, „Regele Renașterii" îi acordase poetului un ajutor bănesc substanțial, care îi permisese nu doar să-și plătească datoriile, ci și să finalizeze construcția casei de la Mărțișor.

Despre boala care îl ținuse la pat pe Arghezi aproape tot anul 1939, făcându-l să creadă că se afla în pragul morții, circulau multe zvonuri. Unii spuneau că ar fi fost cancer, alții că nu fusese decât o sciatică rebelă, iar Arghezi însuși, căruia marile somități medicale ale vremii nu reușiseră să-i pună un diagnostic precis, era convins că tocmai se vindecase în mod miraculos de o boală mortală. Autorul vindecării miraculoase era un reumatolog excentric din București, doctorul D. Grigoriu-Argeș, adept al unor mijloace de tratament nu întotdeauna conforme cu medicina serioasă. Acesta îl scăpase de dureri făcându-i o injecție lombară. Abia peste cincisprezece ani, în 1955, atunci când criza i-a revenit și doctorii au reușit în sfârșit să-i

stabilească diagnosticul, a putut afla și Arghezi în ce constase miracolul vindecării sale: avea o infecție care se localizase, în 1939, la șoldul drept și pe care injecția lombară făcută de Grigoriu-Argeș nu o vindecase, dar o împinsese într-un alt loc, eliberând de sub presiune nervul sciatic. În urma lungii perioade în care trăise chinuit de durere și imobilizat la pat, poetul a rămas cu o ranchiună statornică față de medici și de sistemul medical. Avea să-i vestejească în pamfletele sale și într-o piesă de teatru scrisă în 1943, *Seringa*. Dar, în mai 1940, tinerii poeți din cercul revistei *Adonis*, care îl vizitează acasă în preajma zilei lui de naștere, îl găsesc într-o dispoziție cât se poate de bună.

La Mărțișor, în marginea de sud, săracă și murdară a Bucureștiului, nu foarte departe de cartierul evreiesc, familia Arghezi duce o existență aproape rurală. Are o gospodărie în toată regula, cu capre, găini, albine și o haită impresionantă de dulăi care aleargă liberi prin curte speriindu-i pe vizitatori. Ca să li se deschidă, tinerii poeți, veniți tocmai din cealaltă margine a Bucureștiului, din Rahova, și surescitați la gândul că vor da mâna cu cel pe care îl considerau cel mai mare poet român în viață, trebuie să tragă de o sfoară atârnată în fața porții pentru a declanșa clopotul ce ține loc de sonerie. Le deschide Arghezi însuși, „un bărbat scund, cu ochelari, cu o pălărie de panama pe cap, la gât cu o lavalieră mică, neagră. Era în cămașă, cu mânecile suflecate și cu bretelele întinse peste cămașa ca albul florilor de pe alee. În mână avea o foarfecă de tăiat trandafiri“[105]. Fără fasoane, poetul îi așază la masa din curte, sub umbra unui vișin, le servește dulcețuri, cafele și țigări („Pe alese: Naționale sau Plugar“). Atmosfera e patriarhală: surprinsă în timp ce scria scrisori la masa de sub vișin, „domnișoara Mitzura“ se retrage sfioasă la sosirea celor șase vizitatori, dar fratele ei, Baruțu, nu se sfiește să le tulbure conversația dând rotocoale cu bicicleta prin curte, în vreme ce, dinspre bucătărie, se aude vocea doamnei Arghezi strigându-și fiul la lecții.

În fața tinerilor săi admiratori, Arghezi face și puțină politică. În ton cu vremea la care își publică amintirile (1981), poetul Ion Larian Postolache și-o amintește ca fiind cât se poate de anticarlistă. Convins că războiul bate la ușă și pentru România, Arghezi pare să se teamă mai mult de nemți decât de ruși, spre deosebire de majoritatea românilor. Iar cuvintele pe care le folosește la adresa binefăcătorului său, regele Carol II, nu sunt dintre cele mai alese.

Și Lucian Blaga își descoperise recent gustul pentru viața patriarhală. În 1938, când încă se afla în postul de ministru plenipotențiar al României la Lisabona, își cumpărase o casă cu teren și pădure pe Dealul Burgului, la marginea orașului Bistrița, în care trăia familia surorii lui, Letiția, căsătorită cu revizorul școlar Ion Pavel. Reîntors

în țară la sfârșitul lui martie 1939, Blaga își împarte acum viața între Cluj, unde e profesor la universitate și locuiește într-un apartament închiriat pe strada Avram Iancu, și casa de la Bistrița, refugiul său de recreere și creație. Familia Blaga are la Bistrița o gospodărie chiar mai întinsă decât aceea a familiei Arghezi de la Mărțișor. Cornelia, soția poetului, o descria astfel la momentul achiziției: „Quinta noastră e situată la 3 km de Bistrița pe o colină care coboară în terase și are în fața ei o priveliște întinsă. Avem acolo vreo mie de pomi roditori, 500 [de] meri, 70 [de] nuci etc. Și 300 [de] vițe-de-vie“[106]. Blaga însuși se simțea foarte bine în casa de la Bistrița, unde venea mai ales ca să scrie. Se îndrăgostise de un copac uriaș din mijlocul curții, un arbore de *Sequoia giganteum*. Aici găzduise familia, în 1939, câțiva refugiați polonezi.

Pentru Blaga, anul 1940 începe cu o premieră teatrală – a *Cruciadei copiilor*, la Teatrul Maghiar din Cluj, pusă în scenă de regizorul Imre Kádár, pe muzică de Sabin Drăgoi –, dar și cu o ceartă între prieteni, cu familia criticului Ion Chinezu. Chinezu era, până la momentul acela, unul dintre prietenii cei mai apropiați ai lui Blaga. Era asistent onorific la Catedra de istoria culturii românești, creată în 1931 la Universitatea din Cluj în onoarea lui Goga, și conducea, tot la Cluj, revista *Gând românesc*, o publicație literară foarte influentă printre intelectualii ardeleni. Era legionar, la fel ca un alt bun prieten al poetului, filozoful Vasile Băncilă, iar după asasinarea lui Armand Călinescu stătuse ascuns o vreme la moșia familiei Hațieganu din județul Alba, de teamă că ar fi putut fi arestat. Acum, în februarie 1940, Ion Chinezu publică în revista pe care o conduce o cronică destul de defavorabilă *Cruciadei copiilor*. Articolul nu îl supără direct pe Blaga – mult prea delicat pentru a i-o spune, oricum –, dar rănește orgoliul Corneliei. Iar Cornelia nu i-o reproșează direct autorului, ci soției lui, Nela. E, cu alte cuvinte, o ceartă între femei, dar care are ca rezultat imediat ruperea legăturilor de prietenie dintre cele două familii. A doua zi, Blaga se grăbește să netezească asperitățile, scriindu-i lui Chinezu o scrisoare de „explicații“, un mod elegant de a-i cere scuze pentru reacția impulsivă a Corneliei. Din păcate, răul fusese deja făcut: legăturile se reiau, dar numai formal, fără prietenia călduroasă de dinainte.

Nu e un moment prea plăcut, mai ales că în viața profesională Blaga chiar nu duce lipsă de suspiciuni și inamiciții. E un poet consacrat și un filozof ale cărui prelegeri umplu până la refuz amfiteatrele Universității din Cluj, dar are și destui dușmani, majoritatea din invidie. Unii dintre aceștia pur și simplu nu-l pot ierta pentru protecția aparte de care pare să se bucure din partea lui Carol II. Regele i-o dovedise într-un mod spectaculos în iunie 1937, cu ocazia

alegerii la Academie, când ținuse să participe personal la ședința de primire și la discursul inaugural al celui ales, ba chiar rostise și el un discurs la sfârșit, în care își explicase interesul: „Am voit să asist la această ședință, fiindcă am ținut să ascult acel frumos gând ce-l are poetul și filozoful Lucian Blaga când face elogiul nu al unui predecesor, ci al predecesorului subconștient [satul românesc – n.n.], acela care stă la originea formației sale spirituale și la temelia talentului său“[107]. Nu era chiar în afara cutumei ca regele sau membri ai familiei regale să participe la ședințele Academiei, dar acest lucru se petrecea, în realitate, destul de rar, mai degrabă la ședințele extraordinare organizate cu ocazia unor evenimente importante. În acest fel, Carol II își arătase fără echivoc prețuirea deosebită pe care o acorda operei filozofice a lui Blaga, cu atât mai usturătoare pentru un academician ca Nicolae Iorga cu cât acesta se străduise din greu – și chiar reușise în două rânduri – să împiedice accesul filozofului în Academia Română. Gurile rele mai șopteau și că numirea lui Blaga ca ministru plenipotențiar la Lisabona i se datorase fostului prim-ministru Armand Călinescu, și el un favorit regal.

Blaga, însă, se declară „apolitic“ de câte ori are ocazia și își dă rareori cu părerea în public despre evenimentele politice la ordinea zilei. În consecință, în aceste luni premergătoare unei catastrofe naționale – care urma să aibă, în cazul lui, și o conotație foarte personală –, pare mult mai prins de ceea ce scrie, de interacțiunile intelectuale cu studenții și cu ceilalți profesori de la Universitate, ba chiar și de problemele domestice cotidiene decât de război sau de subiectele politice din România. Asta nu înseamnă, bineînțeles, că nu e conștient de ele sau că nu îl îngrijorează, dovadă că o roagă pe nepoata lui, Lelia Rugescu, fiica Letiției și a lui Ion Pavel, „să asculte cu regularitate știrile transmise la radio și să-i întocmească un fel de buletin de știri“, pe care ea i-l transmite „în fiecare dimineață prin omul de la grădină“.[108]

Oricât de apolitic s-ar fi declarat, Blaga participă totuși cu un articol la numărul omagial pe care *Revista Fundațiilor Regale* i-l dedică, la 1 iunie 1940, regelui Carol II. I-ar fi fost și greu să refuze, după ce regele îl onorase cu prezența sa în aula Academiei, chiar dacă acest număr al *Revistei Fundațiilor* e un mic monument de cult al personalității, un fel de avanpremieră la ceea ce românii aveau să trăiască pe scară largă în perioada comunistă. Alături de Blaga mai semnează articole Arghezi, Camil Petrescu, Constantin Rădulescu-Motru, Mihail Sadoveanu, N.I. Herescu, Cezar Petrescu, Ion Marin Sadoveanu, Perpessicius, frații Alexandru și Ionel Teodoreanu și chiar și urâciosul G. Călinescu. Acesta din urmă scrie însă, în stilul său caracteristic, un articol, intitulat laconic „Regele“, din care oricine putea înțelege

orice – la rigoare, inclusiv că autorul îi aducea de fapt o critică voalată lui Carol II.

Episodul decisiv ce avea să-i marcheze viața lui Blaga în anii războiului se petrece în mai 1940 și este de factură sentimentală: filozoful, altminteri un soț atent și un tată afectuos, se îndrăgostește. Protagonista, Domnița Gherghinescu, e și ea căsătorită, e poetă și e cu treisprezece ani mai tânără. Soțul ei, Dumitru Gherghinescu, e procuror general al Curții de Apel din Brașov, poet și traducător (cu pseudonimul D. Gherghinescu-Vania). Amândoi soții suferă de tuberculoză, boală care îi răpește Domniței luni întregi din viață, petrecute la sanatoriu. În casa lor din Brașov găzduiau împreună, în anii '30, un salon literar frecventat, printre alții, de Blaga, Arghezi, Ionel Teodoreanu, Nae Ionescu, Petru Comarnescu, Corneliu Baba, George Enescu. Domnița juca rolul muzei artiștilor care îi vizitau și, cu ani buni înainte de a-și începe idila cu Blaga, îl făcuse să se îndrăgostească nebunește de ea pe Tudor Arghezi.[109] Prins cu obligațiile postului său diplomatic, Blaga n-o mai văzuse pe Domnița din 1937, când se întâlniseră la o recepție de la Academia Română. Acum, în mai 1940, se revăd tot la Academie, le deschiderea sesiunii anuale, și acesta este momentul în care se aprinde pasiunea.

Cei doi îndrăgostiți nu se întâlnesc prea des. Domnița trăiește la Brașov și pleacă periodic la sanatoriu pentru o nouă cură, în vreme ce Blaga e într-un continuu du-te-vino între Cluj, unde își ține cursurile, și București, unde participă la ședințele Senatului și la sesiunile Academiei Române. Își scriu, în schimb, lungi scrisori, în care au grijă să nu-și mărturisească prea deschis sentimentele, de teamă că jumătățile lor încornorate ar putea înțelege adevărul relației dintre ei, deghizată sub aparențele unei inofensive prietenii intelectuale. Blaga, de altfel, poate dintr-o formă paradoxală de precauție, nici nu face un secret din corespondența sa asiduă cu Domnița. Scrisorile ei, pe care oricum i-ar fi fost greu să le ascundă de ochiul vigilent al Corneliei, sunt deseori citite cu glas tare în fața familiei,[110] iar Domnița vine în vizită la Bistrița, unde se poartă foarte respectuos cu Cornelia și foarte afectuos cu micuța Dorli. Totuși, nu e chiar atât de abilă în a-și masca sentimentele, iar doamna Blaga e o femeie inteligentă, așa că, destul de curând, ajunge să înțeleagă foarte bine sentimentele dintre cei doi. Nu e șocată de faptul că Domnița e îndrăgostită de Lulu – așa era alintat Blaga în familie –, ci mai degrabă de constatarea că nici ea nu îi este indiferentă lui. Cu stoicismul multor femei din epocă, alege însă să închidă ochii la pasiunea care, altminteri, tocmai făcuse să renască, în chip fericit, inspirația poetică a soțului.[111]

Dacă există în această perioadă un intelectual român pentru care frământările veacului par să fie mai nimic în comparație cu frământările sale personale, atunci acela e cu siguranță G. Călinescu. Din 1938, începuse să lucreze sistematic la proiectul *Istoriei literaturii române*, iar acum se pregătea să-l finalizeze. Prevăzută să apară în două volume, cartea făcea parte dintr-un plan editorial conceput în 1932 de directorul Editurii Fundațiilor Regale, Al. Rosetti, celălalt mare proiect fiind *Istoria românilor*, a cărei scriere i-a fost încredințată lui Constantin C. Giurescu. Aceasta din urmă e programată și ea pentru publicare în 1940.

Capricios, schimbător, dar mai ales foarte meticulos, Călinescu lăsase deoparte scrierea primului volum și începuse cu cel de-al doilea, dedicat literaturii române moderne. Abia acum, în 1940, începe să lucreze intens la primul volum. E destul de nefericit de situația profesională, fiindcă nu are decât un post de conferențiar la Universitatea din Iași, unde trebuie să locuiască singur, cu chirie, în vreme ce soția, Alice Vera, continuă să stea la București și să-și îndeplinească de la distanță misiunile de secretariat și de curierat încredințate de el. Doamna Călinescu nu are o viață ușoară: magistrul, autoritar și țâfnos, îi solicită permanent atenția și chiar o lovește când se enervează.[112] Nici editorul lui, Al. Rosetti, nu are o viață ușoară, dar, în ce-l privește, e deja obișnuit cu orgoliile, capriciile și mai ales cu infinitele capacități de procrastinare ale autorilor români.

Din fericire, la începutul lui 1940 Călinescu are dintr-odată mai mult timp liber, fiindcă *Jurnalul literar*, publicația pe care o scosese în 1939 la Iași, își încetează apariția din lipsă de fonduri. Și Alice Vera are, în sfârșit, mai mult timp. Călinescu o folosise din plin pentru difuzarea *Jurnalului literar* la chioșcurile și librăriile din București, iar ea pare să se fi achitat cu râvnă de misiune: în capitală se vindeau săptămânal câte 300 de exemplare din revistă, o cifră bună pentru acest tip de publicație. Pentru încasarea veniturilor, reușise să găsească în cele din urmă un „încasator" relativ onest sau, cu cuvintele lui Călinescu, „un tânăr escroc, dar mai duios ca alții"[113]. Acum, când *Jurnalul literar* încetase să mai apară, Călinescu îi scrie concesiv soției: „...ocupă-te numai de tine acum și nu te mai obosi cu revista. N-ar strica să dai o telegramă ca să știu când vii [la Iași], să ies la gară și să las dispoziții pentru casă"[114]. Această fericire nu avea să dureze foarte mult pentru Vera, dat fiind că era singura persoană pe care soțul ei o îngăduia prin preajmă atunci când avea de lucru. Să se supună toanelor și capriciilor lui era, deci, principala sa îndatorire conjugală. O datorie devenită, de fapt, și mai dificilă la începutul lui 1940, când Călinescu se izolează încă și mai mult, pentru a-și termina monumentala operă.

Din scrisoarea lui către Al. Rosetti, din ianuarie 1940, aflăm despre o dispută între autor și editor, care nu era nici prima și nu avea să fie nici ultima: Călinescu voia să înceapă *Istoria literaturii române* cu Dosoftei și Varlaam, în vreme ce Rosetti l-ar fi sfătuit să înceapă cu Văcărești, deoarece Dosoftei și Varlaam erau mai degrabă de resortul filologilor. Călinescu îi răspunde cu aciditatea care îl caracteriza: „Rămâi un editor, foarte inteligent cum ești, dar înțelege că și eu sunt inteligent și voi ști să intru în domeniile în care mă pricep și că nu pot scrie o carte după indicații, oricât de drepte ar fi ele, fiindcă un lucru e bun numai când e spontan“[115].

Pentru că la Facultatea de Litere din Iași nu se simțea tocmai în largul lui din cauza rivalităților pe care le avea de înfruntat în lumea culturală ieșeană, Călinescu își aranjează, prin intermediul lui Rosetti și al relațiilor acestuia din guvernul Tătărescu, o vacanță de la universitate, astfel încât să se poată dedica exclusiv scrisului în casa lui din București, slujit cu credință de Vera și fără obligații sociale plicticoase. Pentru a face față situației, îi cere periodic lui Rosetti diverse sume de bani în avans, pe care le și primește. Cel puțin două astfel de plăți, de câte 20.000 de lei fiecare, sunt menționate în corespondența dintre ei. Călinescu insistă mult să aibă ultimul cuvânt, inclusiv în alegerea formei grafice a lucrării, solicită chiar și o hartă și dă indicații precise asupra modului în care trebuie așezate în pagină ilustrațiile. Multe dintre aceste ilustrații fuseseră adunate chiar de el, căci era preocupat să fie, pe cât posibil, inedite. Pe unele le găsește în împrejurări insolite și, fără îndoială, plăcute pentru curtezanul din el. Aflat, de pildă, la începutul verii lui 1940, la Ploiești, ca membru în comisia de bacalaureat de la Liceul „Sfinții Petru și Pavel“, o întâlnește, cu prilejul unei cești de cafea în care ea îi ghicea, pe Ana Alexandrescu, o frumoasă profesoară de științe naturale din Câmpina. Călinescu e foarte superstițios, crede cu tărie că zilele de vineri și numărul 13 aduc ghinion sau că vedeniile închipuite în zațul de cafea se împlinesc negreșit. Profesoara din Câmpina i-a prezis mai întâi că urma să aibă o „realizare de seamă“[116], apoi, din vorbă în vorbă, și-a amintit că avea acasă câteva fotografii inedite cu Mihai Eminescu. I le-a arătat, iar lui Călinescu i s-au părut suficient de interesante pentru a le introduce în *Istoria literaturii române*.

Își petrece, așadar, prima parte a anului 1940 muncind asiduu, ca posedat, astfel că în luna mai reușește să termine cea mai mare parte a manuscrisului. Și, fiindcă nu are încredere în serviciile poștei, îl duce personal la Editura Fundațiilor Regale, impresionându-l pe Rosetti cu „o lucrare uriașă, scrisă de la început până la sfârșit de aceeași mână neobosită“[117]. O lună mai târziu, când situația politică a țării

deja se precipita, editura începe culegerea primului volum, ale cărui șpalturi aveau să fie gata pe 8 august.[118]

În contrast cu egoismul intelectual afișat de G. Călinescu, poeta Maria Banuș e convinsă că are o responsabilitate socială. Ea și soțul ei, inginerul Sorin Ebner, sunt evrei și simt cu acuitate presiunea cuvântului „jidan" aruncat la tot pasul, cu naturalețe și nepăsare, de oamenii obișnuiți pe care îi întâlnesc pe stradă, în tren, la piață și care nici măcar nu-și pun problema că i-ar putea jigni. Acest antisemitism difuz, impersonal, dar cu atât mai ofensator și mai plin de pericole, îi face să trăiască într-o permanentă angoasă. În septembrie 1939, poeta consemnează în jurnal, cu o doză de resemnare, discuția cu paznicul român de la Muzeul Palatului Cultural din Arad. Vorbind despre Germania nazistă, bătrânul îi declară cu inocență că e gata să lupte „și mâine" cu nemții pentru a apăra România, dar Hitler „a făcut el ceva cu jidanii... a fost bine, nu zic nu. Acum i-a pus să lucreze în tabere de muncă. Foarte bine, să lucre, nu să speculeze, asta-i foarte bine..."[119].

Fiică a unei familii de bucureșteni din clasa de mijloc, Maria Banuș trăise multă vreme într-un mediu confortabil din punct de vedere material, însă mărginit intelectual, care îi putea oferi un grad de siguranță, dar nu și prea multe experiențe sociale. După terminarea liceului, începuse să scrie, în 1931, la ziarul *Azi*, unde îl cunoscuse pe scriitorul Zaharia Stancu, marea ei dragoste. Numai că acesta era căsătorit și nu intenționa câtuși de puțin să-și părăsească familia de dragul ei. Rănită de egoismul și brutalitatea lui, Maria hotărăște să-l uite, deși va continua să poarte multă vreme în suflet rana lăsată de această primă iubire neîmplinită. Universul ei social se schimbă substanțial după căsătoria cu Sorin Ebner, în 1936. Sorin e inginer constructor și își împarte viața cotidiană între stagiile petrecute pe șantierele din toată țara și locuința lor din București. Ea îl însoțește uneori sau îl vizitează pe șantier, ajungând să călătorească mult cu trenul, să trăiască printre muncitori, să se familiarizeze cu mentalitățile lumii rurale din care proveneau aceștia. Devine astfel unul dintre intelectualii români care nu-și fac prea multe iluzii, nici în privința eficienței administrației de stat, nici în privința efectelor reale ale politicilor lui Carol II asupra problemelor sociale din România. Începând cu 1939, frica pentru propria sa condiție vulnerabilă, aceea de evreică, o face să-și dorească să acționeze cumva, să își caute un sistem de apărare. În discuțiile cu soțul, îl învinovățește pe acesta că are prea adesea o atitudine pasivă: „E îngrozitor, Sorin, cum nu facem nimic, cum așteptăm ca niște vite, să fim duși la tăiere... Dacă am lucra, chiar greșit, dar să facem ceva"[120].

Sorin fusese o vreme comunist, un angajament deloc lipsit de pericole într-o epocă în care Partidul Comunist, care acționa în România ca o agentură a Internaționalei a III-a și implicit a Moscovei, era interzis în țară, iar membrii lui, altminteri puțini la număr, erau vânați de poliție și de Siguranță. Renunțase însă la carnetul de membru atunci când se lovise de rigiditatea dogmatică și de lipsa de dialog democratic din interiorul partidului. Acum, Maria, influențată de prietenul ei, sociologul C. Ionescu-Gulian – pe care ea îl alintă cu numele de Richi –, se gândește tot mai serios să devină și ea comunistă. Ceea ce se și întâmplă, în mai 1939, când Richi o duce la ședința unei celule de intelectuali comuniști, din care mai făceau parte doctorul Dumitru Bagdasar, sociologul Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, Miron Constantinescu, tot sociolog, iar la acea vreme și poet, italienista Nina Façon și câțiva studenți[121]. De fapt, această activitate clandestină în care o angajează Richi, îndrăgostit fără speranță de ea, are deocamdată doar un aspect de boemă intelectuală. În celula la ale cărei ședințe participă Maria Banuș se vorbește mult, se discută despre marxism și umanism, despre problemele proletariatului și despre condiția intelectualului comunist. Se comentează cărți, iar cei care scriu își citesc versurile într-o atmosferă mai degrabă de cerc literar sau de club de dezbateri[122]. Un alt prieten al Mariei, poetul avangardist Paul Păun, autosuspendat din partid în urma unei confruntări de opinii cu conducerea celulei din care făcea parte, o ironizează când se întâlnesc: „Ce mai fac tovarășii? Intelectualii?"[123] Poeta are propriile îndoieli, adeziunea sa la cauza comunistă îi pare totuși șubredă și se învinovățește că a acceptat să intre în partid doar fiindcă nu a reușit să reziste în fața persuasiunii lui Richi[124]. Sorin, soțul ei, e îngrijorat pentru ea și o pune în gardă că s-ar putea confrunta cu situații pe care nu e pregătită fizic să le suporte: arestare, închisoare, bătăile administrate în mod obișnuit de anchetatori comuniștilor arestați. De fapt, nici unul dintre ei nu prea știe ce să facă pentru a se salva de vremurile negre pe care le presimt. Angajamentul comunist al Mariei Banuș e, deci, mai degrabă un mod de a se iluziona că nu stă degeaba, că nu așteaptă pasiv să fie ajunsă și strivită de tăvălugul istoriei, decât expresia unor convingeri ideologice sau a disponibilității de a se implica personal într-o luptă politică deschisă. În ce le privește, autoritățile regimului carlist sunt deocamdată mult mai îngrijorate de pericolul pe care îl reprezintă extrema dreaptă legionară decât de acțiunile acestor intelectuali de stânga, idealiști, retori de cafenea și practicanți ai unui comunism boem, de caviar.

Din ianuarie și până târziu, în aprilie, e o iarnă grea în România, cu ger, zăpadă mare și vreme mohorâtă care te predispune la triste-

Chemat de îndatoririle clericale, preotul Grigore Pișculescu – Gala Galaction pe numele său de pană – își împarte timpul între București și Chișinău, unde e profesor la Facultatea de Teologie. Trăiește, cu alte cuvinte, în mijlocul unui cuib legionar pe care autoritățile fac mari eforturi să îl demanteleze. În noiembrie 1939, agenții Siguranței descoperiseră la Teologia din Chișinău un depozit ilegal de arme și de literatură legionară interzisă, ascunse de simpatizanți ai Gărzii de Fier, studenți și cadre didactice, în complicitate cu personalul de întreținere al facultății și cu portarul de la Școala de Fete. La începutul anului 1940, ancheta e în plină desfășurare, iar conducerea facultății încearcă să-i minimizeze implicațiile, susținând că din cuib nu făceau parte decât „3-4 servitori"[125]. În ce-l privește, Gala Galaction nu are, spre deosebire de mulți alți reprezentanți ai tagmei sale, nici o simpatie pentru legionari. Dimpotrivă chiar, dezaprobă deschis antisemitismul acestora, mai ales că el personal, deși preot ortodox, nu are nici o problemă să colaboreze la gazetele evreiești și se declară admirator al lui Theodor Herzl, părintele sionismului. În 1936 fusese chiar denunțat pentru simpatii comuniste, familia bănuind că la originea denunțului se aflase un legionar care îi purta pică pentru „filosemitismul" său.[126]

Totuși, Gala Galaction nu e comunist, dar, în 1940, e în chip curios unul dintre foarte puținii români care încă mai au încredere în regele Carol II. Îngrijorat de mersul vremurilor, observă în drumurile sale concentrarea de trupe și pregătirile militare din Basarabia și Bucovina. E îngrijorat, dar notează cu optimism: „Lucrări puternice se ridică la hotare. Suveranul e bun cârmaci. Vede limpede și nu vrea să se robească nimănui"[127].

Profesia lui îl poartă prin toate mediile sociale și are prieteni cu vederi politice dintre cele mai diferite. Printre ei se numără jurnalistul N.D. Cocea, notoriu simpatizant comunist, dar și foarte religioasa Alice Voinescu, care, în martie 1940, îi solicită ajutorul spiritual pentru rectorul Academiei de Muzică, Nona Ottescu. Grav bolnav, rectorul se stinge din viață pe 25 martie, a doua zi după ce preotul Gala Galaction îi dă ultima împărtășanie.[128] O lună mai târziu, în aprilie, același Gala Galaction slujește la parastasul de 40 de zile al lui Nae Ionescu, la cererea familiei Panaitescu, a surorii și cumnatului filozofului.[129]

Carlismul aparent sincer nu-l scutește câtuși de puțin de inamiciția tenace a pasionalului și ranchiunosului Nicolae Iorga. În tinerețea lor, Galaction îl ironizase într-un articol intitulat „Domnul Iorga a furat smochinele", iar pe savant nimic nu-l supăra mai tare decât să fie ironizat. I-a păstrat, deci, o dușmănie statornică. Acum, în primăvara lui 1940, Gala Galaction află din gura unuia prieten, pictorul

Constantin Isachie, că profesorul Iorga se enervase atât de tare la vederea unui portret al preotului, agățat pe un perete al Facultății de Litere și Filozofie, încât smulsese tabloul, îl aruncase pe jos și îl călcase în picioare. Preotul, care primește această dovadă de dușmănie în noaptea de Înviere, la sfârșitul slujbei oficiate la Biserica Kalinderu, are o replică ce se va dovedi profetică: „Omul acesta va muri de o moarte năprasnică"[130]. Galaction se gândea mai degrabă că inima lui Iorga ar fi putut ceda sub presiunea excesivei impulsivități, însă istoria avea să îi confirme profeția într-un chip mult mai sinistru.

Pe celălalt plan al vieții sale, cel artistic, Gala Galaction nu doar scrie, ci și traduce, în special piese de teatru în care speră să fie distribuită fiica lui, actrița Elena Galaction. E, de altfel, un tată foarte devotat pentru toate cele patru fiice ale sale, dintre care două sunt căsătorite cu cetățeni italieni. Cea mai mică, Luchi (Lucreția), o pictoriță foarte prezentă pe simezele bucureștene, e soția contelui Domenico Sciarra, influent membru al mișcării fasciste italiene și apropiat al lui Benito Mussolini. Sciarra e și el implicat în cariera artistică a cumnatei lui, Elena, pe care o ajută să joace pe scena Teatrului italian „Dopolavoro", după ce Teatrul Național din București refuzase să o distribuie într-o piesă de teatru tradusă de tatăl ei, pe motiv că autoarea piesei, Margaret Kennedy, era evreică. Dar iată că, în mai 1940, Elena ajunge pe scena Teatrului Național într-un rol dificil, în piesa *Vocea umană* de Jean Cocteau. Are succes, iar tatăl fericit pleacă din sală cu ochii plini de lacrimi: „Aș scrie – poate voi scrie – și eu un monolog: *Vocea părintească*, mărturisind intensitatea și criza simțirii mele în fața jocului Elenei Galaction. Draga tatei!... Poate că într-o zi, pe care numai Dumnezeu o știe, ea va citi aceste note intime și eu voi fi dincolo de hotarul acestei lumi, roaba Diavolului"[131].

Pe 4 iunie 1940, Gala Galaction se întâlnește, la Târgul Cărții, cu vechiul și bunul său prieten Tudor Arghezi, cu care fusese coleg la Liceul „Sfântul Sava"; într-o vreme, plănuiseră să se călugărească împreună. Dar preotul scriitor nu e deloc mulțumit de discursurile ținute cu această ocazie: îi par toate „afone" și, de altfel, întreaga ediție îi pare „searbădă" din simplul motiv că „suveranul n-a venit"[132]. Din jurnalul suveranului aflăm că, pe 4 iunie, e totuși în București și nu pare să aibă mare lucru de făcut. Își petrece ziua în întâlniri de rutină cu miniștrii, apoi la dentist, apoi vizionând, în sala de proiecții a Palatului Regal, un film despre atentatul de la Sarajevo. Filmul nu-i place și, ca atare, hotărăște să dea dispoziție Cenzurii să-l interzică.[133]

Patru iunie e și ziua în care britanicii reușesc să încheie evacuarea soldaților rămași izolați în punga de la Dunkerque ca urmare a

înaintării rapide a trupelor germane. Știrea ajunge rapid în România, însuși regele o reține în jurnalul său și, cum putem bănui, nu contribuie deloc la ridicarea moralului românilor, tot mai îngrijorați de victoriile fulminante ale naziștilor pe frontul de vest. Sunt tot mai puțini cei care cred că România va putea rămâne neutră până la capăt și tot mai multe voci vorbesc despre nevoia unor pregătiri serioase pentru război. Pregătiri care se și fac, cu mari cheltuieli, însă cu o eficiență minimă, așa cum va deveni evident în vară. Deocamdată, în prima jumătate a anului, România Mare își trăiește, într-o stare de anestezie autoindusă, ultimele zile, mimând normalitatea și încrederea în cei care o conduc.

Sub patronajul regal, viața culturală din aceste luni premergătoare catastrofei e totuși foarte activă. Nu doar Teatrul Național din București și Editura Fundațiilor Regale lucrează din plin, ci toate teatrele, editurile și simezele din țară. Înainte de Târgul Cărții, eveniment anual intrat deja în tradiția bucureșteană, pe 30 martie 1940 a fost inaugurat, în prezența ministrului cultelor și artelor, Ion Nistor, Salonul Oficial de primăvară, tot o manifestare anuală la care expun cele mai importante nume din arta plastică românească. Pentru artiști, Salonul e foarte important pentru că în cadrul lui unele dintre operele expuse pot fi achiziționate de stat. În 1940 sunt achiziționate opere semnate de Camil Ressu, Marius Bunescu, Rodica Maniu, Michaela Eleuteriade, Dumitru Gheață, Ion Jalea, Boris Caragea, nume care vorbesc despre calitatea artistică a evenimentului din acel an[134]. Și Constantin Isachie, prietenul mai sus menționat al lui Gala Galaction, are, la Sala Dalles, o expoziție în care expune mai ales portrete ale oamenilor politici, iar pictorițele Michaela Eleuteriade și Magdalena Rădulescu sunt, printr-o întâmplare care în curând va părea profetică, protagonistele unor expoziții de succes cu peisaje din Balcic. Marele eveniment al anului plastic 1940 este, însă, expoziția Gheorghe Petrașcu, deschisă în luna martie tot la Sala Dalles[135].

Lumea artiștilor plastici e prinsă și ea în mrejele rinocerizării ideologice, lucru care va deveni cât se poate de evident câteva luni mai târziu, odată cu instaurarea regimului național-legionar. Dar, în acest moment de liniște dinaintea furtunii, punțile între artiști și între curentele artistice nu sunt încă rupte. Încă se mai poate ca un pictor legionar, Alexandru Bassarabescu, și unul evreu, Aurel Mărculescu, să facă parte din același grup artistic, „Grupul grafic", și să expună pe aceleași simeze unul lângă altul. În ianuarie 1941, la Sala Ileana, expun împreună Mac Constantinescu, Milița Petrașcu, Nina Arbore, Marcel Iancu și G.M. Cantacuzino. Pentru Marcel Iancu aceasta este ultima expoziție în România, țara pe care o va părăsi definitiv în 1941.[136]

Artiștii evrei sunt, de altfel, un ferment foarte important al culturii românești din această perioadă. E o realitate evidentă nu doar în artele plastice, ci și în teatru sau în producția cinematografică, aflată încă foarte la început în România. O bună parte a teatrului românesc de revistă își datorează marele succes din interbelic artiștilor, regizorilor, compozitorilor și textierilor evrei. În faimosul cuplu Stroe și Vasilache, pe care toți românii îi cunosc din emisiunea *Ora veselă* difuzată la radio, Nicolae Stroe e evreu. Asta însă nu scade cu nimic popularitatea cuplului de actori, care în viața de zi cu zi sunt prieteni nedespărțiți. Cea mai populară vedetă feminină a teatrului privat „Comoedia" e actrița evreică Leny Caler, blonda ingenuă pe care publicul românesc continuă să o adore, cu toate protestele, uneori foarte zgomotoase, ale studențimii legionare împotriva distribuirii ei în presupusul detriment al artistelor de origine română. Mihail Sebastian e, la această epocă, mult mai popular ca autor de piese de teatru decât ca autor de romane. De altfel, breasla actorilor și a actrițelor, divizată și ea inevitabil de bârfe și invidii, se dovedește, în ultimă instanță, cea mai solidară în momentele de criză, cele mai bune exemple în acest sens fiind românul Constantin Tănase, directorul Teatrului Cărăbuș, și regizorul evreu Sandu Eliad, ambii implicați, în anii '30, împreună cu un alt cuplu româno-evreiesc, muzicologii Constantin Brăiloiu și Harry Brauner, în debutul spectaculos al Mariei Tănase pe scena de la Cărăbuș. În timpul prigoanei oficiale a artiștilor evrei, Constantin Tănase se va dovedi unul dintre cei mai curajoși apărători ai acestora, în vreme ce Sandu Eliad – care, pe lângă stigmatul de a fi evreu, are și neajunsul de a fi cunoscut ca simpatizant comunist – e, în aceeași perioadă, nu doar protejat de prietenii lui români, ci și protector al unor artiști evrei aflați în dificultate.

Mare cuceritor, Sandu Eliad avusese, la începutul anilor '30, o legătură romantică cu Maria Tănase. Aceasta se rupsese între timp, dar cei doi au rămas pentru tot restul vieții buni prieteni. În 1940, nestatornica Maria îl părăsise deja pe Eliad pentru o nouă pasiune subită: jurnalistul francez Maurice Nègre. A fost o idilă cu ghinion pentru ea, fiindcă a adus-o în atenția Siguranței, iar mai târziu, a autorităților statului național-legionar. Maurice Nègre e jurnalist, iar din 1938 trimisul agenției pariziene Havas la București. Venise aici cu soția, Monique, după o scurtă ședere la Varșovia, tot în calitate de corespondent Havas și după ce fusese acuzat de autoritățile maghiare că zădărnicise, prin publicarea unei știri false, arestarea unui terorist de origine croată. Siguranța românească l-a pus sub supraveghere imediat ce a sosit în țară și a constatat că, printre cei cu care devenise prieten apropiat, se număra poetul avangardist Ștefan Roll

(pseudonimul lui Gheorghe Dinu), jurnalist la *Timpul* și cunoscut ca simpatizant comunist. În 1939, agenții români remarcaseră interesul suspect al lui Nègre pentru bazele militare din Dobrogea, pe care încercase să le fotografieze pe ascuns, pretextând că se documenta pentru promovarea turismului românesc.[137] Autoritățile române îi monitorizează și călătoriile prin Europa de la începutul anului 1940, al căror motiv real nu reușesc însă să îl afle. Știu în schimb că, în februarie 1940, a devenit directorul emisiunilor în limbi balcanice ale Radioului francez, o misiune care are, în mod evident, conotații de propagandă – și poate și de spionaj.[138]

Foarte îndrăgostită de Maurice Nègre, Maria Tănase se mută din casa lui Eliad într-un apartament aflat în zona Parcului Jianu. Nègre, care divorțează la București de soția pe care o adusese cu el din Franța, e mai tot timpul la Maria. Noua locuință a artistei e un furnicar de lume de toate felurile, prieteni și admiratori, nu puțini fiind oameni importanți, cu acces la informații sensibile. Pentru un spion care încearcă să culeagă informații, o legătură cu Maria Tănase e, deci, o adevărată mină de aur. Asta își spun probabil și agenții Siguranței și ai Serviciului Secret de Informații (SSI) atunci când plantează în jurul ei o rețea de informatori deghizați, la rândul lor, în prieteni și admiratori. Total străină de astfel de mașinațiuni, Maria habar n-are că a intrat în vizorul serviciilor secrete românești. E o ființă impetuoasă, generoasă și foarte sociabilă, care obișnuiește să le ofere prietenilor cadouri scumpe și nu ezită să îi primească în casa ei atunci când au nevoie de ajutor. Așa ajunge, pe lângă relația sentimentală cu Maurice Nègre, a cărui prezență în intimitatea Mariei îngrijorează atât de mult autoritățile române, să găzduiască, la sfârșitul lui 1939 și începutul lui 1940, o altă presupusă spioană: Aurora Șotropa, fostă asistentă a lui Constantin Brăiloiu la Institutul de Folclor și fostă soție a unui inginer de sunet austriac, Willy Starkmann. După divorțul de Starkmann, Aurora Șotropa se întoarce în București și locuiește o vreme la Maria Tănase, la invitația acesteia. Are acum un iubit evreu și contacte foarte suspecte cu Friedrich Sebastian Baur, șeful Abwehrului, biroul de spionaj german de la București. Informatorii transmit că Aurora îl sună cu regularitate pe Baur, dar nu de la telefonul din locuință, ci, în mod cât se poate de suspect, de la un telefon public din apropiere. Aceiași informatori susțin că Maria Tănase nu își dă seama de ce se întâmplă în jurul ei și că ea personal nu are nici o contribuție directă la transmiterea ilicită de informații. Unul dintre prietenii Mariei e Radu Krutzescu, ministrul plenipotențiar al României la Berlin, care, în primăvara lui 1940, o sfătuiește să plece din țară înainte de 2 mai, „fiindcă germanii, în înțelegere cu italienii, vor invada, germanii, România și italienii, țările din sud din Balcani“[139].

Întâmplător sau nu, Maria lipsește o vreme din București, dar informația se dovedește neadevărată.

Cu toată aparenta sa inocență, atunci când, după pierderea Basarabiei și Bucovinei de Nord, totul se precipită în viața politică românească, Maria Tănase e în cele din urmă arestată, în cursul lunii iulie 1940. Știrea e cenzurată în presa românească, dar apare în presa germană și italiană, care indică drept motiv acțiunile de „spionaj în favoarea puterilor occidentale"[140]. Putem presupune, deci, că nu de la prietena ei Aurora Șotropa i s-a tras, ci mai degrabă de la relația intimă cu Maurice Nègre. Nu se știe exact cum a decurs anchetarea Mariei, nici în ce condiții a fost eliberată, la scurtă vreme după arestare. Se știe doar că, în august 1940, cântă din nou în localurile publice, dovadă că episodul arestării și anchetării ei nu durase prea mult.[141] Din păcate, necazurile cântăreței erau doar la început și aveau să devină și mai mari după instaurarea regimului național-legionar.

În aceeași lume a grădinilor de vară și a teatrelor de revistă trăiește și actrița Agnia Bogoslava. Evreică din Chișinău, aceasta venise la București împreună cu mama ei, la începutul anilor '30. Erau sărace, și, pentru a-și câștiga existența, mama ei cânta într-un local din București, iar Agnia muncea de pe la 13-14 ani, mai întâi într-o fabrică, apoi ca funcționară de bancă. Lumea Agniei se mărginește în această etapă din viața ei la cartierul evreiesc din zona Văcărești-Dudești, unde locuiește împreună cu mama în condiții dintre cele mai modeste. Naivă, mâncăcioasă și energică, Agnia cutreiera străzile cartierului evreiesc bucurându-se de prieteni, de viața vie a cartierului, de tot optimismul sufletului ei foarte tânăr, fără a se lăsa tulburată de viața grea și nici măcar de antisemitismul tot mai agresiv din societatea românească a vremii. Pentru ea, cartierul Văcărești e mai ales paradisul mirosurilor și al unei vieți sociale intense:

„Era o activitate febrilă, oamenii alergau încolo și încoace, totul era mișcare, lumea se grăbea să cumpere pastramă, salamuri, prăjituri, cataifuri, ștrudele și câte și mai câte. Trecătorii erau învăluiți de tot felul de mirosuri, de ceapă prăjită, ficăței, usturoi, piper, o simfonie de arome orientale. Să nu mai vorbim de micile restaurante cu uși mari, deschise, din care ieșeau mirosuri de ciorbe cu leuștean, pepenași puși la murat în butoiașe mici, la vedere. [...] Era imposibil să reziști la atâtea bunătăți proaspete și... fierbinți"[142].

În acest paradis a cărui fragilitate nu ajunge să o înțeleagă decât foarte târziu, Agnia are primele contacte cu realitățile evreiești ale epocii: niște prieteni o duc la ședințele unui cerc sionist, unde se vorbește despre emigrarea evreilor în Palestina. Nu înțelege foarte multe din ce se discută acolo, însă îi place atmosfera și e fericită să-și

facă prieteni noi. Total desprinsă de realitățile politice în mijlocul cărora se află, reușește să-și croiască un drum în lumea artistică și, la 16 ani, debutează la Teatrul Majestic, condus de Stroe și Vasilache. De acolo, i se deschid porțile către Teatrul Alhambra, unde îl întâlnește pe compozitorul Ion Vasilescu și devine, aproape peste noapte, vedeta trupei, interpretând pe scenă compoziția acestuia *Glasul roților de tren*. Pe scena de la Alhambra, Agnia joacă în compania celor mai cunoscuți actori ai vremii, printre care Leny Caler, Tanți Cocea, Beate Fredanov, George Vraca și Toni Bulandra, sub îndrumarea regizorală a lui Sică Alexandrescu. Și tot acum se îndrăgostește de pictorul suprarealist Jules Perahim, pe care îl alintă spunându-i Puiu. Dar nu acesta va fi primul ei soț, ci chipeșul Mihai Zirra, crainic la radio și român get-beget, al cărui tată, țărănist „lupist", e unul dintre criticii liniei politice a lui Maniu și Mihalache. Agnia își ascultă politicoasă socrul vorbind despre politică, fără ca subiectul să îi stârnească vreun interes.[143] Nu are timp de lucruri plicticoase, abia a împlinit 20 ani și e în plină ascensiune profesională, cât se poate de încrezătoare în destinul său artistic.

Primul contact direct cu politica îl are în toamna lui 1939, când află că prim-ministrul Armand Călinescu fusese asasinat. Contrariată, se duce la Perahim să-i explice el ce se întâmplase, iar când află că acesta tocmai fusese concentrat, face ce făceau toți românii cu relații din epocă: îi cere ajutorul unui colonel, prieten cu socrul ei, pentru a-și scăpa iubitul de armată. Operațiunea reușește: colonelul, admirator al Agniei, se duce personal la cazarmă ca să îl scoată de acolo pe artistul evreu, care, în plus, era cunoscut și ca simpatizant comunist. Mulțumită că lucrurile au reintrat în normal, Agnia revine la nepăsarea față de politică și își vede în continuare de viața boemă. În primăvara lui 1940, e din nou în turneu prin țară, cu *Ionescu G. Maria*, o piesă de teatru scrisă de Tudor Mușatescu și Sică Alexandrescu, în care, alături de ea, mai joacă Leny Caler, Nineta Gusti, Nora Piacentini, Jules Cazaban și Marcel Anghelescu. Abia la întoarcerea din acest turneu, în vară, vor începe adevăratele probleme din viața tinerei și înfloritoarei Agnia Bogoslava.

Tot în cartierul evreiesc din Văcărești-Dudești trăiesc, în aceeași perioadă, și adolescenții Solly (viitorul psiholog Serge Moscovici) și Isou (Isidor Goldstein pe numele său adevărat; după război, va deveni o figură importantă a avangardei artistice pariziene și creator al curentului artistic cunoscut sub numele de letrism). Amândoi sunt fii de negustori din clasa de mijloc. Solly s-a născut în Basarabia, unde a fost crescut de bunici, apoi de tată, după ce părinții lui au divorțat, iar mama și sora s-au dus să trăiască alături de mult mai bogata

familie a mamei. În cele din urmă, tatăl l-a lăsat în grija unei mătuși din Galați, care, după moartea soțului, s-a stabilit împreună cu el și cu propriul fiu, vărul lui Solly, în București, în cartierul evreiesc, în speranța că aici le va fi mai ușor să-și câștige existența.

Viitorul prieten al lui Solly, Isou, are o familie mult mai înstărită, originară din Botoșani. Tatăl lui, antreprenor de succes, proprietarul unei băcănii și al mai multor restaurante, e un bărbat chibzuit și sever, care își dorește ca Isou, unicul său fiu, să preia în viitorul apropiat conducerea afacerilor familiei. Doar că Isou, care are o fire de artist și crede cu tărie că, într-o zi, geniul lui va revoluționa cultura europeană, nu împărtășește câtuși de puțin idealurile tatălui. Răsfățat de mama și de sora lui mai mică, Fanny, cu capul plin de visuri, de poezii și de cărți, trăiește în aceste zile în plină revoltă adolescentină împotriva autorității paterne. Câteva luni mai târziu, când el și Solly se vor întâlni și se vor împrieteni pe străzile cartierului evreiesc, acesta din urmă îl va invidia pentru familia lui unită, care îi poate oferi afecțiune și siguranță.

Deși la fel de îndrăgostit de cărți și hotărât să ajungă, orice ar fi, până la absolvirea liceului, Solly se simte abandonat de propriii părinți, nesigur pe viitorul său și dator să își ajute mătușa rămasă văduvă, care trece prin greutăți materiale. Spre deosebire de Agnia Bogoslava și de Isou, Solly înțelege foarte bine ce primejdie reprezintă antisemitismul din jurul lui. La Galați, pe când era încă elev de gimnaziu, i se întâmpla deseori să fie fugărit și bătut de băieții mai mari, din simplul motiv că era evreu.[144] La începutul lui 1938, guvernul Goga-Cuza adoptase o măsură legislativă care îi obliga pe evreii din România să se prezinte în fața instanțelor pentru a dovedi modul în care dobândiseră cetățenia română. Aplicarea legii ar fi avut ca efect pierderea cetățeniei române pentru aproximativ 35% dintre evreii care trăiau atunci în România, cei care deveniseră cetățeni români după Primul Război Mondial, asta în condițiile în care cei mai mulți dintre ei nu mai aveau nici o altă cetățenie în afară de cea română.[145] Solly își amintea foarte bine neliniștea pe care i-o provocase tatălui său acea măsură legislativă și febrilitatea cu care acesta se întorsese la Galați, locul în care se născuse, pentru a aduna documentele necesare dovedirii drepturilor cetățenești[146]. Ajuns între timp elev al unui liceu din București, băiatul poate simți pe pielea lui suspiciunea și disprețul cu care îi privesc, pe el și pe alți doi colegi evrei, nu doar colegii români, ci și profesorii. Apăsat de sentimentul că este peste tot și în permanență un intrus, chiar și în propria lui familie, Solly nu se lasă însă descurajat.[147] Citește mult – pe Flaubert și pe Iorga, dar și pe Dobrogeanu-Gherea, pe Kropotkin și pe Trotki. La sfârșitul lui 1939, începe să scrie un roman intitulat *Marea Roșie*. Urmărește

cu interes războiul din Spania și își face câțiva prieteni, împreună cu care trece prin toate experiențele vârstei. Cei doi amici români pe care îi are, Grigore și Crăciun, două personalități complet diferite, îi dezvăluie fiecare o altă latură a unei vieți până atunci necunoscute pentru Solly. Grigore, băiat de familie bună, elegant și obișnuit cu viața mondenă, îl duce la Gambrinus, la cafenelele de pe Calea Victoriei și chiar la bordel, însă zâmbește condescendent de câte ori vine vorba despre originea semită a lui Solly; e, mai ales, grijuliu să nu se arate prea solidar cu el în prezența celorlalți colegi români. Crăciun, în schimb, provine dintr-un mediu muncitoresc, e comunist, izolat el însuși printre colegii de clasă, și încearcă să-și convertească noul prieten la marxism-leninism. Cu el, Solly se simte mult mai confortabil, pentru că nu îi vorbește niciodată despre evreitatea sa ca despre un stigmat cu care trebuie să se resemneze.[148]

Încă adolescent, cu doar patru ani mai în vârstă decât Solly și Isou, e și Valeriu Anania, fiul unei familii țărănești modeste din Glăvile, județul Vâlcea. În acești ani, e student la Seminarul Teologic din București și nici nu bănuiește că va deveni cândva, după 1990, mitropolit al Clujului, Albei, Crișanei și Maramureșului, unul dintre înalții ierarhi ai Bisericii Ortodoxe Române. Racolat de un coleg mai mare, Anania se înscrisese într-un cuib de elevi legionari încă din 1935, când avea doar 14 ani. Mai târziu, el însuși avea să-și racoleze fratele mai mare. Sunt doar trei dintre mulții tineri români pentru care legionarismul și credința ortodoxă merg mână în mână și par cea mai firească dintre opțiunile ideologice.

Primirea în Legiune, la 25 martie 1935, de Buna Vestire, avusese loc pe câmpul de la Cotroceanca, cu ceremonialul specific care presupunea ca pentru fiecare candidat să existe câte un „garant". I se ceruse să țină post negru în acea zi, dar fiindcă mâncase totuși o bucățică de slănină, se simte dator ca, înainte de a depune jurământul de credință, să își mărturisească păcatul în fața camarazilor. E lăsat să depună jurământul numai după ce se angajează că va ține trei zile de post negru în săptămâna dinaintea Paștelui. Ceea ce și face, leșinând apoi, imediat după încheierea slujbei de Înviere.[149] Nu se simte însă deloc oprimat de noul său angajament, chiar dacă acesta presupune multe astfel de dovezi de disciplină rigidă și de ascultare aproape canonică, dusă în multe cazuri până la absurd. Și nu e singurul tânăr al vremii care privește latura paramilitară a legionarismului ca pe un rit de trecere necesar către viața adultă, de bărbat, fără să-și dea seama că spiritul acesta milităros e, de fapt, doar un prim pas către o lume guvernată de intoleranță, violență și crimă.

La seminar, elevii legionari se ascund în vie pentru a-și ține ședințele de cuib, în cadrul cărora își mărturisesc unii altora păcatele, își

reafirmă credința față de Legiune și îi venerează pe martirii acesteia, Ion Moța, Vasile Marin, Corneliu Zelea Codreanu. Nu erau mulți, potrivit mărturiei târzii a lui Anania, iar ceilalți elevi și profesorii – dintre care doar unii aveau și ei simpatii legionare – îi acceptau tacit, deși știau foarte bine cu ce se îndeletniceau. În memoriile sale scrise târziu, după o viață lungă și după ani la fel de lungi petrecuți în închisorile comuniste, Anania își amintea că, în perioada premergătoare războiului, „funcționa și o anumită solidaritate a generației, naționalistă, filogermană, antisemită și radicală" și că, deși puțini dintre ei erau propriu-zis legionari, „cântecele legionare (care erau frumoase și mobilizatoare) le cântau toți de-a valma în sălile de clasă, când pedagogii nu erau pe-aproape"[150].

La fel ca Solly și Isou, și Anania e un elev foarte bun; îi place să citească, scrie versuri și, în acest răstimp, termină de scris chiar o piesă de teatru. Protectorul său, care îi încurajează preocupările literare, e un profesor de la seminar, Petre Partenie; nu îi împărtășește însă și convingerile legionare. Dimpotrivă chiar, preotul Partenie e liberal convins, antilegionar și membru al parlamentului carlist. Anania se simte oarecum jenat că acceptă protecția unui antilegionar, mai ales după ce profesorul îi obține privilegiul unei camere separate în căminul seminarului, ca să se poată dedica în liniște preocupărilor sale literare. Dar asta nu-l împiedică să participe la activitățile tineretului legionar, desfășurate acum, din cauza persecuțiilor regelui Carol II, în clandestinitate. Ca membru al Străjeriei – organizația de tineret creată de rege cu scopul de a-i înregimenta obligatoriu pe toți tinerii români și cu speranța că astfel îi va putea îndepărta de formațiunile paramilitare ale Gărzii de Fier –, Anania ajunge în această perioadă să dea personal ochii cu Carol II, înaintea căruia e adus să colinde la Palatul Regal, împreună cu un grup mai numeros de elevi teologi. Conștient de bizareria momentului, regretă că n-a ascuns în traista de colindător un pistol, „ceea ce ar fi făcut din mine un erou mai mare decât Nicadorii care îl asasinaseră pe primul-ministru Duca". În rest, viața lui de adolescent legionar e populată cu „nopți de lagăr" în pădurea Pustnicu și cu „marșuri camuflate în comuna Bragadiru sau la Mănăstirea Cernica"[151]. Pentru a îndepărta bănuielile, în cazul în care ar fi prinși de poliție, poartă la rever medalia „Meritul Cultural", o distincție străjerească primită la un concurs de poezie, împreună cu un premiu consistent, 5.000 de lei, acordat de primarul Bucureștiului, generalul Dombrovski. O altă dilemă morală.

Elev sărac, nu-și permite să plece acasă nici măcar în vacanța de vară: rămâne în București pentru a da meditații copiilor din familii avute, ceea ce îl ajută să-și plătească studiile la seminar. Așa îl găsește vara anului 1940, când se destramă România Mare. Și tot așa,

din meditații, își va putea plăti și cămașa verde pe care o poate afișa în sfârșit, în toamna aceluiași an, după ce, împreună cu fratele lui, și-o comandă la o „croitoreasă prietenă".[152]

În lumea adulților, Mihail Sebastian reușește să termine și, pe 12 februarie 1940, să dea „bun de tipar" romanului *Accidentul*, pe care se chinuise să-l scrie în intervalele dintre concentrări.[153] Are mari speranțe la apariția cărții, dar va fi destul de repede dezamăgit: vânzările sunt slabe, iar reacțiile prietenilor care o citesc nu sunt prea entuziaste. Principala frustrare a lui Mihail Sebastian rămâne însă în continuare obligația de a se prezenta la cazarmă și de a petrece acolo stagii de concentrare care îi par lungi, apăsătoare și mai ales inutile. Cunoștințele lui care dispun de relații sau de suficienți bani obțin scutiri și își permit să-și vadă de viață, dar, din păcate, nu e și cazul său. Lipsit de mijloace materiale, singura relație în care își pune speranțele e diplomatul Antoine Bibescu, vărul Marthei Bibescu. Acesta scrie el însuși piese de teatru și are o sinceră admirație pentru talentul de dramaturg al lui Sebastian. Antoine Bibescu și soția lui, Elizabeth, fiica fostului prim-ministru britanic Herbert Henry Asquith, au o moșie la Corcova, unde îl mai invită pe Sebastian să-și petreacă vacanțele și să scrie. Dar în 1939–1940 Antoine, aflat deja la finalul carierei diplomatice, soția lui, alcoolică și suferindă de amnezie, și fiica lor Priscilla, o antinazistă convinsă, care avea să plece din țară în 1941–1942 pentru a se înrola în serviciul secret britanic, se află deja sub supravegherea Siguranței românești, iar influența lor politică nu mai e ca odinioară. Intervențiile lui Antoine și corespondența pe care i-o trimite lui Sebastian la cazarmă reușesc să-i impresioneze doar superficial pe ofițerii responsabili de acordarea permisiilor, iar speranța scriitorului că ar putea obține un ajutor mai consistent din partea verișoarei lui Antoine, Martha, bună prietenă cu regele Carol II și cu Elena Lupescu, nu duc în cele din urmă la nici un rezultat.[154]

În ce îi privește, Martha și soțul ei, Georges-Valentin Bibescu, se simt încă pe cai mari în prima jumătate a anului 1940. Se împlinesc nu mai puțin de zece ani de când, cu ajutorul sforilor diplomatice trase abil de soția lui, dar și al bunei sale reputații de pionier al aviației mondiale, pragmaticul și deloc sociabilul Georges-Valentin Bibescu devenise titularul funcției de președinte al Federației Aeronautice Internaționale (FAI). Funcția presupune o mare responsabilitate, implicând inclusiv întreținerea unei vaste rețele de relații cvasi-diplomatice cu autoritățile aeronautice din toate țările lumii. E, altfel spus, nu chiar pe gustul președintelui, însă exact pe gustul soției lui, și de aceea, la momentul alegerii, Martha făcuse un adevărat tur de forță

în interiorul vastei sale rețele de prieteni europeni sus-puși. Rezultatul pozitiv a fost cu atât mai remarcabil cu cât, la acel moment, România nu reprezenta, la drept vorbind, o prea mare forță aeronautică internațională – în mod sigur nu în comparație cu Marea Britanie, Franța, Germania sau Italia. Ambiția Marthei Bibescu pusese, deci, România lui Carol II pe harta aeronauticii mondiale, iar acum ea se străduiește aproape în fiecare moment să-l convingă pe rege că efortul meritase și că statul român are de ce să-l sprijine financiar, dat fiind că deținerea președinției FAI de către soțul ei poate constitui și o importantă pârghie diplomatică. Abilă și perspicace, Martha înțelege cât de importante sunt, în deciziile regelui, vorbele bune strecurate de femeia vieții lui, Elena Lupescu. De aceea o cultivă îndeaproape și pe ea, deși majoritatea celorlalte doamne din înalta societate românească preferă să o evite. Martha nu-și permite, totuși, să se lase deturnată de la scopurile sale de plicticoasa morală burgheză, mai ales că nici situația ei conjugală nu e dintre cele mai roz. De multă vreme despărțit de facto de Martha, Georges-Valentin locuiește acum cu o altă femeie și încearcă periodic să își convingă soția să divorțeze. Ea, însă, care renunțase demult la propriile planuri de divorț pentru a nu-și periclita statutul social, e hotărâtă să-l oblige să se sacrifice împreună până la capăt, de dragul fiicei lor și al averii pe care trebuie să i-o lase moștenire. E al doilea scop, nemărturisit, al eforturilor ei de a-l ajuta să rămână președintele FAI, poziție care depinde în mare măsură de abilitățile ei diplomatice: să întărească încă puțin slaba legătură rămasă între soți.

Martha e o femeie inteligentă, pentru care intriga – politică, domestică, de orice fel – a devenit demult a doua natură. În aceste luni de la începutul anului 1940, ea îi trimite regelui, prin intermediul lui Ernest Urdăreanu, un număr deloc mic de „rapoarte" în care îi detaliază discuțiile avute cu politicienii francezi, britanici, italieni, germani și cu soțiile acestora, cu care o aduc în contact și propriile relații de prietenie, și poziția de secretară ad-hoc a soțului său la FAI. Nu-i spune chiar tot, păstrează pentru sine mai ales acele gânduri dezaprobatoare față de politica regală, pe care le încredințează doar jurnalului său personal. Îl informează, însă, în februarie, când scandalul Max Auschnitt e în toi, despre opinia persoanelor publice influente din Marea Britanie, anume că Max, al cărui frate, Edgar, se refugiase în acel moment la Londra, era în realitate „victima simpatiilor lui pro-engleze"[155].

La începutul lui ianuarie 1940, Martha, ca secretară generală a FAI, e direct implicată în ajutorarea și recuperarea piloților căzuți prizonieri în teatrele de luptă din Europa. Din această postură importantă, se vede des cu mai-marii politicii europene. Pe 7 februarie,

spre exemplu, e invitată la Luvru, la un dineu dat de ministrul francez de finanțe Paul Reynaud, cel care avea să devină peste doar două luni prim-ministru, și își notează în jurnal presiunile pe care acesta, de comun acord cu britanicii, crede că ar trebui să le facă asupra țărilor neutre pentru a le determina să renunțe la neutralitate. Pe 28 martie, Martha îl informează pe rege, via Urdăreanu, că Reynaud plecase în secret la Londra.[156]

Probabil fiindcă voia să fie sigură de buna lui dispoziție în favoarea FAI și a familiei Bibescu, Martha are grijă să strecoare din când în când câte o frază măgulitoare la adresa regelui Carol II. O face și pe 5 mai 1940, cu doar cinci zile înainte ca Hitler să atace Belgia și Olanda, țări neutre, la fel ca România. Aflată pe picior de plecare, din Paris către Berna și Roma, unde o chemau îndatoririle ei de secretară generală a FAI, îi scrie lui Urdăreanu: „Dacă pacea poate fi salvată în Balcani, asta se va întâmpla grație Majestății Sale Regele Carol II"[157]. Pe 5 mai, însă, regele e într-o vacanță de vânătoare la Lăpușna, cu voievodul Mihai și cu Elena Lupescu, și nu pare să fi primit complimentele Marthei, pe care, de altfel, o menționează destul de rar – și cel mai adesea agasat – în jurnalul lui.

Pe 10 mai, Martha e încă la Paris, la hotelul Elysée. Trăiește din plin prima alarmă aeriană dată în oraș:

„Ora patru și jumătate de dimineață. A început nebunia. Sirene de alarmă. Mai curând urlete în pădurea preistorică, înainte de răsăritul soarelui. Pe linia orizontului, tunurile tușesc și scuipă. Se aud mitraliere, probabil pe acoperișuri. Ascensorul hotelului coboară și urcă mereu. Și pe urmă, nimic. Sus, în văzduh, zgomot de motoare. Avioanele lui Herman Goering. Trec, au trecut! În hotel, tăcere profundă. O scoică goală. Animalul a părăsit-o"[158].

Pentru Martha și pentru toți cei din generația ei, acest nou război arată dureros de familiar.

10 Mai e sărbătoarea națională a României, ziua regalității, ziua în care principele Carol I, întemeietorul dinastiei, a pus pentru prima dată piciorul pe pământ românesc. Carol II ar vrea-o însă surclasată de 8 iunie, ziua revenirii sale din exil – sau cel puțin așa îl bănuiește Argetoianu.[159] Același Argetoianu se miră cât de modestă e parada militară din 1940, deși, mai mult ca niciodată, românii au nevoie să vadă – și să creadă – că armata în care se investiseră deja atât de mulți bani va fi, la o adică, în stare să-i apere. Impresiile omului sunt însă subiective și depind foarte mult de ceea ce e dispus să vadă. Nicolae Iorga, spre exemplu, mereu la fel de încrezător în fostul său elev regal, găsește că defilarea e „splendidă" și că „arată în ce proporții au fost crescute mijloacele de luptă și cu oameni de specialitate, formați într-un an"[160].

Festivitățile de 10 Mai sunt profund tulburate de veștile care vin ca din senin din străinătate: Hitler a atacat Belgia și Olanda, iar speranțele că între el și „franco-englezi" s-ar putea face în curând pace sunt acum cu totul destrămate. Numai Adrien Thierry, reprezentantul Franței la București, mai crede – poate doar ca să-și dea curaj – că armatele belgiene și olandeze îl vor ține multă vreme pe Hitler blocat într-un război „lung". În semn de solidaritate, Nicolae Iorga și Radu R. Rosetti decid să-și depună, în calitatea lor de academicieni, cărțile de vizită la ambasadele Belgiei și Olandei de la București. În ce-l privește, Ioan Hudiță e convins că această nouă limită trecută de Germania nazistă spre vest înseamnă că sovieticii „sunt salvați" și că de-acum Hitler va fi ocupat doar cu ofensiva împotriva Franței și Marii Britanii.[161]

Nici regelui nu-i prea arde să sărbătorească. Primește toată ziua avalanșe de știri despre invazia germană și e enervat că, în urma unei decizii a lui Grigore Gafencu, care nu voia să „supere susceptibilitatea germanilor", la paradă nu se mai cântaseră marșurile obișnuite, ale aliaților englezi și francezi, ci doar cântece germane. Remarcă lipsa de entuziasm popular de la retragerea cu torțe, dar o pune doar pe seama presiunii resimțite de români după noua ofensivă nazistă și nu face nici o legătură cu propria sa lipsă de credibilitate.[162]

Chiar dacă toate semnele sunt acolo, nici unul dintre acești oameni, indiferent de nivelul de decizie pe care îl au, nu conștientizează încă pe deplin tăvălugul ce va urma – și nici nu prea are cum. În lunile mai și iunie, istoria se precipită cu o viteză care depășește toate capacitățile de predicție. Cum ar fi putut bănui, de pildă, cineva ca Martha Bibescu, îndrăgostită de Paris și încrezătoare în forța civilizației franceze, că, la numai o lună după alarma aeriană care îi întrerupsese somnul, Franța, țara atât de iubită de ea și de majoritatea românilor, avea să capituleze după o rezistență foarte scurtă, iar Parisul, legendarul „oraș al iubirii", avea să fie ocupat de naziști?

La începutul lunii iunie, fiecare zi a ofensivei germane în Franța, fiecare înfrângere suferită de armata franceză în fața celei naziste, fiecare retragere a soldaților francezi din fața soldaților lui Hitler e resimțită ca o agonie de opinia publică din România. În ochii românilor, odată cu Franța nu se prăbușea doar o alianță politico-militară în care își puseseră mari speranțe, ci și un adevărat simbol, cel al surorii mai mari, protectoare și civilizatoare. Erau mulți românii care cunoșteau Parisul la fel de bine ca Bucureștiul, fiindcă își făcuseră studiile acolo, își petrecuseră vacanțele, aveau prieteni sau rude deveniți parizieni. Unii dintre acești prieteni sau rude luptau acum în armata franceză, iar gândul la Franța, grija pentru soarta ei însemnau,

pentru cei care urmăreau desfășurarea evenimentelor din România, tot atâtea frământări legate de oamenii dragi. Mihail Sebastian, de pildă, al cărui frate e soldat pe frontul francez, scrie pe 5 iunie:

„Gândul că ar putea să cadă Parisul mă încremenește. Nu am curajul să duc un asemenea gând până la capăt, nu am curajul să-l privesc în față"[163].

Și totuși, acest lucru se întâmplă cu o viteză uluitoare. Parisul e ocupat de germani pe 14 iunie, iar Franța e constrânsă să capituleze în cele mai umilitoare condiții. De acum, „Franța Liberă" va fi Franța din exil, iar Vichy devine capitala acelei părți a țării care nu e nici ocupată de naziști, dar nici liberă, condusă de regimul extremist al generalului Pétain. Ambasadele și tot personalul diplomatic se mută la Vichy, de unde ajung curând la București veștile despre suprimarea drepturilor cetățenești, despre condițiile proaste de locuire și despre lipsa cronică de alimente. În centrul Parisului, toate clădirile emblematice ale civilizației europene sunt drapate cu svastici.

În mijlocul stuporii generale, pe 14 iunie, ziua în care Parisul e ocupat de naziști, Nicolae Iorga își notează în jurnal o discuție cu Ion Gigurtu:

„El crede războiul opera evreilor"[164].

Și, foarte probabil, Gigurtu nu e singurul român care, în căutarea unei explicații pentru o realitate zdrobitoare, vede deja în concetățenii săi evrei cel mai la îndemână țap ispășitor. Doar că el avea să devină, în nici o lună, prim-ministru al României. Multe lucruri sunt menite însă să se mai întâmple până atunci, concretizând parcă cele mai negre temeri ale opiniei publice românești. Deocamdată, pe 22 iunie, regele Carol II hotărăște să înlocuiască atotcuprinzătorul FRN cu fantomaticul Partid al Națiunii. Aflat la ananghie, Carol își va fi amintit, poate, de obiceiul femeilor de la țară, care le schimbau numele copiilor grav bolnavi în speranța că această înnoire îi va ajuta să se însănătoșească. Botezul cel nou nu are nici un succes.

În București, atmosfera e de pe-acum tot mai verde și tot mai cenușie, culorile cămășilor legionare și ale uniformelor soldaților germani. Iar hotelul Athénée Palace, cel mai luxos din capitala României, situat chiar vizavi de Palatul Regal, are tot mai multe nuanțe de negru, culoarea uniformei ofițerilor SS.

Athénée Palace e hotelul la care trag toate personalitățile aflate în trecere prin București, turiștii cu dare de mână și jurnaliștii agențiilor de presă străine acreditați să transmită știri din România. E plasat ideal, în centrul orașului, la doi pași de ministere, de Ateneul Român, de Biblioteca Centrală Universitară și mai ales de Palatul

Regal, locul în care se iau în aceste zile toate deciziile importante. La Athénée Palace se cazează, chiar pe 14 iunie, „ziua când a căzut Parisul", și jurnalista americană Rosa Goldschmidt Waldeck, corespondenta publicației *Newsweek* la București.[165] De fapt, Rosie, care semnează „contesa Waldeck", emigrase în America abia în 1931. Se născuse în 1898 în familia foarte bogată a unui bancher evreu din Mannheim, își petrecuse primii ani din viață la München, Heidelberg, Berlin, călătorise la Paris și în Africa, fusese căsătorită de două ori cu bărbați mult mai în vârstă decât ea și tot de atâtea ori divorțase. Își construise o reputație de personaj rebel, exotic și misterios, iar în jurul ei pluteau bârfe care o dădeau drept spioană germană. Ca toate bârfele de acest tip, nu e foarte sigur că aveau și o bază reală; poate că fuseseră scornite pe seama ei mai întâi de familia celui de-al doilea soț, care o considera o pretendentă nepoftită la moștenire, iar ulterior de cercurile liberalilor americani, pe care îi șocase afirmând despre Hitler că „va intra în istorie drept Cel Mare sau Cel Bun" pentru că „nu e un debil mintal, așa cum presupuneți, ci un politician periculos de viclean și de perseverent"[166]. Oricum ar fi stat lucrurile în privința îndeletnicirilor ei de spioană, în iunie 1940, când ajunge la București, Rosie Waldeck e o femeie drăguță, în vârstă de 32 de ani, cu o anumită reputație și cu o experiență deja destul de vastă în presa americană. Nu rămâne la București decât șapte luni – lunile cele mai dramatice, care marchează sfârșitul României Mari.

Abia debarcată la Athénée Palace, remarcă imediat amestecul de personaje care populează holul hotelului: ofițeri și diplomați aliați, ofițeri germani, inclusiv din Gestapo și serviciile secrete naziste, afaceriști de diverse naționalități, jurnaliști de toate felurile și nelipsita faună de bogătași români, mondeni și mondene îmbrăcați în haine elegante, aristocrați scăpătați, care o introduc în bârfele momentului și în culisele pieței negre de bunuri de lux. În seara de pomină în care germanii au ocupat Parisul, și atmosfera dintre grupuri e la fel de bizară: „Căci astăzi germanii câștigaseră repriza decisivă în bătălia pentru Balcani: Franța, principalul lor adversar, ieșise din joc. În seara aceasta, grupurile formate din Aliați încercau să ascundă cât erau de șocați; în timp ce grupurile de români se străduiau să-și ascundă îngrijorarea, iar grupurile naziste încercau să-și ascundă satisfacția. Așadar, dintr-un impuls caritabil, fiecare grup se comporta ca și cum celelalte grupuri nici n-ar fi existat"[167].

Rosie învață repede să navigheze prin acest mozaic social. Își face prieteni, se integrează în circuitul general al bârfelor, zvonurilor, informațiilor secrete pe care le știe, de fapt, toată lumea și, de la fereastra ei cu vedere spre Piața Palatului Regal, observă atent mersul evenimentelor. Înțelege că prezența Aliaților în România are zilele

numărate și că influența diplomaților germani e în plină ascensiune. Deși evreică, reușește să stabilească relații mai degrabă cordiale cu cei mai mulți dintre reprezentanții Reichului, iar primul interviu i-l ia la București lui Hermann Neubacher, reprezentantul economic al Germaniei în România.

Reprezentanța economică a Germaniei – a cărei foarte importantă misiune din aceste zile e negocierea pactului româno-german al petrolului – se află pe strada Wilson (actuala stradă Dem I. Dobrescu) din București, în vreme ce legația germană, condusă de Wilhelm Fabricius, prieten bun cu Martha Bibescu, are sediul în vecinătatea Bulevardului Dacia (pe o stradă azi dispărută, numită Victor Emanuel III[168]). Atentă la ce discutau oaspeții germani cazați la Athénée Palace, Rosie descoperă fără prea multă greutate că, în vreme ce Fabricius, diplomat din vechea școală, considerat insuficient de loial față de politica regimului nazist, e acum la apusul carierei sale, Neubacher, nazist convins și vechi militant pentru Anschluss, e în plină ascensiune. De aceea e dispusă să aștepte câteva ceasuri bune în anticamera lui până când importantul personaj, intrigat de interesul pe care i-l arată o jurnalistă americană, hotărăște să o primească. Nu-i spune lucruri noi, îi explică viziunea sa asupra evoluției economiei de război a Reichului, însă întâlnirea îi permite să îl observe și, în acest fel, să pătrundă mai bine dedesubturile psihologiei naziste: „După secole de frustrare, nemții se vedeau în sfârșit în situația de a guverna Europa așa cum credeau ei că trebuie guvernată și se apucaseră de treabă sărind peste cal“[169].

Tot acum și tot în hotelul Athénée Palace, Rosie Waldeck face cunoștință și cu Edith von Coler, verișoara lui Heinrich Himmler, spioană și propagandistă nazistă, reporteră la *Deutsche Allgemeine Zeitung*, prietenă cu Carol II și Elena Lupescu și angajată – pe bani mulți – a lui Nicolae Malaxa. În virtutea acestei impresionante cărți de vizită, Edith von Coler e, în iunie 1940, una dintre cele mai celebre locatare de la Athénée Palace, unde locuiește din 1937, anul sosirii sale în România. În ochii românilor care se intersectează cu ea pe holurile hotelului, e pur și simplu o nouă Mata Hari, însă Rosie apreciază că rolul ei real, adaptat lumii spionajului de tip nou și mult mai eficient decât cel al spioanelor din Primul Război Mondial, e mai degrabă acela al unei propagandiste cu o mare influență și cu o la fel de mare putere de persuasiune. Îi transmite deci un bilet de recomandare din partea unui alt jurnalist american și, în aceeași zi, e invitată în apartamentul lui Edith de la etajul al patrulea al hotelului.[170] Cele două femei se plac instantaneu, iar von Coler o invită, alături de un grup de prieteni, la Ministerul român al Propagandei, la vizionarea

unui film. Surpriză: filmul nu e altul decât cel pe care, după ce îl vizionase pe 4 iunie și hotărâse că nu-i place, Carol II îl interzisese: *De la Mayerling la Sarajevo*. Proiecția e privată, exclusiv pentru von Coler și prietenii ei, dar, fiind vorba de un banal film istoric, spectatorii sunt uimiți de decizia Cenzurii: „Nimeni nu știa pentru ce fusese interzis, nici măcar domnul de la Ministerul Propagandei, care aranjase proiecția pentru doamna von Coler. Cineva a sugerat că filmul fusese interzis pentru că asasinatul de la Sarajevo ar fi putut da idei românilor în legătură cu regele lor"[171]. Presupunerea e totuși plauzibilă: poate că asta îl deranjase cu adevărat pe Carol II când îl apreciase drept „complet fals și tendențios"[172].

Prins în lațul tot mai strâns al victoriilor naziste, Carol II intră într-o acută lipsă de soluții. A doua zi după capitularea Belgiei pe 28 mai 1940, îi anunță pe Tătărescu, pe Gafencu și pe Urdăreanu că, din acel moment, luase hotărârea de a schimba orientarea politicii externe a României, mizând să obțină sprijinul Germaniei. Gafencu e surprins și se gândește să-și dea demisia, iar regele e de acord că aceasta se impune. Nici el, regele, nu e prea fericit cu propria-i decizie, însă, în condițiile date, nu i-au mai rămas prea multe mutări și, în ultimă instanță, nici măcar prea multe piese pe tabla de șah. „Ca să zic că această nouă orientare a politicii noastre îmi face plăcere, aș minți. Dar *il faut faire bonne mine à mauvais jeu*", scrie el în jurnal.[173] De fapt, principala – și cam singura – carte a lui Carol II, atât în relația cu Aliații, cât și mai ales în relația cu Germania, este cea a resurselor petroliere ale României. Hitler are neapărată nevoie de petrolul românesc pentru a-și putea susține efortul de război, situație de care Aliații, la rândul lor, sunt perfect conștienți. Toată societatea de militari și de spioni, britanici, francezi, germani, care se intersectează pe holurile hotelului Athénée Palace are drept misiune principală supravegherea instalațiilor petroliere de la Ploiești și a transporturilor de petrol către Germania. Germanii știu despre actele de sabotaj puse la cale de către anglo-francezi pentru cazul în care regele Carol II ar hotărî să cedeze în fața pretențiilor lui Hitler și să îi ofere acces privilegiat la resursele petroliere românești. Deja pe 23 martie 1939 România semnase cu Germania un acord economic ale cărui clauze stipulau redirecționarea petrolului de la Ploiești preponderent către Germania nazistă, la prețuri avantajoase pentru aceasta. Acum, pe 29 mai 1940, un Carol II impresionat de victoriile naziste pe frontul de vest consimte în sfârșit la semnarea pactului petrolului, un document îndelung negociat, prin care germanii se angajau ca, în schimbul petrolului livrat de România la un preț

stabilit în toamna anului 1939, să livreze armament german armatei române.[174]

Renunțase complet Carol II la încercările sale de a păstra relații „pe toate tablourile", adică atât cu Axa, cât și cu Aliații? Probabil că nu, dat fiind că pe 6 iunie 1940, cu câteva zile înainte de căderea Parisului, România încheie și cu Franța un acord economic referitor la livrările de petrol. Dată fiind catastrofa națională franceză, acest acord a rămas însă fără efect. Vădind aceleași tendințe, serviciile secrete românești nu lucrează deocamdată cu prea mult zel pentru a împiedica acțiunile de sabotaj anglo-americane asupra transporturilor de petrol pe Dunăre, către Germania, mulțumindu-se să-i expulzeze pe sabotorii identificați de reprezentanții serviciilor secrete germane.[175] Și totuși, victoriile în serie ale Wehrmachtului pe frontul de vest, dublate de presiunile sovietice în direcția Basarabiei, îndepărtează tot mai mult România de posibilitatea obținerii unui sprijin eficient din partea Aliaților.

Pentru Carol II, cea mai dificilă concesie e legată de admiterea legionarilor la guvernare, perspectivă pe care Berlinul o are în vedere pentru a-și asigura fidelitatea regelui față de noua linie politică pro-germană. Așa cum pentru URSS partidele comuniste din țările vecine servesc drept coloana a cincea a politicii sovietice, legionarii trebuie să reprezinte coloana a cincea a regimului hitlerist în România. Pentru un rege care nu se sfiise să ucidă ca să înlăture amenințarea legionară la adresa propriei autorități, aceasta nu e însă o decizie ușoară. Și, în fond, nici pentru legionari, care văd în el „călăul Legiunii" și nutresc gânduri de răzbunare. Totuși, cum am văzut, grupul legionarilor exilați la Berlin are păreri împărțite referitor la modul în care trebuia abordată eventuala reconciliere cu regele Carol II.

Un episod curios îl are drept protagonist pe noul șef al Mișcării Legionare, Horia Sima, care, împreună cu un alt lider legionar, Nicolae Petrașcu, se întoarce clandestin în România, prin Iugoslavia, în noaptea de 18/19 mai 1940. Nu participase la negocierile de reconciliere din aprilie, rămânând la Berlin sub supravegherea germanilor, dar pe 5 mai 1940 aceștia îl lasă să „scape" spre România. Aflat într-o aparentă clandestinitate, Sima nu se întoarce direct la București, ci încearcă să se ascundă într-un sat din județul Timiș, Lățunaș. Acolo e arestat pe 19 mai și trimis sub pază în capitală. Regele privește venirea lui în țară ca pe un posibil semn de trădare din partea Germaniei. Nu se poate spune că e mulțumit de această evoluție, deși consimțise deja la negocieri cu Legiunea și le acordase, la sfârșitul lunii aprilie, amnistia generală legionarilor aflați încă în lagărele românești.[176] Horia Sima e interogat vreme de aproape o lună în prezența minis-

trului de interne, Ghelmegeanu, a comandantului jandarmeriei, generalul Bengliu, și a adjunctului șefului Siguranței, Nicky Ștefănescu, dar e eliberat pe 14 iunie, chiar în ziua în care armata germană ocupă Parisul. Pe 18 iunie, Sima e primit în audiență de însuși Carol II.[177] În jurnalul său, regele înregistrează eliptic punctajul discuției și conchide: „Am avut impresia că este sincer". Oare? Oricum, pentru rege, asta nu mai contează prea mult. În esență, Sima îi declară și lui ceea ce le declarase și înaltelor personaje care îl interogaseră: se întorsese în România pentru a se asigura că aceasta își va alinia politica externă la politica Axei, singura politică sănătoasă, din punctul lui de vedere.[178] Printre lucrurile pe care i le cere regelui se numără rezolvarea urgentă a „chestiei evreiești" și desființarea FRN, care să fie înlocuit cu „un nou organism politic autoritar și unitar"[179]. Iar regele se conformează: înlocuiește FRN cu Partidul Națiunii și, printr-o decizie definitorie pentru noua linie antisemită a politicii oficiale, stabilește ca „ovreii să nu fie primiți în noul partid". Evreii români sunt speriați[180], dar unii dintre ei cred că „totuși, spaima pentru această întorsătură a lucrurilor nu poate fi atât de mare pe cât e neliniștea față de dezastrele ce se pot abate asupra destinului însuși al țării".[181]

E marea neliniște pe care o resimt toți cetățenii României și care nu va întârzia să se dovedească ca întemeiată. Pe 26 iunie, la ora 22, ministrul român la Moscova, Gheorghe Davidescu, e convocat la Kremlin, unde Viaceslav Molotov îi înmânează o notă ultimativă cu următorul conținut:

„În anul 1918, România, folosindu-se de slăbiciunea militară a Rusiei, a desfăcut de la Uniunea Sovietică (Rusia) o parte din teritoriul ei, Basarabia, călcând prin aceasta unitatea seculară a Basarabiei, populată în principal cu ucraineni, cu Republica Sovietică Ucraineană.

Uniunea Sovietică nu s-a împăcat niciodată cu faptul luării cu forța a Basarabiei, ceea ce guvernul sovietic a declarat nu o dată și deschis în fața întregii lumi. Acum, când slăbiciunea militară a URSS este de domeniul trecutului, iar situația internațională care s-a creat cere rezolvarea rapidă a chestiunilor moștenite din trecut pentru a pune, în fine, bazele unei păci solide între țări, URSS consideră necesar și oportun ca, în interesele restabilirii adevărului, să păsească împreună cu România la rezolvarea imediată a chestiunii înapoierii Basarabiei Uniunii Sovietice [...].

Guvernul URSS propune guvernului regal al României:

1. Să înapoieze cu orice preț Uniunii Sovietice Basarabia.

2. Să transmită Uniunii Sovietice partea de nord a Bucovinei cu frontierele sale potrivit cu harta alăturată [...].

Guvernul sovietic așteaptă răspunsul guvernului regal al României în decursul zilei de 27 iunie curent"[182].

Cu toate că, în zilele premergătoare acestei note ultimative, sovieticii își intensificaseră activitatea diplomatică în relația cu Berlinul pentru a obține un acord al acestuia față de formularea pretențiilor asupra Basarabiei, documentul cade ca un trăsnet la București. Regele e trezit la 2 dimineața de telefonul lui Urdăreanu, care îi anunță cumplita veste. „Această știre m-a trăsnit ca o lovitură de măciucă și m-a revoltat în cel mai înalt grad", scrie el în jurnal.[183] E totuși ziua în care fiul lui, Mihai, voievodul de Alba Iulia, și clasa specială pe care o crease pentru el își dau examenul de bacalaureat. De la 8 la 9 dimineața, regele ține să asiste la acest moment important din viața moștenitorului tronului. Pentru Mihai, regele-copil detronat de tatăl său în 1930, despărțit de mama lui, regina Elena, exilată la Florența tot din dispoziția tatălui său, și obligat să trăiască la palat alături de amanta aceluiași tată, nefericita coincidență e doar unul dintr-un lung șir de ghinioane istorice.

Abia de la ora 9 începe regele întrevederile politice preliminare Consiliului de Coroană, convocat în aceeași zi la ora 12. Speranțele de a obține vreun ajutor extern sunt aproape inexistente. Reprezentantul Germaniei la București, Fabricius, primește chiar în timpul audienței la rege o telegramă din partea ministrului său de externe, Joachim von Ribbentrop, care îi sfătuiește pe români să accepte ultimatumul sovietic. Iar ministrul Italiei, Ghigi, se aliniază opiniei aliatului german. În aceste condiții, Consiliul de Coroană nu prea mai are multe de decis. Este evident că armata română, cu toate micile progrese făcute în ultimul an în materie de înarmare, nu e în măsură să țină piept de una singură puternicei armate sovietice, iar regele, la fel ca o bună parte dintre cei prezenți în Consiliu, nu are nici o garanție că restul vecinilor care au revendicări teritoriale de la România, în special Ungaria, nu vor profita de ocazie pentru a ataca și ei.[184] Cei mai înverșunați susținători ai rezistenței armate sunt Iorga și Argetoianu. Iorga chiar se revoltă în fața argumentului că armata română e prea slabă pentru a face față unei astfel de situații:

„Sunt uimit de ce se spune în numele armatei. Ani întregi ni s-a luat pânea de la gură, ni s-au prezintat parade, ca la Zece Mai, cu acest rezultat. [...] Ce suntem noi, dacă nu voim să ajungem un stat care lichidează la toate hotarele și e un obiect de ironie și batjocură pentru toată lumea?"[185]

Părerea militarilor prezenți, generalul Ioan Ilcuș, ministrul de război, și generalul Florea Țenescu, șeful Marelui Stat Major, rămâne neclintită: armata română nu-și poate asuma riscul de a lupta pe trei fronturi deodată și, oricum, ar fi bine să fie păstrată intactă „pentru zile poate și mai negre"[186]. Regele însuși face pe viteazul, declară că a fost crescut de profesorul său, Iorga, în ideea de unitate națională

și ca atare „nu poate spune: da“[187], dar, în sinea lui, nu crede nici el că rezistența ar putea duce la altceva decât la o catastrofă națională. Ține cu mâna lui scorul voturilor din Consiliu ca să se asigure că nu va putea fi considerat el drept singurul responsabil pentru o decizie pe care românii o consideră deja lașă. Rezultatul voturilor e împărțit, dar cu o ușoară majoritate în favoarea acceptării ultimatumului: 11 împotriva rezistenței, 10 pentru rezistență, 4 pentru discuții cu URSS și o abținere, a prim-ministrului Tătărescu.

Presa românească nu publică încă, pe 27 iunie, nici o știre despre ultimatum, dar oamenii află din gură în gură, de la miniștri, de la jurnaliștii puși în temă de sursele lor, de la funcționarii din ministere pe care îi au printre cunoștințele personale. Rosie Waldeck, de pildă, se trezește chiar în dimineața zilei de 27 și constată că Athénée Palace e literalmente invadat de primul val de refugiați de peste Prut: latifundiarii germani din Basarabia. Acești fuseseră înștiințați de Berlin în după-amiaza zilei de 26 iunie, chiar înainte ca oficialitățile sovietice să comunice nota ultimativă statului român, că trebuiau să se evacueze cât mai repede din regiune. Plecaseră cu ce aveau pe ei, cu cât mai multe bijuterii, haine de blană și bunuri de valoare care se puteau împacheta rapid, temându-se și de bolșevici, și de furia populației românești la aflarea știrii.[188] Germanii comunicaseră Uniunii Sovietice, pe 25 iunie, că „Reichul acceptă hotărârile Moscovei“, dar își declarase interesul pentru soarta celor 100.000 de germani care locuiau în Basarabia. Cât despre pretenția sovietică de a ocupa Bucovina de Nord, fostă provincie austriacă, drept „compensație“ pentru anexarea Basarabiei de către români în 1918, aceasta era ceva nou și neprevăzut. Germanii încercaseră, în discuțiile preliminare cu sovieticii, să îi convingă să renunțe, dar în cele din urmă sfârșiseră prin a se declara de acord cu toate cererile URSS. Desigur, nu toți cei 100.000 de etnici germani din Basarabia erau latifundiari și bogați, așa că statul german are de lucru la asigurarea repatrierii tuturor în Germania nazistă.

În ce-i privește pe români, aceștia sunt luați ca din oală, și la București, și, mai ales, în Basarabia. Consiliul de Coroană se prelungește până târziu, spre miezul nopții, iar în așteptarea votului o mulțime indignată se adună în Piața Palatului. Spre seară, piața se umple de oameni care scandează „Nu Basarabia! Nu Bucovina!“ și care își doresc o decizie în favoarea rezistenței militare.[189] Ici-colo se aude și câte un „Trăiască regele Carol!“, dar fără prea mult ecou.[190] Cei care își permit urmăresc desfășurarea evenimentelor din grădina restaurantului Cina, aflat chiar peste drum de Palatul Regal. Printre ei, și Rosie Waldeck, care notează șocul extraordinar de pe chipurile convivilor și zvonurile neverosimile care circulau între mese: „trupele

rusești se băteau deja cu trupele românești la graniță; trupele rusești erau în drum spre București; trupele germane se îndreptau deja spre București; cineva trăsese focuri de armă asupra doamnei Lupescu, care se ascundea în palat; regele, într-un acces de furie, l-ar fi pălmuit pe Urdăreanu în fața consilierilor Coroanei; evreii i-au chemat pe ruși să-i apere de noile legi antisemite; comuniștii și evreii i-au chemat pe ruși să-i apere de nemți..."[191]. În grădina restaurantului, personalul e instruit să servească impecabil, ca de obicei, dar meniul e unic: „sparanghel cu sos olandez și șuncă de Westfalia, urmate de zmeură cu frișcă". Un mic taraf de țigani se străduiește să destindă atmosfera, concurat serios de zgomotul mulțimii din piață. Singurii oameni fericiți sunt un grup de englezi care beau șampanie pentru a sărbători „diversiunea rusească"[192].

Este imaginea unei lumi care își pierde reperele, a unei societăți care nu mai știe ce să creadă și în cine să se încreadă – o degringoladă generală în mijlocul căreia singurele sentimente certe sunt furia, indignarea și nevoia de țapi ispășitori. Când știrea acceptării ultimatumului se răspândește printre manifestanții din piață, furia ajunge la cote maxime și e nevoie de intervenția poliției pentru a dispersa mulțimea.[193]

Nici la fostele partide istorice situația nu este mai roz. Iuliu Maniu și Dinu Brătianu nu participă la Consiliul de Coroană. Lui Dinu Brătianu regele îi propusese la spartul târgului să devină „consilier regal"; bineînțeles, refuzase.[194] Iar Maniu nici măcar nu e în București, va sosi abia pe 28 iunie din Ardeal. În absența șefului, ceilalți lideri țărăniști se întâlnesc între ei și cu Dinu Brătianu, schimbă opinii asupra evenimentelor, condamnă lașitatea regelui, dar, la drept vorbind, nici ei nu întrevăd prea multe soluții. Mai mult, și ei sunt împărțiți între cei care nu sunt de acord cu cedarea fără luptă și cei care nu prea cred că România ar putea rezista.[195] Sosit a doua zi în București, Maniu convoacă o ședință a liderilor partidului. E o ședință lungă, la care se țin cuvântări, se vorbește de „responsabilități" și se hotărăște trimiterea unei circulare către cadrele din țară ale partidului, prin care să fie anunțați că noua linie de acțiune vizează debarasarea țării de „nelegiuitul de Carol și de banda lui de impostori". Se cere „front comun pentru apărarea democrației și păstrarea unei neutralități stricte", ceea ce, în ultimă instanță, e doar un mod diplomatic de a admite că, puse în fața forței brute a Armatei Roșii, partidele democratice nu au nici ele alte soluții decât cele deja încercate de „acest ticălos" de rege.[196]

Tot pe 28 iunie, presa românească publică un comunicat sec referitor la primirea notei ultimative sovietice și la decizia de acceptare

luată în Consiliul de Coroană. Cetățenii României sunt anunțați că „această acceptare obligă guvernul român să evacueze teritoriul Basarabiei și cel din nordul Bucovinei de trupele române în termen de patru zile, cu începere de la 28 iunie ora 12. Orașele Chișinău, Cernăuți și Cetatea Albă vor fi ocupate azi după-amiază de trupele sovietice“[197]. Din acest moment începe unul dintre cele mai haotice și mai umilitoare episoade din istoria României: prima retragere din Basarabia.

Armata română e complet nepregătită de evacuare. Nu are nici un plan dinainte stabilit, nu are timp să facă planuri și, cel puțin la nivel declarativ, o bună parte dintre ofițerii ei sunt indignați de hotărârea de a abandona fără luptă luată de politicieni. În ce-i privește, soldații încorporați din localitățile basarabene au de rezolvat, pe lângă problema retragerii militare, și problemele propriilor familii amenințate de invazia bolșevică. Mulți dintre ei aleg deci, în aceste zile de confuzie, să dezerteze și să plece acasă pentru a-și pune la adăpost familiile.

Întâlnirea dintre cele două armate nu are nimic de-a face cu regulile războiului sau ale onoarei militare. Autoritățile diplomatice române încearcă în zadar să negocieze la Moscova condiții ceva mai favorabile pentru retragere și semnalează, tot în zadar, încălcările condițiilor deja convenite. Sovieticii n-au, însă, timp de pierdut cu diplomația sau cu politeturile. Armata Roșie înaintează mult mai repede decât se poate replia armata română, așa că ciocnirile între militarii români și cei sovietici sunt frecvente. În plus, armata română decontează acum antipatia pe care administrația românească, ineficientă și adeseori abuzivă, o stârnise în rândul populației basarabene, mai ales printre minoritățile naționale.

Primele trupe sovietice trec granița în Basarabia pe 28 iunie la ora 2 dimineața, așadar chiar înainte ca ziarele românești să publice știrea despre necesitatea de a evacua regiunea. Ba chiar înainte ca decizia Consiliului de Coroană să fie adusă oficial la cunoștința trupelor românești care, cu o zi înainte, pe 27 iunie, primiseră ordin să intre în dispozitiv de luptă.[198] Consecința logică a fost că o parte a militarilor români au ripostat, că au avut loc lupte și schimburi de focuri. Ordinul de retragere ajunge la trupe abia în ziua de 28 iunie la ora 12, în condițiile în care termenul de evacuare era în aceeași zi la ora 14. Cele mai multe unități nici măcar nu apucă să-și împacheteze efectele în acest interval de timp. În orașele mari, precum Chișinăul, sovieticii aterizează cu avioanele pe aerodromul local, barând pur și simplu drumul spre gară pentru cei care doresc să părăsească orașul.[199] În scurtă vreme, devine evident că, spre deosebire de

armata română, cea sovietică are un plan de ocupare pus la punct dinainte, pe care îl execută întocmai. Mai mult, reușește să-i bulverseze total pe români desfășurând trupe de ocupație într-o regiune care, potrivit notei ultimative, nu făcea parte din teritoriul revendicat: ținutul Herța. Luat prin surprindere de cererea de a se preda, căpitanul Ioan Boroș, comandantul unei baterii de artilerie a Regimentului 16, încearcă să stabilească un dialog cu soldații sovietici. În confuzia creată, el, un alt ofițer și un soldat evreu care îi însoțește, Iancu Solomon, sunt uciși.

Militarii români sunt nu doar dezorientați, ci și nepregătiți să facă față unei situații de criză de o asemenea amploare. La vederea avioanelor sovietice care aterizează la Chișinău, generalul Constantin Athanasescu, comandantul Corpului de cavalerie, se sperie și pleacă la Galați pentru a raporta „acțiuni teroriste". E trimis înapoi de către superiorii lui ca să negocieze cu comandanții sovietici redeschiderea gării și evacuarea civililor care doreau să se refugieze.[200]

Aflat la Herța, în plină zonă de conflict, colonelul Tomaide reușește pe 28 iunie să-și evacueze doar familia aflată în vizită, pe care o trimite în grabă acasă, la Sibiu. El personal, împreună cu postul de comandă al diviziei, ajung la Dorohoi a doua zi, pe 29 iunie. Scăpat din calea incidentelor directe cu armata sovietică, așteaptă în următoarele patru zile confirmarea că familia sa a ajuns cu bine acasă. Trenurile și corespondența se mișcă lent, liniile telefonice funcționează cu mare greutate, la Verești, pe drumul spre Transilvania, avusese loc un accident feroviar, așa că perioada de patru zile pentru a obține vești nici măcar nu e prea îndelungată în acest context. Tomaide e, și de data asta, un om norocos.[201]

Nu și alți ofițeri români. Căpitanul Ioan Iepure, din Regimentul 3 călărași, e prins de soldații sovietici împreună cu trupa sa. Este degradat și umilit în fața propriilor soldați, încurajați să participe și ei la batjocorirea comandanților lor – niște „exploatatori capitaliști" în ochii soldatului sovietic. Când i se dă drumul, Iepure se sinucide.[202] Și nu e singurul caz de ofițer care, după ce a fost umilit public de soldații sovietici, alege să se sinucidă.

În ce-i privește, civilii din Basarabia și Bucovina de Nord nu au nici ei mai mult noroc. Pentru ei, știrea cedării Basarabiei vine și mai târziu, și mai pe neașteptate decât pentru militari. E o vară însorită în Basarabia. Oamenii își văd de viața lor obișnuită, se pregătesc de seceriș, se căsătoresc, fac planuri să-și trimită copiii la școală la Iași sau la București, își îngrijesc gospodăriile. Știu că de un an a început războiul, dar li se pare încă departe de ei. Tatiana Ionașcu, o tânără

de 24 de ani, logodită cu un sublocotenent din Bârlad, își amintește cum a reacționat la vestea izbucnirii războiului în Europa: „Într-o sâmbătă, în timp ce făceam curat în casă, cineva a venit și ne-a anunțat că a început războiul. Eu am continuat să mătur, nu mi se părea că am de ce să mă îngrijorez"[203]. Tatăl Tatianei e directorul închisorii din Cahul, iar mama ei, fiică de hangiu, adună bani din chiriile de pe casele construite din moștenirea părinților. Au o gospodărie prosperă și, ca majoritatea basarabenilor, o familie numeroasă, în care căsătoriile mixte au adus împreună și români, și ucraineni, și armeni. Tatiana are colege de școală evreice cu care se înțelege foarte bine. Cele mai frumoase amintiri ale familiei sunt imortalizate de fotograful Iosif Herșcovici, căruia mama ei îi închiriase o cameră pentru studio.[204] Pe 28 iunie 1940, viitorul soț al Tatianei, cantonat la Tighina, e în permisie și încearcă să rezolve spinoasa problemă a aprobării căsătoriei. Armata română nu-și lasă ofițerii să se căsătorească decât cu fete care au o dotă bunicică dată de familie, iar Tatiana și Petre au neapărată nevoie de un act dotal. Așa îi găsește vestea intrării sovieticilor în Basarabia: la poștă, încercând să sune la regimentul lui Petre. Toate legăturile telefonice sunt însă întrerupte.

Din gură în gură, oamenii încep să afle ce se întâmplă și, bineînțeles, să intre în panică. Cei care doresc să se refugieze au trei zile la dispoziție pentru a trece Prutul, însă decizia nu e deloc ușoară. Înseamnă că își vor lăsa cea mai mare parte a agoniselii de o viață în mâinile invadatorului, fără nici o certitudine că vor mai putea fi despăgubiți vreodată. Și înseamnă, pentru mulți dintre ei, să se arunce în necunoscut: nu au rude sau cunoștințe dincolo de Prut, nu au bani puși deoparte pentru o viață nouă, nu știu nici unde vor dormi, nici ce vor mânca și nici dacă cineva le va sări în ajutor odată plecați în refugiu. Și totuși, sunt destui cei care aleg să plece, în primul rând dintre funcționarii administrației românești, dar și mulți alți cetățeni, mai ales din pătura de mijloc, speriați de perspectiva pierderii averilor și chiar a libertății personale sub regimul bolșevic. Aceștia își încarcă familiile și toate bunurile pe care le pot căra în mașini sau căruțe și se îndreaptă spre gările deja supraaglomerate, în așteptarea unui tren care să-i ducă spre Iași sau mai departe, spre București.[205]

Ca director al închisorii din Cahul, tatăl Tatianei Ionașcu face parte dintre acei funcționari români care pot fi siguri de persecuțiile sovieticilor. Și totuși, după o deliberare dramatică, soția lui decide că nu se poate despărți de întreaga sa agoniseală de-o viață, așa că familia, după ce își împachetase toate lucrurile, rămâne. Bătrânul e însă arestat imediat ce armata sovietică ocupă orașul, iar fetele, Tatiana și sora ei, vor pleca în cele din urmă în România cu unul dintre

ultimele convoaie de refugiați, stabilindu-se, după nenumărate peripeții, la Galați. Tatiana își vede ultima dată tatăl în timp ce este dus la tribunalul din Cahul pentru a fi judecat.[206]

Aceeași soartă îl așteaptă, în Bucovina, și pe istoricul Sever Zotta, fost director al Arhivelor Statului din Iași, retras între timp pe moșia sa de la Davideni, în județul Storojinet din regiunea Cernăuților. În iunie 1940, Zotta are 66 de ani și se află la capătul unei onorabile cariere științifice, pe parcursul căreia a adunat o bibliotecă impresionantă de documente istorice, manuscrise și cărți rare. Nu se îndură să le lase în mâini străine și, socotind că e suficient de bătrân ca să nu mai reprezinte vreo amenințare pentru bolșevici, hotărăște să rămână. E, firește, expropriat de conacul în care se afla faimoasa bibliotecă. În conac se instalează colhozul local, iar el e obligat să muncească alături de restul țăranilor, transformați în colhoznici. În 1941, cu puțin timp înainte de reocuparea Basarabiei și Bucovinei de către români, e deportat, împreună cu alte câteva mii de familii românești, într-un lagăr din Kazahstan, unde își va găsi sfârșitul în 1943.[207] Înainte de a muri în lagăr, Zotta a apucat să redacteze un testament în care preciza ce dorea să se întâmple cu cele 8.000 de volume din bibliotecă și cu documentele istorice pe care le avea la Davideni: trebuiau să ajungă în posesia fiului său. Din fericire, cea mai mare parte a acestor bunuri culturale valoroase, care îl costaseră viața pe proprietarul lor, au fost regăsite, recuperate și aduse la București, acolo unde se refugiase fiul istoricului. După 23 august 1944, însă, au fost din nou confiscate de la familia Zotta și au intrat în proprietatea regimului comunist din România.[208]

După ce află despre cedarea Basarabiei către sovietici, tânăra Tatiana Ionașcu și logodnicul ei sunt uimiți să constate că printre locuitorii Cahulului se află și unii, în special din rândul minorităților, care nu văd cu ochi răi venirea sovieticilor.[209] Asta constată, de fapt, toți românii din Basarabia și Bucovina și, împreună cu ei, autoritățile și armata română. Cu toții se declară uluiți și consternați; dacă ar privi lucrurile cu ceva mai multă luciditate, explicațiile li s-ar revela imediat, în toată trista lor simplitate: antisemitismul latent al societăți românești interbelice și măsurile deschis antisemite adoptate de regimul lui Carol II chiar în zilele premergătoare cedării Basarabiei și Bucovinei, apropierea politică tot mai periculoasă a României de o alianță cu Germania nazistă și perspectiva aducerii legionarilor în guvern reprezintă tot atâtea amenințări directe la adresa numeroasei populații evreiești din cele două provincii. Comunitățile evreiești de aici au deja o istorie în care au suferit pogromuri, jafuri și persecuții, atât în timpul fostei administrații țariste, cât și în timpul administrației românești. Ase-

menea familiei lui Solly Moscovici, despre care am vorbit mai sus, unii evrei basarabeni plecaseră, după 1918, spre București sau alte orașe mari din România, în speranța că acolo le va fi mai ușor să se integreze decât în micile localități din provincie, unde comunitățile etnice trăiesc separat și nu se amestecă decât rareori una cu cealaltă. Acum, când se pregăteau deja sufletește de supraviețuirea în interiorul unui stat devenit oficial antisemit, pe cale să se alieze cu Germania hitleristă, plecarea administrației românești și înlocuirea ei cu administrația sovietică le apare acestor evrei ca o mișcare de-a dreptul providențială, un colac de salvare ce pare aruncat din cer și pe care se grăbesc să-l apuce. La fel și comunismul însuși, despre care foarte puțini dintre ei știu ce înseamnă în realitate. Tot ce știu e că în Uniunea Sovietică apartenența la o minoritate națională nu constituie, teoretic, un motiv de persecuție oficială; că, spre deosebire de ideologia nazistă, cea comunistă nu îi consideră pe evrei drept principalii inamici ai omenirii. La fel ca majoritatea cetățenilor României, evreii români cunosc de fapt foarte puține lucruri despre ce se întâmplă cu adevărat în URSS, despre rafinamentul la care ajunseseră persecuțiile și motivele de persecuție în regimul lui Stalin. Însă, în vreme ce propaganda românească îi desemnează tot mai insistent și mai explicit pe evrei drept cauza tuturor relelor din țară, propaganda sovietică le promite egalitatea în drepturi. Iată de ce, în iunie 1940, majoritatea evreilor din Basarabia și Bucovina de Nord privesc spre URSS ca spre salvarea lor providențială.

Lucrurile iau însă foarte curând o turnură tragică. Mai întâi pentru că nu doar evreii care întâmpinaseră cu entuziasm intrarea trupelor sovietice în Basarabia și Bucovina de Nord, ci și unii dintre rușii și ucrainenii de aici constată în scurt timp că, în realitate, noul regim sovietic – foarte rapid pus pe roate – nu are cu adevărat nevoie de ei și chiar îi privește cu suspiciune. Regimul sovietic arestează și deportează de-a valma români, ruși, ucraineni, evrei, într-o logică a persecuției politice cu totul nouă pentru toți foștii cetățeni ai statului român. Apoi pentru că, după ce suferiseră umilința unei retrageri rușinoase, soldații români și întreaga populație românească văd în toți evreii rămași sub controlul administrației românești niște inamici potențiali, niște agenți ai „iudeo-bolșevismului" și mai ales niște țapi ispășitori ideali pentru situația în care se găsește acum România.[210]

Scenele de pogrom, în cursul cărora soldații români în retragere, exasperați și furioși, îi împușcă pe evreii din localitățile prin care trec sub acuzația că aceștia trăseseră, la rândul lor, focuri de armă asupra trupelor românești, se înlănțuie pe toată durata evacuării. Ele încep, într-un context de-a dreptul năucitor, la Dorohoi, la înmormântarea

soldatului evreu Iancu Solomon, împușcat de sovietici alături de căpitanul Boroș și de un alt camarad, pe 29 iunie. Regimentul din care făcuse parte Solomon trimite la înmormântare un pluton format din zece soldați evrei comandați de un subofițer ortodox. Nu e clar contextul în care, în timpul serviciului funerar, se aud focuri de armă, dar la ieșirea din cimitir cei zece soldați evrei sunt dezarmați de un ofițer român, care ordonă să fie împușcați pentru că sunt agenți comuniști. La fel procedează și cu evreii care se află în capela funerară. Apoi pogromul se extinde în tot orașul, în care cam o treime din populație e evreiască: magazine jefuite, oameni împușcați, inclusiv femei și copii, în total 52 de morți și 17 răniți, conform statisticilor oficiale ale armatei. Unii mor în condiții atroce, torturați de soldații furioși sau mutilați pentru a li se lua bijuteriile.[211]

Scene asemănătoare au loc pe tot drumul de retragere al armatei române. Pe 30 iunie, la Galați, în apropierea gării, românii refugiați așteaptă să plece spre alte orașe din România, în timp ce aproximativ 2.000 de evrei încearcă să plece, tot cu trenul, spre Basarabia. Jandarmeria îi separă pe evrei de români și îi duce pe un loc viran din spatele gării, unde îi lasă să petreacă mai multe ore în soare, fără apă și fără mâncare, păziți de jandarmi înarmați. Când evreii se revoltă față de condițiile în care sunt ținuți, jandarmii care îi păzesc trag în plin. Civilii evrei care reușesc să scape fug în oraș, dar acolo se răspândise zvonul că evreii din gară au atacat armata, așa că sunt vânați și de populația civilă, și de militari. În total, Radio Sofia anunță după evenimente că 280 de evrei fuseseră uciși „în bătălie"[212]. În presa românească, știrea apare în *Universul* din 3 iulie 1940, cu titlul: „La Galați, 2.000 de persoane care plecau în Basarabia au făcut uz de arme". Se menționează existența morților și răniților – printre care și „doi soldați și un agent de poliție" – și se vorbește despre „întinse arestări", fără a se preciza însă nici că persoanele presupuse a fi atacat jandarmii erau evrei, nici că acești evrei erau, de fapt, civili neînarmați.[213]

Înaltul comandament al armatei române dezaprobă izbucnirile de violență antisemită și chiar încearcă să le împiedice, în primul rând din nevoia de a menține disciplina, atât în cadrul trupelor aflate în retragere, cât și printre convoaiele de refugiați români care aglomerează drumurile și așa proaste, îngreunând suplimentar retragerea armatei.[214] Lucrurile sunt însă, în acest moment, aproape complet scăpate de sub control. Scenele de violență antisemită se multiplică, inclusiv în trenurile din care soldații evrei sunt aruncați de camarazii lor români, furioși și frustrați că nu fuseseră lăsați să lupte.[215] Refugiații și militarii ajunși în România aduc cu ei zvonuri și povești de

groază despre atrocitățile comise în teritoriile pierdute de către soldații sovietici și de către evreii aliați cu ei. Multe dintre aceste zvonuri sunt pur și simplu false, dar, în panica și furia generală, nimeni nu mai are timp să discearnă faptele reale de minciuni și exagerări. De altfel, cu un număr semnificativ de refugiați pe care trebuie să-i cazeze, să-i hrănească, să-i repartizeze în slujbe cât mai apropiate de cele pe care le avuseseră în teritoriile cedate, autoritățile române nici nu mai au timp să se ocupe de altceva. Ziarele sunt pline de anunțurile date de soții, părinții, frații rătăciți unii de alții pe drumul pribegiei, în speranța de a se reuni cu rudele pierdute. Străjeria, Biserica Ortodoxă, organizațiile sindicale din toate profesiile și chiar și Societatea Scriitorilor Români se mobilizează pentru a aduna și distribui ajutoare.[216] Iar între timp, pe frontul politic, regimul regelui Carol II își trăiește fără glorie ultimele zile.

Pe 1 iulie, România renunță oficial la garanțiile de securitate franco-engleze, un semn cât se poate de clar că, din acest moment, țara își va orienta politica externă către Germania nazistă. Chemată de Urdăreanu la Palatul Regal, pe 29 iunie, Martha Bibescu e prima care află, chiar din gura eminenței cenușii a regelui. Nu e uimită, dar e îngrijorată și se întreabă cu tristețe: „De partea cui trecem?"[217].

Pe 4 iulie, guvernul Tătărescu demisionează și e înlocuit de un nou guvern, condus de Ion Gigurtu. Chiar a doua zi după investirea noului guvern, Mihail Manoilescu, noul ministru de externe, îl înștiințează pe rege că Germania – și Hitler personal – dorește ca România să inițieze negocieri cu Ungaria și Bulgaria, în vederea unor noi cedări teritoriale.[218] Din noul guvern fac parte și legionarii, Horia Sima ocupând chiar un portofoliu ministerial, cel de ministru al cultelor și artelor. Într-un gest de fanfaronadă politică tipic legionarilor, demisionează însă din acest post după numai patru zile, pe motiv că guvernul e instabil și nepopular, declarând că „generația nouă și fosta mișcare legionară declină răspunderea greșelilor trecutului și nu înțelege să-și asume vinovății care nu-i aparțin". Demisia lui nu aduce însă vreo schimbare în orientarea politică a guvernului; cel care îl înlocuiește, Radu Budișteanu, e tot un membru al Mișcării Legionare.

Principala activitate a guvernului Gigurtu, pe parcursul celor două luni de funcționare, se concentrează într-o direcție pe care, în siajul Germaniei, legionarii o ceruseră de multă vreme: transformarea antisemitismului în politică oficială de stat. La 9 august 1940, la propunerea Consiliului de Miniștri, Carol II promulgă două decrete, 2650 și 2651. Primul stabilește un nou statut juridic al evreilor, pe care îi împarte în trei categorii: categoria 1, cei care dobândiseră cetățenia

română după 30 decembrie 1918; categoria 2, cei care dobândiseră cetățenia română înainte de 30 decembrie 1918 și categoria 3, cei care nu se încadrau în nici una dintre categoriile anterioare. Categoriile 1 și 3 își pierd dreptul de a exercita majoritatea profesiunilor pe teritoriul României, inclusiv cele de comerciant sau profesiunile liberale. Evreii din categoria a 2-a sunt, deocamdată, exceptați de la interdicții, dar decretul prevede că, pe viitor, nici aceștia nu mai pot exercita profesia de funcționar public sau pe aceea de militar de carieră. Li se interzice practic evreilor din categoriile 1 și 3 să-și mai câștige existența pe teritoriul României, să dețină proprietăți, iar dacă le dețin deja, îi obligă să le „lichideze" în termen de șase luni, sub amenințarea pedepsei cu închisoarea. În ce privește decretul 2651, acesta introduce, invocând în motivare, printre altele, legile rasiale adoptate la Nürnberg în 1935, interdicția de căsătorie între români și evrei, întărită și ea prin prevederea unor pedepse cu închisoarea pentru cei care ar intenționa să nu o respecte.[219]

Românii care reușesc să-și păstreze, în aceste împrejurări dramatice, luciditatea asistă neputincioși la virajul antisemit al regimului lui Carol II. Opinia lor față de această situație aberantă e sintetizată de unul dintre prietenii lui Ioan Hudiță, aflat în aceste zile la mare, în vacanță, în formula „de ce îi este frică, de aceea nu va scăpa" – cu referire evidentă la rege. Sunt însă foarte puține glasuri românești care se ridică în aceste zile pentru a-și exprima public nemulțumirea. Și sunt destui românii care nu sesizează, pur și simplu, uriașa nedreptate ce li se face compatrioților lor evrei. Emil Dorian surprinde în jurnal logica după care se ghidează aceștia:

„Foarte mulți creștini nu înțeleg sentimentul de umilință al evreului în noua situație de paria al societății românești. Ei consideră această reacție ca o cochetărie a unei sensibilități cu totul deplasate azi. Important e ceea ce te-a lăsat «să faci». [...] Mai interesante sunt comentariile evreilor înșiși, care au și început să croiască glume, biciuindu-și singuri destinul. Spune unul azi că s-au creat trei formule noi de salut creștinesc, și anume: „Domnule jidan", „Măi, jidane!" și „Hai sictir, jidane!", corespunzătoare celor trei categorii ale legii"[220].

E un moment al deciziilor personale, în care fiecare reacționează în funcție de propria tărie de caracter și de propriile convingeri morale. Pe Agnia Bogoslava, spre exemplu, soțul ei român o trimite la rudele sale din Râmnicu Vâlcea doar pentru a putea aranja divorțul de ea fără scene dramatice. Faptul că are o soție evreică îi periclitează acum cariera de la radio.[221] Mihai Zirra încearcă să se poarte cu menajamente, îi închiriază un apartament și o asigură că „despărțirea e numai de ochii lumii", dar alegerea lui de a o repudia nu o rănește

mai puțin pe naiva actriță, care crezuse atâta vreme că lipsa ei totală de interes față de ceea ce se întâmpla în jur reprezenta o garanție că nu poate fi afectată de realitate. Nu toți românii de sânge aleg însă să se alinieze, pentru siguranța lor personală, la decretul regal care le afectează în mod direct viața privată și alegerile cele mai intime. Pe 10 august, chiar a doua zi după promulgarea celor două decrete, Ioan Hudiță îl cunună, la Buzău, pe ofițerul de aviație Duțu Mihăilescu cu fiica unui negustor evreu, membru al comunității evreiești din oraș. E o nuntă pentru care cei doi tineri își asumaseră toate riscurile, inclusiv pe acela al „răpirii" fetei din casa părintească, pentru că nici una din familii nu considera potrivită căsătoria dintre ei. Cununia se oficiază, totuși, în casa miresei, printre familiile evreiești din comunitate, în mijlocul cărora singurii creștini sunt mirele, nașii și unchiul și mătușa mirelui, familia maiorului Petre Mihăilescu, fost coleg de școală cu Ioan Hudiță. În context, Hudiță încearcă să-i încurajeze pe evreii prezenți, asigurându-i că Partidul Național Țărănesc se opune politicilor antisemite ale regimului lui Carol II. Oamenii îl conduc până la trăsură cu lacrimi în ochi, speriați în continuare de ce le rezervă viitorul, dar recunoscători pentru cuvintele de încurajare.[222]

Rămas deocamdată ofițer al armatei române, aflat încă „pe zonă", în Transilvania, căpitanul medic Sașa Pană trăiește în aceste zile în mijlocul tensiunilor provocate de convingerea tuturor că ungurii pregătesc și ei, la rândul lor, un atac la granița de vest a României. Între timp, schimbările de cantonament și peregrinările cu trupa dintr-un loc într-altul continuă ca și în prima parte a anului. Printre soldați și ofițeri domnește însă convingerea că „nici o brazdă nu vom da" și fiecare dintre ei se simte gata de luptă. Convins și el, ca toată lumea, că de data asta armata română va fi lăsată să lupte, Sașa Pană își ia, înainte de fiecare nou cantonament, rămas-bun de la familie cu gândul că s-ar putea să fie ultima oară când își mai vede soția și fiul.[223]

Într-adevăr, la granița de vest Ungaria masează trupe, în vreme ce conflictele cu sovieticii încă nu s-au terminat la granița de est. Tratativele româno–maghiare, patronate de Germania și Italia, intră în impas către sfârșitul lunii august. În aceste condiții, ministrul de externe al Reichului, Ribbentrop, convoacă părțile la o conferință de arbitraj la Viena. Spre deosebire de Italia lui Mussolini, care se arătase în toată perioada interbelică favorabilă cererilor revizioniste ale statului maghiar, pentru Hitler interesul de a rezolva diferendul româno–maghiar este strict pragmatic: dorește liniște la granițele României pentru ca aprovizionarea cu petrol a Wehrmachtului să nu fie afectată de ciocniri secundare între armata română și cea maghiară.[224] Delegația română, condusă de prim-ministrul Gigurtu și de ministrul

de externe Mihail Manoilescu, echipată cu un bogat material cartografic în sprijinul argumentelor sale, pleacă la Viena pregătită de o lungă rezistență, dar constată la fața locului că germanii și italienii nu mai au timp de pertractări. Pe 29 august, fără a li se preciza condițiile concrete de rezolvare a litigiului teritorial, ungurilor și românilor li se pune în vedere că trebuie să accepte soluția rezultată din arbitraj, fie că le place, fie că nu. Mihail Manoilescu și ardeleanul Valer Pop – fost președinte al Asociației Românilor Uniți, prezent acum în delegație în calitate de ministru plenipotențiar – cer un răgaz pentru a-l pune la curent pe regele Carol II și pentru a obține răspunsul oficial al guvernului României față de acest nou ultimatum.

Scenele care urmează la București au un pronunțat aer de déjà-vu: din nou regele convoacă un Consiliu de Coroană, din nou lumea se adună cu sufletul la gură în Piața Palatului așteptând rezultatul deliberărilor. Din acest consiliu de noapte lipsesc două personaje importante: Iuliu Maniu și Nicolae Iorga, ambii absenți din București. După deliberări la fel de aprinse ca și cele din iunie, și acest Consiliu de Coroană hotărăște, în cele din urmă, acceptarea arbitrajului. Disperat, regele încearcă să se consoleze cu ideea că „dacă am fi rezistat la injoncțiunile Axei, am fi fost șterși de pe suprafața pământului“[225]. În comunicatul dat publicității se menționează totuși că arbitrajul a fost *impus* României, ceea ce provoacă un protest al ministrului german la București.

A doua zi, pe 30 august, delegației române de la Viena i se prezintă harta cu noile frontiere. Deși lucrurile nu stau, potrivit aprecierii prim-ministrului Gigurtu, atât de rău pe cât se aștepta Bucureștiul, România pierde totuși partea de nord a Transilvaniei și un coridor care duce către zona secuiască, în care este inclus și orașul Cluj – în total, în jur de 45.000 de kilometri și 1.150.000 de cetățeni.[226] La vederea hărții, Manoilescu reușește cu greu să semneze textul arbitrajului, după care leșină.

Disperat și bântuit de gândul abdicării[227], Carol II convoacă al doilea Consiliu de Coroană. De data aceasta sunt prezenți și Iorga, și mai ales Iuliu Maniu, care pledează vehement pentru respectarea drepturilor poporului român din Transilvania. Acesta, spune el, și-a exprimat voința la 1 decembrie 1918. Cere, în consecință, ca arbitrajul să fie declarat „nul și neavenit“[228]. Asta ar însemna însă o rezistență armată în fața trupelor maghiare, sprijinite deschis de germani și de italieni. România nu e pregătită să-și asume un asemenea risc, iar tonul acuzator al liderului național-țărănist îl agasează pe rege.[229] Ceea ce nu împiedică însă presa românească, deja aproape scăpată de sub controlul cenzurii carliste, să preia discursul integral al

Familie de refugiați români din Transilvania de Nord (sept. 1940).

În gara Timișoara, români din Diosig, jud. Bihor, expulzați de autoritățile maghiare (13 oct. 1940).

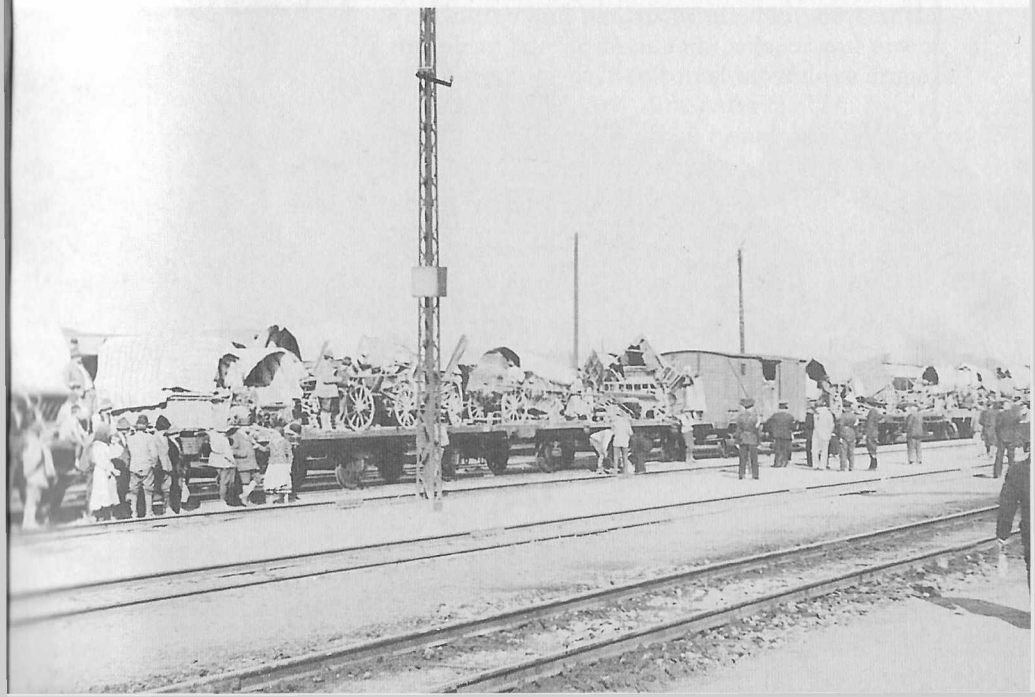

Familie de refugiați români din Transilvania de Nord (sept. 1940).

Coloană de căruțe ale evacuaților germani din sudul Basarabiei (iul. 1940).

liderului național-țărănist, care se bucură de un mare succes de public. Spre deosebire de Maniu, Argetoianu se exprimă, de data asta, în favoarea acceptării arbitrajului, în vreme ce Iorga vorbește mult, invocă argumente de ordin istoric, însă nici el nu se pronunță hotărât contra.

La aflarea veștii că nici de data aceasta România nu va rezista în vreun fel amputării teritoriale, pe străzile Bucureștiului se instalează o „atmosferă de cataclism. Toată lumea, la unison, fierbe de revoltă și indignare"[230]. În oraș au loc manifestații la care se strigă „Trăiască Maniu!" și „Vrem să ne apărăm țara!", iar Maniu, înconjurat de câțiva apropiați din partid, se pregătește de organizarea unei eventuale rezistențe în Ardeal.[231] Pe 1 septembrie se întâlnește cu generalul Ion Antonescu, aflat încă din 9 iulie cu domiciliu forțat la Bistrița, după ce protestase într-o audiență la rege împotriva cedării Basarabiei și Bucovinei de Nord. Iată însă că acum reușește să plece din domiciliul forțat, în vreme ce Maniu reușește să dejoace supravegherea Siguranței pentru a putea stabili un contact direct cu el. Cei doi cad de acord că, în orice variantă de guvern care ar putea aduce împreună forțele politice românești, toată lumea trebuie să ceară la unison același lucru: abdicarea regelui Carol II.[232]

Pentru evacuarea Transilvaniei de Nord, România primește un termen de 15 zile, generos în comparație cu cel de trei zile dat în Basarabia de autoritățile sovietice. Pe străzile Clujului, știrea se răspândește din gură în gură, iar cei care o aud pentru prima dată sunt inițial neîncrezători. Când cumplitul adevăr devine limpede, orașul începe să fiarbă, oamenii încep să se adune pe la colțuri și taberele se împart rapid: românii sunt disperați, maghiarii sunt euforici. Tânărul jurnalist George Sbârcea, cunoscut mai ales după pseudonimul său de compozitor, Claude Romano, e cantonat în oraș, se plictisește la cazarmă ca toți ceilalți soldați în termen și, vrând să-și noteze pe un portativ câteva note pentru o nouă compoziție muzicală, aude de la fereastra biroului o discuție neverosimilă între doi tineri maghiari beți care vorbesc despre cedarea unei jumătăți din Ardeal către Ungaria. Cum la cancelaria batalionului ascultarea știrilor e interzisă, Sbârcea îi întreabă pe cei doi de la fereastră, în ungurește, dacă s-au comunicat noutăți despre arbitrajul de la Viena:

„— Rezultatul s-a comunicat la radio, mi-a spus. Jumătate din Ardeal a fost cedată Ungariei.
— Care jumătate?
— Sighet, Satu-Mare, Oradea, Zalău, Bistrița, Târgu Mureș...
— Dar Clujul?
— Și Clujul, a sunat răspunsul tânărului"[233].

Sbârcea se grăbește să-și anunțe colegii de regiment, la fel de surprinși și de buimăciți ca și el. Ofițerul de serviciu îi permite să-și părăsească postul și să plece spre centrul orașului, unde „oamenii se adunau, într-o foială neîntreruptă, pe trotuare, pe la răspântii, pe sub porți, ca să comenteze știrea difuzată de posturile de radio“[234]. Cineva lipește pe o poartă noua hartă a Transilvaniei, iar din mulțime altcineva comentează: „Nici cașul nu se ciuntește așa“. În Piața Unirii, în jurul statuii lui Matia Corvin, are loc o manifestație spontană, iar la statuia Lupoaicei poetul Grigore Popa îi îndeamnă pe locuitorii Clujului să fie pregătiți de luptă. În fața Teatrului Național, „actrița Florica Ciura răgușise declamându-și poate pentru a suta oară poezia patriotică prin care chema poporul la luptă. Glasul i se amesteca cu bătaia într-o dungă a clopotelor, încât «Să nu ne dai, Măria-ta!» suna spart, ca o placă de patefon uzată“[235].

Și totuși, nimic nu mai poate opri catastrofa. După ce se obișnuiesc cu ideea, un nou val de refugiați încep să-și împacheteze lucrurile și să caute mijloace de transport către Vechiul Regat. Pe Dealul Feleacului, regimentele românești care se retrag dinspre graniță „se opreau o clipă și goarnele – care își luau rămas-bun – trezeau în cale un lung și nostalgic ecou“[236]. Coloanele de refugiați sunt la fel de tragice, în disperarea și epuizarea lor, ca acelea care, cu două luni mai devreme, luaseră drumul refugiului dinspre Basarabia și Bucovina de Nord: oameni obosiți, aflați la capătul puterilor, împovărați de bagaje și care nu știu prea bine către ce se îndreaptă. Retragerea armatei e însă mai disciplinată decât în iunie. Regimentul lui Sașa Pană, spre exemplu, se retrage către Zalău, iar apoi, în primele zile din septembrie, e cantonat la Luduș, unde așteaptă, într-un „dolce far niente“, să fie relocat la Craiova.[237]

Românii care aleg să rămână sunt expuși răzbunării trupelor horthiste, mai mult decât dornice să-și ia revanșa după înfrângerea suferită la sfârșitul Primului Război Mondial. În satele românești din Transilvania cedată au loc masacre, torturi, uciderea unor preoți ortodocși și a unor țărani cunoscuți de vecinii maghiari ca adepți înfocați ai unirii cu România. În orașele mari, numele firmelor românești sunt imediat înlocuite cu denumiri în ungurește, iar românii care încă nu au plecat asistă cu tristețe la re-maghiarizarea unor locuri pe care le crezuseră alipite o dată pentru totdeauna la statul român. Rămași pentru încă câteva zile la Cluj, jurnaliștii români de la *Timpul*, publicația la care lucrează George Sbârcea, încearcă să ajute cum pot. În mijlocul unei lumi care se prăbușește, printre tipografii care se pregătesc și ei de plecare, încearcă să tipărească în continuare ziarul, scriu manifeste de îmbărbătare și le împrăștie prin oraș îndemnându-i pe oameni să nu fugă. În cele din urmă, copleșiți, pleacă cu toții

Evacuați germani din sudul Basarabiei (iul. 1940).

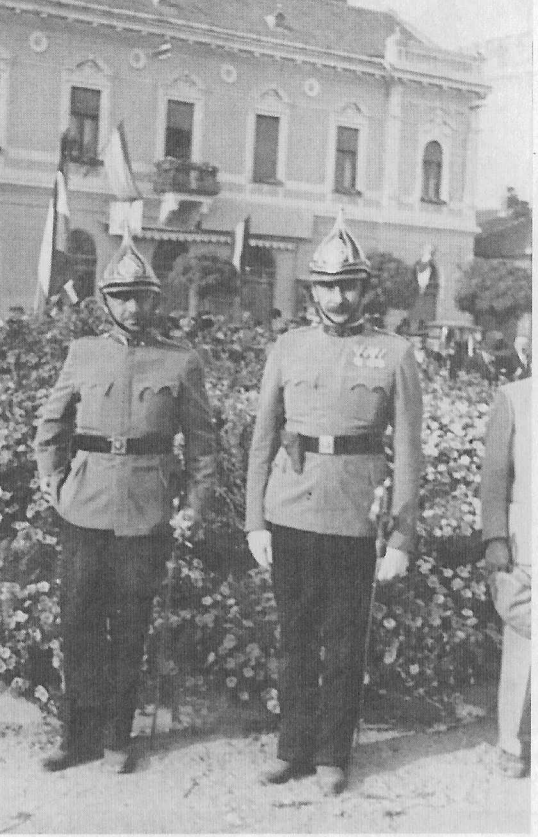

În urma Dictatului de la Viena (30 aug. 1940), România a cedat Ungariei horthiste Transilvania de Nord (43.492 km² și 2,7 mil. locuitori). Intrarea trupelor maghiare în teritoriul cedat s-a făcut între 5 și 13 sept. 1940 cu două armate (Armata I, care a operat în nord-vestul Transilvaniei, și Armata II, care s-a desfășurat în zona Oradea–Cluj). Intrarea trupelor maghiare în Transilvania a fost punctată de masacre îndreptate împotriva populației române, cu aproximativ 1.000 de victime, aproape jumătate fiind comise în județul Sălaj. În imagini, etnici maghiari sărbătorind intrarea trupelor maghiare în Zalău (jud. Sălaj) la 8 sept. 1940.

spre București, unde unii dintre ei, inclusiv Sbârcea, își vor găsi de lucru la ziarul nou înființat *Viața*, al cărui director – mai mult onorific, fiindcă nu prea dă prin redacție – e Liviu Rebreanu[238]. Toate instituțiile românești sunt în plină retragere, spre București, Brașov sau, așa cum e cazul Universității „Ferdinand I", la Sibiu și Timișoara.

La Bistrița, Cornelia, soția lui Lucian Blaga, află despre pierderea Clujului din gura unei vecine nemțoaice, pe 30 august, „la ora 17:30". „Cornelia a început să plângă în hohote: tot ce agonisiseră în ultimul an era iremediabil pierdut"[239]. Soțul ei e în oraș, iar ea merge în grabă cu fiica ei la familia Pavel, sora și cumnatul poetului. Aici, după inevitabilele plânsete și lamentări, se face planul pentru plecarea în refugiu. Fiica familiei Pavel, Lelia, care e șoferiță și are un automobil personal, îi duce pe cei trei membri ai familiei Blaga la Cluj, ca să-și împacheteze gospodăria de acolo, în vreme ce bucătăreasa lor de la Bistrița, Frau Maria, se oferă să plece la Vatra Dornei ca să aibă grijă de cealaltă proprietate a familiei. În aceeași noapte, pe drumurile devenite deja periculoase, Lelia se întoarce la Bistrița pentru a ajuta la împachetarea gospodăriei familiei Pavel, dar și a manuscriselor lui Blaga, trimise a doua zi la Turda, să fie păstrate de unul dintre prietenii poetului. Nimeni nu se desprinde cu ușurință de agoniseala de o viață, așa că epopeea despărțirii părinților Leliei, amândoi destul de înaintați în vârstă, de tot ce însemnase până atunci viața lor e cât se poate de dureroasă. Însă capul familiei, fost inspector școlar sub administrația românească, înțelege foarte bine că nu va fi cruțat de horthiști în cazul în care nu apucă să se refugieze la timp. Spre deosebire de Tatiana Ionașcu, Lelia Rugescu reușește să-și convingă părinții să plece, nu însă înainte de a avea o dispută aprinsă cu mama ei.[240]

Pe drumul spre Lancrăm, unde se duce să lase în mâini sigure, la rude, bunurile cele mai valoroase ale familiei, Lelia se întâlnește cu autobuzele trimise de la București pentru a ajuta la evacuarea refugiaților. La întoarcere, fiindcă își lăsase și mașina în Lancrăm, călătorește cu trenul și are ocazia să trăiască pe pielea ei întreaga debandadă provocată de evacuare: trenurile staționează ore întregi fără nici o explicație și fără ca nimeni să poată spune când și dacă vor mai sosi, gările sunt arhipline de oameni care moțăie istoviți pe câte un colț de bancă, mecanicii de tren refuză să meargă mai departe, spre sud, și trebuie mituiți de călători ca să-și continue drumul. Călătoria Leliei de la Lancrăm la Bistrița durează, în aceste condiții, 34 de ore.[241]

Cu multă greutate, familia Pavel reușește să plece la București echipată cu resursele financiare necesare – în ultimul moment, casa din Bistrița e vândută, la jumătate din prețul real, unui cunoscut

rămas în oraș –, însă călătoria care urmează, întinsă pe o săptămână, cu provizii frugale și fără certitudinea că vor putea ajunge la destinație, e trăită de toți ca un adevărat calvar.[242] În ce-l privește, Blaga se mută, împreună cu familia sa și cu multe alte familii ale universitarilor clujeni, la Sibiu, locul de exil al universității românești.

Amputată la est și la vest, înfrântă înainte de a fi tras un singur foc de armă și, mai presus de toate, umilită, România a devenit, în doar două luni, o țară pentru care neutralitatea nu mai e o opțiune realistă, iar siguranța de fiecare zi a cetățeanului s-a transformat aproape peste noapte într-o himeră. Furioși și debusolați, românii se simt trădați de toți cei de la care speraseră să primească ajutor. Toată politica de alianțe a regelui Carol II a eșuat lamentabil, toți vecinii au revendicări teritoriale, foștii aliați franco-britanici se bat acum pe frontul de vest pentru propria supraviețuire, iar puternicii zilei, Hitler și Mussolini, tocmai au dovedit că nu dau doi bani pe regimul carlist. În întreaga societate românească se răspândește convingerea că regele Carol II trebuie să plece. E adevărat, nu toți sunt de acord cu aducerea la putere a unui guvern de coloratură încă și mai pronunțat pro-nazistă, adică legionară: național-țărăniștii, de pildă, nu se arată deloc încântați de această perspectivă. Mai mult, unii dintre ei, cum e Virgil Madgearu, sunt conștienți că și-au făcut dușmani tenace printre legionari și și-au angajat deja „tineri solizi" care să-i apere de o eventuală agresiune în stradă.[243] Însă opțiunile rămase pe masa României nu sunt foarte numeroase. Devenită acum actor de prim-plan în jocul politic de la București, Germania nazistă își dorește aici un guvern de mână forte, condus de cineva capabil să ducă la îndeplinire condițiile arbitrajului de la Viena și să evite izbucnirea unui război româno–maghiar, foarte deranjant pentru interesele germane.

Regele Carol II nu mai e decât un pion pe tabla de șah a celor cu care sperase să se alieze. Un pion tot mai lipsit de autoritate, și de aceea tot mai incomod, lucru de care începe să fie și el conștient. Pe 2 septembrie, sărbătorește ziua Elenei Lupescu „cu flori și cu un dar de farfurii de argint, singurul lucru mai de soi ce l-am putut găsi în aceste vremuri grele"[244]. Cei doi încă nu bănuiesc că e ultima zi de naștere pe care Duduia și-o serbează la Palatul Regal. Încă sperând să-și păstreze tronul, regele știe că trebuie să dea poporului senzația că ia măsuri hotărâte și, ca atare, îl cheamă la el pe prim-ministrul Gigurtu ca să-l anunțe că intenționează o nouă remaniere a guvernului. În același timp, îi schimbă pe șeful poliției, Niky Ștefănescu, și pe șeful Serviciului Secret al Armatei, Mihail Moruzov, fiindcă îi consideră mult prea prieteni cu Horia Sima; în schimb, regele se apropie, spre surprinderea altor politicieni români, de Valer Pop,

ministrul plenipotențiar întors de la Viena, care îl sfătuiește acum în toate deciziile sale politice.[245] Sunt însă niște scheme care nu mai țin, a căror șubrezenie nu mai păcălește pe nimeni, și în nici un caz pe bucureștenii care manifestă în stradă pentru pedepsirea „trădătorilor"[246]. Și în alte orașe ale României – Constanța, Brașov – oamenii atacă instituțiile publice, iar regele primește informații că mulțimile furioase sunt incitate de legionari. Pe 3 septembrie, un sergent care păzea la poarta Palatului Regal din București e înjunghiat în abdomen, iar agresorul e împușcat de alți soldați din gardă.[247] Poliția și jandarmeria intervin în forță pentru restabilirea ordinii, dar asta nu face decât să erodeze și mai mult popularitatea lui Carol II. Opinia generală a românilor despre rege și amanta lui e rezumată pentru Rosie Waldeck de una dintre coafezele de la „Ionică", cel mai la modă coafor din București, situat la parterul hotelului Athénée Palace: „Popescu [porecla regelui Carol II] trebuie să plece, iar ea [Elena Lupescu] trebuie trasă pe roată"[248].

Printre cei care îl presează pe rege să-l însărcineze pe Ion Antonescu cu formarea unui nou guvern se află – în mod surprinzător, dată fiind animozitatea declarată a lui Antonescu față de camarila regală – însuși Ernest Urdăreanu. La sfatul lui își trimite Carol mesagerii la Mănăstirea Bistrița, unde însă Antonescu nu e de găsit – „din cauza tulburărilor, el stă ascuns" –, și doar ajutorul lui Valer Pop îi permite să-l localizeze.[249] Antonescu acceptă să devină prim-ministru și depune jurământul de credință față de rege, dar îi solicită acestuia „depline puteri" pentru a-și putea duce la bun sfârșit mandatul. Obligat de împrejurări, regele i le acordă. Apoi Antonescu pleacă să-și constituie guvernul și, conform înțelegerii, îl trimite pe avocatul său, Mihai (Ică) Antonescu, cel care îi va deveni în curând mâna dreaptă, la Iuliu Maniu, pentru a-i solicita intrarea în guvern. Maniu însă refuză, temându-se că, înainte ca abdicarea regelui să fi fost hotărâtă, el și partidul său ar putea fi păcăliți să cauționeze încă o dată regimul carlist[250]. La rândul lui, și Dinu Brătianu refuză. A fost o decizie care nu doar că l-a indispus pe Antonescu, dar a scos definitiv cele două partide din jocul guvernării: asigurat deja de Fabricius că se bucură de sprijinul Germaniei, susținut de legionari, care devin încă și mai prezenți în manifestațiile de stradă, Antonescu se întoarce la rege și îi cere să abdice în favoarea fiului său, Mihai, încă minor. Regele caută sprijin în armată, însă cei trei generali care intenționează să îl susțină, Gheorghe Mihail, Gheorghe Argeșanu și Paul Teodorescu – și care îi promiseseră lui Carol II că îl vor aresta pe Antonescu –, sunt arestați ei înșiși de trupele fidele acestuia din urmă. Mai mult, generalul Coroamă, comandantul dispozitivului de pază al Palatului Regal, se angajează în fața lui Antonescu că nu va

trage în manifestanții legionari în cazul în care aceștia pătrund în palat.[251] În această situație, pe 6 septembrie, regele Carol II acceptă să abdice în favoarea principelui Mihai. Carol, Elena Lupescu, Ernest Urdăreanu și familia lui își împachetează toate bunurile pe care sunt lăsați să le ia din palat și se pregătesc să se îmbarce în trenul care îi va duce în exil pentru totdeauna.

Tânărul rege Mihai, care depune jurământul – în fața lui Ion Antonescu – tot pe 6 septembrie și semnează la rândul lui un decret de învestire a generalului cu puteri depline, nu are experiență politică. Temându-se poate de popularitatea de care se bucura propriul fiu, Carol îl ținuse departe de realitățile guvernării. În noua postură, e speriat de gravitatea crizei pe care trebuie să o gestioneze și se simte abandonat de toți ai săi în ghearele unui om despre care nu are nici o îndoială că se pregătește să conducă dictatorial România. Răsuflă ceva mai ușurat abia când Antonescu își declară intenția de a o readuce în țară pe regina Elena, acordându-i titlul de regină-mamă.

Între timp, pe 7 septembrie, chiar în vreme ce Carol II și suita sa părăsesc țara, România semnează, la Craiova, un nou tratat prin care partea de sud a Dobrogei, Cadrilaterul, e cedată Bulgariei și care stipulează că între cele două țări va avea loc un schimb de populație. Pierderea Cadrilaterului, adăugată celorlalte pierderi teritoriale și petrecută în aceste zile în care cetățenii României sunt de-a dreptul năuciți de tot ce li se întâmplă, nu capătă în presa vremii proporțiile de tragedie națională pe care le avuseseră pierderea Basarabiei, a Bucovinei de Nord și a Transilvaniei de Nord. Ea înseamnă însă pierderea Balcicului, locul preferat de vacanță al boemei artistice și mai ales locul în care se odihnea inima reginei Maria. Inima reginei e repatriată la castelul Pelișor, împărtășind astfel, în chip simbolic, soarta poporului său de refugiați.

În aceste zile hotărâtoare pentru soarta monarhiei românești, Valer Pop e un personaj omniprezent. Între 1 și 13 septembrie – data la care pleacă la Budapesta pentru a negocia cu autoritățile maghiare, din însărcinarea guvernului Antonescu, noul statut al românilor rămași în Transilvania de Nord –, el este releul de comunicație între rege, Antonescu, Horia Sima, Neubacher și Fabricius. Negociază poziții, duce tratative pentru formarea noului guvern, face eforturi de a găsi o țară dispusă să-l găzduiască, măcar temporar, pe regele exilat și de a stabili un traseu sigur pentru trenul cu care suita regală urmează să iasă din țară. De la Neubacher află că una dintre condițiile puse de guvernul nazist pentru sprijinirea guvernului Antonescu, alături de menținerea ordinii în țară, e cooptarea legionarilor la guvernare și formarea unui „stat legionar cu generalul Antonescu ca și [sic!]

conducător!"[252] De altfel, știindu-se sprijiniți de germani, legionarii își fac din plin simțită prezența pe străzile Bucureștiului: pe 6 septembrie, în jur de 10.000 de persoane îmbrăcate în cămăși verzi defilează pe Calea Victoriei, prin fața Palatului Regal.[253] Printre ei se află și studentul teolog Valeriu Anania, care cântă pentru prima dată „Sfântă tinerețe legionară" fără să se mai ascundă de poliție:

„Dimineața zilei de 6 septembrie m-a găsit în oraș. La un moment dat, am auzit urale și ovații, în Piața Rosetti se forma o coloană, ziarele anunțau zgomotos abdicarea regelui, drapele apăreau la balcoane. Am văzut câteva cămăși verzi – primele după doi ani de prigoană (pe a mea o arsesem demult, nici nu mai știam dacă o purtasem vreodată). [...] Am sărit în coloană, am luat cadența... oh, se cânta un cântec legionar!... În Piața Universității, alte coloane răsăreau de pe străzile radiante – toate purcedeau, una după alta, pe Calea Victoriei, spre Palatul Regal. Am fost printre primii, Piața Palatului a devenit în câteva minute o mare de capete și o furtună de „sfântă tinerețe legionară". Cântecul vuia din plinul piepturilor, din tăcerea crâncenă a doi ani de sânge și moarte, dar la a doua strofă ritmurile, mai de aproape și mai de departe, se încălecau penibil, capătul unui vers începea de undeva pe coada celui dinainte. N-am putut răbda, m-am urcat pe soclul de piatră al gardului regal și am început să bat măsura cu amândouă mâinile, adunând vocile (miile de voci, ce mulțime uriașă!) la un singur ritm. Aceasta a fost pentru mine „biruința legionară"[254].

În fața temerii lui Carol II că legionarii ar putea rupe grilajele și ar putea pătrunde în palat, Antonescu nu ia nici o măsură de apărare.[255]

Cât privește sentimentele reale ale legionarilor față de regele cu care, chipurile, se reconciliaseră în primăvară, acestea devin evidente atunci când Mihail Manoilescu, încă ministru de externe, trebuie să organizeze ieșirea din țară a trenului regal. În seara de 6 septembrie, cu bagajele gata făcute, Carol, Elena Lupescu, Urdăreanu și ceilalți membri ai convoiului regal nu știu încă încotro urmează să se îndrepte. Carol, care notează în jurnal că jurământul depus de Mihai în fața lui Ion Antonescu nu are nici o valoare pentru că „îi lipsește Grația lui Dumnezeu și Voința Națională", încă mai speră că acest exil va fi temporar și că va avea curând ocazia să își detroneze fiul pentru a doua oară. Pe bună dreptate, refuzase propunerea lui Fabricius de a se exila în Germania, neavând încredere în siguranța pe care i-ar fi oferit-o regimul nazist.[256] La insistențele lui Valer Pop, transmise prin intermediul ministrului Italiei la București, Manoilescu – deja mai preocupat de menținerea sa în noul guvern decât de soarta fostului rege – acceptă să sune la reprezentanța Elveției de la București și să îl roage pe René de Weck să obțină acordul guvernului federal pentru ca regele și cei care îl însoțeau să fie admiși pe teritoriul elvețian.[257] Consiliul federal elvețian se mișcă destul de repede, dar nu pe cât de repede și-ar fi dorit românii, cărora, de la oră la oră, le e

tot mai greu să asigure securitatea regelui și mai ales pe aceea a amantei sale. Scăpată temporar din chingile cenzurii, presa românească, aceeași care îi ridicase osanale până de curând, se dezlănțuie acum împotriva lui Carol II. Emblematic pentru această atitudine este articolul „A abdicat", apărut în ediția specială a ziarului *Universul* din 6 septembrie, semnat chiar de directorul ziarului, Stelian Popescu. În el, Carol II e numit „degenerat" și „cea mai mare pacoste căzută vreodată pe capul României", iar Antonescu e considerat un „om providențial". Potrivit mărturiei celor care i-au fost aproape în acele zile, acest articol l-a făcut pe tânărul rege Mihai să plângă în hohote.

La miezul nopții de 6 spre 7 septembrie, René de Weck primește, în sfârșit, acceptul guvernului său și poate ștampila pașapoartele suitei regale. Regele și Duduia sunt îmbarcați în trenul care urmează să-i scoată din țară pe la Jimbolia. Inițial, Ion Antonescu, care refuzase propunerea lui Pop ca regele să iasă din țară pe la Turnu-Severin, iar nu prin Banatul aflat în fierbere după pierderea Transilvaniei de Nord, promite că va însoți trenul regal până la graniță.[258] Dar pe 7 septembrie nu-și onorează promisiunea, pretinzând că e bolnav.[259] Trenul regal călătorește prin țară urmărit de legionari, care intenționează să o coboare din el pe Elena Lupescu: o vor pedepsită pentru rolul ei pe lângă rege. La Lugoj, trenul e oprit și în el urcă militari înarmați care au informații că legionarii se pregătesc să atace la Timișoara. Speriați, pasagerii din tren dezbat aprins dacă să o debarce sau nu pe Duduie – există și voci, Puiu Dumitrescu și generalul David Popescu, care susțin că ar trebui să fie debarcată „pentru ca trenul să poată înainta fără probleme"[260] – și se trântesc pe burtă sub banchete atunci când ferestrele vagoanelor sunt mitraliate. Sunt clipe de groază și încordare pentru rege și pentru Elena Lupescu. Pot răsufla ușurați abia când trenul ciuruit de gloanțe reușește să ajungă în prima localitate din Iugoslavia, Veliki Kikinda.[261]

Plecarea regelui Carol II e primită ca o veste bună de majoritatea românilor, deși cei mai mulți înțeleg că problemele țării sunt departe de a se fi terminat. Chiar dacă tind să-i acorde încredere generalului Antonescu, cei mai lucizi și mai moderați dintre români știu foarte bine că guvernarea acestuia alături de Mișcarea Legionară e o probă dificil de trecut. Alice Voinescu asistă înspăimântată la spectacolul marii manifestații legionare din ziua de 6 septembrie:

„Am văzut convoiul acelor manifestanți, numai capete încruntate și mutre rele, nimica din elanul constructiv al tineretului. M-am înfiorat la gândul că acești ar putea conduce țara. Popi printre ei cântând versuri pline de ură împotriva evreilor! Câtă inconștiență, primitivitate și lipsă de cultură reală. [...] Proclamația

Manifestația legionară de pe Calea Victoriei și din Piața Palatului Regal în ziua abdicării regelui Carol II – sus, jos și pagina anterioară (6 sept. 1940).

generalului Antonescu e înțeleaptă, dar îmi dă de bănuit că are de luptat cu valul gardist dezlănțuit"[262].

Proclamația despre care vorbește Alice Voinescu e primul text prin care, în stilul emfatic și poruncitor ce-i va deveni curând marcă distinctivă, Ion Antonescu îi cheamă pe români la unitate și la ordine, anunțându-i totodată că a instaurat „nu un guvern nou, ci un regim nou":

„Nu vorbe, ci acțiune.
Nu șovăire, ci faptă.
Un trecut grav și dureros s-a închis.
Peste el nu voi trage vălul uitării, ci al dreptății.
Dar azi trebuie să salvăm Statul și Națiunea".[263]

Sunt vorbe pacificatoare, în acord cu mandatul primit de Ion Antonescu de la reprezentanții Germaniei naziste. Vorbe la care mulți români aderă, însă deocamdată rămân doar vorbe. În stradă, cuvântul la ordinea zilei e „răzbunare": răzbunarea legionarilor pe cei care i-au persecutat în trecut, răzbunarea pe reprezentanții regimului lui Carol II și undeva, într-un colț al așteptărilor colective despre care nimeni nu îndrăznește încă să vorbească deschis, răzbunarea pe „iudeo-bolșevism" și pe armatele străine care cotropiseră teritoriile românești. Deocamdată, tirul presei românești, „înverzită" peste noapte, se îndreaptă mai ales împotriva regelui exilat și al camarilei sale. Plouă cu invective și cu dezvăluiri senzaționale despre corupția anturajului regal, se vorbește – cu epitete vulgare ca „bețiv" și „desfrânat" – despre viciile cumplite ale fostului rege, amanta lui e numită acum „Esthera", pentru a i se sublinia presupusa origine evreiască, iar favoritul regal, Urdăreanu, devine în paginile ziarelor „Murdăreanu". Toată această zarvă, pe care Emil Dorian o etichetează ca „adevărată țigănie"[264], la fel ca demonstrațiile legionare ce par a nu se mai sfârși, acoperă ecoul retragerii treptate din Transilvania de Nord, aflată încă în desfășurare. Majoritatea românilor de rând asistă la noul tip de „fascism-spectacol"[265] din postura de gură-cască, spectatori cu sau fără voie la „convoiurile ad-hoc cari cântă și aclamă epoca nou începută"[266].

Spectacolul e abia la primul act, dar cetățenii României vor avea timp, în următoarele trei luni, să se sature de el; noul stat național-legionar, instaurat prin decret regal pe 14 septembrie, e un regim al procesiunilor, parastaselor, rugăciunilor colective și reînhumărilor unor „martiri" legionari, care punctează zgomotos violența și crimele împotriva evreilor, a foștilor adversari politici, a tuturor celor pe care „singura mișcare recunoscută în noul stat" îi identifică drept dușmani ai săi.

Regimul național-legionar, în care Antonescu e „conducătorul Statului", iar Horia Sima, „conducătorul Mișcării", se prefigurează de la bun început ca o putere bicefală. De comun acord cu Neubacher, Antonescu îi ține departe pe liderii legionari, zgomotoși și lipsiți de pregătire, de ministerele economice, însă prezența lor devine masivă în toate celelalte instituții. Horia Sima e numit viceprim-ministru, fără a primi și vreun portofoliu ministerial, însă legionarii dețin cinci ministere: Internele (generalul Constantin Petrovicescu), Externele (Mihail Sturdza), Educația, Cultura și Artele (Traian Brăileanu), Presa și Propaganda (Alexandru Constant) și Munca, Sănătatea și Protecția Socială (Vasile Iasinschi). Partea care se va dovedi cea mai delicată în cursul coabitării Ion Antonescu–Mișcarea Legionară e însă legionarizarea administrațiilor locale prin numirea a 50 de prefecți legionari în județe.[267] Acești prefecți, în majoritate tineri legionari exaltați, lipsiți de experiență și dornici de răzbunare, și organizațiile legionare teritoriale pe care se bazează autoritatea lor devin în scurtă vreme principalii vectori de dezordine, abuz și violențe pe tot cuprinsul țării. La fel și poliția legionară, organizată cu colaborarea germanilor la solicitarea ministrului Petrovicescu și care ajunge să dubleze de facto poliția de stat.

Profesorul universitar Gheorghe Zane, membru al Partidului Național-Țărănesc, descrie atmosfera în care s-a făcut preluarea puterii de către legionari la Iași:

„La Iași, unde lucrurile se petreceau sub ochii mei, și sunt astfel un martor direct al celor întâmplate, autoritățile locale fuseseră preluate sau pur și simplu ocupate de legionari. La prefectură se instalase ca prefect un băiat de-al lui Ventonică, un cârciumar de mahala; din ce motive nu știu – bănuiesc din cearta de la vreo pradă –, a fost împușcat tot de ei, prezentându-se crima drept sinucidere. La primărie – un medic tânăr, Poleacu, cu prim-ajutor Nae Beuran, din seria mea de la facultate, un oltean ratat și ambițios peste măsură. La prefectura de poliție – unul tot de aceeași tagmă; peste toți, mai tare era șeful poliției legionare, un oarecare Grijincu, ucrainean de origine, fost internat prin lagăre [...]. Maniac religios la cel mai înalt grad.

Numai armata rămăsese neatinsă"[268].

Apelurile repetate la ordine lansate de Antonescu către „tineret" se ciocnesc de legionari ca de un zid, iar confuzia astfel creată între „autoritatea" legionară și autoritatea de stat duce la situații periculoase. La Galați, spre exemplu, legionarii iau ostatici 60 de evrei, „pentru a se asigura că ceilalți rămâneau liniștiți", iar perchezițiile domiciliare, arestările de persoane considerate, din varii motive, suspecte, maltratarea celor percepuți ca inamici ai Legiunii devin normalitatea cotidiană, atât în orașe, cât și în localitățile rurale.[269] De

peste tot vin știri despre comercianți evrei jefuiți și magazine evreiești devastate după ce fuseseră jefuite, despre avocați și medici evrei scoși cu forța din casele lor și bătuți de militanții legionari sau legați la stâlpul infamiei în piața publică. Peste tot,

„legionarii, organizați în bande și înarmați cu pistoale, terorizează până și pe prefecți și pe comandanții de jandarmi, care nu mai pot face față situației fără intervenția trupelor..."[270].

Cât de departe puteau merge arbitrarul și absurdul abuzurilor comise de legionari – chiar și de cei mărunți în grad, lipsiți de vreo putere oficială – deducem din relatarea lui Valeriu Anania, care, la seminarul teologic din București, trăiește din plin, alături de camarazii lui de convingeri politice, beția „biruinței legionare". Dându-și seama că portarul instituției are un accent rusesc, știind că avea, în plus, un nume rusesc, Kamenev, tinerii seminariști trag concluzia că acesta nu poate fi decât un spion bolșevic. Năvălesc, așadar, într-o noapte în camera lui, îi răvășesc lucrurile, îi confiscă aparatul de radio prin care bănuiau că ar comunica cu șefii lui de la Moscova și încearcă chiar o tentativă de interogatoriu, ca să afle unde sunt „documentele". Omul, care nu înțelege foarte bine românește, începe să plângă. Rușinat de situație, Anania le cere colegilor să-l lase în pace și să-i restituie aparatul de radio. Ulterior, află că portarul Kamenev era, de fapt, un fost colonel în armata țaristă, rus alb refugiat în România tocmai pentru a scăpa de bolșevici. Dar Kamenev n-a fost singura victimă intrată în vizorul seminariștilor legionari. Aceleași suspiciuni legate de accentul străin îi fac să-și îndrepte atenția și către „cornarul" seminarului (cel care, printr-un contract cu conducerea seminarului, era autorizat să le vândă studenților cornuri și limonadă): hotărăsc, după modelul camarazilor lor mai mari, să-i „românizeze" ghereta. Dacă e să-i dăm crezare, tot Anania a fost cel care i-a convins „să se mai gândească"[271].

Epidemia „românizărilor" înseamnă însă mult mai mult decât scenele de operetă petrecute la Seminarul Teologic din București. Ea e insigna sub care legionarii, înlăturați de Antonescu de la deciziile economice importante, reușesc totuși să jefuiască bunuri și proprietăți substanțiale, cu prețul creării unui adevărat haos în economie, servicii și comerț. „Românizarea" înseamnă, în fapt, trecerea proprietăților evreiești „în mâini românești", prin obligarea proprietarilor evrei să-și vândă, într-un termen prevăzut de lege, proprietățile și afacerile către cumpărători români. Modul în care urmează să se întâmple acest lucru e stabilit prin două decrete, adoptate la 5 octombrie și 12 noiembrie 1940, iar supravegherea operațiunii propriu-zise

e încredințată unei comisii care funcționează pe lângă Ministerul Economiei. Țelul declarat al noului regim este acela de a realiza „nu numai curățirea domeniilor proprietății și vieții economice de prezența dominantă și acaparatoare a elementelor evreiești și străine de neam, dar mai mult decât atât, și consecutiv, o operă creatoare de asigurare temeinică a unei proprietăți și vieți economice pur românești, sănătoasă și trainică“[272].

Teoretic, această trecere forțată a proprietăților unor cetățeni evrei către cetățeni români trebuie să se facă „în schimbul unei indemnități normale“, însă în realitate lucrurile nu stau așa. Recurgând la presiuni psihologice, arestări și chiar torturi, „comisarii de românizare“ legionari încearcă să le forțeze mâna proprietarilor evrei pentru a obține trecerea gratuită a bunurilor acestora în proprietatea unor camarazi ai lor sau a unor persoane care reușesc să le cumpere, prin corupție, bunăvoința. În domeniul afacerilor cu petrol, legionarii se ciocnesc însă de interesele germane. Conflictul dintre germani, care sperau să cumpere proprietățile confiscate de la evrei, și legionari, care nu doreau să le dea mai departe, devine vizibil încă din septembrie 1940 în ziarul legionar *Buna Vestire*, care se plânge într-un articol că „după ce au fost vasalii Parisului, acum românii trebuie să devină vasalii Romei și Berlinului“[273]. E prima ciocnire între gardiști și sprijinitorii lor naziști din seria celor care vor face, în cele din urmă, ca autoritățile naziste să-i permită lui Ion Antonescu înlăturarea de la putere a Mișcării.

La rândul lor, proprietarii evrei – pe care noua legislație îi condamnă practic la pauperitate – încearcă să conturneze „românizarea“ prin înțelegeri cu românii în care au încredere, asociați în afaceri sau simpli salariați, în vederea unor preluări fictive ale proprietăților: românul urmează să fie proprietar în acte, dar evreul rămâne la conducerea afacerii. Recursul la această metodă implică însă un risc destul de mare: presa publică periodic articole în care înțelegerile dintre români și evrei sunt demascate, iar cei vinovați sunt pedepsiți cu închisoarea. În *Curentul* din 4 octombrie 1940 e menționată, spre exemplu, trimiterea „în judecata penală“ a Amaliei Rosenstok, proprietara cinematografelor Lya și Unic din Capitală, și a asociatului ei român, Mihail Popovici, căruia încercase să îi transfere fictiv afacerea.

Și Liviu Rebreanu primește o astfel de propunere din partea editorilor săi, proprietarii editurilor Socec și Alcalay, cei care publicau, printre altele, foarte populara colecție „Biblioteca pentru toți“. Rebreanu refuză însă, și pentru că nu dispune de banii necesari (ar trebui să facă un credit la bancă), și pentru că se teme de posibilele consecințe legale, dar și pentru că, așa cum notează în jurnal, aprobă politica oficială de „românizare“ și nu dorește să o saboteze:

„[...] Nu vreau și nu pot să contribuiesc [sic!] la camuflarea unei proprietăți evreiești, să devin complice la sabotarea românismului. Eu aș putea să cumpăr cu capital împrumutat «Biblioteca pentru toți», care are o însemnătate culturală mai mare, să devin stăpân fără nici o reticență, înlăturând orice legătură de contract cu orice fel de jidovime“[274].

Așadar tranzacția nu se finalizează, deși discuțiile se mai prelungesc până spre sfârșitul anului. În noiembrie, la scurtă vreme după ce refuză preluarea editurii Socec, Rebreanu respinge din aceleași considerente și propunerile făcute de o altă editură cu proprietari evrei, Națională-Ciornei. După „românizare“, aceasta va deveni „Națională-Mecu“, după numele noului proprietar român. Între timp, ca să fie sigur că publicarea cărților sale nu are de suferit, Rebreanu se mută cu contractul la o editură românească, Georgescu Delafras, care îi propune condiții foarte avantajoase pentru „întreaga operă“: „25% plătibil jumătate la încheierea contractului și jumătate la apariția cărții“[275].

Măsurile de „românizare“ nu-i afectează doar pe evreii proprietari. Legile antisemite prevăd concedierea tuturor salariaților evrei din întreprinderile românești sau românizate „până cel mai târziu la 1 decemvrie 1940“, „indiferent de vechimea, calitatea și felul în care sunt salariați, indiferent de felul muncii prestate, intelectuală sau manuală, și inclusiv personalul de conducere“[276]. Nici medicii, avocații, inginerii, arhitecții, farmaciștii, actorii, funcționarii, militarii, sportivii, scriitorii, jurnaliștii, artiștii plastici evrei nu mai au dreptul să-și exercite profesiile în cadrul instituțiilor românești, iar în cazul celor cu profesii liberale, nici în beneficiul unor clienți români. În unele situații, cum este aceea a medicilor, interdicția ca evreii să consulte pacienți români e o lovitură grea mai ales pentru pacienți, dat fiind că evreii reprezintă o proporție importantă din totalul doctorilor înregistrați în România. Prezent la ședința Colegiului Medicilor din 30 septembrie 1940 în care se decide excluderea din profesie a medicilor evrei, Emil Dorian notează argumentul adus de unul dintre colegii săi români, doctorul Popovici-Lupa: „principiul legionar spune să iei bani de la jidani, dar să nu le dai“[277]. În realitate, destui pacienți români vor continua, asumându-și riscurile unei judecăți penale, să meargă la cabinetele unor doctori evrei și mulți doctori evrei vor continua, din motive financiare, dar și umanitare, să consulte și să trateze pe ascuns pacienți români.

Înainte de a fi dat afară din armata română pentru vina de a fi evreu, căpitanul Sașa Pană mai are parte de o întâmplare insolită. Aflat încă în cantonament la Luduș, în așteptarea retragerii regimentului spre

Craiova, se nimerește a fi singurul ofițer rămas în garnizoană – ceilalți plecaseră să-și caute locuințe temporare în satele din împrejurimi – atunci când se primește ordinul ca, în aceeași zi de 6 septembrie, până în prânz, toți soldații să presteze jurământul de credință față de Ion Antonescu. Vestea i-o aduce în grabă un plutonier. Acesta îl găsește luând masa într-o lăptărie al cărei patron neamț tocmai dădea jos de pe perete portretul regelui Carol II și îl înlocuia cu portretele lui Adolf Hitler, Mussolini și Ion Antonescu. Întrebându-se în sinea lui cum de patronul lăptăriei le avea gata pregătite, Sașa Pană părăsește în grabă localul și convoacă de urgență trupa în piața orașului:

„La 11:30 eram în piața din Luduș, ostașii, sergenții și reangajații, cu drapelul unității, un preot și câteva notabilități ale târgului. Într-o liniște mormântală, am anunțat că regele Carol II a abdicat și că la tron a urmat fiul acestuia, Mihai, iar conducător al statului e generalul Antonescu, cărora le vom jura acum credință. Un plutonier a rostit formula de jurământ, cei din front au repetat în cor, preotul a făcut un semn cu crucea peste capetele tuturor și, în încheiere, am dictat o telegramă către generalul conducător“[278].

Căpitanului-medic, pe care îl aștepta o „liberare“ forțată, nu-i scapă ridicolul amar al situației: cel care le ia soldaților români din garnizoana Luduș jurământul de credință față de noul dictator antisemit al României e tocmai el, un evreu.

Alături de toți ceilalți actori evrei din toate teatrele românești, nici Agnia Bogoslava nu scapă de „românizare“. Reîntoarsă din turneu, Agnia se prezintă într-o dimineață la teatru și dă nas în nas cu doi colegi actori, frații Șerbănescu, îmbrăcați în cămăși verzi. Aceștia îi spun că spectacolele au fost anulate și că, oricum, actorii evrei nu mai au ce să caute în teatru pentru că și ei „au fost anulați ca actori“. „Acum ar fi mai bine să plecați la Palestina! Acolo e țara voastră!“ îi explică ei. Agnia pleacă plângând în hohote și se îndreaptă spre casă, unde soțul ei român o anunță că ar fi mai bine să plece o vreme din București, în preambulul unui divorț „de ochii lumii“, care să-i salveze lui cariera de crainic radiofonic și care, până la urmă, se va dovedi definitiv. Buimăcită, Agnia încă nu reușește să înțeleagă ce i se întâmplă. Lumea ei, în care se simțise atât de bine, se prăbușise în doar câteva ore, iar ea habar nu are încotro ar putea s-o apuce.[279]

Foarte popularele Leny Caler și Beate Fredanov nu sunt nici ele exceptate de la epurare: Leny Caler e concediată de la teatrul privat „Comoedia“ pe aceeași listă pe care se găsește și Agnia Bogoslava, iar Fredanov e eliminată din echipa Teatrului Sărindar. Aceeași soartă o împărtășesc, la Cărăbuș, Nicolae Stroe și surorile Henrietta și Fedora Gamberto. Printre cei concediați de la Teatrul Național din

București se regăsește și criticul teatral Ioan Massoff, din postul de bibliotecar.[280]

Proaspăt absolvent al clasei a cincea de liceu, Solly Moscovici află și el, tot de pe o zi pe alta, că e eliminat din liceul industrial în absolvirea căruia își pusese atâtea speranțe. El și ceilalți colegi evrei au parte chiar și de o „ceremonie" de excludere, la care asistă narcotizați de frică și de incertitudinea propriului viitor. După Dictatul de la Viena, Solly e îngrozit la gândul că întreaga Românie ar putea fi ocupată de Germania nazistă. Iese în stradă pe 6 septembrie, dar nu pentru a-și manifesta bucuria, ci pentru a vedea cu ochii lui și a încerca să înțeleagă ce se întâmplă. E în continuare singur, cu mătușa și cu vărul mai mare, Puiu, și nu mai știe nimic de tatăl lui, care nu se arată nici măcar în aceste momente de mare cumpănă. El și Puiu se îmbărbătează unul pe altul ocupându-se, în lipsă de altceva, cu „comerțul de zvonuri și cu glumele amare, recoltate ici și colo"[281]. În aceste zile în care umblă fără țintă pe străzile cenușii ale cartierului Dudești, Solly îl întâlnește pe Isidor Isou, cu care se împrietenește. Hoinăresc împreună, pe străzi și prin parcuri, vorbind despre „cărți și idei"[282]. Lui Solly nu-i scapă latura exotică și cabotină a noului său prieten, obsesia lui de a demonstra că e un geniu, dar nici îndoielile, la fel de obsesive și de chinuitoare, că va putea deveni vreodată „cel mai mare scriitor de pe fața pământului". Între ei doi sunt niște diferențe evidente de temperament, însă Solly reușește să vadă la Isou și acea parte de cumințenie și de fragilitate care le scapă celorlalți.

Viața lor din toamna lui 1940 e însă departe de a le confirma speranțele de adolescenți. Se găsesc deocamdată la o răscruce decisivă la care principala – ba chiar singura lor miză, în următorii patru ani – e supraviețuirea. Isou e înfricoșat de posibilitatea ca absurdul istoriei să îl ucidă înainte de a fi putut să-și dea măsura talentului de scriitor, în vreme ce Solly începe acum, pentru prima dată, să se gândească la comunismul predicat de prietenul lui Crăciun ca la o posibilă ancoră de supraviețuire.[283]

În luna octombrie, mătușa lui Solly, spiritul pragmatic al familiei, hotărăște că băiatul nu-și poate totuși pune viața între paranteze pe o perioadă nedeterminată și îl înscrie la școala evreiască „Ciocanul", o școală de meserii pentru mecanici-ajustori. E la ani-lumină distanță de visul lui de a-și termina liceul și de a se înscrie la o facultate, dar e singura opțiune pe care o mai are. Adolescentul cu capul plin de visuri și cărți se trezește cu noaptea în cap și încearcă să înfrunte cu curaj zilele lungi de muncă fizică, istovitoare. Seara, se întoarce acasă „cu mușchii îndurerați, cu creierul încețoșat [...]; mă prăbușeam în pat imediat după cină. [...] Au fost seri când, ghemuit în pat, plângeam de

disperare ca un copil. Și mă gândeam că singura cale de a scăpa ar fi fost să dispar"[284].

Antisemitismul furibund manifestat de cvasi-totalitatea presei românești contribuie masiv la crearea unei adevărate psihoze naționale. În toate ziarele, evreii nu mai sunt denumiți decât „jidani" sau „jidovi", sunt prezentați drept întruchiparea tuturor relelor din societatea românească, se înregistrează cu satisfacție excluderea lor din viața publică și, mai ales, se îndeamnă la aplicarea până la capăt a modelului german de eliminare totală a lor din cadrele națiunii. În acest context, deși aflat deja la o vârstă înaintată, 72 de ani, popularul scriitor pentru copii I.Al. Brătescu-Voinești se numără, în presa legionară, printre cei care cer adoptarea întocmai a modelului german de „deparazitare" socială, pe care o și sintetizează astfel: „înlocuirea criteriului «șiretenie» prin criteriul «măsura în care individul e folositor colectivității în mijlocul căreia trăiește»"[285]. În viziunea lui Brătescu-Voinești, acest criteriu e, bineînțeles, definit de ideologia celor care dețin puterea politică, adică de legionari.

Astfel exprimate fără echivoc, intențiile regimului față de evreii din România nu le mai lasă acestora nici o portiță de autoiluzionare: miza primordială pentru fiecare dintre ei e acum una de viață sau de moarte. Asemenea mătușii lui Solly, întreaga comunitate evreiască din România face eforturi să-și revină din șoc și să-și organizeze, în mijlocul furtunii, supraviețuirea. Închiși în ghetoul virtual la care îi constrânge legislația antisemită a statului național-legionar, evreii români caută mijloacele de a rezista prin ei înșiși. Cei bogați sunt mobilizați să-i ajute pe cei săraci, cei care pot munci pe cei care, din motive de vârstă sau de sănătate, nu pot. Nu e însă un proces simplu, cu toții trec prin dificultăți financiare serioase, fac eforturi disperate să își reajusteze destinele personale la noua situație pe care o au de înfruntat și, mai ales, cu toții se tem pentru viața lor și a familiilor lor. Tensiunea și frica se instalează în cotidianul evreilor români și îi fac pe unii dintre ei să clacheze.

Nu și pe avocatul Wilhelm Filderman, președintele Federației Uniunilor Comunităților Evreiești din România. În aceste prime momente ale prigoanei antisemite, el pare să-și fi păstrat intacte încrederea în „legalitate" și speranța că o negociere cu Ion Antonescu e încă posibilă. Pe 26 septembrie, Filderman, șef-rabinul Alexandru Șafran și alți lideri ai comunităților evreiești sunt primiți în audiență de Antonescu. Convorbirea are loc chiar după ce ministrul legionar al cultelor, Radu Budișteanu, dispusese închiderea tuturor sinagogilor și cimitirelor evreiești, iar la întrebarea șef-rabinului, „Dar ce să

facem cu morții?", răspunsese cu aroganță: „Aruncați-i în Dunăre!"[286]. Antonescu le dă asigurări liderilor evrei că el e un om al ordinii și că a dat deja „ordine" pentru ca astfel de scene să nu se mai repete. Bineînțeles, a doua zi nu se întâmplă nimic, nici în zilele următoare, totul continuă să se petreacă la fel, pentru că Antonescu nu e încă în măsură să-i controleze pe legionari și nici nu consideră problema evreiască drept o prioritate. Filderman rămâne totuși, deocamdată, încrezător în promisiunile generalului și în răspunsurile încurajatoare pe care acesta le dă la memoriile sale înaintate în numele comunității evreiești.[287]

Mai realiști, alți lideri ai comunității încearcă o negociere pe alte căi, care, de data asta, se dovedesc mai eficiente, în pofida tunătorului discurs demagogic al legionarilor despre intenția lor de a trăi o „viață simplă și deplină, fără lux" și fără „pofta de bogății materiale"[288]. Atunci când poliția legionară din Iași îl arestează pe un negustor local, membru al PNȚ, liderul evreilor ieșeni, Iacob Iosif, se prezintă în biroul prefectului legionar al poliției cu o servietă în care are 400.000 de lei adunați de la familia victimei și de la membrii comunității ieșene. După ce se interesează de sumă, prefectul ordonă scoaterea „de la beci" a „jidanului", serios ciomăgit de polițiștii legionari în timpul detenției, și îl lasă să plece acasă. „Politica lui Iacob Iosif cu răscumpărările a fost bună", apreciază din postura de martor direct Gheorghe Zane, „s-au făcut jafuri, extorcațiuni, dar nu crime"[289].

Pentru evreii din Vechiul Regat, începe o epocă în care corupția poate salva vieți. Nu pe toate, pentru că situațiile de violență sunt atât de frecvente și de răspândite în toate județele, în toate localitățile, mai mari sau mai mici, încât liderii comunității nu au răgazul de a căuta o soluție. De fapt, în multe locuri, primele victime ale violențelor sunt chiar ei. Dar chiar și acolo unde poate funcționa, această strategie de răscumpărare prezintă totuși o problemă importantă: ea presupune existența prealabilă a unor mari sume de bani, uneori atât de mari, încât nici cei bogați nu reușesc să le adune cu ușurință. Pe de altă parte, pe lângă episoadele de violență extremă, pentru a-și asigura supraviețuirea în cotidian comunitatea are nevoie de toate resursele pe care le poate mobiliza. Din aceleași resurse comunitare se înființează acum școli particulare evreiești, la care se pot înscrie elevii evrei și unde pot preda profesorii evrei epurați, ziare evreiești la care se pot angaja jurnaliștii evrei concediați, un teatru privat evreiesc, se organizează ajutorarea materială a celor care, rămași fără slujbe, se găsesc într-o reală dificultate, a celor mai săraci dintre membrii comunității și a bolnavilor, iar atunci când noua legislație antonesciană îi va obliga pe evrei să presteze muncă forțată, tot recurgând la ele

se plătesc răscumpărările – prevăzute de această dată de lege – celor inapți pentru munca fizică.

Instalarea Legiunii la putere suscită inevitabil și un val de oportunism politic.[290] Acesta devine vizibil imediat după instaurarea noului regim mai ales în felul în care presa românească, foarte carlistă până la abdicarea lui Carol II, adoptă rapid retorica legionară de condamnare vehementă a fostului rege în numele purității morale. Dar nu numai presa, ci și întreaga cultură românească se înverzește. Cei care nu au stomac să participe se țin prudent deoparte, însă viața publică nu duce lipsă de convertiri spectaculoase, de intelectuali de rangul al doilea propulsați în prim-plan prin apartenența la Mișcarea Legionară și, așa cum era de așteptat, nici de reglări de conturi facilitate de noua conjunctură politică.

Pe Aleea Vulpache, la fosta reședință a Elenei Lupescu din București – proprietate a Primăriei capitalei, care o cumpărase de la o societate imobiliară contra sumei de 73 de milioane de lei[291] –, legionarii deschid un fel de muzeu al infamiei. La intrare, vizitatorul e întâmpinat de un carton agățat de gard, pe care scrie: „Intrarea jidanilor este interzisă. Contravenienții vor fi sancționați"[292]. Firește, nici un evreu nu-și riscă pielea încercând să pătrundă în acest bârlog al desfrâului, păzit acum strașnic de legionari, dar, chiar și așa, muzeul nu se poate plânge că-i lipsesc vizitatorii. E asaltat în fiecare zi de români neaoși dispuși să stea la coadă ca să vadă cu ochii lor luxul deșănțat în care, potrivit bârfelor din oraș, locuise Duduia. Cum trece pragul clădirii, românul veritabil, mort de curiozitate, dă cu ochii de *Sărutul*, o sculptură de Rodin dăruită Duduii de avocatul Istrate Micescu, fost ministru de externe în guvernul Goga–Cuza și principalul autor al Constituției carliste din 1938. După *Sărut*, următoarea piesă de rezistență e o statuie a lui Moise, sculptată în lemn de cedru, lemnul din care „s-au făcut căpriorii templului lui Solomon", aluzie transparentă la incriminata origine semită a fostei proprietare. Urmează apoi camerele, care sunt, ne asigură jurnaliștii legionari, un adevărat bazar de artă: picturi de Grigorescu, Isache, Severin, Catargi, alături de obiecte prețioase: scrumiere de argint, bibelouri și servicii de masă scumpe, icoane valoroase – care se pot vizita, însă abia după ce treci de „emblema casei, care nu este alta decât cunoscuta stea jidovească, șănțuită pe o tavă grea din bronz negru"[293]. Toate sunt dăruite de cei care roiau în jurul Lupeascăi și al camarilei, sperând să câștige astfel bunăvoința regală. În drum spre „camera jocurilor", unde se lăfăie, spre edificarea vizitatorului, cărțile și masa de poker, pot fi admirate în sfârșit piesele incriminatorii de rezistență: fotografii și cărți cu autograf de la diferite somități culturale ale epocii. Cel mai expus

oprobriului e Victor Eftimiu, ale cărui autografe par a fi presărate prin toată casa din Aleea Vulpache. Scriitorul i se adresează proprietarei cu „Domniță" și, într-un caz, semnează „Eu și Agepsina" [soția lui, actrița Agepsina Macri – n.n.], ceea ce sugerează existența unei relații apropiate, de familie. Jurnalistul de la *Universul*, cel mai radical înverzit dintre cotidienele naționale, nu pierde ocazia să le aducă aminte cititorilor că Eftimiu scrisese o întreagă broșură împotriva ziarului și a directorului său, Stelian Popescu, „pe vremea când se mobilizase [sic!] toate forțele Sărindarului iudaic, toată masoneria internațională să doboare mișcarea naționalistă ce căpătase un puternic avânt, al cărui ecou, împrăștiat în milioanele de exemplare ale *Universului* – aproape singurii pe acea vreme – chema țara întreagă la o viață nouă"[294].

Articolul ilustrează bine spiritul epocii: punctează la propriul capital politic profitând din plin de vulnerabilitățile adversarilor. E o tactică clasică, devenită acum cu atât mai simplu de aplicat cu cât noul regim se ambiționează și la crearea unor noi elite. Acestea trebuie să fie neapărat neaoșe, de aceea începe cu eliminarea nu doar a scriitorilor și artiștilor evrei, ci și a operelor create de ei. Deși încă prezidată de moderatul N.I. Herescu, prietenul lui Ioan Hudiță, Societatea Scriitorilor Români votează pe 4 octombrie pentru „a îndepărta din sânul societății pe toți scriitorii de obârșie evreiască"[295]. Următoarea etapă este eliminarea cărților scrise de autori evrei din bibliotecile publice, ceea ce se realizează printr-o instrucțiune a Subsecretariatului de Stat pentru Presă și Propagandă.[296] Autorul anonim al articolului din *Curentul* e în extaz și cere hotărât măsuri încă și mai radicale:

„Hotărârea guvernului de a mătura din folosința publică lucrările scrise de evrei e binevenită. Nu ne putem da seama îndeajuns cât de importantă e, întrucât răul adânc înrădăcinat pe care vrea să-l extirpeze din rădăcini era ascuns. O otravă ocultă și lentă destrăma, nimicea încet dar sigur sufletele milioanelor de români cititori.

E bine că se interzice marfa otrăvită. Măsura aceasta salvatoare mai cere o alta: înlăturarea otrăvitorilor. Să fie puși în imposibilitatea de a mai scrie, de a mai tipări, de a mai difuza"[297].

După eliminarea evreilor din Societatea Scriitorilor Români, N.I. Herescu i se plânge lui Liviu Rebreanu, pe 7 noiembrie 1940, că, în locul celor eliminați, SSR e acum asaltată de candidaturile susținute de legionari. Deși nu cu bucurie, îl cooptase în comitetul de conducere al Societății pe poetul Radu Gyr, comandant legionar și purtător de torță al epurărilor culturale. Acesta are însă o condiție: eliminarea lui Ion Marin Sadoveanu, fost inspector general al teatrelor între 1929 și 1940 – care, în plus, se făcuse cunoscut înainte de 6 septembrie prin

numeroase articole de laudă la adresa regelui Carol II –, a scriitorului și regizorului Victor Ion Popa, inspector delegat pentru organizarea teatrului sătesc în 1934, și a lui Ioan Grigore Perieteanu, pentru scurtă vreme ministru al lucrărilor publice în cabinetul Vaida-Voevod din 1932.

Rebreanu conchide: „Asta ar însemna o legionarizare a Societății, ceea ce ar putea avea grave urmări pentru viitor, dacă cumva regimul legionar n-ar dura. Mă roagă să-i dau concursul să ferim SSR de un amestec în politică, fie chiar legionară"[298].

Pentru a preveni înverzirea excesivă a SSR, Herescu face planuri de a aduce în comitetul de conducere trei scriitori cu orientare politică neutră, printre care și Rebreanu însuși. Acesta din urmă e de acord: „Scriitorii trec printr-o gravă criză și trebuie să ne unim forțele pentru a apăra autonomia breslei"[299]. Herescu îi vorbește și despre posibilitatea de a-i transfera conducerea SSR, însă Rebreanu, prudent, preferă să rămână în expectativă. Nu-și va abandona această reținere până la începutul anului 1941, după îndepărtarea legionarilor de la conducerea statului.

În ce-l privește pe Radu Gyr, acesta e consecvent doar cu propriile idei despre literatură, enunțate încă dinainte de instaurarea statului național-legionar. În martie 1940, publicase în revista ieșeană *Convorbiri literare* un articol în care nega cu violență mișcarea avangardistă și dadaismul lui Tristan Tzara pe motiv că erau semite, criticându-i ironic pe aceia care, asemenea lui Eugen Lovinescu, îndrăzneau să-i considere pe scriitorii evrei compatrioți.[300] Concluzia lui Gyr era, de altfel, ilustrativă pentru felul în care înțelegeau legionarii arta „adevărată":

> „Adevărata artă vede atât în Tristan Tzara, cât și în dadaismul «inventat» de acesta – și imitat, prin filiale literare, și la noi – numai infiltrarea negativismului și a spiritului judaic în cultură"[301].

Acum, Radu Gyr e numit director general al teatrelor, pe postul ocupat anterior de scriitorul Ion Marin Sadoveanu, și îl numește ca director al Teatrului Național din București pe un alt prieten legionar, regizorul Haig Acterian, fratele tinerei Jeni și soțul actriței Marietta Sadova. Sadova, născută Maria Bârsan, e și ea o înflăcărată legionară, încă din perioada de glorie a Legiunii și a lui Corneliu Zelea Codreanu. Fusese anterior căsătorită cu același Ion Marin Sadoveanu, cel care îi găsise și numele de scenă, dar pe care îl părăsise în 1929 pentru mai tânărul Haig. Până la rebeliunea din ianuarie 1941, cuplul Acterian conduce în spirit legionar întreaga activitate a Teatrului Național din București, procedând la eliminarea din repertoriu și din distribuție a tot ce nu li se pare suficient de românesc și de verde.

Între două vizite la Biblioteca Fundației „Carol" (rebotezată acum Fundația „Mihai I"), unde se luptă să-și finalizeze lucrarea de licență, Jeni Acterian află despre numirea fratelui ei în funcția de director al TNB în timp ce așteaptă la dentist. Acasă la Marietta Sadova găsește o atmosferă de sărbătoare, pe care o înregistrează cu ironie: „Soneria și telefonul sunau continuu, aducând felicitările de rigoare și flori ca la mireasă sau la o vedetă în ziua premierei"[302]. În ce o privește, are însă dubii că entuziasmul arătat de majoritatea celor care își prezintă acum omagiile e sincer: „Rămâne de văzut ce gândeau în sinea lor. Am bănuit multă perfidie în atmosferă"[303]. Deși prietenă bună cu Emil Cioran, parteneră de discuții despre „situația politică internă" cu Petre Țuțea[304] și soră a doi legionari convinși, Haig și mezinul Arșavir, Jeni nu e deloc entuziasmată de legionari, nici de ideile lor. Își privește frații și prietenii cu o binevoitoare superioritate și, din când în când, cu ironie acidă, convinsă că nimic din ce cred ei nu-i poate oferi cu adevărat un sens în viață.

Deocamdată însă cultura românească nu doar că se legionarizează, ci se și germanizează: la Teatrul Național se montează *Faust*[305], la radio se inaugurează „Ora Germaniei" și încep să sosească la București primii scriitori naziști, cum e poetul Hans Carossa, primit cu fast de ministrul legionar al instrucțiunii și cultelor, Traian Brăileanu.[306] Potrivit comunicatului oficial care anunță introducerea, din 2 octombrie 1940, a emisiunii „Ora Germaniei" la Radio România – al cărui președinte e Nichifor Crainic –, următorul obiectiv e „Ora Italiei", cu siguranță pentru a păstra echilibrul de influență între noii aliați.[307]

Măsura nu miră publicul românesc, care vede în ea doar o continuare a politicii inițiate de fostul rege. Acesta înființase, la sfârșitul lui august 1940, un Institut Cultural Român la Berlin, numindu-l ca președinte pe profesorul clujean Sextil Pușcariu, un simpatizant legionar. În buna tradiție românească, primul dintre subalternii noului președinte, numit în funcția de director, fusese chiar ginerele său, Grigore Manoilescu, directorul ziarului *Buna Vestire*.[308] După 14 septembrie, personalul legațiilor și al institutelor culturale din străinătate se înverzește și el, fie prin intrarea în legalitate a legionarilor deja aflați la post, fie prin aducerea de forțe noi legionare. Printre noile figuri ale diplomației culturale se numără și proaspătul doctor în filozofie Constantin Noica, numit referent la Institutul Cultural Român din Berlin în octombrie 1940. Faptul că, la acea dată, Noica lucra ca redactor în echipa *Bunei Vestiri*, gazeta ginerelui președintelui Sextil Pușcariu, i-a fost cu siguranță de folos, deși printre cei care i-au dat recomandări favorabile s-a aflat și Lucian Blaga[309]. Temperamentul nu-l recomandă totuși ca pe un simplu sinecurist, așa că se așterne

foarte curând la lucru temeinic, redactând articole de propagandă românească și de prezentare a activității institutului în fața publicului german, printre alte preocupări personale la care ține foarte mult, cum ar fi audierea prelegerilor ținute de Heidegger la universitatea berlineză. Pata neagră din dosarul lui Noica e însă soția lui, Wendy, de origine britanică. Să lucrezi la Berlin în plin război având o soție britanică e aproape de neimaginat, oricâtă susținere ai avea din partea autorităților românești legionare, așa că, la sfârșitul lui 1940, chiar în ziua de Crăciun, numirea lui Noica la Institutul Cultural din Berlin e retrasă, iar el revine acasă în primăvara lui 1941, rămânând doar „corespondent" al institutului.[310] Din nou mai norocos, Emil Cioran – aflat pentru scurtă vreme în România, între două burse – e numit și el, dar abia la începutul anului 1941, „consilier cultural, diurnist" la Legația Română din Paris. Practic, atunci când Cioran ajunge la post, după o scurtă trecere pe la Institutul Cultural din Berlin, statul național-legionar deja nu mai există. Va fi revocat din funcție după nici trei luni de activitate, însă va reuși totuși să obțină o bursă la Școala românească de la Fontenay-aux-Roses – pe care o criticase într-unul dintre puținele sale rapoarte diplomatice – cu sprijinul directorului școlii și al noului ministru al educației, Ion Petrovici.[311]

La rândul lui, Mircea Eliade e încă titularul postului de la biroul de presă și propagandă al legației române din Londra. Prinși între alarmele aeriene londoneze care îi obligă să se evacueze în afara orașului, noua orientare politică a guvernului românesc care îi pune în situații delicate față de foștii aliați britanici și propriile lupte pentru putere, angajații legației române de la Londra trec prin momente complicate. Pentru cei mai mulți dintre ei, întrebarea la ordinea zilei este dacă să se mai întoarcă sau nu în România, dat fiind că acum fac parte dintre reprezentanții vechiului regim, pe care noul guvern legionar îi amenință cu închisoarea politică. Unul dintre acești diplomați care se simt amenințați de legionari nu întârzie să denunțe autorităților britanice angajamentul legionar al lui Eliade. Drept urmare, într-un raport al comandantului Naval Intelligence Division din 11 octombrie 1940, Eliade e menționat ca fiind „cel mai nazist dintre membrii legației, un susținător al Gărzii de Fier"[312]. Spre deosebire de ceilalți colegi ai lui, Eliade e deci nerăbdător să părăsească Londra și răsuflă ușurat când, pe 21 octombrie 1940, e numit secretar de presă al Legației române la Lisabona.

Printre numeroasele aspecte ale vieții cotidiene care se înverzesc în București, nici simezele artistice nu fac excepție. După vacanța de vară, eclectismul afișat în prima parte a anului 1940 e deja de domeniul istoriei. Ideologii noii arte sunt Ion Frunzetti, Ernest Bernea și

Costin Murgescu, ultimii doi recent angajați în calitate de colaboratori la *Universul literar*, suplimentul cotidianului *Universul*. Foarte activ în domeniul propagandei legionare, Costin Murgescu oferise, încă din iulie 1940, o explicație a „libertății totale" în arta „statului totalitar", așa cum o definea la acel moment, din postura de ministru al cultelor și artelor, Horia Sima:

„S-ar putea ivi oarecari nedumeriri cu privire la posibilitatea de încadrare a acestei «libertăți totale» în cadrul noului stat; nedumeriții ar uita că nu mai este vorba de un stat de autoritate, bazat pe constrângere, ci de statul totalitar în care colectivitatea colaborează, armonizându-și activitățile, în cadrul misticei naționale. Libertatea artistică în statul totalitar nu este frâu liber dat anarhiei, ci argument suprem al colaborării sincere între conducere și popor și al integrării totale a acestuia din urmă în liniile marilor comandamente naționale"[313].

Aceasta este și perspectiva din care e organizată la Sala Dalles, pe 22 decembrie 1940, marea expoziție „Munca legionară în artă". La vernisajul ei participă, bineînțeles, toate somitățile legionare din guvern: Horia Sima, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, Traian Brăileanu, ministrul educației naționale, cultelor și artelor, Vladimir Dumitrescu, secretar general la Culte și Arte, Al. Constant, subsecretar de stat la Propagandă, Vasile Iasinschi, ministrul muncii. Menită să ilustreze „larga viziune românească" a artei legionare, expoziția se dovedește a fi mai mult o colecție de kitsch-uri și lucrări mediocre, făcute și adunate în grabă pentru a marca noul moment politic. Într-una dintre lucrările expuse, fresca *Legenda Mioriței* a pictorului Alexandru Bassarab, unul dintre cei trei ciobani din legendă e înfățișat cu trăsăturile lui Corneliu Zelea Codreanu. În aceeași expoziție se regăsesc o sculptură a Arhanghelului Mihail, macheta unui „Palat al Căpităniei" care ar urma să fie ridicat în București și o alta a unui „Mausoleu al Neamului", „ce va fi înfipt undeva în creasta unui munte"[314]. Un alt arhanghel expus, un basorelief sculptat de Puiu Anastasescu, e destinat să decoreze sediul Mișcării Legionare din strada Gutenberg, dar nu e încă finalizat.

Bilanțul financiar al expoziției e totuși fericit pentru expozanți: opt lucrări sunt achiziționate de stat cu suma de 105.000 de lei, fără ca achiziția să mai fie trecută prin comisia de evaluare prevăzută de lege.[315] Ecourile estetice sunt totuși mai degrabă modeste, chiar și pentru un simpatizant al cauzei legionare cum e Ion Frunzetti, căruia i se pare că discuția despre „noutatea sau originalitatea lucrărilor expuse" e pripită, fiindcă „nu se poate inventa un stil". Iar un alt cronicar favorabil Mișcării, Marin Nicolau, de la *Curentul* lui Pamfil Șeicaru, crede că slăbiciunile lucrărilor expuse se explică prin graba cu care au fost reunite și prin „spațiul impropriu" în care au fost amplasate.[316]

În lumea literară, o convertire spectaculoasă, cu puternice accente de vodevil, îl are ca protagonist pe poetul Ion Barbu, pseudonimul matematicianului Dan Barbilian. Barbu are o soție născută la Berlin, unde locuiesc în continuare socrii lui, dar nu acesta este motivul principal pentru care își descoperă subit ardentele convingeri legionare. De fapt, la fel ca G. Călinescu, dar cu alte efecte asupra comportamentului personal, și el e nemulțumit de poziția modestă – doar conferențiar – pe care o ocupă la Facultatea de Științe din București și speră ca noul regim să-i ofere promovarea, respectiv postul pe care și-l dorește la Catedra de teoria funcțiilor.[317] Surprinși, prietenii care îl cunoșteau drept un personaj original, dar fără vreo preocupare pentru politică află acum că Barbu se afișează la Café de la Paix, una dintre cafenelele cele mai frecventate ale Bucureștiului, „îmbrăcat în uniforma legionară cu diagonala peste piept și că aduce cu el câțiva tineri gardiști pe care-i tratează cu cafele și apoi le dă drumul, pentru că băieții sunt foarte ocupați cu instrucția și cu marșurile...“[318] La Café de la Paix îl găsește și jurnalistul Vlaicu Bârna, când se întoarce pentru o scurtă permisie în oraș, în noiembrie 1940. În seara cu pricina, Barbu nu poartă cămașa legionară, dar e hotărât să agațe o doamnă germană așezată la o masă învecinată prezentându-i o poezie pe care o scrisese „pentru marea Germanie, patria ei“[319]. Grijuliu în legătură cu viitorul său, Ion Barbu își ia, sub noul regim, precauția de a-și rescrie trecutul. Astfel, într-o altă seară, la restaurantul de la Casa Oamenilor de Știință, îi mărturisește savantului Grigore Moisil: „Știi, eu eram de mult de ideile lor (ale legionarilor – n.a.), dar nu mă aflam înregistrat nicăieri; ei bine, am găsit un popă care jură cu mâna pe inimă că am făcut parte din cuibul lui“[320].

Eugen Lovinescu notează și el în jurnal, pe 2 noiembrie 1940, că Ion Barbu îl vizitează „în cămașa legionară, venind de la o nuntă legionară, mare duel cu [Victor] Eftimiu despre francmasonerie, Lupeasca etc. E strivit de Eftimiu“[321]. Netulburat, Barbu inundă presa legionară cu articole ditirambice închinate Căpitanului Corneliu Zelea Codreanu, „această margine înaltă și neajunsă a ființei românești“[322]. Același Căpitan despre care scrie și o poezie, dedicată strategic lui Radu Gyr, spre marele amuzament al lui G. Călinescu, care îi scrie lui Al. Rosetti pe 11 ianuarie 1941:

„Bată-l Wotan să-l bată pe Ion Barbu! Ți-aduci aminte cu cât zel s-a înscris în FRN? Acum trimite cu autograf:

Greu însă ca zeaua și stana
Va trage cămașa mea verde.

Doar nu degeaba este el poet «balcanic»! Toate aceste *girouettes* nu vor ști pe unde să-și scoată cămașa mai târziu“[323].

Istoria îi va da dreptate lui Călinescu peste numai câteva zile, dar deocamdată el e cel care are probleme – și le trăiește, în stilul său personal, cu cel mai înalt grad de anxietate. Mica epopee a redactării și tipăririi *Istoriei literaturii române* continuă și se derulează acum pe fundalul marii epopei a destrămării României Mari și al statului național-legionar. Complet absorbit de propria aventură intelectuală, Călinescu nu pare nici de data asta să bage prea mult de seamă că în jur se întâmplă lucruri dramatice. Și totuși, acestea ajung foarte curând să îl afecteze direct. Spirit acid, nu e dintre acei intelectuali care să simtă naționalismul profetic ca pe o chemare inerentă. În plus, îi antipatizează pe legionari, iar Ion Barbu nu e singurul confrate din lumea literară pe care îl ironizează fiindcă se afișează îmbrăcat în cămașa verde.

Atunci când, în discuțiile cu puținii săi prieteni, abordează chestiuni politice, Călinescu nici măcar nu se străduiește să-și ascundă sentimentele anglofile și, implicit, antinaziste. Și, în ciuda aparenței sale de savant ciufut, îngropat în cărți, predicțiile politice pe care le formulează, de pildă, într-o scrisoare adresată, în toamna lui 1940, aceluiași Al. Rosetti sunt surprinzător de vizionare:

„Cu toate aparențele defavorabile, Anglia nu e atacată și se pare că nu mai poate fi atacată în iarnă. Succes enorm. Demonstrație că Churchill avea dreptate. Iar America, în urma sperieturii japoneze (se referea probabil la participarea Japoniei la Pactul Tripartit, semnat la 27 septembrie 1940, care determinase o reacție foarte iritată din partea americanilor – n.n.), e în drum spre război. E curios cum nimeni la noi nu dă importanță acestui factor. America va dicta pacea ca și pe vremea lui Wilson [...]. Anglia va învinge [...]. Cu tot insuccesul, de Gaulle (admirabil nume) va fi stăpânul de mâine al Franței. *Sursum corda*“[324].

În aceste condiții, nu e de mirare că viața și cariera lui Călinescu au de suferit sub regimul național-legionar.

Prima umbră care se profilează pe cerul relativ senin al colaborării sale cu Fundațiile Regale este perspectiva schimbării directorului acestora: mai întâi N.I. Herescu, președintele Societății Scriitorilor Români, apoi profesorul și academicianul Dumitru Caracostea, aromân de origine, naționalist și agreat de Mișcarea Legionară, sunt dați la bârfa zvonurilor drept înlocuitori ai lui Rosetti. Față de Caracostea, Călinescu nutrește o ură nedisimulată. În corespondența cu Rosetti, îl numește „Cacaprostea“, poreclă pe care însă nu el o inventase, ci, se pare, însuși Nicolae Iorga[325]. Numele i-l scrie fie „K.K. pro“, fie printr-un desen rebusistic reprezentând un crab și o stea. Când, în noiembrie 1940, devine certă știrea că Dumitru Caracostea va fi numit director al Fundațiilor Regale, Călinescu intră în panică. Se teme că îndepărtarea lui Rosetti de la conducerea Ediurii Fundațiilor ar putea să însemne blocarea tipăririi și difuzării

Istoriei literaturii române, pe care legionarii o înfierează deja – alături de scrierile celuilalt mare critic literar al epocii, Eugen Lovinescu –, considerând-o mult prea „filosemită".

Pentru moment însă, nu Caracostea reprezintă cea mai mare amenințare ce planează asupra autorului *Istoriei literaturii române*, ci Decretul-lege pentru adaptarea învățământului superior la structura Statului Național-Legionar, promovat de ministrul legionar al educației naționale, cultelor și artelor, Traian Brăileanu, promulgat de Ion Antonescu și publicat în *Monitorul oficial* din 2 noiembrie 1940. Nu doar Călinescu, ci toți profesorii universitari din România trec, ca urmare a acestui decret, prin furcile caudine ale nou-înființatei „Comisiuni pentru Universități". Potrivit articolului 3 al decretului, „comisiunea" are drept scop să cerceteze, pentru fiecare membru al corpului didactic universitar, „a) Legalitatea numirii în învățământ; b) Activitatea științifică; c) Activitatea didactică; d) Activitatea publică; e) Ținuta morală". În realitate, activitatea practică a comisiilor de revizuire – desfășurată între 20 noiembrie 1940 (data constituirii lor oficiale) și 10 ianuarie 1941 (termenul-limită propus inițial pentru finalizarea revizuirilor, 20 decembrie 1940, a fost ulterior prelungit) – reprezintă prima experiență de epurare pe criterii ideologice prin care trece învățământul universitar românesc, preludiu la marea epurare comunistă din 1948. Pentru că activitatea și „ținuta morală" a celor revizuiți sunt judecate nu doar în baza memoriilor lor de activitate și a referințelor scrise date de studenți, colegi, prieteni, cunoștințe, ci și ținând seama de reclamațiile „semnate cu răspundere" și, în cazul în care se considera necesar, a audierii de martori, delațiunile născute din rivalitate profesională sau din pure dușmănii politice sunt la ordinea zilei.

În cazul particular al lui Călinescu, principala piesă a acuzării atașată la dosarul de revizuire e semnată de Dan Botta, poet, filozof, legionar și colaborator al revistei *Gândirea*, postură din care se află pe poziții de aprig antagonism personal și cu Lucian Blaga. În 1941, Botta avea să-l provoace pe Blaga la duel, dar mai înainte, la 13 decembrie 1940 – zi fatidică, ar fi zis însuși cel vizat –, îl încondeiază pe autorul *Istoriei literaturii române* în fața comisiei de revizuire a Universității din Iași. O face din proaspăta sa calitate de director al Direcției artelor din Ministerul legionar al Cultelor și Artelor. Generos, Botta îl numește pe Călinescu „cunoscutul profesor" și îl include „printre canaliile pe care nici o sancțiune umană sau divină nu le-a lovit până azi". El consideră că prezența lui Călinescu la Universitatea din Iași reprezintă o „crimă de fiecare ceas" și încheie *en fanfare*:

„...Insist asupra faptului că un om extras din subsolurile *Adevărului* (unul dintre ziarele suprimate în 1937 de guvernul antisemit Goga–Cuza pe motiv că repre-

zenta interesele evreiești – n.n.), pensionar al Spitalelor Centrale de boli nervoase din București (fostă Mărcuța) și Sibiu, a putut ajunge odată, ca autor al celor mai cumplite abjecțiuni care s-au putut imagina despre Eminescu, profesorul unei discipline esențiale în cultura românească și titularul premiului cel mare al Academiei".

La capătul acestei bogate revărsări umorale, poetul semnează modest: „Director, Dan Botta"[326].

E adevărat că, la același dosar, mai există și o anchetă, rămasă fără probe concludente, referitoare la nelegalitatea constituirii comisiei care îi acordase doctoratul lui Călinescu, alături de articole pro-carliste și de alte mărturii care îl descriu drept „francmason și filosemit", cu „atitudine antilegionară", considerându-se că, în cazul lui, „o adaptare sinceră la Statul legionar este foarte grea"[327]. Dar ce ajunge să atârne cel mai greu în hotărârea de eliminare a lui G. Călinescu din învățământul universitar e totuși acuzația semnată de Dan Botta, însoțită de fragmente din *Viața lui Mihai Eminescu*, carte pe care revista naționalistă *Gândirea* o atacase încă de la data apariției, în 1932. Citând copios din Botta și invocând, alături de acesta, opinia similară a unui alt profesor legionar, Giorge Pascu – devenit, din noiembrie 1940, decan al Facultății de Litere și Filozofie din Iași –, semnatarii procesului-verbal al comisiei de revizuire, redactat la 5 ianuarie 1941, recomandă „utilizarea domnului Călinescu Gheorghe la altă instituție de stat"[328].

Și prietenul lui Călinescu, Al. Rosetti, traversează o situație similară: considerându-l „unul din marii profitori ai vechiului regim", „filosemit și legat puternic de evrei", „mason", comisia de la București propune și ea „utilizarea domnului Al. Rosetti la altă instituție științifică, fără drept de a mai funcționa în învățământ"[329].

Verdictul e fără drept de apel, dar Călinescu se arată doar ușor indispus de activitatea „comisiei"[330]. Își păstrează detașarea, sperând că „lucrurile vor rămâne la demonstrații netolerate de sus"[331]. Între timp, eliberat de povara navetei, vine de la Iași la București și se poate dedica finalizării *Istoriei literaturii române*. Sfârșitul anului 1940 îl găsește mult mai preocupat de soarta conducerii Fundațiilor Regale decât de viitorul propriei cariere universitare.

Deși, după Rebeliunea Legionară și după refuzul lui Ion Antonescu de a accepta propunerile comisiilor de revizuire, epurarea universitară inițiată de legionari va fi privită ca o simplă furtună într-un pahar cu apă, cei care trec prin ea în ultimele luni ale anului 1940 nu o resimt cu aceeași ușurință. În plus, ea se dovedește, ca de altfel întreaga perioadă a statului național-legionar, și un turnesol al caracterelor.

Imediat după abdicarea regelui Carol II, de îndată ce aerul începe să miroasă a schimbare, lumea românească se așterne pe scris reclamații, multe dintre ele anonime:

„În plină fierbere naționalistă, îți telefonează o doamnă din Parcul Delavrancea care-ți destăinuiește (cu vocea congestionată) că lângă dânsa locuiește un jidan care face sigur spionaj, de vreme ce balabusta lui are capă de vulpi argintii!... Un unchiaș perseverent face zece zile anticameră la redacție spre a cere un articol împotriva răposatului Matache Ceafălată, vecinul lui de cavou la cimitirul Pătrunjel, ai cărui moștenitori au depășit cu doi centimetri parcela în care zac osemintele defunctului....

Cele mai edificatoare documente asupra delirului obștesc – în clipele de efervescență politică – le procură însă scrisorile anonime: aci, candoarea alternează cu abjecția și sinceritatea cu sadismul"[332].

Depășiți de situație, jurnaliștii de la *Curentul* trimit la Ministerul Apărării reclamațiile primite pe adresa redacției care denunțau abuzurile din armată. După o vreme, decid să le verifice cursul și constată că, din 153 de reclamații primite, 128 fuseseră clasate ca neîntemeiate, printre ele aflându-se și toate anonimele.

Administrația statului legionar, a cărei retorică sforăitoare proclamă „puritatea morală" drept deziderat al noii revoluții naționale, are în realitate drept consecință involuntar ironică o întețire a febrei delațiunilor. Iar episodul epurărilor universitare reprezintă punctul maxim al acesteia: delațiunea ridicată în sfera academică. În activitatea comisiei naționale sunt și câteva amănunte cel puțin curioase, cum ar fi acela că somitățile legionare care fac parte din ea – Petre P. Panaitescu, Traian Herseni, Sextil Pușcariu – se află fiecare dintre ele, la un moment dat, în situația de a-și examina propria activitate universitară. Sau faptul că un alt membru legionar, Dumitru Găzdaru, numit între timp și director al Școlii Române de la Roma, nu participă la nici o ședință a comisiei, dar figurează în toate procesele-verbale încheiate de aceasta. Pentru o comisie destinată să examineze, printre altele, și conduita morală a membrilor corpului universitar, practica se dovedește surprinzător de departe de teorie.

Nicolae Iorga, Constantin Rădulescu-Motru și P.P. Negulescu se numără printre cei care scapă, fără voia lor, de examinarea comisiei: ei sunt pensionați din oficiu – adică forțat – printr-un decret special dat în octombrie 1940. La fel și profesorii evrei, eliminați în virtutea legilor rasiale. Toți ceilalți, însă, trec rând pe rând, în lunile noiembrie și decembrie, fiecare la universitatea sa de baștină, prin furcile caudine ale epurării. Două categorii sunt în mod special în vizorul comisiei: cei cunoscuți cu simpatii de stânga, ba chiar de-a dreptul bănuiți că sunt comuniști, cum e cazul doctorului C.I. Parhon sau cel al lingvistului Iorgu Iordan, și cei care s-au făcut remarcați ca demnitari ai

regimului fostului rege Carol II, ca istoricul C.C. Giurescu sau economistul Mihail Ralea. Acesta din urmă încearcă să se apere invocând stăruințele pe care le-a depus pentru eliberarea unor legionari din lagărul de la Miercurea Ciuc și faptul că, atunci când îndeplinea funcția de ministru al muncii, „a numit cel puțin 15 funcționari dintre legionari sau rudele lor“[333]. Toate aceste argumente îi sunt însă refuzate ca „neîntemeiate“, iar comisia, „având în vedere activitatea sa publică cunoscută în întreaga țară prin aceea că face parte din grupul ce a sprijinit pe Armand Călinescu și că în tot timpul prigoanei a fost ministru în toate guvernele, având o linie continuă de activitate antilegionară; ținând seama că transferarea s-a făcut în condiții ilegale și că toată activitatea științifică are o valoare nulă; activitate didactică de asemenea nu are“, decide pur și simplu destituirea lui.[334]

Constantin C. Giurescu adoptă o tactică diferită, „afirmând că nu putea să refuze demnitățile în care fusese pus, întrucât un refuz ar fi fost un risc prea mare în acele timpuri“. Își aduce în sprijin numele unor simpatizanți legionari care i-au fost prieteni sau studenți și declară că „a simpatizat mișcarea naționalistă“. Însă apărarea lui, întinsă pe multe pagini, nu impresionează comisia, care decide eliminarea din universitate și „utilizarea d-lui C. Giurescu la o altă instituție științifică de stat“[335].

Cât despre Iorgu Iordan, verdictul lui pare scris dinainte. Decanul Giorge Pascu îl vrea eliminat cu orice preț din universitatea ieșeană, devenită acum un templu al naționalismului legionar, incompatibil deci cu activitatea lui Iordan de președinte al Societății „Amicii URSS“. Pe 4 octombrie 1940 avusese chiar și o percheziție acasă, unde însă nu i se găsiseră decât niște scrisori de la Al. Rosetti, care îl sfătuia să își ceară transferul la Catedra de filologie romanică a Universității din București. Dar asta nu-i împiedicase pe polițiști să-l țină în arest o săptămână. Comisia îl acuză de „legături foarte apropiate cu evreii“, de ostilitate față de cei cu „sentimente naționaliste“ și de „activitate clandestină de politică comunistă“. Propunerea nu e doar să fie pensionat, ci și să fie anchetat în continuare pentru activitatea sa comunistă și pentru legăturile cu evreii[336].

Un amănunt interesant în activitatea comisiei de revizuire este modul în care aceasta tratează dosarele femeilor – puține oricum la număr – care lucrează în universități, de obicei în posturi inferioare, de asistente, laborante sau preparatoare. Aproape fără excepție, acestea sunt recomandate pentru a fi trimise în învățământul preuniversitar, pe motiv de activitate științifică „insuficientă“ sau „mediocră“.

Aceeași comisie îl dă afară pe asistentul la Facultatea de Medicină din București George Emil Palade, viitorul laureat Nobel după ce emigrează în Statele Unite, pe motiv că „întreține legături cu evreii“,

dar și „legături intime cu surorile din spital". Totuși, după minuțioase verificări, e lăsată, în cele din urmă, la latitudinea „forurilor superioare" excluderea din învățământul universitar a marelui critic literar Tudor Vianu, a cărui singură culpă este aceea de a fi fiul unor evrei botezați și, ca atare, exceptat de la interdicțiile impuse chiar și prin noua legislație rasială. Comisia nu se poate împăca însă cu acest gând, deoarece, în viziunea ei, „un evreu nu poate fi educator al tineretului românesc"[337].

Există și câteva cazuri în care reprosul principal nu are legătură cu orientarea politică a celui anchetat, ci cu conduita sa morală. Acestea se bazează aproape exclusiv pe delațiunile unor studenți, rivali profesionali sau pur și simplu ale unor anonimi. Așa stau lucrurile, de pildă, cu asistentul universitar Gheorghe Băileanu de la Facultatea de Drept din Iași, acuzat de „un bun român" că „mai în fiecare seară face chefuri fantastice în cârciumile cele mai ordinare din Iași, în anturajul unor femei de moravuri ușoare". E interesant că delațiunea nu e formulată direct către comisie, ci este obținută de membrii acesteia de la Prefectura Poliției din Iași, controlată de legionari. Pe copia transmisă la universitate e trecută și mențiunea comisarului care cercetează cazul: „La verificare, în parte, se constată cele de mai sus, dar nu umblă cu servitoare, ci cu studente"[338]. În consecință, apreciind că „generația legionară nu poate fi supusă educației și îndrumării unui om incorect și imoral", comisia cere și în cazul lui Gheorghe Băileanu „utilizarea la altă instituție de stat"[339].

Excursul printre arcanele epurării universitare ar fi incomplet dacă n-am pomeni nimic despre rezultatele concrete produse de zgomotoasa înverzire a poetului Ion Barbu, angajat – cu numele său real, Dan Barbilian – în funcția de conferențiar la Facultatea de Științe din București. În mod surprinzător, în fișa personală pe care o completează spre a fi analizată de comisie, acesta nu-și menționează noile simpatii legionare, însă are grijă să se laude cu soția „germană, din Reich", și cu activitatea de conferențiar invitat la diferite universități și institute din Germania nazistă.[340] Întocmește și un memoriu detaliat, în care arată pe larg cine i-a sabotat înaintarea în grad și explică motivele: „Nefiind încadrat în nici un partid politic și fără legături de rudenie cu puternicii zilei, ridicând o masă de dușmănii prin atitudinea mea dârză și hotărâtă față de ilegalități sau numai lipse de delicatețe, mă găsesc azi, la aproape 46 de ani, tot conferențiar..."[341]. Apoi explică și motivele politice care, după părerea lui, se aflaseră la originea șicanelor administrative din perioada regimului carlist: „1) legăturile mele cu Germania, 2) un antisemitism hotărât, 3) simpatia față de mișcarea legionară, exprimată imprudent într-o conversație cu d. Ralea, înainte de Prigoană"[342]. Comisia ia act de doleanțele conferen-

țiarului, însă, deși acesta e realmente un foarte bun matematician, cu o activitate științifică foarte valoroasă, nu-i oferă satisfacția la care se aștepta. Barbu e „menținut la catedră în situația în care se află", iar evoluția ulterioară a evenimentelor politice nu-i va mai da ocazia să-și capitalizeze în vreun fel legionarismul nou descoperit. E doar unul dintre cazurile de înverzire oportunistă care nu le vor procura celor în cauză nici un avantaj imediat, ci doar neplăceri persistente în anii de după război.

Una peste alta, comisiile de revizuire propun, la încheierea activității lor, eliminarea din învățământul universitar a cam 23% din totalul personalului didactic, o cifră care, dacă ar fi fost aplicată, ar fi putut avea un impact semnificativ asupra universităților românești. După rebeliune, însă, în ședința Consiliului de Miniștri din 4 februarie 1941, Ion Antonescu decide pur și simplu să arunce la coș întreaga documentație înaintată de comisiile de epurare, apreciind că pentru un profesor universitar întrebările acesteia referitoare la loialitatea față de Mișcarea Legionară erau „ofensatoare" și că „oamenii de știință pot greși, dar, ținând seama că ei nu sunt ușor înlocuibili, îi întrebuințez ca atare"[343].

Din păcate, nu toate dramele provocate de legionari în lumea academică au putut fi aruncate pur și simplu la coș atunci când statul național-legionar și-a încheiat scurta și haotica existență. Unii dintre cei amenințați de legionari nu au reușit să reziste presiunilor la care au fost supuși. E cazul filozofului Petre Andrei, titularul catedrei de sociologie de la Universitatea din Iași, fost deputat național-țărănist și fost ministru al educației în guvernul carlist al lui Gheorghe Tătărescu. În prelegerile lui universitare, Petre Andrei se exprimase deschis împotriva tuturor totalitarismelor, și cel nazist, de dreapta, și cel bolșevic, dar legionarii reținuseră, firește, în primul rând acele poziții ale profesorului care erau împotriva ideologiei lor. Pretextul pentru care vor acum să-l aresteze e însă politic: în calitate de ministru și de membru al Consiliului de Coroană, Petre Andrei votase și el, alături de majoritate, împotriva unei rezistențe armate în fața Armatei Roșii. În lanțul „răspunderilor morale" definite de legionari era, deci, la fel de vinovat ca toți ceilalți carliști. În dimineața zilei de 4 octombrie 1940, Petre Andrei e acasă, alături de familia sa. E momentul în care un comando legionar, înarmat cu un mandat de percheziție, pătrunde în locuință și îl anunță că e arestat. Lăsându-i pe legionari să-și facă percheziția, profesorul se retrage în biroul lui, unde, după ce scrie un bilet de adio către familie, se împușcă. Primise anterior multe amenințări cu moartea și înțelegea foarte bine că, odată arestat, legionarii nu aveau de gând să-l trateze cu mănuși.[344]

Cazul lui Petre Andrei, prima crimă comisă – deocamdată doar indirect – în rândul intelectualilor din România de legionarii ajunși la putere, impresionează pe toată lumea. Doar colegul lui de partid, Ioan Hudiță, care îl consideră pe Andrei principalul responsabil pentru eșecul titularizării sale la Facultatea de Litere și Filzofie din Iași, rememorează, la aflarea veștii, toate intrigile politice și academice de care se făcuse vinovat răposatul. Ranchiunos, vede acest episod aproape ca pe o pedeapsă divină: „N-am putut însă să nu mă gândesc la coincidența bizară că eu m-am titularizat la Școala de Arhivistică în timpul când el era hotărât să se sinucidă"[345].

Cu totul diferită e reacția lui Alice Voinescu, care îl percepe pe Petre Andrei ca pe un tovarăș de idei: amândoi dezaprobă în egală măsură toate formele de totalitarism și de fanatism politic, amândoi detestă manifestările de violență din viața publică, indiferent cine ar fi autorii lor. De aceea, e înduioșată de solitudinea pe care o ghicește în spatele sinuciderii lui Petre Andrei: „Mă doare. Un om pe care-l prețuiam mult. [...] Îl regret din tot sufletul, acum vor tăbărî pe memoria lui cei care-l numeau ateu. Și nu era ateu. [...] De ce s-a sinucis? Doamne! Greu e de trăit în vremuri tulburi ca acestea de-acum"[346].

La doar câteva zile distanță de sinuciderea lui Petre Andrei, pe 10 octombrie, Alice Voinescu are și ea parte de o grea încercare: moartea soțului ei, avocatul Stelian Voinescu, pe care îl iubea foarte mult, deși nu avuseseră o căsnicie fericită. Această pierdere o marchează atât de mult, încât, până la sfârșitul vieții, și-l va lua pe „Stello" drept partener de dialog în jurnal. Lui îi povestește de acum încolo toate evenimentele pe care el nu mai apucase să le trăiască, dar care nu o cruță pe ea.

Incontestabila ținută intelectuală a cursurilor sale și popularitatea de care se bucură printre studenți o ajută pe Alice Voinescu să fie una dintre puținele femei care scapă din moara epurărilor universitare, așa cum, la Sibiu, unde familia lui reușise în sfârșit să se instaleze, Lucian Blaga scapă și el cu destulă ușurință, în pofida faptului că fusese unul dintre intelectualii protejați în mod vădit de regele Carol II. Comisia de epurare trece totuși peste acest detaliu și îi tranșează rapid cazul, recomandând „să fie menținut în postul în care se află"[347]. Postul lui Blaga e în continuare cel de la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității din Cluj, mutată acum în grabă la Sibiu, într-un local neîncăpător pentru nevoile vieții universitare și într-un mediu cultural mai degrabă ostil, fiindcă sașii din Sibiu nu privesc cu ochi foarte prietenoși relocarea universității românești în orașul lor.[348] În această atmosferă, Blaga își inaugurează, la începutul anului universitar 1940–1941, cursul despre „Mitologie, religie și mora-

vuri". La Sibiu, ca și la Cluj, cursurile lui continuă să se bucure de o popularitate uriașă printre studenți. În prelegerea inaugurală le vorbește acestora despre pierderea Transilvaniei de Nord – un subiect atât de prezent în mințile tuturor, încât i-ar fi fost imposibil să-l ocolească –, dar are grijă să le mențină trează speranța în viitorul României. „Ceasul de fericită plenitudine a spiritului european, dacă va mai bate undeva, va bate cu toată certitudinea aici în Sud-Estul nostru, care până mai ieri era situat în spatele lui Dumnezeu", le spune el studenților, adăugând, în pas cu vremurile și poate și cu propriile convingeri, că realizările sunt cu atât mai mari „cu cât destinele unui neam ajung mai hotărât în mâinile unei generații neuzate", când „stelele neamului nostru au trecut în grija și-n paza tinereții"[349]. Deși aluzia favorabilă la noua ordine legionară e destul de transparentă în aceste cuvinte, Blaga rămâne totuși foarte discret în manifestarea simpatiilor sale politice. E la fel de discret chiar și în corespondența cu bunul lui prieten, filozoful legionar Vasile Băncilă, devenit acum director al Direcției învățământului secundar din Ministerul Educației Naționale. Într-o scrisoare din 19 noiembrie 1940, îl salută pe acesta imitând ironic salutul roman, cu precizarea: „Așa se cuvine din moment ce ne-am integrat pe o linie romană! (Cu toate că eu personal mă vreau mai mult dac)"[350]. În aceeași scrisoare, are grijă să-și informeze prietenul că nu refuzase – așa cum se răspândise vorba – să preia conducerea „unui mare cotidian la Sibiu", ci propunerea îi fusese făcută direct unui alt coleg al lui, Ion Breazu. Pe 30 noiembrie 1940, Băncilă îl invită la Brăila să țină o conferință publică „pentru băieții din Frăția de Cruce", iar Blaga îi confirmă imediat că acceptă invitația, urmând să fixeze data după Anul Nou.[351] Însă în ianuarie 1941 evenimentele se precipită și conferința nu mai are loc.

Băncilă e prieten vechi cu Blaga și vor rămâne la fel de prieteni și după înlăturarea Mișcării Legionare de la putere. În cele câteva luni în care România e stat național-legionar – și în care inamicii lui Blaga încep să-i reproșeze că își baza reputația științifică pe simpatia declarată a lui Carol II –, putem bănui că prietenia cu Vasile Băncilă l-a ajutat, la fel de discret pe cât se manifestau și simpatiile politice ale poetului, să treacă prin haosul epurărilor și al reevaluărilor de tot felul, uneori avertizându-l de inamiciția altor gânditori naționaliști, aflați în termeni buni cu legionarii, așa cum era colegul lui clujean, filozoful Grigore Popa.[352] Totuși, în pofida firii sale retrase și a reținerii pe care o arată față de tulburările politice ale epocii, inamicii intelectuali ai lui Blaga sunt mulți și vor deveni, începând din 1941, tot mai vocali, determinându-l în cele din urmă să-și părăsească rezerva și chiar să-și încerce talentul de pamfletar.

Între 14 septembrie 1940 și 23 ianuarie 1941, fundalul tuturor acestor episoade de viață personală e dat de zgomotul manifestațiilor și parastaselor legionare, dublate de eforturile lui Ion Antonescu de a-și asigura popularitatea – și legitimitatea – fără a se lăsa înghițit de haosul pe care îl creează Mișcarea. Nu e o misiune ușoară, mai ales că, într-o primă fază, noii aliați germani țin foarte mult la funcționarea în România a unui partid totalitar, pe model nazist. Legionarii reușesc însă atât de bine să se compromită prin propriile greșeli și excese, încât devine foarte curând vizibil, chiar și pentru germani, că nu au cum să fie nici o soluție viabilă de guvernare, nici un partener serios de dialog politic. Până la compromiterea lor finală, Antonescu e nevoit deocamdată să navigheze prin apele tulburi ale unui legionarism zgomotos, care însă nu îl deranjează prin conținutul ideologic propriu-zis, ci doar prin faptul că nu îl poate subordona propriei idei de ordine și disciplină.

Misiunea generalului se dovedește mult mai simplă în privința subordonării Casei Regale, a cărei popularitate, grav avariată în urma domniei regelui Carol II, încearcă s-o restaureze acum, din motive de consolidare a legitimității regimului, prin aducerea în România a soției repudiate de acesta, regina Elena, mama tânărului rege Mihai. Soarta tristă a reginei alungate din țară de soțul infidel și despărțită de unicul ei copil e privită cu compasiune de români, iar reunirea mamei cu fiul le stârnește duioșia și un sentiment de restaurare a moralității în Casa Regală, aspect la care noul regim ține foarte mult. Antonescu o recheamă pe regina Elena din exilul ei la Florența chiar de a doua zi după abdicarea lui Carol II, îi acordă titlul de regină-mamă și misiunea de a-i completa tânărului rege „educația, pe care patria noastră și a lui i-o dorește fierbinte“[353]. În așteptarea sosirii sale, reginei i se pregătește o primire fastuoasă, al cărei program e publicat pe 12 septembrie 1940 în *Monitorul oficial*. Ca o ironie amară a istoriei, în același număr – 212 – e publicat și textul Tratatului de la Craiova, prin care România cedează Cadrilaterul statului bulgar. Regina ajunge în țară duminică, 14 septembrie, „la ora 22:42“, așa cum se înghesuie să precizeze ziarele care titrează cu litere de o șchioapă: „Bine ai venit, Majestate!“[354] Tot ca o ironie amară – aceasta pare să urmărească destinul reginei Elena în istorie –, pe aceeași pagină pe care îi este anunțată sosirea se află anunțul proclamării statului național-legionar și acest comunicat al Președinției Consiliului de Miniștri:

„Azi, duminică, ora 11:45, toată populația va îngenunchea în semn de rugăciune oriunde s-ar afla, pe tot timpul cât se va citi în biserici «Chemarea Generalului Ion Antonescu către Țară», care va fi radiodifuzată prin megafoane așezate pe străzi. Circulația va fi oprită. Toate clopotele bisericilor vor suna“.

La sosirea în țară, regina-mamă este întâmpinată cu flori (Jimbolia, 15 sept. 1940).

Pe peronul gării Timișoara, legionarii salută trenul cu care se întoarce în țară regina-mamă Elena (15 sept. 1940).

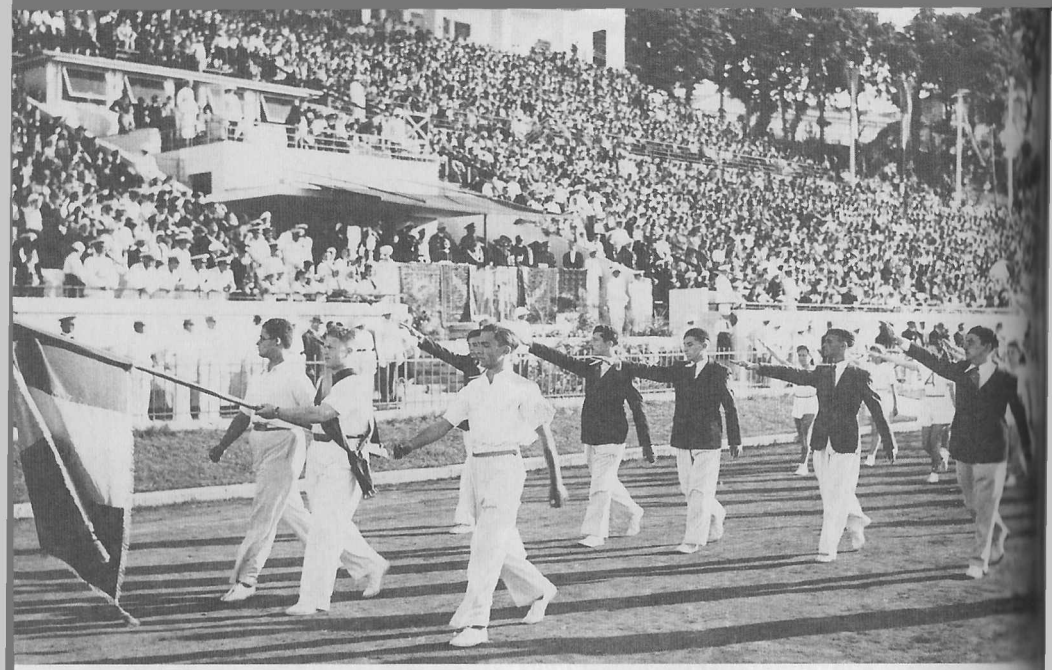

Stadionul ANEFS din București. Manifestație sportivă în timpul regimului național-legionar (toamna 1940).

O lună de la „Biruința Legionară" la București (6 oct. 1940).

Regele Mihai I primește raportul comandantului Misiunii Militare Germane în România la defilarea trupelor în București cu ocazia aderării României la Pactul Tripartit. Alături de rege, Ion Antonescu și Horia Sima (23 nov. 1940).

Manifestarea național-legionară de la Iași. Aliniați, membri ai tineretului fascist italian și trupe ale Misiunii Militare Germane. Pe pagina anterioară, la tribună, regele Mihai, regina-mamă, Ion Antonescu, Horia Sima etc.

E primul exercițiu cu coregrafie legionară din istoria „noii" Românii, căruia îi vor urma multe altele. Procesiunile, îngenuncherile în piața publică și rugăciunile colective intră de acum în cotidianul fiecărui cetățean român.

Fotografiile cu regina Elena, cu brațele încărcate de flori și mângâindu-și matern fiul pe obraz, țin prima pagină a ziarelor doar pentru puțină vreme. În realitate, regina și „augustul său fiu" sunt repede expediați la Castelul Peleș, unde un nou statut al Casei Regale, adoptat tot în aceste zile, îi înconjoară de oameni fideli generalului Antonescu. Aceștia vor avea grijă ca regele și regina-mamă să nu se amestece prea mult în noua politică a României. Rolul lor e acum doar decorativ: acela de a se afișa la manifestațiile publice alături de Conducător și de liderii Mișcării Legionare.

Prima mare manifestație legionară are loc pe 6 octombrie, la „împlinirea a 30 de zile de la marea biruință legionară"[355]. Coloanele de legionari aduse din toată țara defilează între Piața Patriarhiei și statuia lui Mihai Viteazul de la Universitate, iar de acolo, pe cheiul Dâmboviței, pe bulevardele Brătianu și Lascăr Catargiu până în Piața Victoriei, rebotezată, aflăm din ziarul *Porunca Vremii*, „Piața 6 Septembrie"[356]. Ion Antonescu participă și el, îmbrăcat în uniforma legionară și făcând, alături de Horia Sima, salutul legionar, însă regele Mihai, aflat la Peleș, se mulțumește să-i trimită generalului o telegramă al cărei ton, aparent de felicitare, trădează mai degrabă circumspecția:

„Legiunea subordonându-se azi hotărât acțiunii de refacere a Țării, pe care Domnia Voastră ați pornit-o, vă felicit, Domnule General, și vă urez atât D-voastră personal, cât și Mișcării Legionare completa reușită pentru binele românismului"[357].

Luna de miere dintre legionari și Ion Antonescu durase însă mult mai puțin decât cele 30 de zile aniversate pe 6 octombrie. De la chesturile de poliție din toată țara, Antonescu primea sute de informări că „legionarii percheziționau locuințe și arestau suspecți, cereau dosarele lor de la secțiile locale de poliție, luau armele confiscate din depozitele poliției, inspectau marfa și îi căutau pe ofițerii de poliție care persecutaseră legionari în trecut"[358]. Și, de fapt, chiar și luna de miere a unității legionare se cam terminase la capătul celor 30 de zile: există deja în interiorul Legiunii o masă critică de nemulțumiți care îi contestă autoritatea lui Horia Sima și se adună, în schimb, în jurul lui Ion Zelea Codreanu, tatăl Căpitanului. De la înălțimea autorității lui simbolice, acesta nu se sfiește să-l numească pe Sima „Satana în care trăiește sufletul lui Stelescu"[359] (legionarul Mihai Stelescu fusese asasinat bestial de camarazii lui în 1936, fiind acuzat de trădare). Pe 13 noiembrie 1940, Ion Zelea Codreanu și adepții săi vor încerca chiar

un puci în partid prin ocuparea Casei Verzi, sediul legionarilor din București, fără succes însă.

Până atunci, pe 8 noiembrie 1940, de sărbătoarea Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril – ziua de nume a regelui Mihai și ziua patronului Mișcării Legionare, Arhanghelul Mihail –, statul național-legionar mai pune în scenă o mare coregrafie de tip fascist: o nouă zi a „biruinței legionare", care se sărbătorește de această dată la Iași. Iașiul, proclamat acum „oraș al Mișcării Legionare"[360], e pavoazat cu această ocazie nu doar cu steagurile verzi legionare, ci și cu steagurile naziste cu svastică și cu steagul Italiei, celălalt mare aliat de ultimă oră. La festivități participă regele Mihai, generalul Antonescu, întreg Consiliul de Miniștri, înalții prelați ai Bisericii Ortodoxe Române și reprezentanții diplomatici ai Germaniei, Italiei, Spaniei și Japoniei. Imaginea pe care se insistă în presă este aceea de solidaritate a forțelor politice care conduc România legionară și de încredere reciprocă între rege, Antonescu, legionari și reprezentanții celor două state aliate, Germania și Italia, omagiate în mod special în cursul manifestărilor.[361] Culisele nu arată, însă, deloc așa.

O aflăm dintr-o sursă directă: secretarul personal al mitropolitului Irineu al Moldovei, Dudu Velicu. Velicu e un personaj aparent mărunt, dar foarte interesant. Absolvent de teologie la Strasbourg, traducător din limba polonă și bibliotecar al Patriarhiei Române, a fost, până în 1939, secretarul personal al patriarhului Miron Cristea. După moartea patriarhului, nu și-a mai găsit locul în noua administrație patriarhală. A fost „pus în indisponibilitate" și lăsat fără nici o sursă de venit, așa cum îl informează pe Ion Antonescu într-un memoriu pe care i-l adresează pe 21 octombrie 1940. Singurul înalt ierarh care i-a întins, în aceste condiții, o mână de ajutor a fost mitropolitul Irineu, care l-a chemat la Iași să-i fie secretar particular. Ceea ce probabil că nu știu nici mitropolitul Irineu, nici alte personalități care intră în contact direct cu Dudu Velicu este că acesta e, în același timp, și un foarte zelos informator al Serviciului Secret de Informații (va deveni, de altfel, ulterior, secretarul șefului acestui serviciu, Eugen Cristescu). Pentru a-și putea redacta cât mai minuțios notele informative, Dudu Velicu ține un jurnal în care notează în detaliu toate evenimentele pe care le consideră de interes. Din filele – încă inedite – ale acestui jurnal aflăm care a fost, de fapt, atmosfera din culisele marii sărbători național-legionare de pe 8 octombrie 1940.

Conform relatărilor oficiale, Ion Antonescu sosește în gara din Iași la ora 8:30, însoțit de Horia Sima, împreună cu care salută mulțimea și primește, la rândul lui, salutul legionarilor prezenți. Din acest punct, însă, cei doi se despart și, potrivit versiunii lui Dudu Velicu (datată

eronat „5 noiembrie", dar referindu-se în mod evident la evenimentele din 8 noiembrie), generalul ajunge imediat după aceea la Palatul Mitropoliei, într-o stare de spirit nu foarte bună:

„La ora opt și ceva dimineața sosește la palatul mitropolitan generalul Ion Antonescu, conducătorul Statului Român. Mitropolitul îl întâmpină. Generalul rămâne în sala palatului, unde-l cheamă pe comandantul legionar local, însărcinat cu ordinea, față de care-și exprimă în termeni aspri nemulțumirea pentru dezordinea pe care a constatat-o pe parcursul gară–mitropolie. I-a atras atențiunea pentru că răspunde cam mult la vorbele lui. I-a dat ordin să nu mai intre nimeni în curtea mitropoliei. La vederea unei mașini, trăsuri sau a unei persoane străine, își exprimă din nou nemulțumirea. Mitropolitul era în dreapta generalului. L-a tratat cu indiferență, ca și cum nu ar fi fost prezent.

A venit apoi în palat corpul diplomatic, unde fiecare ministru a prezentat mitropolitului pe membrii legației sale:

Germania: ministrul Fabricius cu 4-5 ofițeri

Spania: 3-4 persoane

Italia: 4-5 persoane, ministrul Pelegrino Ghigi

Japonia: 3 persoane

Apoi Mitropolitul s-a retras, iar cei prezenți au rămas în salon fumând. Un colonel italian m-a întrebat dacă rușii sunt departe de Iași, «fiindcă vreau să-i văd și eu cum arată la față», a încheiat el sarcastic.

Ora 9. Când generalul I. Antonescu a fost anunțat de un ofițer că este ora 9 și trebuie să meargă la catedrală, la Te Deum, el a răspuns: „Facem slujba și fără miniștri" (care nu sosiseră încă). A plecat apoi la gară, în întâmpinarea regelui Mihai I și a mamei sale, Elena. I-a condus la palatul mitropolitan, unde membrii guvernului le-au prezentat felicitări. Membrii corpului diplomatic erau în biserică.

La ora 11:30 au mers toți cei de față în biserică, în catedrală; și, după oficierea unui Te Deum, au plecat pe jos, în urale, la palatul administrativ, unde s-au ținut cuvântări.

Fotografi de la Ministerul Propagandei; și o mașină cu patru militari germani: trei dintre ei filmau și al patrulea conducea mașina.

De la palatul administrativ, regele – cu cei prezenți – a primit defilarea până târziu, după-amiază. În fața Universității au defilat și tineri germani și italieni, cu fanfarele respective. Masa oficială la palatul administrativ"[362].

Din această relatare telegrafică se desprind câteva detalii revelatoare: iritarea și nemulțumirea lui Ion Antonescu în ceea ce-i privește pe legionari; plasarea lui Horia Sima – deloc menționat de perspicacele și foarte servilul Velicu – în postura de personaj secundar, care nici măcar nu e lăsat să interacționeze cu membrii corpului diplomatic; faptul că, în afară de legionarii înșiși, nici unul dintre actorii politici români nu e, în realitate, foarte bucuros să se afișeze ca parte a propagandei acestora; iar în ce-i privește pe regele Mihai și pe regina Elena, faptul că aceștia încearcă să reducă la minimum posibil contactele cu diplomații Axei și asocierea imaginii lor cu propaganda

nazistă. Așadar, încă de pe 8 noiembrie 1940, sunt întrunite toate elementele care prevestesc evoluțiile viitoare din relația Antonescu–legionari–Casa Regală.

Momentul rupturii definitive dintre Antonescu și legionari nu e însă copt deocamdată, iar soarta le rezervă un alt fel de probă, pe care, fie că le place, fie că nu, trebuie să o treacă împreună. La doar două zile după manifestația legionară de la Iași, România are de înfruntat o nouă catastrofă, ultima dintr-un an fatidic: marele cutremur din 10 noiembrie 1940. Fusese precedat de câteva cutremure de intensități variabile, care avuseseră loc în cursul lunii octombrie. Cel mai puternic dintre ele – din 22 octombrie, ora 8:37 dimineața, estimat la 7 grade pe scara Richter – stârnise panica, provocase însemnate pagube materiale și se soldase cu răniți și un mort: un elev de liceu din Bârlad[363]. În anturajul lui Ioan Hudiță, acest prim cutremur e văzut deja ca „un semn rău pentru țară și pentru Antonescu personal"[364]. Însă adevărata nenorocire se produce abia pe 10 noiembrie 1940, la ora 3:39 dimineața, când România e lovită de un al doilea cutremur, de această dată de 9 grade pe scara Richter.[365] Cutremurul s-a resimțit puternic în zonele de est și de sud ale României, în Bulgaria (unde a produs 15 victime omenești) și în Iugoslavia.

Încă speriați de cutremurul din 22 octombrie, în noaptea de 10 spre 11 noiembrie, locuitorii României au fost treziți din somn de huruitul caracteristic unui seism de mare intensitate și de trepidațiile clădirilor. Aproape toate locuințele au avut de suferit: mobile răsturnate, veselă spartă, tavane crăpate, moloz scurs din pereți. Sumar îmbrăcați și purtându-și copiii în brațe, oamenii își părăsesc casele și se refugiază în stradă. Cei care stau în zona centrală se adăpostesc în parcul Cișmigiu.[366] Martor direct la cataclism, care îl prinde acasă, alături de familie, Constantin Argetoianu povestește:

„La ora 4 fără un sfert a început să se miște casa, să trosnească în încheieturi... Deșteptat, am văzut pe fereastră mai multe văpăi și, în același timp, în mijlocul bubuiturilor, am avut senzația netă că cade casa pe mine. Dar casa s-a ținut bine; au căzut obiectele de pe mese, unele rame din perete și tencuială din tavan și de pe ziduri... Nu știu cum a trecut, dar a trecut. Am aprins și m-am sculat. Toată casa era plină de zob, și în toate odăile vase sparte și nesparte, hârtii, fel de fel de lucruri pe pardoseală... Nevasta-mea, Dinu și toate femeile din casă urlau și se boceau. Și peste ele căzuse zobul. Am scăpat cu puțin: tencuială căzută, ziduri plesnite, dar nevătămate, țigle și cărămizi de pe acoperiș căzute în curte"[367].

După ce pământul se oprește din trepidat, rudele și prietenii încearcă să se sune unii pe alții. Iar pe măsură ce buimăceala și frica din

primul moment se risipesc, încep să înțeleagă adevăratele dimensiuni ale dezastrului: toate străzile sunt pline de moloz, foarte multe case din centrul orașului, dar și din cartierele mărginașe au fost avariate, unele sunt complet distruse, la fel și multe biserici, iar blocul Carlton, aflat în vecinătatea Universității, s-a prăbușit complet. Acest bloc de 12 etaje, cel mai înalt imobil din București la acel moment, fusese inaugurat în 1936 și era considerat un simbol al modernității arhitecturale a Bucureștiului. Era locuit de câteva sute de persoane, români, evrei și, după recenta sosire a armatei germane în România, un număr semnificativ de chiriași germani. Materialul folosit la construcția blocului era betonul armat, o noutate tehnologică în anii '30. Arhitectul care se ocupase de proiectare era unul dintre cei mai cunoscuți din epocă, G.M. Cantacuzino, nepotul Marthei Bibescu; iar antreprenorii, cei care se ocupaseră de construcția propriu-zisă, au fost frații Karl și Leopold Schindl. Aceștia și toți ceilalți ingineri implicați în proiect erau de origine germană.

Momentul producerii dezastrului e descris cu lux de amănunte în *Universul* din 12 noiembrie 1940:

„O parte din clădire, etajele de sus, prăbușindu-se în Bulevardul Brătianu, au rupt firele curentului electric, întreg iluminatul fiind întrerupt. Un trecător care se afla în apropiere, înnebunit de groază, a alergat la postul central de pompieri anunțându-i despre groaznicul sinistru.

Sergentul de pompieri Bâcu Dumitru, de la pichetul de alarmă al blocului, situat la mansardă, când a fost trezit din somn, îmbrăcat sumar cum era, și-a pus o pătură în cap și a fugit afară din cameră. În acel moment, un zid care se prăbușea l-a izbit în spate. El nu-și mai aduce aminte ce-a urmat, dar s-a trezit în mijlocul străzii.

Nu se știe încă cum a ajuns în cel mai scurt timp la postul de pompieri «Ferdinand», unde a dat alarma. Rănit grav la față și cu leziuni pe spate, și-a pierdut apoi cunoștința. A fost internat la infirmeria corpului de pompieri.

Alarmate de aceste vești, toate posturile de pompieri au plecat imediat la fața locului și ei au fost primii care au început să degajeze dărâmăturile, spre a salva pe răniții care eventual ar mai trăi, printre cei care se pot scoate de la suprafață.

Imediat după aceea, au sosit autoritățile la fața locului și numeroase echipe de ajutor cu camioane, din trupele terestre și de aviație. De asemenea, au venit imediat la fața locului numeroase echipe de trupe germane, din geniu și aeronautică, colaborând cu toții la opera de salvare".

În blocul Carlton se aflau în noaptea cutremurului aproximativ 200 de locatari, dintre care aproximativ 150 au murit sub dărâmături. Numărul lor exact, la fel ca numărul total al victimelor omenești provocate de cutremurul din 10 noiembrie pe întreg teritoriul României, nu s-a comunicat însă niciodată. Estimările variază între 500 și 1.000 de morți, respectiv între 300 și 1.300 de răniți în toate

județele afectate. Tragedia de la blocul Carlton impresionează în mod deosebit presa românească și internațională, însă distrugerile sunt de amploare în tot Bucureștiul și în majoritatea orașelor, în special în Moldova. Orașul Panciu a fost distrus în proporție de 95%, pagube ample au fost înregistrate la Focșani, Bârlad, Giurgiu, Buzău, Mizil, Tecuci, iar la Galați relatările de după cutremur vorbesc despre dărâmarea gării, despre 30 de morți și 100 de răniți.[368]

În noaptea cutremurului, nici familia regală, nici Ion Antonescu nu se aflau în București. De la Iași, regele și mama lui plecaseră într-o excursie prin județul Hunedoara, iar Antonescu era în tren, în drum spre Sibiu, unde în ziua de 10 noiembrie urmau să fie deschise oficial cursurile universității clujene. Întorși în grabă la București, prin gara Mogoșoaia – în urma cutremurului, circulația pe căile ferate era și ea grav afectată –, și Antonescu, și familia regală se grăbesc să viziteze locurile afectate. La blocul Carlton, echipe formate din pompieri, polițiști, militari, legionari și soldați germani încă lucrează la scoaterea victimelor de sub dărâmături. Spectacolul, care durează câteva săptămâni, e sinistru. Morții scoși de sub dărâmături sunt duși la morga orașului, unde familiile au dificultăți în a-i recunoaște, iar răniții sunt transportați la Spitalul Colțea, aflat în apropiere. Aici sunt vizitați de rege și de regina-mamă, care sunt oripilați de starea proastă în care se găsește spitalul.

În presa Mișcării, legionarii fac paradă de contribuția lor la remedierea efectelor dezastrului. Într-un apel către membrii de rând, aceștia sunt îndemnați „să treacă, bine organizați, cu iuțeală de fulger, la ajutorarea celor loviți de nenorocire“[369]. Efortul lor e real, dar nu e decât o picătură într-un ocean. În schimb, preoții legionari nu ratează ocazia de a lansa avertismente mistice către populația aflată încă în stare de șoc. În *Lumina satelor* din 18 noiembrie, de pildă, preotul Nicolae Vonica scrie:

„A venit vremea cuvintelor Scripturii. A venit vremea grozavelor chemări cerești. [...] Cu 2 săptămâni înainte, Domnul ne-a înștiințat prin un alt cutremur. Dar noi nu ne-am întors. Cutremurul de acum a găsit pe mulți petrecând și bând. Iată ce citim în ziare: «Sub dărâmăturile hotelului Carlton s-au găsit între altele și 4 cadavre pe cari moartea le-a găsit în jurul unei mese de joc la cărți. Paharele erau pline cu beutură, scrumierele pline cu resturi de țigări». [...]

Iată, așa ne găsește sfârșitul nepregătiți. [...]

Trezește-te din păcate, lasă deșertăciunile lumii și întoarce-te la Dumnezeu, până nu e prea târziu“.

Cel puțin unul dintre supraviețuitorii de la Carlton nu e însă deloc de acord cu preotul Vonica. E vorba de Păstorel Teodoreanu, scăpat

de moarte tocmai „prin deprinderile lui de boem, ce-l țin departe de casă". Rămas fără locuință, dar fericit că e încă în viață, Păstorel chiar se felicită că bunul Dumnezeu i-a dat darul beției și inventează, pentru ocazie, butada „morții cu morții și viii cu... viile"[370].

Pe 11 noiembrie, Antonescu convoacă Consiliul de Miniștri pentru un prim inventar al pagubelor produse de cutremur și, la concurență cu retorica legionarilor, emite propriul comunicat către țară:

„Soarta ne-a supus la o nouă încercare.
În fața loviturilor și a voinței supreme, ne înclinăm, dar nu dăm înapoi.
Cu fruntea sus o luăm de la capăt și mergem, cu brațele încordate, înainte.
Este învins numai cine se dă învins. [...]
Nu cerșim nimic de la nimeni.
Omul cade când se crede căzut. [...]
Sus inimile!"[371]

Toată presa națională se umple cu anunțuri mortuare, cu liste de nume ale celor identificați la morgile orașelor, ale răniților ajunși în diverse spitale, cu relatări despre familiile aflate în căutarea celor dispăruți. Atmosfera din București e ca de apocalipsă:

„O jale... Pe toate străzile, cărămizi de la coșurile căzute. Pe ici, pe colea, câte o casă strivită sub acoperiș are un colț dărâmat, cărămizi și pietre sărite de nu se știe unde... Pe Calea Victoriei, pietroaie mai mari decât mine căzute din friza hotelului Continental, altele și mai mari din părțile superioare ale Palatului Poștelor. Orologiul și postamentul de piatră de la Palatul de Justiție prăbușite pe treptele exterioare ce duc la Sala Pașilor Pierduți. Aproape toate imobilele mari «lezardate». Ministerul de Externe cel nou, plesnit de sus până jos. Imobilul din Calea Victoriei în fața străzii Berthelot, gata să se prăbușească. Bisericile Popa Tatu și Schitu Măgureanu, pe lângă care am trecut, pe jumătate doborâte..."

Astfel își descrie Constantin Argetoianu prima ieșire în oraș, tot pe 11 noiembrie.[372]

A doua zi, pe 12 noiembrie, Ion Antonescu și Horia Sima merg împreună să viziteze ruinele blocului Carlton și să constate la fața locului mersul operațiunilor de salvare.[373] În aceeași seară, Antonescu pleacă însă la Roma, însoțit de Mihail Sturdza, ministrul legionar de externe, într-o vizită preliminară semnării de către România a tratatului de aderare la Axă (ceremonia oficială e programată pe 23 noiembrie). Generalul lasă în grija lui Horia Sima, care îi ține locul pe timpul absenței din țară, o Românie în care viața de zi cu zi e foarte departe de normalitate. Cursurile școlilor sunt suspendate, clădirile publice sunt închise pentru a li se evalua siguranța, transporturile, inclusiv cele feroviare, sunt serios perturbate. În București, Prefectura Poliției

anunță suspendarea tuturor spectacolelor, lucru care s-ar fi întâmplat oricum, dat fiind că Teatrul Național e grav afectat și are nevoie de reconstrucție, iar localul Teatrului Liric (aflat lângă Cișmigiu) se confruntă cu aceeași situație. Locuitorilor orașului li se pune în vedere că sunt obligați să înlăture molozul căzut pe străzi, iar magazinele de materiale de construcții trebuie să rămână deschise toată ziua.[374]

Ancheta asupra prăbușirii blocului Carlton scoate la iveală cauza reală a catastrofei: execuția necorespunzătoare a lucrărilor. Mai precis, pentru a câștiga cât mai mult din contractul de construcție, firma fraților Schindl substituise o parte din betonul armat din stâlpii de susținere cu var hidraulic. Patronii firmei și inginerii care s-au ocupat de construcție sunt imediat arestați și trimiși în fața Tribunalului Ilfov, pentru instrumentarea anchetei. În primă instanță, e arestat și arhitectul G.M. Cantacuzino, pe care legionarii îl bănuiesc că face parte din francmasonerie și, ca atare, îl suspectează de tot ce e mai rău. Este eliberat ulterior, după ce se stabilește că, în ce-l privea, realizase corect partea de proiectare.[375]

Pe 20 noiembrie, revista *Argus* face un prim bilanț al efectelor economice resimțite după cutremur: perturbarea transporturilor a dezechilibrat aprovizionarea orașelor, cheresteaua și materialele de construcții, în special cărămida și țigla, aflate în depozite sunt într-o cantitate insuficientă, a crescut consumul de carne conservată și s-a redus cel de băuturi – nu neapărat ca urmare a exortațiilor mistice din presa legionară –, în schimb prețurile la principalele bunuri de consum rămân stabile, iar producția de ciment și de materiale petroliere nu a avut nimic de suferit.[376] Bilanțul numeroaselor pagube suferite de clădirile publice și particulare e încă în curs și, dată fiind amploarea lor, va mai dura ceva vreme. Abia în decembrie Consiliul de Miniștri se poate reuni să discute despre cheltuielile reconstrucției și despre eventualele ajutoare acordate proprietarilor.

În mijlocul catastrofei care lovește România în noaptea de 9/10 noiembrie, tragedia cetățenilor evrei sinistrați în urma cutremurului trece aproape neobservată. Numele evreilor morți sub ruinele clădirilor dărâmate – inclusiv în blocul Carlton – sunt înscrise discret în listele generale de victime. Cei rămași în viață, supuși în continuare discriminărilor și interdicțiilor impuse prin legile rasiale, nu primesc nici un ajutor de la stat și, încă o dată, nu se pot baza decât pe ajutorul comunității. La Panciu, orașul cel mai afectat de cutremur din întreaga Românie, cei 600 de evrei care se evacuaseră imediat după cutremur constată, atunci când încearcă să revină la ce mai rămăsese din casele lor, că administrația legionară nu le mai permite să intre

în oraș. Profitând de situație, legionarii hotărăsc că acesta e momentul cel mai potrivit pentru a decreta Panciul „oraș legionar", în care evreii nu mai au ce căuta. Cei rămași astfel pe drumuri sunt adăpostiți cu greutate la alte familii evreiești din Focșani și din împrejurimi, prin efortul și pe cheltuiala comunității. Vor încerca să revină acasă după Rebeliunea Legionară din ianuarie 1941, dar nici atunci nu vor avea câștig de cauză: guvernul generalului Antonescu consideră că orașul reconstruit trebuie să rămână exclusiv „creștin"[377].

Cutremurul din 10 noiembrie trece în planul secund al știrilor un alt eveniment tragic al cărui erou este jurnalistul evreu Kalman Blumenfeld, cunoscut în presa românească interbelică cu pseudonimul Scrutator. Acesta se sinucide, în seara de 9 noiembrie, în camera de la Sanatoriul Central unde era găzduit, înghițind 60 de pastile de somnifer. În dimineața aceleiași zile, aflăm din ziarul legionar *Porunca Vremii* că locuința îi fusese percheziționată de poliția legionară, iar la anchetă se descoperiseră caietele de însemnări despre lumea politică românească – aceleași din care îl alimenta cu informații pe conul Costică Argetoianu – și „o bogată corespondență din care reiese că sinucigașul era un perfect informator al străinătății"[378]. Știind că, în dubla lui calitate de evreu și de fost jurnalist la *Adevărul*, una dintre publicațiile de stânga pe care legionarii le considerau marile lor inamice, nu avea nici o șansă să scape de răzbunarea Mișcării, Blumenfeld-Scrutator a ales să-și pună capăt zilelor. Suferea, încă din vară, de o depresie cauzată de evoluția vieții politice românești, pe care Argetoianu n-o luase foarte în serios atunci când Blumenfeld venise să îi mărturisească ce i se întâmpla. Nici acum atitudinea lui Argetoianu nu e foarte empatică. Și nici a colaboratorului său, Ciudin, care vine într-un suflet să îi anunțe descoperirea însemnărilor în locuința lui Scrutator, dar se arată mai preocupat de ceea ce i-ar putea compromite pe oamenii politici români din conținutul respectivelor însemnări decât de moartea unei vechi cunoștințe. Ipocrit, Argetoianu pretinde că, în ce-l privește, a fost întotdeauna prudent cu informațiile pe care i le dădea jurnalistului evreu și că „dacă Blumenfeld n-a însemnat decât ce i-am spus eu, apoi n-am nici o grijă". În chip de concluzie, notează că Blumenfeld era „o canalie, dar foarte inteligent; un informator prețios, căci pătrundea pretutindeni"[379].

Probabil că aprecierea lui Argetoianu e corectă: Kalman Blumenfeld nu era chiar un înger al unei prese curate și virtuoase. Dar nici presa românească nu era curată, așa că în meseria lui nici nu prea aveai ce căuta dacă te încăpățânai să rămâi un virtuos. Blumenfeld era doar unul dintre numeroșii jurnaliști interbelici al căror succes profesional se baza în primul rând pe modul în care știau să tragă

sforile în interiorul complicatei lumi politice românești. Dacă a fost sau nu, așa cum îl acuzau legionarii, și un spion al Aliaților, arhivele nu ne-au dezvăluit deocamdată vreo dovadă. E sigur însă că, la fel ca în cazul lui Petre Andrei, soarta lui tragică a fost un efect al violențelor legionare și că, dacă n-ar fi ales să-și pună singur capăt zilelor, ar fi fost închis, torturat și cel mai probabil ucis de poliția legionară.

Presa legionară profită de moartea tragică a lui Blumenfeld pentru a-i mai denunța o dată pe toți jurnaliștii evrei, alături de intelectualii români pe care îi considerau protectorii lor:

„Blindați în pseudonime sau ferindu-se de ochii indiscreților, în confortul protector al anonimatului, jidovii din presa românească, de la *Lupta*, de la *Dimineața* și de la *Adevărul*, împărțeau din piscurile de hârtie rotativă verdictele lor proconsulare și fiecare virgulă a lor, zvârlită la întâmplare, printre fraze, valora cât o evanghelie. Cine-ar fi cutezat atunci să-i contrazică? Ba câteodată erau chiar iertători pentru cine se pocăia. Căpătaseră și pecetea dlui Nicolae Iorga, despre care oricine știe că nu iscălește cu ștampila. Se așezase acolo, cu simbrie și carte de legitimație, însuși marele nostru romancier și mason Mihail Sadoveanu, sub ale cărui cute de osânză se pitise și d. Tudor Teodorescu Braniște, băiat de popă și slugă la jupâni...

Dar povestea s-a sfârșit. Evreii din presă s-au întors la vechile lor îndeletniciri, la prăvălie și pe caldarâm, oriunde, la mărunțișuri și la comerțul cu haine de ocazie“[380].

E o mostră de discurs antisemit și delator specific epocii, ilustrativ pentru tipul de presiune sub care trăiau în mod deosebit evreii din România, dar și toți acei intelectuali ale căror idei și manifestări publice nu se potriveau cu ideile legionarilor despre „puritate“ și „virtute“. E, de asemenea, unul dintre numeroasele semne că atmosfera din țară s-a încins până la punctul de explozie.

Explozia se produce la sfârșitul lunii noiembrie, imediat după aderarea oficială a României la Axă (23 noiembrie 1940) și într-un context social în care ecourile cutremurului încă nu se stinseseră. Principalul actor care o potențează este aceeași poliție legionară, organizația paramilitară creată ad-hoc în interiorul Mișcării, cu scopul – declarat destul de deschis – de a-i pedepsi pe toți cei care, într-un fel sau altul, avuseseră un rol în persecutarea legionarilor înainte de preluarea puterii. În organizarea bicefală a statului național-legionar – ea însăși o anomalie –, poliția legionară devine fermentul esențial al confuziei între autoritatea oficială și abuzul de putere comis de legionari în numele statului. Acțiunile ei o fac unul dintre principalii factori perturbatori ai ideii de „armonie perfectă“ și de control absolut pe care Ion Antonescu o anunțase ca principiu de bază al noului regim.[381]

Antonescu e la curent cu abuzurile făcute de poliția legionară în toată țara și știe că aceasta nu se sfiește să intre în coliziune cu poliția oficială, ajungând până la pătrunderi cu forța în secțiile de poliție, confiscări de arme și amenințări la adresa polițiștilor care participaseră înainte de 1940 la arestarea membrilor Legiunii. De aceea, într-o întâlnire cu prefecții legionari, pe 14 octombrie 1940, generalul le atrage atenția, pe un ton ferm, de pe acum foarte iritat:

„Prima care produce cea mai mare nemulțumire este poliția legionară, care, în dorința de a face bine, face numai rău.

Dv. v-ați ridicat în opinia publică din cauza indignării maselor, pentru că dv. erați tratați în mod arbitrar; erați loviți, schingiuiți pentru sentimentele dv. de buni români. Toate casele să se deschidă acum la bătaia omului îmbrăcat în verde!? Ofițeri care sunt urmăriți și arestați de dv. și de poliția legionară! Ofițerii spun: Generalul Antonescu a venit ca să ne pună sub ordinele legionarilor, ceea ce nu este în intenția noastră: nici a mea, nici a conducătorilor Mișcării.

Deci, încă o dată: nu faceți acte de inițiativă. [...] Justiția este aceea care trebuie să facă dreptatea într-un stat organizat și civilizat. Nu trebuie s-o facem fiecare din noi, căci atunci deschidem poarta arbitrariului prin care se strecoară toate relele unei administrații. [...] Nu vă amestecați în lucruri care nu vă privesc"[382].

În parte pentru a-și realiza propriile scopuri, în parte pentru a le da satisfacție legionarilor dornici să-și regleze conturile cu regimul regelui Carol II, Antonescu înființase deja, începând chiar din septembrie 1940, un număr impresionant de comisii de anchetă, subordonate Președinției Consiliului de Miniștri și Ministerului Justiției, a căror misiune era să cerceteze abuzurile comise în diferitele domenii de activitate „în ultimii zece ani" și, bineînțeles, să-i identifice nominal pe responsabili. Pe 23 noiembrie 1940, când Ministerul Justiției publică primul bilanț detaliat al activității lor, sunt menționate nu mai puțin de 12 astfel de comisii: Comisia specială de anchetă criminală (cea mai importantă din punctul de vedere al legionarilor, fiindcă ea trebuia să-i identifice și să-i trimită în fața justiției pe cei care se făcuseră vinovați de arestarea și uciderea Căpitanului și a altor membrii ai Mișcării), Comisia pentru revizuirea proceselor politice și sancționarea magistraților vinovați, Comisia specială pentru controlul fondurilor secrete și de ordine publică, Comisia pentru controlul fondurilor Frontului Renașterii Naționale, Partidului Națiunii și Serviciului Social, Comisia pentru controlul și administrarea Străjii Țării, Comisia pentru controlul fondurilor înzestrării armatei, Comisia pentru declararea și controlul averilor demnitarilor statului, Comisia pentru controlul acordării și întrebuințării devizelor la Banca Națională a României, Comisia de anchetă pentru portofoliul preluat de stat, Comisia pentru verificarea gestiunii și administrării Societății

Române de Radiodifuziune, Comisia pentru controlul concesiunilor și prospecțiunilor miniere și petrolifere, Comisia specială pentru cercetarea furniturilor de combustibil și furniturilor de material rulant pe ultimii zece ani și pentru cercetarea salarizării sub toate formele a membrilor Consiliului de Administrație și Direcțiunii Generale a Regiei Autonome CFR, Comisia pentru cercetarea gestiunii și administrațiunii secretariatului general al Palatului Regal.[383] Acestora li se mai adăuga cel puțin o altă comisie de același fel, care se ocupa de anchetarea cheltuirii fondurilor Primăriei Bucureștiului, tot pe ultimii zece ani, și un „serviciu special al anchetelor și denunțurilor" înființat în subordinea Președinției Consiliului de Miniștri.[384]

Din aceste comisii fac însă parte preponderent tehnicieni și experți care, chiar dacă unii dintre ei au simpatii legionare, sunt instruiți să acționeze respectând procedurile legale, deseori anevoioase și cronofage. Această plicticoasă idee de legalitate nu are cum să îi satisfacă pe legionarii înverșunați, aflați în căutarea unei justiții imediate. Din punctul lor de vedere, comisiile, înființate prin decret chiar de pe 15 septembrie 1940, nu fac altceva decât să tragă de timp. Nemulțumirea lor e cu atât mai mare cu cât unora dintre demnitarii anchetați, cum e Gheorghe Tătărescu, li se revocă în aceste zile măsura domiciliului forțat. În aceste condiții, legionarii nu se rețin de la a-și exprima public revolta față de activitatea comisiilor. Pe 13 octombrie 1940, ziarul *Buna Vestire*, condus de Grigore Manoilescu, ginerele profesorului Sextil Pușcariu și subordonatul acestuia la Institutul Cultural Român din Berlin, publică un articol virulent intitulat „Prea multă eleganță". Tot conținutul articolului e o declarație abia voalată a intenției Mișcării Legionare de a-i pedepsi pe cont propriu, ignorând cadrele justiției, pe foștii adversari politici. Mai mult, Manoilescu îl acuză direct pe Antonescu că îi „acoperă pe hoți" și „întinează moștenirea celor căzuți în prigoană"[385]. Vexat, Antonescu ordonă imediat suspendarea ziarului pentru cinci zile și trimiterea în judecată a autorului articolului pentru „îndemn la dezordine și ofensă adusă generalului"[386].

Cei mai fanatici dintre membrii Legiunii pornesc, imediat după abdicarea regelui, o vastă operațiune de identificare a locului în care fuseseră îngropați Corneliu Zelea Codreanu și ceilalți legionari uciși din ordinul lui Carol II. Știu deja că acest loc se află undeva în curtea închisorii Jilava și intenționează să deshumeze cadavrele și să le transfere osemintele în panteonul legionar de la Casa Verde. Dezvăluit încă din 10 septembrie, ca urmare a mărturiei unui legionar încarcerat atunci împreună cu ei, locul în care fuseseră îngropate pe ascuns rămășițele pământești ale Căpitanului face, în tot acest timp,

obiectul unor prospecții amănunțite. Pe 26 noiembrie 1940, cadavrul lui Zelea Codreanu și cele ale altor 13 legionari uciși în aceleași împrejurări sunt descoperite în sfârșit, sub un planșeu de beton, în incinta închisorii.[387] E anunțat Parchetul și sunt trimise utilaje speciale cu ajutorul cărora se va reuși a doua zi, pe 27 noiembrie, spargerea plăcii de beton și deshumarea efectivă a cadavrelor. Evenimentul, relatat pe larg în presă și ilustrat cu fotografii macabre de la locul descoperirii, produce o vie emoție printre legionari. El va constitui momentul declanșator al unui val de violențe îndreptate împotriva foștilor demnitari carliști și a altor personalități publice considerate complice la uciderea Căpitanului.

Represaliile începuseră, de fapt, mult mai devreme, încă din primele zile ale regimului național-legionar, primul vizat fiind fostul prefect carlist al poliției, Gavrilă Marinescu, arestat la graniță în timp ce încerca să părăsească țara. A fost închis la Jilava, unde i s-au alăturat în curând generalul Ioan Bengliu, fost inspector general al jandarmeriei și mulți alți polițiști și jandarmi implicați direct în arestarea și uciderea lui Corneliu Zelea Codreanu și a celorlalți legionari. Între timp, miniștrii și secretarii de stat din guvernele lui Carol II sunt chemați rând pe rând la audieri în fața comisiilor de anchetă, iar poliția legionară face percheziții la locuințele celor pe care îi bănuiește că ar fi francmasoni sau suspect de apropiați de legațiile Aliaților occidentali.

Printre victimele acestor percheziții se numără și soții Bibescu, ale căror legături cu lumea diplomatică occidentală sunt de notorietate, la fel ca și opiniile lor antinaziste. În dimineața zilei de 23 noiembrie, Martha se află la Mogoșoaia, iar soțul ei, Georges, de care era neoficial separată încă de la jumătatea anilor '30, e în apartamentul lui din strada Robert de Flers (actuala stradă Luca Stroici din București). Georges nu mai e președintele FAI și suferă, de vreo lună, de o boală misterioasă despre care încă nu știe că e cancer pulmonar. Nici Martha, nici Georges nu-și dau seama că acesta din urmă își trăiește ultimele luni, dar Martha începe de pe acum să bănuiască. Ceea ce nici măcar ea nu poate bănui este cât de profund i se va schimba viața în lunile și anii care urmează.

La 9 dimineața, unul dintre valeții de la Mogoșoaia o anunță pe Martha că în palat se află o echipă a poliției legionare, care intenționează să percheziționeze locul. E condusă de însuși Alexandru Ghica, prefectul poliției legionare, și e însoțită – din fericire, constată Martha – de câțiva oameni ai „vechii poliții", adică ai poliției oficiale, de stat.[388] Aceștia din urmă cunoșteau familia Bibescu și mai vizitaseră anterior Mogoșoaia cu alte prilejuri, mai pașnice. Eforturile lor de a

tempera zelul legionar nu se bucură însă de prea mult succes. Martha încearcă să afle de la Alexandru Ghica ce anume se căuta de fapt în casa ei, însă acesta refuză să-i spună. Scopul real al percheziției e, de fapt, acela de a obține dovezi că ea și soțul ei sunt francmasoni și, eventual, că transmit clandestin informații inamicilor occidentali ai Axei. Din fericire, nu se găsește nimic incriminator, însă legionarii nu se pot resemna cu atât. Îi confiscă Marthei toate manuscrisele, prețioasa ei corespondență cu personalități culturale din toată Europa și mai ales toate caietele în care își adunase documentația pentru ceea ce spera să fie marea operă a vieții ei, *Nimfa Europa*, o carte în care își propunea să retraseze istoria europeană a propriei familii din perioada fanariotă până în secolul XX. Martha e devastată de pierdere, chiar mai mult decât ar fi fost dacă legionarii o jefuiau de bijuterii sau de obiectele de artă care se găsesc din belșug la Mogoșoaia. În palat au loc scene dramatice. Camerista Marthei, Blanche Caniot, se luptă corp la corp cu legionarul care caută documente compromițătoare printre rochiile din garderoba Marthei. Îl amenință cu faptul că e cetățeană franceză, fără a realiza că asta o pune, de fapt, în pericol. Fiica soților Bibescu, Valentina, și secretara personală a Marthei, Martha Dumbrăveanu, sunt închise în camere separate și sunt interogate de legionari. Întregul personal de la Mogoșoaia e interogat, iar legionarii încearcă să-l intimideze în speranța că vor obține informații compromițătoare.

Pe când percheziția e încă în toi la Mogoșoaia, valetul lui Georges Bibescu vine în fugă s-o anunțe pe Martha că legionarii intraseră și în locuința din strada Robert de Flers, unde soțul ei zăcea bolnav la pat. Moarte de grijă, Martha și Valentina nu pot să părăsească însă Mogoșoaia decât la ora șase seara, când percheziția se încheie în sfârșit, iar legionarii pleacă cu camioanele în care încărcaseră toată arhiva Marthei. „Inexpugnabila fortăreață unde se baricadează sufletul meu a fost pângărită de brutele verzi", se lamentează Martha în jurnal.[389] Ajunse într-un suflet pe strada Robert de Flers, ea și Valentina se intersectează la intrare cu legionarii care scotociseră deja apartamentul, iar acum se întorc pentru a o căuta pe amanta lui Georges-Valentin Bibescu. Din fericire, femeia, o doctoriță bucureșteană pe nume Elena Leonte, nu e în acel moment în apartament.

La sfârșitul acestei zile tulburătoare, reflectând la ceea ce se întâmplase, Martha își dă seama că reprezentantul Germaniei la București, Fabricius, încercase să o avertizeze foarte voalat, cu câteva zile mai înainte, că ea și soțul ei sunt în primejdie, sugerându-i că ar fi trebuit să păstreze contactul cu Goering.

Pentru Martha urmează o înlănțuire de zile grele. Chiar a doua zi, pe 24 noiembrie, doctorii îi confirmă că boala lui Georges e fatală.

Speriată la gândul că legionarii l-ar putea aresta sau chiar asasina, îl internează la Spitalul Elias, în vreme ce ea începe un lung drum al Golgotei în încercarea de a-și recupera manuscrisele. Soția ministrului legionar de externe, Mihail Sturdza, Zoe, născută Lahovary, e o verișoară a Marthei, dar vizita pe care i-o face n-o ajută câtuși de puțin. Dimpotrivă, o găsește plină de ură la adresa „prigonitorilor" legionarilor și amenințând că ea și celelalte soții de legionari au convins-o pe Maria Antonescu, soția generalului, „pentru a da un imbold mai viguros măsurilor în curs"[390]. Martha o ia ca pe o nouă amenințare și pleacă indignată. Va reuși să-și recupereze manuscrisele abia după rebeliunea legionară, însă camioanele care i le aduc înapoi o găsesc de această dată la spitalul Elias, veghindu-și soțul muribund.

La sfârșitul lui noiembrie 1940, sarabanda violențelor legionare ajunge la apogeu. Imediat după descoperirea osemintelor lui Corneliu Zelea Codreanu în curtea închisorii Jilava, în noaptea de 26 spre 27 noiembrie, la ora 1:20, un comando de aproximativ 20 de legionari pătrunde în celulele în care erau deținuți foștii demnitari carliști, foștii comandanți ai poliției, jandarmeriei și SSI, foștii ofițeri și subofițeri implicați în arestarea legionarilor și procedează la împușcarea sistematică a acestora. E un adevărat masacru: sunt împușcate 64 de persoane, printre care se află generalul Gheorghe Argeșanu (fost prim-ministru pentru doar câteva zile, în septembrie 1939, dar care, succedându-i lui Armand Călinescu, asasinat de legionari, contribuise direct la executarea ucigașilor acestuia), Virgil Iamandi, fostul ministru al justiției, Gavrilă Marinescu, fost ministru de interne și prefect al Poliției Capitalei, generalul Ioan Bengliu și colonelul Ștefan Gherovici, ambii foști comandanți ai jandarmeriei, Mihail Moruzov, fost director al Serviciului Român de Informații și un adjunct al acestuia, subdirectorul SSI Nicolae Ștefănescu. Pe lângă cei șapte oficiali, mai sunt împușcați în același context ofițerii și subofițerii de poliție și jandarmerie aflați în acel moment în celulele închisorii Jilava și anchetați pentru implicarea lor în arestarea și executarea legionarilor din timpul regimului lui Carol II. Condus de colonelul Ștefan Zăvoianu, prefectul legionar al Poliției Capitalei, și de Dumitru Grozea, șeful Corpului Muncitoresc Legionar, comandoul de legionari are grijă să se asigure că nici unul dintre cei împușcați nu scapă cu viață: mitraliate în grup de la intrarea în celule, toate victimele primesc ulterior și câte un glonț în cap. Așa cum se va constata ulterior, dintre cei împușcați, șase persoane, agenți de poliție, erau deținute fără mandat, după ce fuseseră în prealabil arestate ilegal de către legionari. Iar una dintre victime, jandarmul rural Petre Tudor, fusese arestată inițial din greșeală, din cauza potrivirii de nume cu persoana pe care o

căutau de fapt legionarii, însă aceștia refuzaseră, în zilele premergătoare masacrului, să se supună dispoziției Parchetului de a lua act de eroare și de a-l pune pe deținut în libertate.[391] Alți cinci comisari de poliție, deținuți la Prefectura Poliției Capitalei, sunt împușcați în aceeași noapte, însă unul dintre ei, Ionel Dumitrescu, deși grav rănit, reușește să scape cu viață.[392] Și la Jilava există un supraviețuitor, un plutonier de jandarmi care, cel mai probabil, apucase să se ascundă după primele rafale de mitralieră.

Paza închisorii Jilava e asigurată la dublu, de legionari și de militari. Legionarii organizează însă, în aceste zile, gărzi speciale la închisoare, justificate prin interesul lor de a urmări lucrările de identificare a mormântului lui Corneliu Zelea Codreanu. Această situație confuză, complicată și de agitația creată de găsirea, în aceeași zi, a gropii comune în care se aflau osemintele legionarilor – și probabil și de teama soldaților din pichetul de pază de a-i înfrunta direct pe legionarii înarmați –, a făcut ca pătrunderea asasinilor în închisoare și uciderea deținuților să nu dureze decât aproximativ 30 de minute. Soldații de gardă își alertează însă imediat superiorii, iar aceștia transmit „la toate autoritățile" informația că la Jilava se petrec lucruri îngrozitoare.[393] Numai că la ora 3:30 dimineața, atunci când telefonistul închisorii Jilava termină de transmis notele telefonice către autorități, masacrul se încheiase deja de două ore fără ca militarii din corpul de pază să fi făcut vreo tentativă serioasă de a-l opri. S-au mulțumit doar ca, după retragerea legionarilor înarmați, să pătrundă în celule și să constate ce se întâmplase.

În dimineața aceleiași zile, Ion Antonescu, care are mai multe informații despre intenția legionarilor de a continua seria asasinatelor, are o convorbire cu Horia Sima. Antonescu e furios, îi acuză pe legionari că aruncă țara în haos și îi pune în vedere lui Sima – care invocă starea de mare emoție provocată „băieților" de descoperirea mormântului Căpitanului – să plece de la conducerea Mișcării dacă nu e în stare s-o controleze.[394] Se pare că Antonescu reușește să-l sperie și că palida încercare a liderului legionar de a se implica în oprirea masacrului are ca efect salvarea vieții câtorva demnitari, așa cum deducem din relatarea unui alt protagonist al evenimentelor, nimeni altul decât conu' Costică Argetoianu.[395]

Deși se declara convins, cu aceeași prefăcută inocență, că Garda nu are de ce să-i poarte pică tocmai lui, „care fusesem simpatizantul ei și care făcusem ce făcusem sub vechiul regim ca să ocrotesc Mișcarea"[396], Argetoianu își luase totuși din timp niște măsuri de precauție: îi închiriase casa de vizavi unui cunoscut, Gheorghe Alimănescu, cu gândul că, în cazul în care ar fi direct amenințat, acesta va interveni

să îl apere. Prilejul se ivește chiar în dimineața de 27 noiembrie, când, la ora 9, Argetoianu e anunțat de secretarul său că doi legionari se află la ușă și insistă să intre în casă. Prudent, Argetoianu îi lasă să intre, dar refuză să plece singur cu ei spre Prefectura Poliției, unde, așa cum pretind, legionarii ar fi avut misiunea să-i protejeze viața. Familia înțelege imediat ce se întâmplă, iar soția fostului demnitar, Valentina, îl alertează pe locotenent-colonelul Alexandru Rioșianu, subsecretar de stat la interne, un ofițer care nu îi simpatizează pe gardiști, unul dintre oamenii de încredere ai lui Ion Antonescu.

Urcat în mașina proprie, cu legionarii, cu secretarul său la volan și cu Alimănescu alături, conu' Costică are inițial intenția să meargă la Ministerul de Interne, nu la Prefectura Poliției, dar descoperă că atitudinea celor doi legionari, până atunci foarte prietenoși, se schimbă brusc: aceștia îl amenință cu pistoalele și-i cer șoferului să se îndrepte spre prefectură. Ajuns acolo, surprizele șocante încep să se țină lanț. E închis într-o cameră în care, rând pe rând, sunt aduse și alte somități ale fostului regim: Gheorghe Tătărescu, Ion Gigurtu, Mihail Ghelmegeanu, generalul Constantin Ilasievici, fost mareșal al Curții Regale, doctorul Nicolae Marinescu, fost ministru al Sănătății, și fratele acestuia, colonelul Victor Marinescu. În următoarea jumătate de oră situația rămâne încordată. Cei reținuți, cu toții palizi de spaimă, cer să fie duși în fața prefectului Zăvoianu. Escortați de un angajat al Ministerului de Interne – semn că Rioșianu își mobilizase deja oamenii pentru a preveni un al doilea masacru –, Argetoianu și ceilalți demnitari sunt conduși în biroul lui Zăvoianu, dar, spre marea lor uimire, acolo nu-i așteaptă prefectul, ci însuși Horia Sima, „într-o stare de extremă tensiune nervoasă"[397]. Sima îi lasă imediat să plece pe Ilasievici și pe Gigurtu și, după o discuție animată cu Zăvoianu, apărut între timp în birou, le promite celorlalți că vor fi eliberați curând, dar cu condiția de a părăsi țara. Adevăratul lor noroc poartă însă chipul lui Rioșianu, care ajunge la prefectură chiar la sfârșitul discuției cu Sima și îi transportă de urgență pe cei cinci demnitari rămași către sediul Ministerului de Interne. Aici îi baricadează într-o cameră încuiată, sub paza unui chestor de poliție și cu consemnul de a nu deschide la nimeni. Planul său inițial este de a-i scoate chiar în aceeași seară din țară, singura modalitate de a-i feri pe termen lung de legionari. Lucrurile se înlănțuie însă, iar cei cinci, care habar n-au ce se întâmplă în exterior, rămân în sediul ministerului nu mai puțin de șase zile, timp în care, în prima noapte, sunt asediați de legionarii care încearcă să pătrundă cu forța în cameră pentru a-i împușca. La capătul acestei experiențe înspăimântătoare, conu' Costică e atât de zguduit, încât, vreme de o lună, nici măcar nu mai e în stare să scrie

ceva în jurnal. Se simte „tâmpit" de îndrăzneala legionarilor, care intraseră cu forța chiar și în sediul Ministerului de Interne, și de absurditatea întregii situații.[398] Abia după ce ajunge acasă și află în ce împrejurări fuseseră uciși, în aceeași noapte în care el era asediat de legionari în sediul Ministerului de Interne, Nicolae Iorga și Virgil Madgearu, își dă seama totuși că a fost, încă o dată, un om norocos.

La ora 14:30, tot în ziua de 27 noiembrie, Iuliu Maniu e sunat acasă de soția lui Virgil Madgearu, vicepreședintele PNȚ și profesorul sever pe care îl detestă studenții legionari. Doamna Madgearu îl anunță pe Maniu că, în jurul orei 14, Madgearu fusese ridicat de acasă de un grup de șase legionari și urcat într-o mașină al cărei număr fusese reținut de bibliotecara-șefă a Academiei Comerciale, una dintre colaboratoarele sale apropiate. Când doamna Madgearu le ceruse să se legitimeze, doi dintre legionari îi arătaseră un carnet de student și o legitimație emisă de Poliția Legionară, de pe care ea reușise să rețină un nume: Da(t)cu. Însoțit de secretarul său, Corneliu Coposu, Maniu pleacă imediat spre locuința lui Madgearu, de unde sună personal la Prefectura Poliției Capitalei și încearcă să obțină o convorbire cu Zăvoianu. Nu reușește, dar află de la cel care îi răspunde la telefon că prefectura nu trimisese nici o echipă de poliție legionară care să îl ridice pe Virgil Madgearu. Îl trimite pe Coposu la Ministerul de Interne, unde acesta îi comunică lui Rioșianu numărul mașinii în care fusese urcat profesorul și află că automobilul era înregistrat în proprietatea Institutului Național al Cooperației (INCOOP). Confuzia e totală și tot ce mai poate face Rioșianu este să ordone urmărirea și găsirea mașinii.[399] Pentru Madgearu e însă prea târziu: cei șase legionari angajați ai INCOOP, care hotărâseră cu de la ei putere să regleze conturile cu profesorul, îl aduc mai întâi la Jilava, unde legionarul aflat în tură le spune că noile ordine îi interzic să-l primească și că n-au decât să facă ce știu cu el.[400] Cei șase îl duc atunci la un sediu al Mișcării aflat pe Calea Griviței, unde îl supun „judecății legionare" și hotărăsc să-l execute. După aproximativ o oră, trupul ciuruit de gloanțe e găsit de un pădurar în pădurea Snagov, „la locul numit Coada Lungă"[401]. Câțiva braconieri aflați în zonă auziseră împușcăturile și se intersectaseră cu echipa de asasini, însă aceștia le spuseseră că s-au distrat împușcând ciori.

Pe lista neagră a dușmanilor Legiunii, Nicolae Iorga își câștigase, în 1937, un loc de frunte: el a fost autorul scrisorii de denunț care a stat la baza inculpării și ulterior a condamnării lui Corneliu Zelea Codreanu. Și tot el, potrivit zvonurilor intens vehiculate printre legionari, s-a dus, în septembrie 1939, la locul în care fuseseră expuse cadavrele

asasinilor lui Armand Călinescu pentru a lovi cu piciorul trupurile celor executați.

În ultimele sale zile de viață, jurnalul lui Iorga e plin de consemnări oripilate despre violențele comise de legionari. Pe 21 septembrie, de pildă, notează:

„Cineva din poliție îmi spune că nu mai există nici o ordine. Polițiștii sunt insultați în birourile lor și șefii lor se ascund, noaptea, când într-o casă, când în alta. [...]

M-am gândit să opresc ziarul meu [...], să nu mai fac curs în anul acesta și să cer guvernului a declara limpede dacă, susținând atacurile unei prese infame contra mea, nu crede mai bine să deschidă o acțiune publică"[402].

Și totuși, Iorga nu e nici măcar pentru legionari un inamic ușor de coborât de pe piedestal. El e o adevărată instituție națională: cel mai faimos istoric român, marele propagandist al cauzei naționale, profesorul copiilor regali și modelul de naționalism al unei întregi generații din care fac parte inclusiv membrii Mișcării Legionare. E privit cu respect și în afara României, e invitat să conferențieze la Paris, la Roma și chiar și în Statele Unite, e întemeietorul Școlii Române de la Veneția și al Institutului de Istorie Universală din București, care astăzi îi poartă numele. Și, de asemenea, în ziarul său, *Neamul românesc*, retorica naționalistă a articolelor publicate de el are, la fel ca aceea legionară, puternice accente xenofobe și antisemite. Între Iorga și legionari nu există, deci, incompatibilități ideologice majore. Dar, așa cum profetic remarcase Gala Galaction, temperamentul lui invidios și necontrolat e cel care îi semnează condamnarea: legionarii îi vor capul pentru a răzbuna rolul pe care l-a jucat în condamnarea și uciderea lui Corneliu Zelea Codreanu. I-l vor cu atât mai mult cu cât, până la un punct, îl priviseră cu respect și îl consideraseră unul dintre părinții lor spirituali, iar acum, după ce l-au văzut transformându-se în acuzator al Mișcării, îl consideră un trădător. E un amănunt care nu are cum să-i scape lui Iorga, dar probabil că nici el, nici toți ceilalți români și nici Antonescu însuși nu vor să creadă totuși că asasinii legionari ar îndrăzni să se atingă de adevăratul simbol național pe care îl încarnează.

Și totuși, odată dezlănțuite, instinctele criminale ale legionarilor par imposibil de oprit. În dimineața zilei de 27 noiembrie, un comando de legionari – se pare că aceeași echipă care îl ridicase și pe Virgil Madgearu – îl caută pe Nicolae Iorga la Institutul de Istorie Universală din București, unde află de la fiul lui, Valentin, că profesorul e plecat din oraș. Veniți a doua oară, în jurul prânzului, legionarii perchiziționează sediul institutului pentru a se asigura că nu fuseseră

minți.[403] Abia la 5:30 după-amiază ajunge echipa de legionari la vila lui Iorga de la Sinaia, unde îi spun Ecaterinei, soția istoricului, că au venit să-l conducă pe acesta la București „pentru un interogatoriu". La fel ca Madgearu, Iorga nu opune nici o rezistență și pleacă de bunăvoie cu ei. La plecare, unul dintre legionari, Ștefan Iacobuță, își uită pălăria în casă și o roagă pe Ecaterina Iorga să i-o aducă.[404] După plecarea lor, Ecaterina Iorga sună la București, la fiul ei Mircea, căruia îi cere să îl alerteze pe Ion Antonescu. Însă acesta nu poate fi găsit, așa că Mircea Iorga reușește să vorbească doar cu ministrul de interne, generalul Petrovicescu, care „i-a răspuns că va lua măsurile necesare"[405].

Nu se știe foarte bine ce s-a petrecut după aceea între Iorga și torționarii săi. La ancheta ulterioară, au existat mărturii că, înainte de a fi împușcat, a fost dus la Teișani, în casa unui oarecare Victor Enăchescu, unde a fost supus și el, ca și Madgearu, „judecății legionare". Și tot la anchetă s-a stabilit că „toți asasinii lui Madgearu au participat și la asasinarea lui Iorga"[406]. De prins a fost prins însă unul singur, Ștefan Cojocaru, care a fost audiat la începutul anului 1941 și eliberat din lipsă de dovezi. Ceilalți – ascunși, se pare, după asasinat în vila Elenei Lupescu de la Sinaia, unde s-au întâlnit și cu Horia Sima – au fugit ulterior în Germania, unde li s-a alăturat după eliberare și Ștefan Cojocaru.[407]

Cadavrul lui Nicolae Iorga a fost găsit de gardianul public Petre Zamfir pe 28 noiembrie, la ora 7 dimineața, în pădurea Strejnic, în apropiere de Ploiești. Potrivit mărturiei unuia dintre jandarmii locali, care a ajuns printre primii la fața locului, „avea o rană în regiunea orbitei stângi, produsă prin armă de foc, iar în regiunea pectorală dreaptă, prin palton, se cunoșteau găurile mai multor proiectile de armă de foc". Anchetatorii care au cercetat zona au găsit în apropierea cadavrului nouă gloanțe de trei calibre diferite.[408]

În zilele următoare, presa românească nu publică nici o știre referitoare la uciderea celor 64 de deținuți de la Jilava, însă moartea unor personalități de talia lui Iorga și Madgearu e imposibil de ascuns. Poate că nu mulți români îi compătimesc pe demnitarii și polițaii vechiului regim, care, atunci când se aflau la putere, nu fuseseră deloc niște sfinți, însă uciderea unor intelectuali cunoscuți și respectați, așa cum sunt Iorga și Madgearu, oripilează pe toată lumea. Mai ales asasinarea brutală a lui Iorga, omul pe care toți românii îl identificau cu lupta pentru cauza României Mari, îi determină pe cei mai mulți dintre cei care încă mai aveau speranțe în intențiile „purificatoare" ale legionarilor să se îndepărteze dezgustați de ei.

În ziarele de sâmbătă, 30 noiembrie 1940, Președinția Consiliului de Miniștri dă publicității un comunicat sec:

„În ziua de 26 noiembrie a.c., fostul ministru Virgil Madgearu a fost ridicat de către necunoscuți de la locuința sa. La ora 15 și jumătate corpul său a fost găsit neînsuflețit în pădurea Snagov, purtând urme de gloanțe de revolver. În seara zilei de 27 noiembrie a.c., profesorul Nicolae Iorga a fost ridicat de către necunoscuți de la locuința sa de la Sinaia. Măsurile grabnice, luate pentru aflarea și eliberarea fostului prim-ministru, au rămas fără rezultat. În dimineața zilei de 28 noiembrie a.c., Legiunea de jandarmi Prahova a găsit corpul neînsuflețit al profesorului Nicolae Iorga în comuna Strejnic (jud. Prahova), străpuns de 6 gloanțe de revolver. Guvernul este în căutarea vinovaților, cărora li se vor aplica severe sancțiuni, potrivit legilor în vigoare“[409].

În spatele acestei aparente răceli se poartă discuții aprinse între Sima și Antonescu, Ecourile lor se pot deduce însă doar foarte vag de către românii de rând, din măsurile administrative anunțate la fel de sec în ziare. În aceeași zi în care se dă publicității comunicatul Președinției Consiliului de Miniștri e anunțată și numirea în funcția de prefect al Poliției Capitalei a legionarului Radu Mironovici, fără a se preciza însă motivele pentru care fusese destituit Ștefan Zăvoianu. Iar Horia Sima publică, la rândul lui, un apel la „ordine și disciplină“ adresat legionarilor, anunțând că Mișcarea își „reînnoiește legământul de totală credință“ față de Antonescu și că „de azi înainte orice abatere de pe dreapta linie legionară a legionarilor izolați sau a formațiunilor de orice natură, linie care va fi fixată de Conducătorul Statului și de Comandantul Mișcării Legionare, va fi sancționată fără cruțare și conform cu legile speciale care se vor face în aceasta privință, pentru asigurarea libertății, proprietății, inviolabilității domiciliului și ordinii“.

Câteva zile mai târziu, ziarele anunță introducerea pedepsei cu moartea pentru cei care jefuiesc sau încalcă inviolabilitatea domiciliului, iar pe 30 noiembrie poliția legionară e oficial desființată. La Ploiești, unde poliția legionară se dovedise, în perioada 15–28 noiembrie, de o brutalitate extremă, arestând nu mai puțin de 58 de evrei din oraș sub pretextul că erau comuniști, această desființare se produce chiar cu o zi mai repede, pe 29 noiembrie. Însă imediat ce sunt anunțați despre dizolvare, polițiștii legionari ucid, în același mod în care fuseseră uciși Iorga și Madgearu, cinci persoane din rândul celor arestați.[410] În orice caz, indiferentă la situația ei oficială, poliția legionară continuă să funcționeze neoficial și se va dovedi chiar foarte prezentă în zilele Rebeliunii.

Deși reacțiile publice la masacrele comise de legionari sunt atent cenzurate, iar presei nu i se permite să comenteze nimic, lumea românească află destul de repede, prin clasica circulație a zvonurilor, ce se întâmplase de fapt la Jilava și în pădurile Snagov și Strejnic. Se știe, spre

exemplu, că Antonescu promisese pedepsirea criminalilor și că ordonase arestarea și judecarea legionarilor care participaseră la crime.

Și totuși, ziarele nu primesc acceptul de a publica nici un necrolog al celor uciși, nici măcar în chip de anunț mortuar dat de familii, nici măcar pentru Nicolae Iorga. Trupul neînsuflețit al istoricului e depus la capela cimitirului Bellu, alături de cel al lui Virgil Madgearu. Ambii au parte de o înmormântare mai mult decât discretă, la care doar câteva persoane îndrăznesc să asiste. Consemnul din partea autorităților e ca înmormântarea să se facă „fără coroane și discursuri, participând numai familia"[411]. La ședința Academiei din 28 noiembrie se decide că reprezentanții acesteia vor participa, în pofida consemnului, la funeralii, însă, în realitate, puțini dintre ei vor îndrăzni să se arate, de teamă că ar putea fi luați la ochi de legionari.[412] La Universitatea din București, unde P.P. Panaitescu permite totuși să fie arborat steagul negru, iar decanul Alexandru Marcu anunță că va asista la funeralii, însemnele de doliu nu rezistă decât câteva ore, fiind apoi smulse de studenții legionari.[413] Înregistrând cu tristețe spectacolul funebru de la Bellu, Pericle Martinescu îl descrie astfel:

„Nici urmă de oficialitate – nici poliție, nici jandarmi, nimic, ca și cum evenimentul n-ar fi fost înregistrat nicăieri și trebuia să se petreacă în cel mai desăvârșit anonimat. Trupurile decedaților erau acoperite cu flori, fiindcă unii veneau cu buchete și le depuneau în sicriu sau alături, pe masa îmbrăcată în negru. Nici o coroană, nici un prieten care să facă de veghe – gol, tăcere la moartea acestor oameni care ar fi trebuit să fie conduși la locul de veci de cortegii nesfârșite formate din colegi, admiratori, foști elevi, ce s-ar putea număra cu miile. Iorga, cel puțin, era unul despre care nimeni n-ar putea să spună că n-ar fi meritat funeralii naționale. Și, acum, ce funeralii!...

Azi după-masă au fost înmormântați. Nu m-am mai dus, fiindcă Ion, când i-am spus la telefon că am fost la cimitir, m-a luat la rost pentru asemenea curiozitate nechibzuită și m-a sfătuit «să nu mai dau pe acolo dacă vreau să-mi păstrez capul pe umeri»"[414].

Pe 3 decembrie 1940, la Facultatea de Litere din Iași, profesorul Octav Botez face un act de curaj: la cursul său de istoria literaturii române decide să evoce în fața studenților – printre care se aflau foarte mulți legionari – personalitatea lui Nicolae Iorga. „Sunt oameni care pot fi înlăturați din viață, însă nu din patrimoniul spiritual al unei națiuni", îndrăznește profesorul să spună cu voce tare în fața amfiteatrului plin cu studenți. E momentul în care legionarul basarabean Eugen Coșeriu – viitorul mare lingvist european – îl întrerupe și îi amintește că, dacă vrea să țină o conferință despre Iorga, nu o poate face decât cu aprobarea rectorului, iar atunci când profesorul îl întreabă cine i-a dat autorizație să vorbească astfel, Coșeriu răspunde că „execută un

Franklin Mott Gunther, ambasadorul Statelor Unite, depune o coroană de flori la Mormântul Eroului Necunoscut. În costum de infirmieră a Crucii Roșii, prințesa Alexandrina Cantacuzino, președinta Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române.

Ion Antonescu și Adolf Hitler la ceremonia de aderare a României la Pactul Tripartit (Berlin 23 nov. 1940).

Funeraliile lui Codreanu și ale celorlalți fruntași legionari (București, 30 nov. 1940).

Trupe blindate din cadrul Misiunii Militare Germane defilând în București la 23 nov. 1940, data aderării României la Pactul Tripartit.

ordin" al președintelui Centrului Studențesc Legionar, aflat și el în sală. Toți legionarii prezenți încep să strige: „Comunistule, masonule, ai să fii dat afară din universitate!" Botez e susținut de doar câțiva studenți care nu au simpatii legionare, dar, în fața numărului copleșitor de legionari, se vede obligat să-și întrerupă cursul. Nici unul dintre ceilalți profesori nu se solidarizează cu el. E perioada în care personalul universitar e supus verificărilor Comisiei de revizuire, iar solidarizarea într-o astfel de situație riscă să aibă costuri personale foarte mari. De altfel, confirmarea pentru cei care se tem de consecințe nu întârzie să vină: pe 7 ianuarie 1941, Comisia de revizuire care activează la Universitatea din Iași decide pensionarea forțată a profesorului Octav Botez.[415]

În atmosfera suprasaturată de zvonuri înfricoșătoare, lumea românească mai are acum și un alt motiv de îngrijorare: aparenta – și inexplicabila – incapacitate a organelor de anchetă de a-i prinde și chiar de a-i identifica cu exactitate pe cei care participaseră la uciderea lui Iorga și Madgearu are un aer suspect. Indignat de situație, Maniu îl avertizează pe Antonescu că, în cazul în care autoritățile nu îi pedepsesc pe asasinii lui Madgearu, „noi ne vom face singuri dreptate"[416]. De altfel, național-țărăniștii îl consideră pe Ion Antonescu principalul responsabil pentru crimele legionarilor. În discuțiile dintre liderii partidului, care redactează cu această ocazie textul unui memoriu de protest, Maniu e de acord cu propunerea lui Nicolae Lupu – cu care, altfel, nu era în cele mai bune relații – de a se adresa direct regelui, iar nu generalului, pentru că „statul legionar și punerea atâtor haimanale în posturi de conducere este opera lui. El poartă răspunderea în fața țării..."[417].

Într-o privință, Maniu nu se înșală deloc: crimele comise de legionari pe 26–27 noiembrie 1940 au șubrezit baza de popularitate a generalului Antonescu, inclusiv în rândurile armatei. Iar faptul că reacția oficială la prinderea asasinilor lui Iorga și Madgearu nu e destul de fermă pentru a preveni fuga acestora în Germania reprezintă pentru toată lumea o bilă neagră la pasivul politic al lui Ion Antonescu. Către sfârșitul anului, prin București începe să circule un manifest anonim, datat 10 decembrie 1940, în care, folosindu-se o retorică foarte asemănătoare cu aceea a generalului însuși, se spune:

„Țara nu va uita niciodată că atunci când toată lumea se aștepta la o intervenție energică din partea lui pentru a restabili ordinea, își afișa complicitatea, participând la procesiuni și sărbătoriri ce sfidau bunul-simț"[418].

Și, într-adevăr, atitudinea lui Antonescu e, prin forța lucrurilor, foarte ambiguă în această perioadă. Pe de-o parte, potrivit unor mărturii indirecte, el îi amenință pe legionari, în ședința Consiliului de Miniștri pe care o convoacă chiar în dimineața zilei de 27 noiembrie, imediat după ce află de crimele de la Jilava și înainte de a se răspândi vestea asasinării lui Iorga și Madgearu: „Eu nu pot tolera astfel de crime ordinare, faceți ce poftiți, eu mă retrag“[419]. Pe de altă parte, după asigurările date de Horia Sima și de ceilalți miniștri legionari că nu au știut nimic despre planurile de asasinat și că se desolidarizează de ele, e de acord ca Nicolae Mareș, ministrul agriculturii și domeniilor, să trateze cu Sima pentru ca acesta să decidă dacă legionarii mai vor sau nu să accepte autoritatea sa. Comunicatul Președinției Consiliului de Miniștri și comunicatul lui Sima de „reînnoire a jurămintelor de credință“ față de Antonescu sunt ambele rezultatul acestei atmosfere încordate de după ședința Consiliului de Miniștri din 27 noiembrie.

Asasinii demnitarilor deținuți la Jilava sunt imediat arestați și aduși în fața justiției – care, după un proces prelungit până în vara lui 1941, îi condamnă la pedepse severe –, însă cei care reușiseră să se refugieze în Germania nu ajung, în realitate, să dea niciodată socoteală pentru faptele lor. Dintre condamnații la moarte, șase sunt executați pe 22 iulie 1941. Printre aceștia se află Ștefan Zăvoianu, dar nu și Traian Boeru sau Tudor Datcu, considerați principalii responsabili de asasinarea lui Iorga și Madgearu: cei doi sunt condamnați în contumacie, la fel ca Dumitru Grozea, șeful Corpului Muncitoresc Legionar.[420] La Berlin, acești legionari care participaseră la asasinate sunt tratați de camarazii lor ca niște adevărați eroi, chiar dacă, în țară și ulterior în exil, Horia Sima și ceilalți lideri ai Mișcării se dezic vehement de orice responsabilitate, mai ales în privința uciderii lui Nicolae Iorga. Problema responsabilităților personale pentru cele două crime rămâne, de fapt, ambiguă pentru totdeauna. În 1961, după ce Boeru și Sima, aflați în continuare în exil, intră în conflict, Boeru îl amenință pe Sima că „știe cine a dat ordinul de asasinare“, sugerând că Sima însuși se aflase la originea lui, dar, în cele din urmă, un „tribunal de onoare“ legionar, convocat tot în exil și tot la cererea lui Boeru, conchide pur și simplu că asasinarea lui Iorga „s-a încadrat într-un plan general“ urmărit de Mișcarea Legionară în 1940[421].

În ce-l privește, Antonescu nu poate nega cu totul în fața opiniei publice că asasinarea demnitarilor carliști, aflați în cercetarea Comisiei speciale de anchetă criminală subordonată Ministerului Justiției, servește și intereselor sale. Omorându-i, legionarii îl scutiseră, în fond, de obligația de a gira el însuși condamnarea lor.[422] Dar nu acesta este cel mai mare obstacol din calea lui, ci faptul că alianța sa politică cu legionarii e susținută de Germania nazistă. Generalul nu este deci,

deocamdată, în poziția de a se dezice complet de ei înainte de a obține acordul germanilor pentru înlăturarea Legiunii din conducerea statului. Misiunea Militară Germană, condusă de generalul Erik Hansen, fusese primită cu onoruri la București pe 14 octombrie 1940. Bucureștenii îi văzuseră pe militarii naziști defilând în lungi coloane pe străzile orașului, depunând coroane de flori la Monumentul Ostașului Necunoscut, iar Președinția Consiliului de Miniștri dăduse un banchet în onoarea comandaților germani ai Misiunii, ocazie cu care însuși Antonescu le mulțumise pentru prezența lor în România, „la chemarea guvernului român, expresie hotărâtă a unei colaborări realiste și rodnice"[423].

Pe 30 noiembrie, când are loc, cu mare pompă religioasă, reînhumarea osemintelor lui Codreanu și ale celorlalți legionari găsiți în groapa comună de la Jilava, la ceremonie e prezentă și o numeroasă delegație germană, din care face parte gauleiterul Baldur von Schirach, conducătorul tineretului nazist și prieten bun al liderilor legionari de la București.[424] Antonescu e și el de față pentru a-și prezenta omagiile la catafalcul Căpitanului, iar ziarele, care nu au voie să publice necrologurile celor uciși de legionari, sunt pline de evocări ditirambice ale „martirilor" Legiunii. Printre invitați se află, de altfel, și Liviu Rebreanu, după ce, cu o zi mai înainte, el și alți câțiva academicieni fuseseră la înmormântarea lui Iorga și Madgearu. Solemnitatea, notează el în jurnal, referindu-se la înmormântarea Căpitanului, e „într-adevăr impresionantă"[425].

Bombardați din toate părțile de știri despre parastasele legionare, terorizați de zvonurile despre masacrele comise de aceștia în toate colțurile țării, e greu de crezut că românii mai reușesc să și râdă. Și mai ales să râdă, oricât de subtil, tocmai de cultul morbid al moaștelor „martirilor" Mișcării. Și totuși, în același număr din *Universul* în care se relatează pe larg ceremonia reînhumării rămășițelor pământești ale Căpitanului, găsim, la doar o pagină distanță, reclama unui spectacol al cărui protagonist e celebrul actor Constantin Tănase, fondatorul și patronul trupei de revistă „Cărăbuș". E anunțat turneul trupei prin țară cu spectacolul *Curaj, Tănase!*. În distribuție, sunt asigurați cititorii, se află însuși „Tănase (în carne și oase)". Poanta, scăpată se pare de vigilența cenzorului, nu le scapă și spectatorilor, care se înghesuie la toate spectacolele trupei „Cărăbuș"[426]. De notat și că, în condițiile în care actorii evrei sunt interzișii prin lege în toate teatrele românești, același Tănase – care, în materie de curaj, stă mult mai bine decât majoritatea contemporanilor săi – încă mai lucrează, deși clandestin, cu Nicolae Stroe, jumătatea faimosului cuplu de comici Stroe și Vasilache. Stroe nu mai poate apărea pe scenă, însă Tănase îl plătește la negru ca textier și, ocazional, ca regizor.

A doua zi după reînhumarea lui Codreanu, pe 1 decembrie, Antonescu și Horia Sima se afișează împreună la o adunare organizată la Alba Iulia, în amintirea anului 1918 și a realizării României Mari. Acum, când 1 decembrie a devenit „ziua durerii Neamului", cei doi vorbesc la unison despre „biruința ce va veni". Antonescu nu omite să menționeze succesul de politică externă reprezentat de recenta aderiune a României la Axă:

„Am găsit înțelegere. România nu mai este detestată. România nu mai este singură. Aveți încredere. Aveți răbdare. Nu pot astăzi să vorbesc mai mult. Sunt soldat și om politic și trebuie să tac. Toți trebuie să înțelegeți că nu poate fi refăcut în două luni ceea ce am sfărâmat în 20 de ani. România nu se reclădește cu vorbe, ci cu muncă, cu răbdare și cu perseverență"[427].

Sima și Antonescu dau astfel impresia că s-au împăcat și că intenționează să meargă mai departe în aceeași formulă de alianță politică. Imaginea din exterior e însă înșelătoare. Antonescu a înțeles, după 27 noiembrie, că nu poate continua să guverneze alături de legionari, iar legionarii simt și ei că nu mai pot avea încredere în el. Fiecare parte tatonează terenul și pândește momentul potrivit pentru a încerca să se descotorosească de cealaltă. Pe 13 decembrie, Antonescu află că reprezentantul Germaniei la București, Wilhelm Fabricius, un diplomat de carieră care i se arătase favorabil și care nu-i agrea neapărat pe legionari, a fost înlocuit cu baronul Manfred von Killinger, ambasadorul german de la Bratislava, un nazist convins și un adept al „soluției finale" în problema evreilor. Ministrul legionar de externe, Mihail (Lucă) Sturdza, un personaj fanfaron și zgomotos, lipsit de calități diplomatice și detestat de majoritatea diplomaților români, face imprudența să se laude în fața generalului că această schimbare i se datorează și că el a fost cel care, fără a se consulta cu Antonescu, i-o sugerase lui Hitler pe 23 noiembrie, în timpul vizitei delegației române la Berlin. Vexat de noua dovadă de insubordonare, dar mai ales îngrijorat că legionarii ar fi putut puncta astfel o victorie în competiția pentru conducerea statului, Antonescu îl demite imediat pe Sturdza.[428]

Anul 1940 se sfârșește în această atmosferă tensionată, în care aproape nimeni nu mai crede în posibilitatea păcii și, mai ales, nimeni nu știe încă în ce fel va arăta viitorul României micșorate: cu Antonescu, sau cu legionarii? „Toată lumea e grăbită să sfârșească acest an de pomină", scrie Emil Dorian în jurnal. „[...] Se așteaptă, se așteaptă cu deznădejde în toate țările"[429]. La fel simte și Alice Voinescu: „an păcătos, trist, funebru, catastrofal"[430]. Copleșiți de dezastre, oamenii se străduiesc totuși să mimeze normalitatea în viața de zi cu

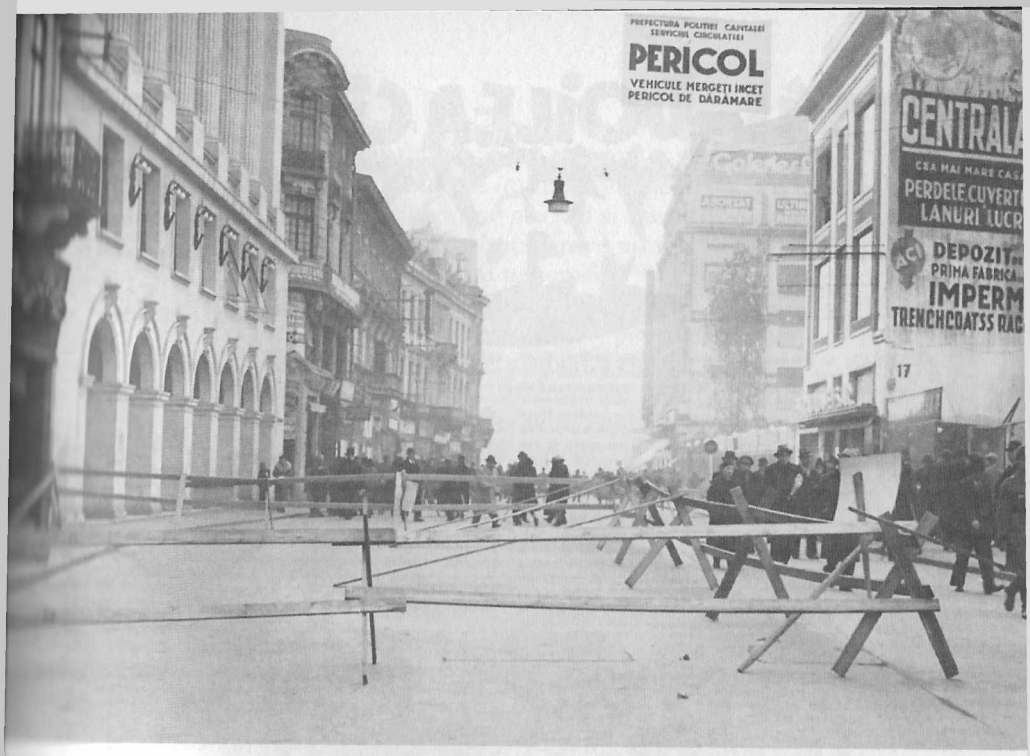

Restricții de circulație pe Calea Victoriei după cutremurul de la 10 nov. 1940.

Regele Mihai I inspectează operațiunile de salvare la ruinele blocului Carlton.

AL DOILEA CRĂCIUN sub RĂZBOI

TITLUL de mai sus s'ar părea, la prima vedere, că se referă la vreo povestire ocazională, petrecută cândva. O poveste tristă, cu suferințe, lacrămi și morți, menită să ne deștepte compătimirea pentru acele epoci întunecate din istoria neamului omenesc, epoci de ucidere între frați, de căminuri pustiite și ființe dragi plecate pentru totdeauna. Din nefericire, însă, istoria se repetă și așa cum spunea un mare scriitor, istoria se repetă în episoadele ei tragice.

După douăzeci și doi de ani, de pace, de nădejdi într'un viitor lipsit de primejdii, omenirea trăește iarăși sub aripa rece a Zeului Morții. De aproape doi ani, tunul bubue și în groaznica simfonie a măcelului, oamenii cad pe fiece zi tot mai mulți.

Crăciun 1940... Al doilea Crăciun sub război... Crăciun trist, cu lume necăjită, speriată, îndoliată... A dispărut belșugul, bucuria, forfoteala de pe uliți, momentele de duioșie și înviorare sufletească ce precedau Sf. Sărbători.

Acum, orașele pământului sînt învelite în linţoliul negru și rece al camuflajelor, de teama morții ce se plimbă prin văzduh cu 900 km. pe oră. Pe străzi, la ferestrele oamenilor, întunerec și tăcere... Ici și colo, câte o umbră se strecoară grăbită, privește în jur cu teamă și se pierde în noapte, frământând zăpada sub picioare.

Crăciunul era altădată bucuria copiilor și mulțumirea sufletească a părinților cari pregătesc daruri; astăzi aceeași sărbătoare mare vine să fie prilejul unei uriașe rugăciuni pentru pace, pentru isbăvire sufletească și regăsire a dragostei de aproapele.

Acum aproape două mii de ani, într'un staul sărăcăcios dela marginea Betleemului, o Sfântă Fecioară a născut pe Fiul Omului, cel care a suferit mai apoi și s'a răstignit pentruca omenirea să înțeleagă cel mai sfânt adevăr. Iubirea. Iubirea de aproapele, de adevăr, de Dumnezeu. — dragostea pentru cele eterne prin care noi oamenii ne ridicăm pe treptele desăvârșirii.

Astăzi, aceeași mare sărbătoare străjuește sufletele noastre. Cununa de spini a Mântuitorului sângerează pe fruntea întregei umanități. In tranșee și prin case, nu e suflet să nu tresară neliniștit cu gândul la ai săi.

Și dacă nu ne mai putem ruga Domnului ca altădată, dacă lumânările bradului vor fi în noaptea asta stinse; dacă copiilor le mai putem prilejui bucuriile și belșugul vremurilor de ieri, avem totuși inima sus, întărită în credința răsăritului de mâine. Fie terea lui Iisus Christos să ne fie simbolul acestei Invieri, ca neam indivizi.

O sărbătoare, mai ales ca aceasta de azi, înseamnă mai multă desfă pentru suflet decât pentru trup. Deaceea se cade ca toți că ne unim în acel nobil și spontan efort al faptelor bune. Iisus nu s'a născut, suferit și n'a înviat, pentruca noi să ne înbuibăm oridecâteori ar prilejul să-i celebrăm amintirea. Simbolul sfânt al aparitiei Sale pri oameni trebue să ne închege din dorința fiecăruia dintre noi de a cât mai mult bine în jur, de a descreți frunțile celor amărâți, de a încălzi trupurile rebegite de frig și chinuite de foame.

Creștinism fără omenire, fără jertfă și credință, nu se poate.

Războiul a adus între altele mizeria, sărăcia, nu numai la popo care sânt prinse în hora lui, ci și la celelalte care stau departe. C tuelile de înarmare făcute pentru paza la hotare, un an agricol sistarea comerțului și atâtea alte nenorociri, au adus omenirea în stare foarte g Lipsurile, cu tot tegiul lor nelip sânt stăpâne pe și în casa a mi cetățeni.

Să nu-i uităm!

Unii dintre noi, vom avea totuși ocazie de a priv pom de Crăci chiar cu lumânări vopsite în albas să nu-i uităm pe cari rătăcesc apr goi pe uliță; să uităm că pe m mese lipsește o cată de pâine sau lemn în sobă; să în tot ceasul că pe dinăuntru este re camaradului care hotarele bătute frig și primejdii păzește cu arma mână, gata să m apărându-ne viața pământul patriei l-a născut.

Crăciunul 1940. C ciunul războiului jertfelor și al lip rilor, trebue trăim ca atare toate țările, apel și inițiative au p nit în toate strat sociale, cu un sing scop: ajutarea ce căzuți în sufer Țara noastră, des rită de ororile b botului, a cunos din plin sufer Zeci de mii de fu refugiați înoată nevoi; pentru ei C ciunul e amint dureroasă a Câm lui lăsat pr străinului. Alte de mii de frați mâni veghează tranșee și fortifi cu arma în mâ cu ochii țintă s primejdia car

(Cont. in pag.

(Continuare în pag. 1

zi. Iar deznădejdea nu-i împiedică totuși pe cei mai mulți să petreacă de sărbătorile sfârșitului de an, să meargă în vizite la prieteni, să își facă daruri și chiar, cum i se întâmplă lui Ioan Hudiță, proaspăt titularizat pe postul universitar pe care și-l dorea de multă vreme, să admită că „anul a fost foarte bun pentru mine și familia mea; pentru țară, însă, el ne-a adus numai nenorociri"[431].

Deocamdată, în România încă legionară, un articol ca acela intitulat „Profilul interior al Căpitanului", pe care, în ziua de Crăciun, îl publică Emil Cioran în gazeta sibiană *Glasul strămoșesc*, nu miră și nu contrariază pe nimeni. În acord cu aerul timpului, Cioran îi aduce un elogiu fierbinte lui Corneliu Zelea Codreanu, pe care îl consideră „un gospodar instalat în Absolut" și cu care nu pierde ocazia să arate că a discutat despre soarta României. „Istoria nu cunoaște un vizionar cu un spirit mai practic și atâta pricepere în lume, sprijinită pe un suflet de sfânt", crede Cioran. „Tot așa, ea nu cunoaște o a doua mișcare în care problema mântuirii să meargă mână în mână cu gospodăria"[432].

„Gospodăria" legionară, pierderile teritoriale și prezența trupelor germane în România încep totuși să-i coste destul de mult pe români. La sfârșitul lui 1940, nivelul lor de trai și puterea de cumpărare se regăsesc serios erodate:

„Viața s-a scumpit foarte mult în ultimul timp.

Carnea de vacă se vinde cu 50-60 de lei kilogramul, iar cea aleasă, cu 90 și 100; friptura de porc – numită garf – a ajuns la 100 de lei; untura, 90-100 de lei; cartofii, 9-10 lei; ceapa, 12-13 lei kilogramul"[433].

Salariul mediu al unui român, care nu a mai cunoscut modificări semnificative din 1938, se încadrează între 1.600 și 2.300 de lei, în funcție de ramura de activitate, iar asta doar pentru cei, destul de puțini, care au o calificare profesională.[434] Pentru majoritatea familiilor românești, venitul mediu lunar e chiar mai mic. În cazul lor, costul vieții reprezintă o lovitură încă și mai mare.

Printre concentrări, cheltuieli cu înarmarea, amputări teritoriale, loviturі de stat, răsturnări de alianțe, cutremure catastrofale și crime politice, costul vieții apare însă ca un detaliu secundar. Barca fragilă a României se clatină tot mai tare pe apele învolburate ale războiului european și nimeni nu poate ști deocamdată dacă va reuși să nu se răstoarne.

Anul 1941 nu se prefigurează nici bun, nici simplu, însă lumea românească continuă să spere în posibilitatea unor miracole care să o ajute să-și vindece rapid rănile, așa cum copiii speră în sosirea lui Moș Crăciun:

„Veste tristă, nedorită, s-a purces așa prin țară,
Că-n acest Crăciun, nu-i sigur, de-ar' să vie-n fapt de seară
Să ne-aducă daruri multe, daruri multe și frumoase,
Să le pună la fereastră sau pe-acoperiș de case,
Moș Crăciun, la care întruna se gândesc copiii toți.
(Oare cum o să-și alinte bunicuții-ai lor nepoți?!...)
Dar noi tot sperăm să vie acel Moș mult așteptat,
C-a venit doar în toți anii, fără să fi-ntârziat.
După cum vă povestisem, de Crăciun, în cel'alt an,
Moșul Bun se scoborâse dintr-un mare aeroplan
Și pe care-l construiră îngerii din Cerul sfânt;
(Căci venea mai înainte pe un nor împins de vânt.)
De atunci și pân-acuma nu e deci de vreo mirare,
De-i stricat aeroplanul și nu poate să mai zboare.
Însă chiar dacă acela e stricat, plin de rugină,
Moș Crăciun și-n anul ăsta tot ar mai putea să vină"[435].

1941
ORDINELE ȘI SUFLETELE

„Ceea ce e mai tare decât ordinele sunt sufletele."
— Mihail Sebastian[1]

Pe un fundal istoric plin de angoase și incertitudini, undeva, într-un colț de București, Cercul de Cercetări Metapsihice „B.P. Hașdeu" își continuă neabătut ședințele. Animatorul lui e Scarlat Demetrescu, un personaj excentric, coborât parcă din secolul al XIX-lea, care, în viața de toate zilele, e profesor de științele naturii la Liceul „Gheorghe Lazăr". În 1939, publicase o carte de succes, intitulată *Din tainele vieții și ale universului*, despre care pretindea nici mai mult, nici mai puțin decât că era „fructul comunicărilor entităților spirituale superioare, Lumini ale Cerului, care au revelat Adevărul câtorva iubiți frați ai lor de pe pământ". Aceiași frați, probabil, cu care se întâlnește săptămânal la ședințele de spiritism ale Cercului de Cercetări Metapsihice. „Frații" nu sunt chiar niște oarecare, ci oameni cu poziții respectabile în societatea bucureșteană: bancheri și soții de bancheri, ofițeri și soții de ofițeri, nevestele unor înalți funcționari ai statului, scriitori, editori, jurnaliști. Printre cei mai fideli membri ai cercului se numără jurnalistul Romulus Cioflec, coleg de profesorat cu Demetrescu la Liceul „Gheorghe Lazăr", și soția acestuia, Ana Cioflec. În ședințe domnește însă democrația: rând pe rând, membrii cercului oficiază „la planșetă" sau servesc drept „mediu în transă" pentru comunicarea cu spiritele. „Invitatul" lor de onoare e chiar părintele spiritismului românesc, scriitorul B.P. Hașdeu, răposat în 1907, dar care pare să dispună de mult timp liber în lumea de dincolo, fiindcă nu lipsește de la aproape nici o ședință. Nici Arhanghelul Gabriel sau profetul Isaia nu par cu mult mai ocupați, iar după asasinatele legionare de la Jilava, în ședința din 20 decembrie 1940, însuși Ion Moța, „martirul" legionar, mort în 1937 în Războiul Civil din Spania, se prezintă „pentru câteva clipe" în fața simandicoasei asistențe spre a-i cere să nu mai fie „acuzatoare" și să lase „ca Domnul să judece pe fiecare"[2]. Meticuloși, cercetătorii metapsihici țin procese-verbale amănunțite în care notează tot ce le revelează spiritele despre trecut, prezent și mai ales despre viitor. Și probabil că ei se numără printre

foarte puținii români care încep anul 1941 într-o stare de spirit optimistă, de vreme ce profetul Isaia în persoană îi asigură, chiar înainte de Anul Nou, că „biruința va fi a voastră" și că „o zi mare se apropie"[3].

Din păcate, profetul nu le dă nici un detaliu concret despre ce se va întâmpla în acea zi mare, așa că, deocamdată, spiritiștii, alături de tot restul României, sunt nevoiți să trăiască după îndemnul de pe coperta revistei *Veselia*, numărul special de Revelion:

„An Nou, începe-o nouă viață!
Fetiță, mergi ușor la pas!
Alunecă prudent pe gheață
Și cată să nu cazi în nas".

Prudența e de rigoare, dar nimeni nu vrea cu adevărat să creadă, nici la acest început de an, în perspectivele sumbre și în estimările pesimiste. Așa că științele oculte – clasicul refugiu al celor cărora realitatea nu le poate oferi puncte sigure de sprijin – sunt la mare modă. Răspunzând așteptărilor cititorilor săi, *Curentul* din 11 ianuarie publică și el pe prima pagină știrea că un astrolog argentinian prezice sfârșitul războiului la 15 februarie... 1941. Pentru mai multă seriozitate, astrologul Berto „a depus, în mod public, în mâna unui notar, cheia pentru descifrarea pronosticurilor pe care le face asupra războiului european". Cum să te mai îndoiești, așadar?

Cei care totuși se îndoiesc n-au altă cale decât să înfrunte, zi după zi, cruda realitate. Mihail Sebastian, spre exemplu, e în continuare unul dintre ghinioniștii cărora soarta se încăpățânează să le pună piedici. Pe el, Revelionul îl găsește refăcându-se fizic la capătul unui an marcat de stagiile de concentrare care, de fapt, după eliminarea evreilor din armată, sunt mai degrabă stagii de muncă forțată. Pe ultimul dintre acestea și l-a petrecut descărcând lemne din vagoane, iar în permisii reparându-și garsoniera serios afectată de cutremurul din 10 noiembrie. În această stare de spirit, pe 2 ianuarie, se întâlnește în stradă cu un Cioran exuberant, care îl anunță că a fost numit într-un post diplomatic la Paris, ceea ce îl scapă, în sfârșit, de spectrul înspăimântător al serviciului militar.[4] Deznădăjduit și suferind de gripă, Sebastian se simte tot mai abandonat de prieteni, mai ales că unul dintre puținii rămași necontaminați de înverzirea generală, Eugen Ionescu, face și el eforturi disperate de a pleca din țară, pe orice căi, tot la Paris, unde locuiește mama lui. Ambii scriitori, Sebastian și Ionescu, au aceleași negre presimțiri pentru viitor și aceeași senzație că lațul se strânge fatidic în jurul celor care, în mijlocul nebuniei generale, se străduiesc să rămână raționali.

Bucureștenii mucaliți fac haz de necaz cu bancuri ca acesta, consemnat în jurnal de Constantin Argetoianu:

„— Care e activitatea legionarilor?
— Dezgroapă morții și dezbracă viii“[5].

Profesorii universitari din toată țara sunt în fierbere: lucrările comisiilor de revizuire s-au încheiat, iar legionarul P.P. Panaitescu tocmai i-a prezentat generalului Antonescu propunerile de eliminare a indezirabililor din corpul profesoral. Printre universitari se răspândește însă rapid informația că relațiile dintre legionari și general sunt foarte tensionate și că atât Ion Antonescu, cât și viceprim-ministrul Mihai (Ică) Antonescu au declarat, la vederea documentelor emise de comisia centrală de revizuire, că „el nu va semna niciodată așa ceva“. Potrivit versiunii lui Panaitescu, Ică Antonescu îi mai spusese și că avea în vedere să-i coopteze pe unii dintre foștii demnitari carliști, printre care și profesorii Constantin C. Giurescu și Aurelian Bentoiu, pentru a „rezista acțiunii anglofile a lui Maniu și Dinu Brătianu“. Indignați, legionarii se conving tot mai mult că între ei și cei doi Antonești nu prea mai există cale de colaborare.[6]

Gala Galaction se numără printre cei vizați de măsurile comisiei de revizuire a universitarilor. Pe 4 ianuarie, Ministerul Educației îl anunță despre „restituirea catedrei“ sale – refugiată din Chișinău după retragerea administrației românești din oraș – de la București la Iași. Constată cu surprindere că informația îi parvine cu nu mai puțin de 64 de zile întârziere, fără a i se preciza și dacă el însuși rămâne titular sau, în caz contrar, ce se va întâmpla cu persoana lui. Bănuiește că această întâmplare e rodul unor „josnicii“ și, judecând după cererea imperativă a comisiei de revizuire de „a-și preciza legăturile cu francmasoneria“, se așteaptă să fie exclus cu totul din viața universitară.[7]

Încă nu s-au stins ecourile serbărilor oficiale de Anul Nou, cu ocazia cărora Ion Antonescu le-a adresat un nou mesaj legionarilor, cerându-le să nu-și risipească „zbuciumul în fapte mărunte, în clocotiri învrăjbitoare și în răzbunări sterpe“ și asigurându-i că Horia Sima „este alături de mine în această luptă de organizare a Mișcării voastre. [...] El condamnă ca și mine pe toți acei care au o falsă conștiință a misiunii Legionarului și o greșită înțelegere a răspunderilor ceasului de față“[8]. Oricât de subtil și de sentimental formulat, acest mesaj de aparentă împăcare între lideri nu mai păcălește însă pe nimeni. Chiar dacă nici măcar astrologii nu pot prezice deocamdată cum și în favoarea cui se va transa conflictul dintre Antonescu și legionari, toată lumea e sigură că deznodământul lui e aproape. Dar nu la asta îi stă

capul acum românului de rând, mai ales că în presă, printre știrile despre ceremonia recuperării crucii de Bobotează din apele Dâmboviței – desfășurată, conform tradiției, în prezența regelui, a tuturor membrilor guvernului și a corpului diplomatic –, își fac discret loc primele știri despre problemele de aprovizionare, despre nevoia de economisire și despre o posibilă cartelare a produselor de bază.

Comparativ cu majoritatea celorlalte țări europene, România e încă departe de a fi o țară în penurie. Când Misiunea Militară Germană sosise la București, la sfârșitul lui octombrie 1940, soldații naziști fuseseră uimiți de bogăția de produse încă necartelate care se puteau cumpăra din magazinele românești. Comandanții lor au cerut imediat guvernului român permisiunea ca fiecare soldat să poată trimite acasă pachete de câte 2 până la 5 kilograme cu paste făinoase, mezeluri, băutură, țigări și îmbrăcăminte. Antonescu s-a arătat inițial prudent, de teamă că asta ar fi putut goli stocurile din țară, dar o astfel de cerere, formulată de aliatul pe care România se baza, nu putea fi complet respinsă.[9] Așa că, la începutul lui 1941, încep să apară primele scumpiri, primele măriri de taxe și primele măsuri de raționalizare. Pentru moment, totuși, cartelarea nu se introduce. Presa pledează însă pentru „libertatea controlată" a comerțului și salută faptul că negustorii recurg, din proprie inițiativă, la raționalizarea bunurilor pentru care există o cerere mai mare: „ceapa, câte 10 kg de căciulă; uleiul, câte un litru, două; untul câte un sfert de kilogram, spirtul câte un litru"[10]. În unele localități, primăriile stabilesc prețuri maximale pentru vânzarea alimentelor, iar în altele, cum e, de pildă, Sibiul, primăria stabilește chiar și câte feluri de mâncare pot propune în meniu restaurantele.[11]

Un termen nou care se insinuează în discuții e „recensământ". Ungaria vecină se pregătește de un recensământ în 1941, după anexarea Transilvaniei de Nord, iar guvernul român își propune să țină pasul.[12] E o antrepriză de anvergură, care implică multe resurse, mulți oameni și care trebuie să țină seama de realitatea precară de pe teren: „Statistica oficială e încă lacunară. Încercările făcute până acum sau au fost unilaterale, sau au fost de o prea mare aproximație. Sunt capitole de activitate ce n-au fost puse chiar deloc în lumina cifrelor, astfel că nici o orientare nu este posibilă în aceste domenii acoperite de întuneric"[13].

Pregătirea recensământului, programat să înceapă în luna martie, este încredințată profesorului Octav Onicescu, numit președinte al recensământului, iar Sabin Mănuilă, directorul Institutului Central de Statistică, participă personal la stabilirea tehnicilor de recenzare și a echipelor de cercetători implicați. Într-una dintre aceste echipe

e cooptat și Henri H. Stahl, membru al fostei echipe de sociologi conduse de Dimitrie Gusti, aflat acum la index pentru că se numărase printre colaboratorii regelui Carol II. Stahl are, în contextul statului național-legionar, propriile sale neplăceri: e dat afară de la universitate sub presiunea studenților legionari, care îi pun în vedere, după cum spune el, „să nu mai îndrăznesc a călca pe la facultate, viața fiindu-mi în pericol"[14]. Și, pentru că numele său dă de bănuit că ar avea origini evreiești, e obligat să facă dovada că familia Stahl are de fapt rădăcini germane. Rădăcinile germane nu-l salvează însă de spectrul șomajului, așa că e de-a dreptul bucuros atunci când Sabin Mănuilă îl angajează la Institutul Central de Statistică, ca membru al echipei de recenzare. Rolul atribuit lui Stahl e acela de a organiza „serviciul exterior" al institutului, al cărui sistem de documentare socială trebuie extins în toată țara. E una dintre condițiile preliminare absolut necesare pentru succesul activității de recenzare.

Însă, pe fundalul turbulențelor politice, recensământul se lovește de rezistența celor recenzați. Formularele de date cuprind informații personale precum naționalitatea și religia, ceea ce, pentru evrei, ar putea însemna de-a dreptul un autodenunț în cazul în care România ar adopta „soluția finală" germană și ar iniția deportarea întregii populații evreiești în lagăre de concentrare. Iar pentru restul populației din țară, recenzarea cu precizie a celor care au vârsta de încorporare sau a proprietăților pe care le deține fiecare familie ar putea, de asemenea, să însemne intruziuni nedorite din partea unei autorități de stat care inspiră prea puțină încredere. Problemelor tehnice care îi preocupă pe Stahl și pe ceilalți membri ai echipei – și pe care, de altfel, vor reuși să le soluționeze cu succes – li se adaugă greutățile provenite din această atmosferă de suspiciune generală. Pentru reușita operațiunii, toate instituțiile implicate se văd obligate la un permanent efort de explicare a utilității recensământului, iar presa e folosită și ea ca pârghie de propagandă, în încercarea de a-i convinge pe cetățeni să coopereze cu recenzorii trimiși pe teren.

În viața publică a României – o țară în care femeile nu au nici drept de vot, nici dreptul de a fi alese în demnități politice –, aproape toți actorii oficiali sunt bărbați. Chiar și regina, cea mai vizibilă femeie din politica românească, e considerată – conform tradiției, dar și legii – doar o auxiliară a soțului, apreciată pentru blândețe, înțelepciune, pentru actele de caritate, dar mai ales pentru numărul de urmași sănătoși pe care îi aduce pe lume. Titlul de regină-mamă, creat ad-hoc de Ion Antonescu pentru situația specială de după abdicarea regelui Carol II, e o noutate, dar nu și o schimbare în adevăratul înțeles al cuvântului. Regina Elena, o femeie discretă, marcată de viața dură

pe care fusese obligată să o ducă în umbra tiranicului ei fost soț, se bucură de simpatia și respectul românilor. Însă rolul ei în viața publică a regimului Antonescu este tot auxiliar: ea trebuie să își „educe" fiul încă minor (vârsta majoratului legal e la 21 de ani, așadar regele Mihai I urmează să devină major abia la 25 octombrie 1942) și să asigure o imagine respectabilă a Casei Regale la manifestările publice. În peisajul milităros al statului național-legionar, e singura femeie care poate fi văzută în fotografiile de presă de la evenimentele oficiale. Numai că, la începutul anului 1941, această monotonie e spartă de încă două personaje feminine, ale căror acțiuni încep să fie tot mai mult reflectate public: Maria Antonescu, soția lui Ion Antonescu, și Veturia Goga, văduva poetului Octavian Goga, prietenă intimă a familiei Antonescu și, spun gurile rele, sfătuitoare din umbră a generalului.

Veturia Goga – „gheșeftăreasa de lângă Antonești", cum a poreclit-o răutăcios Argetoianu[15], sau „privighetoarea lui Hitler", cum o numește cu ranchiună strănepotul soțului ei, Mircea Goga[16] – e o fostă cântăreață de operă născută la Sebeș, fostă doamnă de onoare a reginei Elisabeta a României, căsătorită de-al doilea cu Octavian Goga după ce acesta, din postura de ministru al instrucțiunii și cultelor, îi procurase primului ei soț, clericul ortodox Lazăr Triteanu, postul pe care și-l dorea în înalta ierarhie a BOR în schimbul libertății celei pe care o iubea. Veturia și Octavian Goga s-au căsătorit în 1920; după căsătorie, ea a renunțat la cariera de soprană și s-a mutat alături de el, în castelul de la Ciucea. Povestea romantică făcuse vâlvă în lumea bună, însă Veturia nu e un personaj simpatizat. Unii o bănuiesc că ar fi spioană, că și-ar fi spionat chiar soțul, pe Octavian Goga, pentru regele Carol II, iar acum, când devine traducătoarea de limba germană a lui Ion Antonescu, o bănuiesc de spionaj în favoarea Germaniei naziste. În noiembrie 1940, Veturia se află în cercul select al doamnelor care înființează Consiliul de Patronaj al Operelor Sociale, o organizație de caritate condusă de Maria Antonescu, având-o pe regina Elena drept „protector onorific" și din al cărei birou de conducere fac parte inițial și Elvira Sima, soția lui Horia Sima, și Elena Codreanu, văduva lui Corneliu Zelea Codreanu. Cum de se pomenise Veturia „în Almanahul Gotha al Mișcării" nici măcar bine informatul Argetoianu nu poate înțelege.[17] Însă, spre deosebire de cele două soții de legionari, ea va rămâne până la capăt, alături de Maria Antonescu, unul dintre spiritele tutelare ale Patronajului.

În ianuarie 1941, Consiliul de Patronaj își extinde activitatea, iar cele două femei încep să devină tot mai vizibile în manifestările publice. Pe 11 ianuarie 1940, în prezența reginei Elena, a lui Mihai Antonescu, a mai multor miniștri, a primarului capitalei, I.G. Vântu,

a legionarului Ilie Gârneață, comandantul Ajutorului Legionar, și a câtorva dintre cei mai importanți oameni de afaceri bucureșteni se inaugurează noul sediu al Consiliului, ocazie cu care românii asistă la un fel de premieră: nu doar că Veturia Goga și Maria Antonescu sunt protagonistele discursurilor oficiale – fapt în sine neobișnuit la o manifestare la care e prezent, spre exemplu, viceprim-ministrul guvernului –, dar cele două discursuri sunt singurele reproduse în presa de a doua zi.[18] Dacă bărbații prezenți au ținut discursuri, acestea au rămas neconsemnate, iar în ce o privește pe regina Elena, despre ea se menționează doar la final că le-a felicitat pe doamnele din comitetul de conducere „pentru strălucitele rezultate obținute". Câteva zile mai târziu, pe 15 ianuarie, Maria Antonescu apare din nou pe prima pagină, alături de ministrul muncii, Vasile Iasinschi, la inaugurarea „școlii de asistență socială"[19]. E semn că, în simbolistica tradițională a politicii românești, cuplul Antonescu, cu Veturia Goga în chip de adaos insolit, aspiră să surclaseze cuplul regal.

Din nou, lucrurile nu funcționează la fel de simplu cu legionarii. Între aceștia și Antonescu, competiția e de viață și de moarte: cine învinge păstrează puterea; pe învins nu îl așteaptă decât represaliile învingătorului sau, cel mult, un exil problematic și dezonorant în Germania lui Hitler.

În Germania se află, de altfel, cheia dezlegării disputei. Ambele tabere, legionarii și Antonescu, au propriile conexiuni germane și le folosesc intens în această perioadă pentru a obține acordul lui Hitler și eliminarea imposibilei competiții politice dintre ele. Hitler pregătește însă Operațiunea Marița, pentru a veni în ajutorul aliatului italian blocat pe frontul din Grecia, și, în secret, Operațiunea Barbarossa, atacarea Uniunii Sovietice, în care România are un rol-cheie. Așa că nu doar petrolul românesc devine acum crucial în interesele lui, ci și nevoia de stabilitate a statului român, care să îi permită unui militar de carieră ca Ion Antonescu să pregătească țara de intrarea în război. La Legația germană din București se face schimbarea de gardă: Wilhelm Fabricius, aliatul diplomatic al lui Ion Antonescu, aflat încă în România, e pe cale să-i predea postul lui Manfred von Killinger, care își ia rămas-bun de la prietenii săi din Bratislava.[20] Dar în aceste zile decisive Fabricius e încă în România, iar von Killinger urmează să ajungă abia la sfârșitul lunii ianuarie.[21]

Până atunci, pe 14 ianuarie, Antonescu are programată, la Berlin, o a doua întâlnire cu Hitler, în cursul căreia e decis să aducă în discuție și problema colaborării lui cu legionarii. Invitat și el, Horia Sima preferă să nu participe, de teamă că Antonescu l-ar putea umili lăsându-l în anticameră, așa cum făcuse cu Mihail Sturdza la prima

întâlnire, cea din noiembrie 1940. Generalul are deci cale liberă să puncteze decisiv și, judecând după stenograma convorbirilor, reușește. Îl găsește pe Hitler într-o stare de spirit foarte binevoitoare față de România și obține de la el o declarație suficient de explicită:

„[Hitler] dintotdeauna a fost de părere că organizațiile specifice având o bază ideologică proprie nu sunt niciodată la fel de potrivite pentru toate țările și popoarele. Prin urmare, colaborarea germano-română nu depinde de existența unei organizații române identice sau adaptate după Partidul Național-Socialist [...] Dacă generalul Antonescu anticipează un rezultat favorabil de pe urma ruperii relațiilor dintre Partidul Național-Socialist și Mișcarea Legionară, aceasta nu va însemna pentru Germania un sacrificiu“[22].

Sigur pe sine în urma acestei discuții, Antonescu se întoarce la București și răspândește zvonul că se bucură de încrederea deplină a Germaniei. Prima mutare se produce chiar pe 18 ianuarie, când, prin decret, sunt desființați comisarii de românizare, activitatea lor urmând a fi desfășurată de o comisie centrală pusă sub tutela Ministerului Economiei Naționale.[23] Comisarii legionari transformaseră românizarea într-o sursă importantă de venit pentru ei și pentru Legiune, astfel că preluarea activității de către guvern are semnificația unei lovituri serioase date Mișcării. Enervați, unii lideri legionari sună în redacțiile ziarelor care preiau textul decretului de desființare, reproșându-le că nu critică suficient măsura luată de Antonescu. Maximumul pe care îl obțin e că în *Buna Vestire* – care tocmai ce revenise după suspendarea din toamna lui 1940 – textul decretului e publicat într-un chenar negru ca „să înțeleagă domnii care au semnat decretul că ăsta e ferparul lor“[24].

Legionarii sunt acum în alertă și caută, pe toate căile pe care le au deschise, să afle de la interlocutorii lor germani dacă se bucură de susținere în cazul în care vor încerca o înlăturare a generalului de la putere. Se pare însă că sursele lor nu au informații de primă mână despre ce se discutase la întrevederea dintre Antonescu și Hitler. Nici pentru ofițerii germani de la Athénée Palace nu e evident că Horia Sima și legionarii au pierdut partida, dimpotrivă, printre ei umblă zvonul că întâlnirea dintre Antonescu și Hitler fusese „furtunoasă“ și că Führerul „și-a însușit punctul de vedere al lui Sima“[25]. Contactele germane ale legionarilor îi încurajează, deci, să preia inițiativa, ceea ce aceștia și fac, mobilizându-și membrii din toată țara în pregătirea unei acțiuni viitoare.[26] Cuțitele se ascut deja la vedere și beligeranții nu așteaptă decât un pretext pentru a inflama conflictul.

Pretextul se ivește în noaptea de 18 spre 19 ianuarie, când maiorul Helmuth Doering, atașat pe lângă Misiunea Germană din București, e asasinat de un cetățean turc de origine greacă în fața hotelului

Ambasador. Ofițerul ieșise sâmbătă seara să ia masa într-un restaurant din centrul orașului, de unde fusese urmărit de atacator și împușcat la intrarea în hotel. Prins imediat, atacatorul, pe nume Dimitrios Sarandos, se dovedește a fi un anarhist grec cu pașaport britanic, despre care autoritățile române trag concluzia că e un colaborator al serviciului britanic de informații, SOE. Ion Antonescu reacționează imediat la incident, dispunând destituirea ministrului de interne, generalul Constantin Petrovicescu. În comunicatul Președinției Consiliului de Miniștri, motivele demiterii sunt detaliate: „Pentru că ministrul de interne, 9 ore după comiterea unui asasinat asupra unui brav ofițer german, în plin centrul Capitalei, nu luase măsurile impuse de împrejurările crimei"[27]. În locul lui Petrovicescu e numit ministru de interne generalul Dumitru Popescu, om de încredere al lui Ion Antonescu. Odată cu Petrovicescu sunt destituiți și Alexandru Ghica, directorul general al Siguranței Statului și al Polițiilor, Radu Mironovici, șeful Poliției Capitalei, și Constantin Maimuca, șeful Siguranței[28].

Chemați la acțiune de Viorel Trifa, președintele Uniunii Studenților Creștini, și de Dumitru Grozea, șeful Corpului Muncitoresc Legionar, membrii Mișcării se adună, pe 20 ianuarie, pentru a manifesta pe străzile Bucureștiului. Deocamdată, manifestația e pașnică: participanții defilează prin fața statuii lui Mihai Viteazul de la Universitate, se îndreaptă apoi către Palatul Regal, unde se opresc să intoneze Imnul Regal, către sediul Legației germane, unde strigă „Trăiască Führerul!" – sunt salutați de la balcon de personalul legației –, și se opresc la sediul Consiliului de Miniștri, unde îl aclamă pe Antonescu, după care manifestația se împrăștie.[29] Se strigă, bineînțeles, și „Moarte masonilor și jidanilor!", dar asta face deja parte din normalitatea unei manifestații legionare, deci nu surprinde pe nimeni.[30]

Între timp, la sediul din București al Siguranței, proaspăt destituiții Alexandru Ghica și Constantin Maimuca refuză să-și părăsească birourile și, împreună cu fidelii lor, se baricadează în clădire, trăgând asupra soldaților trimiși să îi scoată de acolo. Scenariul se repetă și la Prefectura Poliției, unde doi legionari sunt împușcați mortal.[31] În localul prefecturii sunt amenajate dormitoare pentru cei 140 de legionari care îl apără pe prefectul destituit și care, noaptea, se distrează torturându-i pe deținuții închiși în celulele din arestul instituției.[32]

Inițial, temându-se de declanșarea unui război civil, Antonescu ezită să dea ordin armatei să intervină cu toată forța. Dar legionarii sunt hotărâți să meargă până la capăt. În toată țara, grupuri înarmate de legionari ocupă clădirile publice, posturile de poliție, centralele telefonice, îi împușcă pe soldații trimiși să le apere, confiscă arme

și dau foc echipamentelor militare, pătrund cu forța în locuințele private ale civililor pe care îi consideră ostili, jefuiesc și arestează, împușcă și torturează cu predilecție evrei, dar nu numai. Practic, în cele trei zile ale Rebeliunii Legionare, nici unul dintre cetățenii României nu s-a mai putut simți în siguranță nici măcar în propria sa casă.

Nici instituțiile culturale nu sunt scutite de tăvălugul violenței. Baricadat în clădirea Teatrului Național din București, Radu Gyr – care are deplina cooperare a directorului, Haig Acterian – îi îmbărbătează de la balcon pe rebelii din stradă ținându-le discursuri mobilizatoare. În interior, Marietta Sadova și un alt angajat al teatrului, Dumitru Toma, conduc ocuparea teatrului de către Comitetul Legionar pentru Artă. După 23 august 1944, alți actori prezenți atunci în teatru aveau să declare, în ancheta Securității comuniste, că Radu Gyr și Marietta Sadova erau ei înșiși înarmați cu mitraliere și că au tras asupra trecătorilor din stradă, însă această mărturie, dată tardiv și într-un context istoric complet diferit, trebuie privită cu un ochi critic.[33]

Pe 21 ianuarie, după ce armata se retrage în cazărmi pentru a evita pierderile inutile de vieți omenești, legionarii se simt deja învingători și se dezlănțuie într-o cascadă de violențe. În seara aceleiași zile, însă, încep să sosească semnalele decisive de la Berlin: membrii Legației germane primesc dispoziția de a nu se amesteca în conflictul intern din România. Pe 22 ianuarie, când violențele legionare ating punctul culminant, Antonescu îl abordează pe Fabricius cerându-i să întrebe la Berlin care este poziția lui Hitler față de situația creată. Răspunsul vine în aceeași zi din partea ministrului de externe Ribbentrop: Antonescu e sfătuit „să procedeze la fel ca și Hitler în cazul puciului lui Röhm, să-i înlăture pe conducătorii ostili, dar să păstreze Garda ca atare, iar el însuși să se numească în fruntea acesteia"[34]. Prin generalul Hansen, comandantul Misiunii Militare Germane, oficialii germani de la București se oferă să medieze o înțelegere între Antonescu – care pregătește deja contraatacul pentru după-amiaza zilei de 22 ianuarie, la ora 5 – și legionari. Hansen obține de la Antonescu promisiunea că legionarii care vor depune de bunăvoie armele până la ora 5 după-amiază vor fi amnistiați, cu excepția conducătorilor rebeliunii. La rândul lui, și Horia Sima face apel la vechiul său protector, Hermann Neubacher, care însă vine la sediul cartierului general legionar doar pentru a-i dicta șefului Mișcării textul actului de capitulare. Cum Neubacher nu e, se pare, la curent cu mesajul lui Ribbentrop, el le promite legionarilor amnistia generală, iar aceștia își anunță capitularea înainte de a afla despre aranjamentul dintre Hansen și Antonescu. Dar, fiindcă Neubacher vine la sediul Legiunii la ora 16:30, cu doar o jumătate de oră înainte de termenul dat de Antonescu pentru depunerea armelor, Sima nu mai are timp să îi

anunțe pe toți legionarii din stradă, iar mulți dintre aceștia refuză să se predea și se angajează în lupte sângeroase cu armata.[35]

Între 21 și 23 ianuarie, scenele de coșmar se succed în toate colțurile Bucureștiului și ale țării, iar printre victimele lor se numără și mulți civili nevinovați. În primul rând evrei, care sunt pentru legionari o țintă predilectă. În cartierul evreiesc din București au loc scene apocaliptice, greu de descris și de imaginat.

În ziua de 21 ianuarie, liderul evreilor, Wilhelm Filderman, e la Capșa, unde ia prânzul împreună cu soția și cu niște clienți din Elveția. În ultimele două luni, legionarii făcuseră mai multe percheziții la sediul Federației și la reședința sa în încercarea de a găsi ce căutaseră și la Mogoșoaia, și în locuințele tuturor celor pe care îi considerau dușmanii lor: „documente sau corespondență privind siguranța națională"[36]. Și tot de două luni, Filderman și soția lui nu mai îndrăznesc să doarmă acasă de teama vocilor anonime care îi trezesc în toiul nopții cu telefoane de amenințare. Cuplul Filderman s-a obișnuit deci să se refugieze prin locuințele prietenilor care îl pot primi și e nevoit să aibă întotdeauna un scenariu de fugă, pentru cazul în care legionarii se hotărăsc să-și pună în practică amenințările. Când unul dintre secretarii lui intră în restaurant, pe 21 ianuarie, anunțându-l că episodul decisiv al rebeliunii urma să se declanșeze în aceeași seară, Wilhelm Filderman înțelege imediat ce are de făcut: se ascunde în casa unei verișoare căsătorite cu un cetățean iugoslav. Casele cetățenilor străini sunt singurele locuințe private în care legionarii ezită să intre, iar străinii din București, pentru a evita perchezițiile, și-au lipit pe uși documentele doveditoare. Stratagema îl ajută pe Filderman să scape nevătămat din rebeliune, chiar dacă locuința familiei e devastată de legionari și jefuită de toate bunurile de valoare.[37]

Dar pentru evreii de condiție modestă din Văcărești și Dudești, care nu au nici relații la Prefectura de Poliție, nici secretari personali, nici rude cu cetățenie străină și nici cine știe ce bunuri de valoare, situația e mult mai dramatică. Legionarii descind în cartierele evreiești, incendiază sinagogile, jefuiesc prăvăliile, bat, arestează, torturează și ucid tot ce le iese în cale. După consumarea evenimentelor, Filderman reușește să identifice 120 de victime,[38] iar statistica guvernamentală recenzează 206 evrei omorâți pe raza Bucureștiului și a județului Ilfov[39]. Cum însă nici statistica guvernamentală nu excelează prin precizie, numărul real al celor uciși, probabil semnificativ mai mare, rămâne în cele din urmă necunoscut. Lor li se adaugă peste 1.000 de evrei bucureșteni adunați cu forța în clădirile controlate de legionari și torturați sălbatic vreme de două zile.[40]

Jurnalistul evreu Felix Brunea-Fox (Filip Brauner pe adevăratul său nume) fusese, până în 1938, redactor la *Adevărul* și *Dimineața*. După interzicerea celor două ziare de către guvernul Goga–Cuza, a lucrat ca independent, colaborând cu diverse publicații bucureștene, iar acum, după ce guvernul național-legionar a interzis orice apariție a jurnaliștilor evrei în presa românească, e colaborator ocazional la publicațiile evreiești finanțate de Federație. Brunea-Fox nu e însă un gazetar oarecare – e unul dintre cei mai talentați gazetari români din toate timpurile, un adevărat geniu al reportajului.

Rebeliunea îl găsește în apartamentul lui dintr-un bloc de pe strada Vasile Lascăr, aproape de centrul orașului. În prima zi, 21 ianuarie, totul pare normal în zonă, și numai zgomotul împușcăturilor venite dinspre Prefectura de Poliție îl alertează că în oraș se întâmplă ceva. Un prieten care locuiește vizavi de Prefectură îl avertizează la telefon că „e groasă" și îl sfătuiește să nu se aventureze pe stradă. Brunea-Fox și cei câțiva vecini evrei din blocul în care locuiește înțeleg exact mesajul și se conformează. Ziua următoare, când lucrurile se înrăutățesc în oraș, ziarele nu mai apar și telefoanele încetează să mai funcționeze, și-o petrec ciulind urechile pentru a urmări direcțiile din care se aud împușcături. Singura lor sursă de știri e Radio Bod, de la Brașov, ocupat de legionari, care transmite știrile despre mersul rebeliunii din perspectiva rebelilor, iar în pauze, pentru că rămăsese fără plăci, singura muzică de care dispune: Kol Nidre, muzica rugăciunilor evreiești. O ironie sinistră, datorată inculturii legionarilor, notează oripilat Brunea-Fox.[41] Tot din 22 ianuarie, pe lângă zgomotul mitralierelor, locatarii din Vasile Lascăr încep să audă un zgomot nou: tunul, semn că armata își începuse acțiunea decisivă împotriva rebelilor. Și, în aceeași zi, pe strada care se golise între timp de oameni, tramvaie și automobile, apar coloanele de soldați și au loc scene de luptă. În urma lor, un mort necunoscut rămâne pe caldarâm, înconjurat de grupul curios al câtorva băieți de prăvălie. Înainte de a li se tăia orice comunicație telefonică, alți prieteni, care locuiesc în strada Roma, le spun celor din Vasile Lascăr că lucrurile stau și mai grav în alte zone ale orașului: trei morți, două femei și un copil, zac pe caldarâm chiar sub fereastra lor.[42]

Deși nu locuiesc în cartierul evreiesc, vecinii din Vasile Lascăr au cu toții rude și prieteni acolo, despre a căror soartă încep să le parvină vești sumbre. Unul dintre ei riscă și se aventurează până în Dudești și Văcărești, de unde se întoarce alb de spaimă. Vreme de două zile, legionarii făcuseră ravagii: distruseseră și incendiaseră totul, în special magazinele, terorizaseră și jefuiseră, luaseră 200 de ostatici pe care îi duseseră la Prefectura Capitalei și, de acolo, în pădurea Jilava, unde îi împușcaseră pe toți.[43] Paralizați de frică, cei care sunt

deocamdată în siguranță nu îndrăznesc să iasă din case nici în a treia zi, pe 23 ianuarie, când trupele guvernamentale finalizează operațiunea de curățire a orașului.

Abia pe 24 ianuarie, când magazinele se redeschid, ziarele își reiau apariția și oamenii, încă sub efectul șocului, încep să revină la activitățile lor obișnuite, Brunea-Fox își regăsește instinctul de jurnalist. Ceea ce urmează e un periplu prin tărâmul morții: în pădurea Jilava, unde sutele de cadavre mutilate sunt înconjurate de roiuri de jandarmi și de rude venite în căutarea dispăruților, la morgă, unde morții evrei zac înșirați pe ciment lângă morții legionari într-un spectacol macabru, în cartierul Văcărești, care arată ca după un bombardament devastator și prin care creștinii curioși se perindă acum ca într-un loc turistic, dornici să vadă cu ochii lor distrugerile lăsate în urmă de legionari. Printre „turiști", Brunea-Fox se încrucișează cu Maria Tănase, care îi cere să-i servească drept ghid în cartierul în care nu mai călcase niciodată până atunci. O refuză, fiindcă propunerea i se pare cinică: „prefer să fiu singur în drama nefericiților mei coreligionari"[44].

Captiv în miezul evenimentelor, Solly Moscovici e unul dintre acei evrei săraci lipsiți de șansa de a se pune cumva la adăpost. În dimineața zilei de 21 ianuarie, locuitorii cartierului aud de departe zgomotul împușcăturilor, dar încă speră că răzmerița nu va apuca să ajungă până la ei. Teama plutește totuși în aer. Toți știu că sunt o țintă pentru legionari și n-au decât o speranță vagă că poliția, jandarmeria, armata ar interveni să îi apere. Totuși, nimeni nu poate prevedea de la început amploarea pericolului care îi pândește. Își văd de treburile obișnuite încercând să nu se lase pradă fricii.

Legionarii ajunși în cartier își încep opera de distrugere cu sinagogile. Vărul lui Solly, Puiu, plecat să spună rugăciunea rituală pentru tatăl lui mort, ratează în ultima clipă întâlnirea cu ei: un cerșetor din apropiere îl anunță că legionarii sunt înăuntru. Întors în grabă, le povestește ce se întâmplă și întreaga familie – la fel ca toate celelalte familii din cartier – se baricadează în casă. Nu știu la ce să se aștepte și nu au nici prea multe provizii. Vecinii mai în vârstă încep să vorbească despre pogrom, un cuvânt care lui Solly și vărului său nu le evocă însă decât povești citite sau auzite. Spre deosebire de generațiile părinților și bunicilor lor, ei nu trăiseră încă pe pielea lor realitatea unui pogrom.[45] Sechestrat în casă, Solly se străduiește să creadă că nu i se poate întâmpla nimic rău și, ca să se liniștească, recurge la singurul remediu pe care îl are la îndemână: cititul.

Pe 22 ianuarie după-amiază, evenimentele se mai potolesc, și mătușa îl trimite pe Solly, care „arată cel mai român", să cumpere ceva alimente. Abia acum, când iese din casă și se confruntă direct cu

imaginea locuințelor și a prăvăliilor devastate, băiatul înțelege cu adevărat ce înseamnă pogromul. Pe drum, nimerește în plină acțiune a unei cete de legionari înarmați cu bâte, care strigă „Moarte jidanilor!" și cântă unul dintre faimoasele cântece legionare:

„Toți jidanii și țiganii
Ne tot sug, ne sug mereu"[46].

Protejat de înfățișarea lui de român sau poate doar de soartă, Solly nu e atacat, dar asistă la atacul grupului de legionari asupra trecătorilor de pe stradă și îl cară el însuși pe unul dintre răniți într-o farmacie cu proprietar român – din fericire deschisă – pentru a i se acorda primul ajutor. Și alți români din cartier acceptă să-și adăpostească vecinii evrei aflați în primejdie, însă numărul celor dispuși să ajute e mult mai mic decât cel al informatorilor care însoțesc echipele de legionari, indicându-le casele și prăvăliile evreiești pentru a fi devastate; ocupanții lor sunt trecuți prin botezul bâtelor sau sunt luați ostatici.

Pe 23 ianuarie, grupurile de legionari sunt încă în cartier, dar Solly, profund tulburat de această primă întâlnire cu violența dezlănțuită, își face din nou curaj să iasă din casă. Înregistrează bilanțul celor două zile în care cartierul s-a aflat sub asalt și receptează în plin imaginile violenței:

„Când am ieșit în stradă și am văzut împrejurul meu urmele distrugerilor, am avut imaginea unei catastrofe în plină desfășurare. La intersecția mai multor artere importante ale cartierului, clădirile păreau atinse de suflul unei explozii. Multe aveau zidurile înnegrite. Fumul continua să se prelingă prin ferestrele și vitrinele magazinelor. Iar cohorta borfașilor își continua jafurile, printre trecătorii care mergeau cu capul plecat. Am mers pe urmele unui grup surescitat, care se îndrepta spre Calea Dudești, și am ajuns în partea cea mai întinsă și mai săracă a cartierului, unde locuiau verii noștri, peste măsură de întunecată și de mizeră în perioada iernii. Oamenii se strecurau pe lângă ziduri, încercând să-i evite pe huligani. Puteai crede că auzi bubuitul ciocanelor, urmat de zăngănitul geamurilor sparte. Mărfuri nedefinite treceau din mână în mână, obiectele erau aruncate zgomotos pe jos și călcate în picioare de jefuitorii dezlănțuiți, care nu știau ce să facă cu ele. Pe fundalul îndepărtat al sloganelor și cântecelor lor pline de ură se auzeau bocetele și vocile înfricoșate ale femeilor și copiilor din preajmă. Ici și colo, câte un trup bătut zăcea pe trotuar. Îmi mai amintesc: un bătrân aruncat din pragul unei case, peisajul fumegând, de un cafeniu murdar, extazul întipărit pe chipurile fasciștilor, voioșia obscenă și candidă a mulțimii. Și oamenii împinși, îmbrânciți ca niște condamnați spre o închisoare nevăzută. [...]

La doi pași de casa noastră, cele două sinagogi, cele mai frumoase din oraș, fuseseră fără doar și poate devastate și interiorul lor transformat în cenușă. Nu am îndrăznit însă să mă apropii de ele. Sute de persoane au fost prinse acolo ca într-o capcană, au fost ridicate de fasciști încă din prima zi și nu se mai știa nimic de ele"[47].

Printre cei dispăruți se află și prietenul lui Solly, Isou, pe care familia îl caută disperată de două zile. Solly află știrea abia pe 23 ianuarie, când se duce să se asigure că familia Goldstein supraviețuise pogromului. Le găsește pe mama și sora lui Isou plângând. Riscându-și viața, tatăl plecase să-l caute prin spitale și la morgă. Isou – care peste câteva zile, pe 29 ianuarie, urmează să împlinească 15 ani – se angajase de puțină vreme în redacția ziarului evreiesc *Palestina*, al cărui director, I. Ludo, un foarte cunoscut scriitor și jurnalist evreu, îl deschisese într-unul dintre localurile Uniunii Comunităților Evreiești, pe strada Dr. Burghelea, nr. 3. Pe 21 ianuarie plecase la serviciu, pentru că strada părea liniștită și nici un semn de primejdie iminentă nu se arăta la orizont. Dar, abia intrat în clădire, Isou a fost întîmpinat de un comando de legionari care l-au percheziționat și l-au întrebat dacă era evreu. Candid, le-a răspuns cu îndrăzneală: „Da, bineînțeles". Din acel moment, soarta i-a fost pecetluită. A fost „arestat" și împins în curtea în care se aflau deja toți ceilalți evrei găsiți de legionari în clădire. Erau înconjurați de indivizi în haine de culoare închisă, care îi amenințau cu armele.

În primele momente, băiatul nu reușește să înțeleagă ce i se întâmplă: îi privește cu dispreț pe atacatori, și asta îi aduce un prim șut în stomac din partea unuia dintre ei, un personaj încălțat cu cizme de piele, a cărui atitudine pare copiată din filmele americane cu cowboy.[48] Unul dintre legionari îl recunoaște printre evreii din curte pe contabilul Uniunii, Sigmund Collin, care îl denunțase anterior la Prefectura de Poliție pentru „nereguli financiare". În vreme ce nefericitul, al cărui trup mutilat va fi găsit apoi printre cadavrele de la morgă, e bătut cu un ciocan, portarul clădirii, un evreu bătrân care mai trecuse prin pogromuri, reușește să-l ascundă pe Isou în rândul din spate al celor care își așteaptă supliciul. Asta nu-l scapă însă pe adolescent de cele două zile de teroare pură care urmează după scena omorului din curte.

Evreii sunt mai întâi bătuți cu bastoanele, apoi înghesuiți în camerele transformate ad-hoc în celule. Isou se află într-un grup de 30 de persoane de toate vârstele și de ambele sexe. Acum înțelege ce i se întâmplă și, mai ales, înțelege că viața lui nu valorează nimic în ochii călăilor săi. Aude urletele celor torturați în camerele vecine și, din când în când, zgomote de armă, semn că legionarii trecuseră și la execuții. De fiecare dată când ușa camerei lor se deschide, se așteaptă să fie el însuși ucis. Orbiți de ură, legionarii își dezlănțuie însă instinctele bestiale fără un plan precis. Sunt pur și simplu îmbătați de puterea neașteptată pe care au dobândit-o asupra acelor oameni neajutorați și de senzația că toate limitele umanității sunt acum abolite. Rând pe rând, toți evreii din clădire sunt aduși într-o cameră de

interogatoriu improvizată, unde sunt torturați de echipe formate din doi-trei legionari, în vreme ce li se țin discursuri despre superioritatea creștinismului și a ideologiei legionare. Isou trece și el de două ori printr-un asemenea „interogatoriu": e legat de scaun, i se pune în gură un căluș de cârpă și e bătut cu bățul și cu bastonul de cauciuc până când își pierde cunoștința. Mirați că încă mai mișcă, legionarii îl târăsc înapoi în celula improvizată. Băiatul e în stare de șoc și își strigă disperat mama, dar asta nu-i împiedică pe torționari – care mai intră din când în când în cameră ca să îi bată pe cei închiși – să îi aplice noi și noi lovituri. Adulții care îi sunt tovarăși de suferință încearcă să îl ajute și să îl liniștească.[49]

Nici unul dintre evreii din clădire nu știe ce se întâmplă în tot acest timp în oraș și nici unul dintre ei nu mai crede că va scăpa cu viață. Însă pe 23 ianuarie printre legionarii care îi păzeau se răspândește zvonul că rebeliunea fusese înăbușită. Unul dintre paznici îi spune lui Isou că e liber și că poate pleca, după ce încercase mai întâi să-i fure pantofii, dar renunțase fiindcă erau prea mici. Neîncrezător, Isou se târăște afară din clădire așteptându-se în fiecare clipă că vor veni după el. Dar pe străzile devastate e deja liniște.

Ajuns acasă, e întâmpinat de mama și sora lui ca un înviat din morți. Tatăl își petrecuse ziua la morgă încercând să-i găsească trupul printre mormanele de cadavre; le povestește tuturor aceleași scene de groază la care asistase și F. Brunea-Fox. „Moartea ta ar fi însemnat sfârșitul lumii pentru maică-ta", îi spune el fiului, iar Isou se gândește la „singurătatea pe care moartea o lasă printre cei rămași în viață"[50].

Solly e fericit să afle că prietenul lui a scăpat cu viață, dar înțelege imediat că sinistra experiență îl schimbase pe Isou pentru totdeauna:

„Isou povestea și tot povestea, ca să se liniștească și ca să-i liniștească pe ai lui. Dar în ochii lui miopi se citea obsesia de a fi fost lovit până n-a mai știut de el, de a fi fost scufundat în mirosul insuportabil de urină și de sudoare, umilit de fitecine. Faptul că s-a aflat atât de aproape de moarte a făcut să urce în trupul lui seva unei spaime care nu s-a mai potolit niciodată. Ulterior, chiar și la Paris, mi-a făcut impresia că stângăcia lui fizică și dezordinea lui interioară își aveau obârșia în zilele acelea sordide"[51].

La cincisprezece ani, ideea morții iminente nu se numără printre gândurile tale obișnuite. Însă Isou și Solly tocmai au aflat că trăiesc în proximitatea ei și că nimic, nici măcar scutul și iubirea familiei, nu îi poate proteja cu adevărat. Isou n-a renunțat la visul lui de a deveni cel mai mare scriitor din lume, însă acum îi urăște pe creștini, se teme de ei și face planuri de răzbunare. Amândoi, Isou și Solly, vor traversa războiul dorindu-și din toate puterile să plece din România, țara care i-a învățat s-o urască.

Rebeliunea Legionară la București: tancuri Škoda LT vz.35 (R2) ale armatei române (Reg. 1 care de luptă, Divizia 1 blindată) incendiate de legionari la intersecția străzii Roma cu bulevardul Bonaparte, actual Iancu de Hunedoara (23 ian. 1941).

Magazin din cartierul evreiesc distrus în timpul Rebeliunii Legionare.

22 ian. 1941. Cadavrele evreilor arestați din zona Căii Călărașilor din București în noaptea de 21 spre 22 ian., executați la marginea localității Jilava.

Ian. 1941. Identificarea victimelor Rebeliunii Legionare la Institutul de Medicină Legală „Mina Minovici" din București.

Majoritatea creștinilor urmăresc desfășurarea rebeliunii ascunși în casele lor, pândind cu urechea zgomotul îndepărtat de mitraliere și de tunuri sau observând din spatele perdelelor ciocnirile dintre soldați și cetele de legionari înarmați. Departe de violența dezlănțuită, Martha Bibescu își veghează în continuare soțul, internat la spitalul Elias. De la fereastra salonului vede doar barăcile în construcție în care urmează să fie găzduiți soldați germani și, din când în când, aude zgomotul armelor. Vărul ei, Antoine, al cărui sarcasm nu poate fi oprit nici măcar de violența legionarilor, vine la spital să o anunțe că obținuse de la Alexandru Ghica o promisiune: „hârțoagele îți vor fi restituite". Adaugă însă imediat: „Dar... a fost destituit"[52].

De la fereastra sa de la Athénée Palace, Rosie Waldeck vede un tânăr îmbrăcat în cămașă verde „trăgând ca un bezmetic cu pușca în trecători, râzând ca și când detunătura și vederea oamenilor căzuți l-ar fi umplut de bucurie"[53]. Ceva mai sus, în capătul celălalt al Căii Victoriei, tânărul diplomat Camil Demetrescu și colegii lui sunt blocați de începutul rebeliunii la etajul întâi al Palatului Sturdza, sediul Ministerului Afacerilor Externe. Se numără printre puținii civili pe care datoria îi obligă să vină la serviciu chiar și în aceste zile tulburi. Pe 20 ianuarie, el și colegii îl văd pe Ion Antonescu primind cu răceală, din balconul palatului, salutul manifestanților legionari, încă pașnici. Se amuză copios când legionarii strigă, printre alte sloganuri împotriva masonilor și a evreilor, „Jos veturiile!"[54]. Dar de a doua zi, când pe stradă se dezlănțuie violența, cheful de glumă începe să le cam piară: palatul se găsește acum în epicentrul luptelor armate. Nu le piere însă și curajul stupid, cel puțin în cazul unora dintre ei: printre împușcăturile din stradă, directorul Dimitrie Iurașcu iese cu telefonul la fereastră pentru ca soția lui să audă de acasă împușcăturile. Pe 22 ianuarie, la expirarea ultimatumului dat de Antonescu legionarilor, în fața Ministerului de Externe apar șiruri de soldați întinși pe burtă, cu armele în poziție de tragere. În așteptarea confruntării, soldații au ocupat casele din vecinătate și au instalat tunuri. Nimic nu-i oprește însă pe legionarii decișii să se bată, iar unul dintre diplomații din clădire, Ioan Mocsony-Stîrcea, e la un moment dat de-a dreptul impresionat de îndârjirea lor: „Uite-i cum se bat flăcăii ăștia, uite-i cum se bat!" Cei din clădire sunt totuși la curent cu tot ce se întâmplă în oraș și cu celelalte isprăvi ale „flăcăilor". Dar nu neapărat asta le estompează sentimentul că legionarii ar fi niște viteji, ci abia vederea primilor rebeli care se predau și sunt aduși în interiorul palatului: „Acești primi prizonieri ne-au dezamăgit. Erau niște oameni de toate vârstele, dar cei mai mulți niște tineri, cam prăpădiți și foarte periferici. Nu purtau uniforme, nici legionare, nici de gardieni"[55].

Gașca veselă de la Ministerul de Externe reușește să plece acasă abia pe 25 ianuarie, dar nu înainte de a mai asista la un eveniment important: noul ministru german, von Killinger, ajuns exact la sfârșitul rebeliunii, vine la minister ca să-și depună scrisorile de acreditare: „În uniformă, masiv, viguros, călcând înfipt, avea siguranța pe care i-o dădea funcțiunea"[56]. Pătruns de importanța misiunii sale, nu bănuiește că e ultima.

Există însă în București și români creștini care se pomenesc asediați de legionari în casele lor. Unul dintre ei – a cărui poveste face înconjurul Bucureștiului – e directorul general al CFR, colonelul Tudor Orezeanu. Acesta nimerise în fruntea listei de dușmani ai legionarilor în virtutea atribuțiilor sale de serviciu: la ordinul generalului Antonescu, interzisese plecarea trenurilor cu legionarii care se adunau la București din toată țara, în pregătirea rebeliunii. Pe 21 ianuarie, Orezeanu e la birou, unde este sunat de soția lui, mătușa lui Camil Demetrescu, pentru a-l anunța că în apropierea blocului lor de pe Strada Latină stau la pândă câțiva indivizi suspecți. Orezeanu are opt copii, iar socrii lui locuiesc în același bloc, într-un apartament de la parter. În acel moment, toți membrii familiei, cu excepția lui, sunt acasă. Pleacă imediat de la birou, luându-l în mașina de serviciu și pe un căpitan medic de la Marele Stat Major, Anghel Popescu. De cum ajunge acasă, pe stradă apar două camioane și două automobile, din care debarcă un comando de 50-60 de legionari.[57] Din fericire, familia apucase să ceară ajutor la Președinția Consiliului de Miniștri și la Comandamentul Militar al Capitalei, înainte ca asediatorii să taie firele telefonice. Și tot din fericire, colonelul are în casă mai multe arme automate pe care reușește să le încarce. Ceea ce urmează e o scenă halucinantă: cu mic, cu mare, întreaga familie Orezeanu luptă umăr la umăr, mai bine de patru ore, împotriva comandoului de legionari. Legionarii trag prin ușa de la intrarea în apartament în timp ce zbiară să li se deschidă, colonelul le răspunde cu foc, iar fiica lui cea mare îi încarcă armele pe măsură ce se golesc.[58] Atacatorii pătrund în bloc și ajung la ușa apartamentului, dar colonelul, îngrozit de ceea ce s-ar fi putut întâmpla cu copiii săi, reușește să respingă primul atac, împușcându-i mortal pe trei dintre ei. Incidentul nu se termină însă aici: legionarii continuă să asedieze blocul vreme de patru ore, reușesc să dezarmeze prima echipă de militari veniți în sprijinul familiei Orezeanu, omoară un sergent și abia după ce comandantul celui de-al doilea detașament de militari îl împușcă mortal pe unul dintre ei ceilalți hotărăsc să se retragă.[59] Dintre cei 50-60 de participanți la atac sunt prinși doar 13, iar printre legionarii împușcați

de Orezeanu e identificat și fiul de 23 de ani al unui alt colonel, Gagiu. După cum s-a constatat în cursul anchetei, în rândul legionarilor arestați, participanți direcți la incident, nu se aflau doar studenți și muncitori, ci și un profesor, un inginer și un avocat, acesta din urmă fiind angajat ca funcționar la Ministerul Educației Naționale. De pe urma traumatizantei experiențe, Orezeanu s-a îmbolnăvit de Parkinson.[60]

În momentele de cumpănă, simțul umorului îi poate salva pe unii din cele mai periculoase situații, iar lipsa lui totală le dă altora un curaj pe care nu-l au de obicei.

În prima categorie se regăsește, în timpul rebeliunii, Agnia Bogoslava. La începutul anului 1941, Agnia începuse repetițiile la noul teatru evreiesc, Barașeum, și se mutase în apartamentul noului ei iubit, regizorul Sandu Eliad. Acesta – care e vânat de legionari nu doar pentru că este evreu, ci și pentru că e bănuit de simpatii comuniste – locuiește la etajul al doisprezecelea într-un bloc din spatele Prefecturii de Poliție. El și Agnia sunt, deci, pe 21–23 ianuarie, într-o situație cât se poate de periculoasă. De sus, din balconul apartamentului, Agnia vede siluetele negre ale legionarilor împușcați de armată căzând de la ferestrele prefecturii de „parcă era un film"[61]. E speriată, dar nu-și pierde cumpătul. Când legionarii sună la ușa lor, Eliad refuză să le deschidă, însă Agnia, care abia ieșise din baie, se duce la ușă și le deschide așa cum era, adică în pielea goală. Luat pe nepregătite de spectacolul goliciunii unei femei frumoase, legionarul care voia să pătrundă în casă se fâstâcește:

„— Vai, domniță, vă rog să mă scuzați, am crezut că aici sunt jidani.
— Nu sunt, domnule, nu e nimeni aici, lasă-mă-n pace, dumneata nu vezi?
— Ba da, văd, aoleu, scuzați.
Și am trântit ușa"[62].

Abia după ce închide ușa, Agnia începe să să-și dea seama ce i s-ar fi putut întâmpla, însă aplombul și talentul ei de actriță tocmai salvaseră situația.

Aflat – inevitabil, putem spune – în cea de-a doua categorie, cea a oamenilor fără prea mult simț al umorului, G. Călinescu nu are, la începutul rebeliunii, nici un interes pentru împușcăturile care se aud în oraș. E absorbit de ultimele corecturi la *Istoria literaturii române*, pe care o predase în parte la tipar, și vrea să o finalizeze înainte de iminenta numire la Editura Fundațiilor a detestatului Cacaprostea, cât încă deciziile mai sunt luate de prietenul său, Al. Rosetti. Pe 21 și 22 ianuarie stă deci acasă și lucrează absorbit la manuscris, fără să bage prea mult de seamă agitația soției și a servitoarei. În noaptea

de 22 spre 23, însă, insomnia face să-i încolțească în minte un gând negru: se teme că legionarii au ocupat clădirea Fundației, rebotezată acum „Mihai I", și că i-ar putea distruge manuscrisul. Obsedat de acest scenariu, încearcă să îl contacteze pe Rosetti, însă comunicațiile telefonice din oraș deja nu mai funcționează. Încercările Verei de a-l reține în casă nu găsesc nici un ecou, Călinescu nu e omul căruia să i se poată scoate din cap o idee fixă. După prânz, cu nefericita Vera pe urmele lui, hotărăște să verifice în persoană. E o escapadă periculoasă, prin nămeții necurățați de pe străzile lăturalnice, de la Piața Dorobanți spre Bulevardul Lascăr Catargiu – foarte aproape de Piața Victoriei, în care mulțimea de legionari se pregătea de lupta decisivă din fața Palatului Sturdza –, până în zona în care se află azi spitalul „Grigore Alexandrescu", iar în 1941 funcționa Editura Fundațiilor. Călinescu aleargă ca un posedat, fără să bage în seamă nici împușcăturile, nici rugămințile Verei, care fuge și ea înspăimântată în urma lui. Ajunge în cele din urmă în fața clădirii și o găsește pustie, cu toate ușile încuiate, părăsită chiar și de portar. Convins că legionarii sunt înăuntru și că îi distrug manuscrisul la adăpostul întunericului, bate cu pumnii în ușă până când Vera reușește să îl convingă că nu e nimeni în clădire și că manuscrisul lui nu e în primejdie. Apoi, epuizat, își dă seama în sfârșit că se află în mijlocul unui război civil și îl cuprinde frica. Se întoarce acasă pe aceleași străzi lăturalnice, fugind, dar de data asta dintr-un cu totul alt motiv.[63]

Rebeliunea legionară nu răvășește doar Bucureștiul, ci mai toate orașele României. La Ploiești, spre exemplu, căpitanul de artilerie Dumitru Păsat e cât pe ce să cadă într-o ambuscadă a legionarilor. Se duce, pe 22 ianuarie, când luptele din oraș păreau să se fi încheiat, să mănânce într-o cârciumă al cărei proprietar legionar, în complicitate cu alți legionari care înconjuraseră locul, încearcă să-i ia ostatici pe toți ofițerii aflați la ora aceea la masă. Păsat are inspirația să iasă din cârciumă chiar în ultimul moment și, ajuns la regiment, află că legionarii își întețiseră din nou atacurile. Pleacă cu trupa pe teren și reușește să dezarmeze un grup de legionari conduși chiar de prefectul județului Prahova, pe nume Mântăluță, pe care îl și ia prizonier. La fel ca tovarășii lui Camil Demetrescu de la Palatul Sturdza, și căpitanul Păsat e dezamăgit să constate că, odată învinși, „leii" legionari se transformă rapid în niște mielușei paralizați de frică: „Pe drum, prefectul, care era îmbrăcat doar într-un lodin [sic!] subțire, tremura și de frig, și de frică. Avea o față foarte tânără, ca de copil, și vă spun drept că mi-a inspirat un pic de milă, când l-am văzut atât de pierdut și galben la față ca ceara de albine"[64].

Ciocniri violente au loc și la Craiova, iar la Târgoviște colonelul Emilian Ionescu, comandantul Regimentului 1 care de luptă, e martor direct la uciderea de către legionari a unui maior de la Institutul Geografic, care trecea pe stradă îmbrăcat în uniforma militară[65].

În mod neașteptat, singurul oraș care reușește să evite violențele în zilele rebeliunii legionare e Iașiul, decretat în noiembrie 1940 „oraș al Mișcării". Aici, generalul Dumitru Coroamă, comandantul garnizoanei militare a orașului, s-a implicat în controlul rebelilor încă de la primele semne de dezordine. A procedat strategic: le-a permis să manifesteze prin centrul Iașiului, dar încadrați de armată, apoi, din Piața Unirii, i-a convins să se îndrepte cu toții către căminele studențești de la Râpa Galbenă, unde i-a înconjurat și i-a asediat până când, lipsiți de resurse, s-au predat cu toții.[66] Șiretenia generalului Coroamă i-a împiedicat astfel pe legionari să bântuie în bande prin oraș, să atace, să jefuiască și să ucidă, așa cum procedaseră în București.

Transferat de la Luduș la Craiova și de acolo la Medgidia, la șase luni după eliminarea ofițerilor evrei, Sașa Pană e încă în cadrele active ale armatei. Atmosfera e însă mult prea apăsătoare și abia așteaptă să fie lăsat la vatră. Pe 18 ianuarie, primește o permisie și e trimis la Iași, de unde ar trebui să-și încaseze ultima soldă. Așa că, ajutat din nou de hazard, căpitanul-medic se nimerește și de data asta martor direct la scrierea istoriei. În zilele rebeliunii, pe care și le petrece umblând pe străzile Iașiului pentru a-și rezolva problemele personale, Pană are ocazia să vadă cu ochii lui coloanele de legionari, încadrate de soldați, defilând cu torțe și

„... strigând «Horia, Führer și Duce!», dar de auzit (înțeles) se auzea «Horia fură și duce!». Companii din Regimentul 14 infanterie îi flanca[u] și supraveghea[u] de pe trotuare, să nu se dedea la tâlhării și alte vandalisme. Au fost lăsați să pătrundă în Piața Unirii, unde, apoi, s-au barat toate ieșirile. Muzicile (radioficare) cântau continuu Hora Unirii și bandele legionarilor erau «îmbiate» să joace. Și-au jucat precum li s-a cântat, până în seara zilei de 24 ianuarie"[67].

Informat că la București rebeliunea fusese cu mult mai violentă, Sașa Pană se grăbește să plece, în aceeași seară, cu trenul spre casă, ca să se asigure că familia sa nu pățise nimic.

De partea cealaltă a baricadei politice, Valeriu Anania e supărat că directorul Seminarului Teologic a încuiat ușile clădirii ca să îi împiedice pe seminariștii legionari să participe la rebeliune. Însă în seminar există arme: fiecare elev legionar are propriul pistol plin cu muniție. După înfrângerea rebeliunii, atunci când soldații ocupă seminarul și îl percheziționează, Anania reușește, ajutat de noroc, să

își ascundă pistolul și îl ajută pe șeful de cuib să și-l arunce pe al lui într-un canal din clădire. Armata confiscă arhiva cuibului, dar nu găsește armele și nici alte dovezi de implicare directă a elevilor seminariști în violențele din 21–23 ianuarie. Ca atare, nu operează arestări. Potrivit versiunii lui Anania, legionarii din seminar, speriați de represiunea pe care o anticipau, hotărăsc să dizolve cuibul.[68] Dar, la fel ca mulți alții aflați în aceeași situație, nu renunță și la convingerile ideologice.

Represiunea a urmat, mai severă decât se așteptau legionarii, dar nu suficient de severă pe cât se așteptau victimele legionarilor sau cei care asistaseră îngroziți la jafuri și omoruri. Țărănistul Gheorghe Zane e unul dintre cei care cred că represiunea e prea blândă, iar Dinu C. Brătianu, președintele Partidului Național Liberal, îi adresează, pe 2 februarie 1941, o scrisoare lui Ion Antonescu, cerându-i să nu mai permită niciodată refacerea Legiunii[69]. La rândul lui, Mihail Sebastian, atunci când află că asasinii evreilor din pădurea Jilava au fost condamnați la pedepse între 1 și 25 de ani de închisoare, se întreabă cu amărăciune: „Există în legislația românească pedeapsa cu moartea. Pentru cine oare? Câți oameni trebuie să asasineze cineva, ca să fie susceptibil de pedeapsa capitală?“[70]

Potrivit cifrelor adunate la Președinția Consiliului de Miniștri, legionarii uciseseră, din rândurile armatei, 2 ofițeri și 20 de soldați, cei mai mulți dintre aceștia în cursul luptelor din București. Înregistraseră, la rândul lor, între 50 și 100 de morți. Din nou, statistica este imprecisă, menționând, în cazul Bucureștiului, 66 de civili „creștini“ omorâți în cursul evenimentelor, dar fără a preciza câți dintre aceștia erau legionari și câți erau victime ale legionarilor.[71] Liderii Mișcării, inclusiv Horia Sima, reușesc și de această dată să scape, refugiindu-se din nou în Germania, unde rămân pe toată perioada războiului. Există în continuare printre conducătorii Reichului nazist și voci care îl sfătuiesc pe Antonescu să încerce să recupereze Mișcarea Legionară ca partid de guvernare, una dintre acestea fiind chiar a ministrului de externe, Ribbentrop.[72] Însă Antonescu nu mai e dispus și nici nu mai are motive să-și asume un astfel de risc: asigurat de Hitler că înlăturarea legionarilor din guvern nu va aduce nici o modificare în relațiile dintre Reich și România, el are acum cale liberă să își instaureze propria dictatură militară. O face instalând, pe 27 ianuarie, un nou guvern, în care majoritatea miniștrilor sunt generali, și organizând, pe 2 martie 1941, un plebiscit național la care îl cheamă pe fiecare dintre cetățenii României – cu excepția evreilor, cărora li se interzice în mod expres să voteze. Generalul are nevoie de „deplina ta încredere ca să conducă Statul mai departe pentru ridicarea Neamului și

apărarea drepturilor tale". Rezultatul plebiscitului, desfășurat într-o atmosferă de-a dreptul sărbătorească, e previzibil: din cele aproape 1.165.000 de voturi exprimate, doar 1.555 sunt împotrivă[73].

În zilele care urmează rebeliunii, soldați uciși de legionari sunt înmormântați cu funeralii naționale, ca niște adevărați eroi de război. Legionarii care s-au predat, care au fost identificați ulterior ca participanți la violențe sau care sunt găsiți cu arme asupra lor sunt condamnați la pedepse cu închisoarea. Printre ei se află și poetul Radu Gyr și directorul Teatrului Național, Haig Acterian, dar nu și soția acestuia, Marietta. În martie 1941 e totuși internată și ea în lagărul de la Târgu Jiu, pare-se că în urma unui denunț al actriței Marioara Voiculescu.[74] Se va întoarce, însă, destul de repede din lagăr, în iulie același an.[75]

Sora lui Haig, Jeni, care trăise zilele rebeliunii închisă în casă, mai întâi plictisită, apoi înspăimântată de zgomotul împușcăturilor, apoi revoltată de fanatismul politic al cumnatei ei („Îmi este imposibil să înțeleg cum ajung oamenii de la opinii politice la reducerea întregii lor personalități la politică", notează ea în jurnal pe 24 ianuarie, după o discuție cu Marietta)[76], află pe 30 ianuarie despre arestarea fratelui ei și se declară convinsă că e nevinovat: „Arestat ca un «borfaș», din exces de idealism. Arestat pentru că a «complotat», el, pe care, în fond, îl doare în coate de politică și nu se gândește decât la teatru"[77]. Judecătorii nu sunt însă de aceeași părere: pe 13 iunie, Haig e condamnat la 12 ani de închisoare pentru „instigare la rebeliune". Pedeapsa îi va fi însă suspendată în 1942, când optează să plece pe front.[78] Asemenea lui Haig, și altor legionari condamnați ca urmare a rebeliunii li s-a dat de ales, după intrarea României în război, între a-și executa până la capăt pedepsele sau a lupta pe frontul din Uniunea Sovietică; cei care au optat să meargă pe front au fost trimiși direct în linia întâi. Pentru Jeni, care trece acum printr-un vârtej de emoții și de scene de familie sfâșietoare, legionarismul fraților ei, Haig și Arșavir, e un „mare ghinion": „Mai bine se călugăreau, sau treceau la catolicism, sau la budism... sau la orice [părere] politică..."[79].

În vreme ce prietenul lui părăsește conducerea Teatrului Național din București și intră la închisoare, lui Mircea Eliade, aflat la post la Legația română de la Lisabona, i se pune în scenă, la același teatru, piesa *Iphigenia în Aulida*. O scrisese în 1939, atunci când represiunea carlistă îl eliminase din universitate și singura sa sursă de venit erau articolele pe care Al. Rosetti își asuma să i le publice. Până la instaurarea statului național-legionar, piesa nu avusese nici o reprezentație. Subiectul ei – sacrificarea Ifigeniei, fiica lui Agamemnon și a Clitemnestrei, pentru a o îmbuna pe zeița Artemis înainte de Războiul

Troian – reflectă în primul rând preocupările intelectuale ale lui Eliade, interesul lui savant pentru tratarea mitului și a epifaniei.[80] Însă dimensiunea politică a textului și congruența lui cu convingerile legionare pe care autorul le împărtășea în acel moment nu au rămas neobservate de contemporani.[81] Dacă modelul inițial, cel din piesa lui Euripide, e centrat pe lupta Clitemnestrei de a-l convinge pe Agamemnon să nu-și ucidă ritual fiica, la Eliade, Clitemnestra e doar un personaj secundar, iar Ifigenia, deși îngrozită inițial de ideea morții, ajunge să își accepte sacrificiul cu o bucurie extatică, convinsă de dimensiunea eroică a acestuia: „Nu mor eu pentru voi toți, pentru împlinirea visurilor și vieților voastre, pentru Helada întreagă? Eu voi trăi, fără sfârșit, în ei, prin ei, în urmașii lor, în visurile lor…"[82] Această viziune, foarte apropiată de cultul legionar al sacrificiului și al morții, i-a făcut pe contemporani să vadă în piesa lui Eliade o parabolă a morții Căpitanului.

Între cei care întrevăd în semnificațiile ei simbolice o adaptare a mitologiei antice la doctrina legionară se numără și Mihail Sebastian. Invitat la premieră de fiica adoptivă a autorului, refuză să meargă, de teamă că reprezentația s-ar putea transforma într-„un fel de reuniune legionară": „Simbolul mi se pare cam gros, totuși: «Iphigenia sau jertfa legionară» s-ar putea numi piesa în subtitlu. Acum, după cinci luni de guvernare și trei zile de rebeliune, după atâtea asasinate, incendii și prădăciuni – nu se poate spune că nu se nimerește"[83]. Deși piesa e regizată de Al. Șahighian, cu Aura Buzescu în rolul Ifigeniei și George Calboreanu în rolul lui Agamemnon, ea nu se bucură deloc de succes la public. Dimpotrivă, la nici o lună de la prima reprezentație, ajunge să fie jucată joia la matineu, ceea ce, remarcă același Sebastian, e o „mare cădere, una dintre cele mai mari ale Naționalului"[84]. Motivul poate fi interpretarea stângace, cu „voci răgușite, care țipă, care urlă", sau faptul că, asemenea reprezentației *Faust* din stagiunea 1940, *Iphigenia* lui Eliade e percepută de public ca având în context o neplăcută semnificație politică. „Ar fi putut fi o piesă serioasă și interesantă, dacă n-ar fi căzut în politic", scrie despre ea Vintilă Horia, deși el însuși e legionar convins.[85] După acest eșec, Eliade nici măcar nu păstrează manuscrisul piesei și nu mai revine asupra subiectului până în 1979, când acceptă ca textul să fie publicat la București, în revista *Manuscriptum*, de către Mircea Handoca. Când începe să caute o versiune cât mai apropiată de momentul în care a fost scrisă piesa, Handoca identifică o variantă tipărită manual în 1951, în Argentina, pe care Eliade le-o dedicase prietenilor lui Haig Acterian și Mihail Sebastian.[86] E ușor de dedus de ce simțise Eliade nevoia să i-o dedice lui Haig, însă dedicația către Sebastian – care sună, în context, aproape cinic – e mult mai greu de explicat. Poate că

Eliade se simțea vinovat față de prietenul lui decedat între timp, dar Sebastian, care trăise înverzirea amicilor din tinerețe ca pe o dramă personală, e puțin probabil că ar fi gustat gestul.

Ceilalți prieteni ai lui Eliade care se duc la Teatrul Național să vadă *Iphigenia* – și care o consideră, la fel ca Sebastian, „foarte slabă" – sunt soții Mărgărita și Mircea Vulcănescu.[87] Soții Vulcănescu nu sunt legionari, deși au mulți prieteni printre aceștia. De fapt, trăiesc într-un cerc de prieteni cât se poate de eclectic. Fuseseră membri ai Asociației Studenților Creștini Români,[88] sunt amândoi ortodocși practicanți, însă nu împărtășesc nici antisemitismul, nici gustul pentru violență al legionarilor. Ca fost membru al Asociației Criterion, fondată de Petru Comarnescu la jumătatea anilor '30, Vulcănescu reușește, și după radicalizarea la dreapta a majorității prietenilor săi, să-și păstreze legăturile cu oameni aflați pe toată întinderea spectrului politic din punctul de vedere al convingerilor: e la fel de bun amic și cu Eliade, Cioran, Noica, Vasile Băncilă, dar și cu comunistul Belu Zilber, și îi consideră drept mentori atât pe Nae Ionescu, cât și pe național-țărănistul Virgil Madgearu, care i-a fost profesor la Academia de Științe Economice.[89] Ca majoritatea românilor, soții Vulcănescu cred și ei că plutocrații evrei au un rol negativ în viața economică și socială a României, însă Mărgărita Vulcănescu, profesoară de franceză la un liceu din București, e printre puținii care, încă din iunie 1940, e consternată de politica antisemită a lui Carol II și o consideră „dezgustătoare și revoltătoare", pentru că le ridică drepturile civile tuturor evreilor, inclusiv celor care „au binemeritat de la patrie"[90]. Aceeași Mărgărita continuă să frecventeze evreice din burghezia bucureșteană fiindcă nu-i place să fie bănuită de „oportunism", deși – are grijă să adauge – e în principiu de acord cu ideea „vinovăției" unora dintre evreii români: „Bineînțeles, mulți dintre ei au făcut mult rău, dar cum să alegi binele de rău? În sfârșit, soarta acum e împotriva lor; noi, oamenii, putem să încercăm să-i mângâiem puțin"[91]. Cât despre soțul ei, acesta consideră că Mișcarea Legionară e reprezentanta intereselor Germaniei naziste în România, o țară pe care și el, și Mărgărita o antipatizează și de care se tem.[92]

Imediat după rebeliunea legionară însă, în zilele în care se constituie noul guvern de dictatură militară, Vulcănescu, care e funcționar în Ministerul Finanțelor, primește acasă un telefon de la însuși Ion Antonescu. Acesta îl roagă să accepte un post de subsecretar de stat în minister. Vulcănescu se lasă greu, îi spune generalului că ar accepta doar „dacă e un ordin, dacă nu e obligat, nu"[93]. I se dă un timp de gândire, pe care îl folosește pentru a se sfătui cu soția și cu cele două fiice (Sandra, de zece ani, și Măriuca, de opt ani). Vulcăneștii sunt o

familie din burghezia înstărită, cu un nivel de viață confortabil. Mărgărita se coafează la „Ionică" – cel mai șic coafor din București –, face cumpărături la magazine de lux, ia ceaiul cu prietenele în cofetăriile elegante din centru și își petrece vacanțele la Sinaia, unde familia are o casă. Cele două fiice, Măriuca și Sandra, au guvernantă, iau lecții de pian și sunt răsfățate de părinții lor cu dulciuri, haine și jucării scumpe. Cu ocazia deplasărilor lui Vulcănescu în străinătate, în calitate de funcționar la Ministerului de Finanțe, Mărgărita descrie încântată în jurnal cadourile pe care soțul ei le aduce pentru întreaga familie. Sunt, cu alte cuvinte, o familie pentru care grija zilei de mâine e mai puțin presantă decât pentru majoritatea românilor. Dar tentația unei poziții sociale mai înalte funcționează și în cazul lor, chiar dacă cei doi soți înțeleg foarte bine riscurile pe care aceasta le implică. Chiar și fiica cea mare pare să înțeleagă, atunci când, refuzând inițial să fie de acord cu promovarea tatălui, îi spune: „Nu, nu accepta, oamenii importanți sunt acum într-un pericol prea mare"[94]. În cele din urmă însă, fetițele se lasă convinse de ideea că *„papa* va fi ministru", iar Mărgărita e cucerită și ea de perspectiva de a urca „o treaptă mai sus". Așa că promovarea e acceptată și soții Vulcănescu intră în vârtejul „lumii bune" antonesciene: frecventează ambasadele, participă la dineuri la care sunt și oficiali germani, iar Mircea, deși îi detestă, e nevoit să lucreze îndeaproape cu ei. Până și mașina de serviciu de care beneficiază toată familia e condusă de un șofer german, Schmidt.

Mărgărita rămâne la fel de consternată de politica antisemită a generalului Antonescu, însă nu pare să facă legătura între măsurile acestuia împotriva evreilor – pe care le dezaprobă categoric – și activitatea soțului ei de la minister. Când, pe 27 martie 1941, se întâlnește cu pictorița evreică Margareta Sterian, iar aceasta o roagă să-i spună ce știe despre noile legi de expropriere a evreilor aflate în lucru la guvern, Mărgărita o compătimește, dar nu îi oferă nici o informație: „Cum Mircea nu-mi spune absolut nimic, nu pot decât să-i dau sfaturi din capul meu și potrivit zvonurilor care circulă"[95]. Ceea ce Mărgărita pare că nu înțelege este că noul proiect în care soțul ei este foarte implicat în aceste zile – și la care lucrează inclusiv de acasă, împreună cu alți colegi, în timp ce ea le servește fursecuri și cafea – este înființarea unui Centru Național de Românizare, o reinterpretare a comisariatelor de românizare create în timpul statului național-legionar, având aceeași țintă: exproprierea evreilor. Așa cum nu știe nici că, cu doar câteva zile înainte de întâlnirea ei cu Margareta Sterian, pe 20 martie, Mircea participase la o discuție pe această temă în Consiliul de Miniștri, exprimându-se – nici nu ar fi putut face altfel dacă voia să-și păstreze postul – în deplină consonanță cu toți ceilalți partici-

panți, care considerau „legea pentru lichidarea bunurilor evreiești" ca fiind o măsură pozitivă. Singura precizare făcută de Vulcănescu în intervenția lui este că, pentru evitarea abuzurilor, „trebuie să se spună pe ce bază considerăm noi că o anumită persoană este evreu"[96]. Astfel de discuții și altele, la fel de în răspăr cu convingerile sale personale, sunt la ordinea zilei în ședințele de guvern la care participă Vulcănescu. Promovarea pe scara socială are deci un preț, pe care, altminteri, el și soția lui se dovedesc dispuși să-l plătească fără a se arăta prea marcați de disonanță. Când, în octombrie 1941, Mărgărita află despre masacrarea evreilor de dincolo de Nistru și despre intenția lui Antonescu de a-i deporta pe toți evreii în Transnistria, se lamentează în jurnal: „Doamne! De ce ne e dat să trăim astfel de vremuri și să vedem umanitatea coborând atât de jos? Cum se va mai putea redresa, ieși din acest abis? Domnul să aibă milă de noi!"[97] Și totuși, nici măcar acum ideea că frumoasa mașină de serviciu și nivelul confortabil de trai al propriei familii ar putea avea vreo legătură cu compromisul de fiecare zi, care face posibile astfel de orori, nu pare să-i treacă prin minte.

La fel ca mulți alți români, și Liviu Rebreanu consideră că Antonescu se arată prea blând cu legionarii după rebeliune și constată indignat că „legionarii nu stimează atitudinea aceasta omenească a generalului. Dimpotrivă, par a-l disprețui"[98]. Și el se lasă greu convins când, în aceeași perioadă în care Vulcănescu devine subsecretar de stat, i se propune să preia conducerea Teatrului Național din București, post rămas liber după arestarea lui Haig Acterian. Dar, în ultimă instanță, și el acceptă „fără voia mea, aproape rechiziționat", propunându-și să facă „ce se va putea"[99]. Acest „ce se va putea" înseamnă însă, în primul rând, aceeași „românizare" a repertoriului teatrului și a personalului artistic, adică eliminarea totală a actorilor evrei și a pieselor scrise de autori evrei.

Tot acum, Rebreanu acceptă, în sfârșit, să devină coproprietar al unei întreprinderi evreiești românizate, tipografia „Eminescu". Deține o treime din acțiuni, face parte din consiliul de administrație și, așa cum notează în jurnal, consideră „o datorie de onoare să ducem înainte o întreprindere care sub conducerea evreiască a înflorit și s-a menținut până a venit epoca antisemitismului efectiv"[100]. Acesta este scopul pentru care, la sfârșitul lui martie 1941, devine director onorific al unui nou cotidian, *Viața*. În primul număr, din 31 martie 1941, Rebreanu semnează editorialul care trasează linia generală a noii publicații: „Ne dăm seama că astăzi, mai mult ca altădată, ziarul trebuie să fie o tribună vie pentru unirea tuturor, pentru întărirea

credinței în puterile noastre și întru împlinirea dreptății românești. Astfel de tribună românească vrea să fie și va fi *Viața*"[101].

Ziarul *Viața* are o legătură directă cu sentimentele ardelenești ale lui Rebreanu: prietenul lui, Niculiță Ilieșiu, cel care îl convinsese să devină acționar la tipografia „Eminescu", e refugiat din Transilvania de Nord și protector al tinerilor intelectuali aflați în aceeași situație. El îi aduce în echipa noului jurnal pe George Sbârcea și pe alți tineri jurnaliști ardeleni, și pentru a le oferi o sursă stabilă de venit, dar și pentru a crea prin intermediul publicației o tribună de promovare a intereselor românești asupra teritoriilor pierdute.[102] Rebreanu, care e, pentru acești tineri, o figură legendară, nu prea calcă prin redacția ziarului, nu scrie decât foarte rar în el, dar îl cauționează cu numele și reputația lui. Pătruns de acest tip de naționalism, care, la fel ca acela al basarabenilor refugiați, e dornic de răzbunare, ziarul virează însă foarte repede către o linie virulent antisemită: în același prim număr în care Rebreanu semnează editorialul de început, în pagina a șasea, un articol intitulat „Aprovizionarea și distribuirea articolelor de consum trebuie încredințată exclusiv elementelor românești" pledează pentru eliminarea măcelarilor „minoritari" din comerțul cu carne:

„În centrul Capitalei ori la periferiile ei, în orașe, în târguri și în sate, statul român are nevoie de elemente de nădejde, care, înțelegând vitregia vremurilor prin care trecem, să muncească din răsputeri pentru a face cât mai nesimțite [sic!] neajunsurile stării economice generale prin care trec toate țările din Europa. Aceste elemente de nădejde nu pot fi minoritarii și mai ales minoritarii măcelari"[103].

În vreme ce Teatrul Național, aflat acum sub conducerea lui Rebreanu, își românizează repertoriul și trupa, artiștii evrei eliminați în 1940 de pe toate scenele românești fac eforturi să se regrupeze într-un teatru evreiesc care să le permită să-și câștige în continuare existența. După numeroase demersuri birocratice, care durează din octombrie 1940 până la sfârșitul lunii februarie 1941, actorii evrei din București reușesc să înființeze, în cartierul Văcărești, pe strada Ion Ionescu de la Brad, Teatrul Barașeum (denumirea provine de la numele medicului evreu Iuliu Barasch, fondatorul primului spital pentru copii din România, care, la sfârșitul secolului al XIX-lea, înființase în clădirea din strada Ion Ionescu de la Brad, colț cu Udricani, o societate de studii istorice și o sală de conferințe).

Începuturile teatrului sunt însă pline de peripeții. În septembrie 1940, când actorii evrei trimit ministerului de resort prima petiție referitoare la înființarea unui teatru evreiesc, aceasta se ciocnește de rezoluția negativă a lui Radu Gyr, pe atunci director general al

teatrelor, care consideră „nepotrivită" deschiderea lui în apropierea bisericii Udricani.[104] Actorii evrei nu se lasă, fac apel la toate relațiile pe care le au și, spre sfârșitul regimului național-legionar, reușesc să întoarcă situația în favoarea lor. Nu însă fără riscuri: pe 4 ianuarie 1940, cei doi inițiatori ai teatrului, Scarlat Froda, soțul lui Leny Caler, și Otto Marcovici, fostul proprietar al ziarului *Dimineața*, alături de Leny Caler însăși, descrisă drept „actriță pusă în indisponibilitate", sunt atacați pe prima pagină a ziarului *Porunca Vremii* pentru intenția lor de a înființa o nouă „afacere evreiască". Pentru a le tempera apetitul „de a avea din nou o copioasă mină de exploatare pentru buzunarele lor neexpropriate încă", jurnalistul anonim propune ca „onorabilii jidovi" să fie obligați să plătească un impozit special: „să se mulțumească numai cu o dobândă de 5 la sută din capitalul investit, iar din câștigurile nete, 50% să se dea pentru ajutorarea refugiaților și 50% pentru ajutorarea evreilor săraci, care mor de foame, în vreme ce plutocrația iudaică plesnește de indigestie"[105]. Ceea ce același jurnalist anonim, îngrijorat de soarta evreilor săraci, omite din discuție este că aceștia nu ar fi ajuns să moară de foame dacă măsurile de românizare luate de guvern nu i-ar fi adus în imposibilitatea de a munci, sau că printre evreii săraci care aveau neapărată nevoie de o slujbă se numărau și actorii, regizorii, scenografii și tehnicienii evrei concediați de la toate teatrele românești, cărora noul teatru evreiesc ar fi urmat să le ofere o sursă de venit.

În cursul lunii ianuarie, lucrurile se mențin pe același sinuos făgaș birocratic. Referatul Direcției generale a teatrelor din Ministerul Cultelor și Artelor, datat 17 ianuarie 1941, recomandă autorizarea teatrului evreiesc ca modalitate de a le permite artiștilor evrei să își practice în continuare meseria, însă precizează că acesta trebuie să aibă doar personal evreiesc, să joace doar „într-o limbă română curată", să evite „orice manifestațiuni cu caracter politic", să nu aibă reprezentații în timpul sărbătorilor creștine și în zilele de „sărbătoare legionară", „să zidească ușa de intrare în Policlinica Barașeum din strada Udricani și să se facă intrarea prin intrarea principală a teatrului – astfel ca intrarea dinspre biserica Udricani să fie complet închisă"[106]. În pofida acestor condiții umilitoare și a cenzurii căreia urma să îi fie permanent supus, noul teatru nu primește drept de funcționare nici după eliminarea legionarilor din conducerea statului. E momentul în care, în noua sa calitate de director al Teatrului Național din București, Liviu Rebreanu e rugat – și acceptă – să intervină, iar intervenția lui favorabilă îl convinge pe noul ministru, generalul Radu R. Rosetti, să dea undă verde: pe 26 februarie, acesta aprobă deschiderea și funcționarea teatrului de la Barașeum[107]. Avizul ministerial nu înseamnă însă și sfârșitul tribulațiilor. Deși trupa își

începuse repetițiile încă din toamna anului 1940, iar inaugurarea noului sediu era anunțată în ziare pentru data de 15 februarie, cu premiera *Ce faci astă seară*, situația administrativă rămâne în continuare incertă: pe 13 martie, în rezoluția pe care o pune pe referatul de autorizare al Ministerului Culturii și Artelor, Ion Antonescu cere amânarea deschiderii Barașeumului, pe care o consideră „un act de provocare" și o manifestare a „impertinenței" evreiești[108]. Ca atare, premiera, anunțată în presă pentru 15 februarie, se amână din nou, „din motive de ordin tehnic".[109]

Din fericire, în lumea teatrului solidaritățile sunt mai active decât în alte domenii. Actorii evrei sunt sprijiniți și de directorii români de trupe, care, asemenea lui Constantin Tănase și Luciei Sturdza-Bulandra, aleg să îi plătească în continuare pe cei interziși prin legile rasiale, și de sindicatul actorilor, condus de George Vraca, care rezervă din fondurile comune o sumă destinată ajutorării actorilor evrei rămași fără slujbă. Chiar și personaje ca Mihail Ralea și Pamfil Șeicaru, al căror oportunism le face să susțină de obicei fără ezitare toate măsurile regimului, intervin de această dată pentru a sprijini ideea unui teatru evreiesc.[110] În cele din urmă, Barașeumul reușește să se deschidă și să funcționeze până la sfârșitul războiului, în toată această perioadă managerul teatrului fiind Otto Marcovici.

La scurtă vreme de la înființarea sa, Teatrul Barașeum devine un adevărat fenomen în peisajul cultural românesc; de el se bucură inclusiv spectatorii români. Un jurnalist român, Tudor Teodorescu-Braniște, îl numește „nu doar adăpostul atâtor actori și scriitori evrei, ci și ultimul refugiu al spiritului de protest civic"[111]. Trupa e numeroasă și formată din actori, regizori, compozitori și dramaturgi care, până în 1940, se aflaseră printre cele mai populare vedete ale scenei românești: actorii Leny Caler, Nicolae Stroe (acum obligat să joace fără prietenul său, Vasile Vasilache, care însă vine în public la spectacole), Alexandru Finți, Beate Fredanov, Jeni Șmilovici, Agnia Bogoslava, surorile Gamberto, compozitorii Elly Roman și H. Mălineanu, regizorii Moni Ghelerter, Sandu Eliad și Lică Grunberg, acesta din urmă fiind specializat în teatrul pentru copii, scriitorii I. Ludo, Ion Pribeagu și Isaiia Răcăciuni[112]. M.H. Maxy, unul dintre cei mai importanți artiști ai avangardei românești, colaborează la realizarea decorurilor.[113] Nu e de mirare, așadar, că Barașeumul face săli pline încă de la primul spectacol, la care biletele se epuizează cu zece zile înainte de anunțata premieră.

În public nu sunt doar evrei, ci și mulți spectatori români, care își urmează actorii preferați, interziși acum la Savoy, Alhambra sau Cărăbuș.[114] Mulți dintre actorii care nu mai pot juca decât la Barașeum erau, înainte de aplicarea legilor rasiale, vedetele trupelor românești

din care făceau parte, iar publicul vrea să-i vadă în continuare pe scenă. În fața magiei teatrului, până și antisemitismul oficial pare neputincios. După intrarea României în război, în mijlocul unei atmosfere foarte sumbre, în care persecuția evreilor atinge un punct culminant, Mihail Sebastian e impresionat de o scenă din tramvaiul cu care circula însoțit de Leny Caler: un cuplu de români, un ofițer și soția lui, au recunoscut-o pe Leny și au venit bucuroși la ea să o salute și să-i strângă mâna: „Amândoi ar vrea să vorbească, să spună – dar gestul a spus totul. Prin urmare, și asta e posibil"[115].

Întâmplător, în același corp de clădiri în care se află teatrul evreiesc, dar cu intrarea dinspre biserica Udricani, funcționează, tot din 1941, și un teatru privat românesc: Teatrul Comic, condus de G. Georgescu-Aria. Printre vedetele acestui teatru figurează pe afiș și Gică Petrescu, care, „degajat și simpatic", debutează, în toamna lui 1941, într-un spectacol intitulat *Luna știe, dar nu spune*, avându-l drept coregraf pe Oleg Danovski.[116]

Prins în mrejele pasiunii pentru Domnița Gherghinescu-Vania, Lucian Blaga pare ultimul om din lume pentru care primăvara lui 1941 ar putea fi belicoasă. Și totuși, i se întâmplă, iar oponentul lui este același Dan Botta, prigonitorul lui G. Călinescu din abia apusa vreme a epurărilor universitare. Legionar, Botta nu participase totuși direct la rebeliune, ceea ce îl scapă de neplăcerea de a fi percheziționat și, eventual, arestat. Își continuă netulburat cariera universitară și, în subsidiar, pe aceea de personaj veninos, care se hrănește din denunțuri intelectuale. De această dată, îl acuză pe Blaga, în numărul inaugural al revistei literare *Dacia*, apărut pe 15 aprilie 1941, de nici mai mult, nici mai puțin decât că i-a plagiat ideea „spațiului mioritic". Nu îl numește direct, dar nici nu e nevoie: Blaga e avertizat dinainte de o izbucnire mai veche a lui Botta pe aceeași temă, datând de la jumătatea anilor '30. Așa că se recunoaște imediat în „strania floră" dezvoltată „pe urmele pașilor noștri" și își recunoaște ideile în „teoria înfățișată lumii sub forma unor opuri de dificilă doxă germanică și pe care literatorii, care i-au făcut faima, au impus-o cu argumente extrase tot din modestele noastre lucrări"[117].

Blaga e un om pașnic și politicos, foarte manierat în relațiile cu prietenii și colegii, însă atacurile la adresa operei sale îi stârnesc din adâncurile personalității aparent blajine nebănuite talente de pamfletar. Iar Botta le descoperă pe pielea lui, atunci când, pe 26 aprilie, poetul publică nu unul, ci două articole de răspuns: primul în cotidianul *Timpul*, intitulat „Hazul țărănesc al imperialului Dan Botta" și celălalt în ziarul *Țara* de la Sibiu, intitulat „O gravă tentativă de expropriere literară". Argumentele cu care își susține întâietatea

asupra teoriei spațiului mioritic sunt aceleași în ambele articole, dar acestea îl înfurie mult mai puțin pe orgoliosul Botta decât sarcasmul cu care Blaga îl acuză de sterilitate literară, îl numește „recidivist" într-ale plagiatului și îi ridiculizează egoul excesiv:

„D. Dan Botta a intrat în ograda mea, a mușcat puțintel din mărul cel mai îmbujorat al grădinii, a sărit apoi iarăși gardul, și-acu, nu fără haz țărănesc, aleargă și țipă pe ulițele satului: «Prindeți hoțul! Prindeți hoțul!»

Cât privește chestiunea «tracismului» românesc, despre care ni se vorbește îngrijorător în numărul împricinat al *Daciei*, nimeni nu-l va împiedica pe d. Dan Botta să se umfle imperial cât va voi și cum va voi, și nici să se crează pe sine chiar un descendent al lui Alisandru Machedon.

Fraza românească suportă și asemenea penibile balonări. Cu toate acestea trebuie să i se reamintească d-lui Dan Botta că despre tracismul românesc s-a vorbit cu prisosință și din diferite părți mult înainte de apariția d-sale, și fără de exaltări ilariante"[118].

Toți cei care citesc răspunsul lui Blaga – inclusiv Domnița – sunt surprinși de această vână polemică a poetului, pe care nu i-o cunoșteau, dar îl felicită pentru contraatac. „Pe-un picior de plai/ Pe-o gură de rai/ A... pușcat în van/ Căpitanul Dan...", comentează amuzată Domnița[119]. Botta spumegă și vrea răzbunare, cu atât mai mult cu cât cele două articole sunt reluate, după apariție, de câteva alte publicații bucureștene, una dintre acestea fiind chiar *Porunca Vremii*[120]. Și totuși, nu furia e principalul motor al reacției lui, ci teama că ar putea fi tras mai serios la răspundere: ciclul de articole pe care le publică în replică, între 20 și 24 mai, sub titlul „O eroare: Spațiul mioritic al domnului Blaga", e determinat mai ales, așa cum singur o mărturisește, de știrea primită de la Octav Șuluțiu, prieten comun al celor doi inamici, că Blaga adună probe ca să-l acționeze în justiție.[121] Maestru al autovictimizării, se pretinde el cel insultat și cere reparații morale. Ca să fie sigur că articolele sale vor avea același impact ca și cele ale lui Blaga, le trimite la toate publicațiile care le preluaseră pe acestea din urmă. Și, într-adevăr, replica lui Botta apare aproape simultan în *Timpul*, *Țara* și în *Sfarmă Piatră*, o publicație de circulație mai restrânsă, de orientare legionară și antisemită.

Neașteptata vizibilitate nu îl calmează totuși pe impetuosul polemist: pe 19 mai, acesta își anunță prietenul, scriitorul Pan M. Vizirescu, angajat al Ministerului de Externe, că intenționează să-l provoace pe Blaga la duel. Abia acum situația devine cu adevărat hilară. Mai întâi, Vizirescu, care, potrivit propriei sale declarații, îl „venerează" pe Blaga, refuză să-i transmită ridicola pretenție a lui Botta.[122] Botta nu se descurajează și le cere să-i fie martori la duel lui N. Herescu, președintele Societății Scriitorilor, și doctorului Ion I.

Cantacuzino, fiul actriței Maria Filotti și unul dintre pionierii cinematografiei românești. Din nu se știe ce motive – poate că pur și simplu amuzați de ineditul situației –, cei doi acceptă și îi trimit lui Blaga, la Sibiu, o scrisoare prin care îi cer să-și desemneze „persoanele cu care putem intra în legătură pentru a rezolva incidentul"[123]. Mult mai cerebrali, prietenii lui Blaga îl sfătuiesc însă să nu se facă de râs și îi găsesc și bibliografia adecvată: un *Cod de onoare* scris în 1927 de un oarecare maior Iosef Drăghici, care îi permite să refuze provocarea în condiții onorabile, „deoarece au trecut mai mult de 49 de ore de la apariția articolelor mele până la trimiterea scrisorilor dvs."[124].

Cum pătimașul Botta avusese grijă să-și publice provocarea la duel și în presă, toată lumea se amuză copios de incident. „Râde mahalaua literară", scrie în *Porunca Vremii* Ion Popescu-Prundeni, care însă, deși mimează imparțialitatea, e mai degrabă de partea confratelui său de idei politice, Botta[125]. Acesta, deși se pretinde „satisfăcut", iar pe Blaga îl consideră „descalificat", nu pierde ocazia de a publica întreaga polemică – inclusiv scrisorile schimbate cu ocazia provocării la duel – într-o broșură pe care o intitulează *Cazul Blaga*. Iar Blaga, fiindcă nici lui nu-i place să rămână dator, publică, pe 9 iunie, tot în *Țara*, un nou articol în care, de această dată, îl atacă pe Botta inclusiv pentru convingerile lui legionare și antisemite:

„Manifestările și ieșirile atât de penibile ale d-lui Botta nu mi le explic decât prin aceea că d-sa a auzit probabil de noile legi cu privire la exproprierea bunurilor evreești și și-a închipuit că pe moșiile mele ar fi rost de-un chilipir. Că nu sunt evreu – e desigur un nenoroc pentru dl. Botta"[126].

Nu e foarte sigur că, prins în diferendul cu adversarul său de idei, Blaga înțelege cu adevărat actul de curaj politic pe care îl face, în contextul istoric în care scrie, criticând în acest fel, fie și indirect, exproprierea intelectualilor evrei de dreptul lor la exprimare.

După spaima pe care a tras-o în zilele rebeliunii, nici G. Călinescu nu scapă, la acest început de an, de rivalul său: pe 10 februarie 1941 află, dintr-o notiță strecurată la rubrica „Ultimele informații" a *Universului*, că „d. Dumitru Caracostea, profesor universitar, a fost numit director la Fundația Regală pentru Literatură și Artă"[127]. Trei rânduri strecurate într-un colț de pagină îi adeveresc temerile: detestatul „Cacaprostea" îi ia locul răbdătorului Rosetti. Ca de obicei, Călinescu intră în vrie. Îi scrie lui Rosetti o scrisoare de solidarizare, în care își exprimă, tot ca de obicei, opinia tranșantă: „O fundație fără dumneata este *zero* și nici nu voi mai avea de-a face cu ea"[128]. Acesta încearcă să-l

liniștească, spunându-i că nimic nu este hotărât, că, deși are sprijinul lui Ion Antonescu – un adversar al Fundațiilor Regale, cărora refuzase să le acorde finanțare din fondurile guvernului –, Caracostea nu are încă sprijinul regelui și că oricum influența lui s-ar putea să nu se extindă decât asupra revistei, nu și a editurii. Iar când, spre sfârșitul primăverii, Caracostea obține și acordul regal și se instalează cu puteri depline în funcția de director al Fundațiilor, Călinescu continuă totuși să lucreze direct cu Rosetti – care îl are drept consilier pe Camil Petrescu – la definitivarea *Istoriei literaturii române*. E o întreprindere anevoioasă, deoarece Călinescu, al cărui text trebuie trecut prin vigilența cenzurii, e ostil din principiu oricărei modificări. De pildă, atunci când, vorbind despre activitatea literară a lui H. Sanielevici – scriitor, jurnalist și biolog evreu, autor al unor articole critice la adresa teoriilor naziste ale rasei –, Călinescu transcrie ca atare opinia acestuia, „Hitler e Antichrist", iar Camil Petrescu, speriat de posibilele consecințe, ar vrea să suprime fraza, autorul se împotrivește. În cele din urmă, textul apare întocmai în ediția din 1941 a cărții și, în mod curios, nu atrage atenția nimănui.[129] Când cartea ajunge la tipografie, Călinescu îl presează pe Rosetti să fie vigilent cu munca tipografilor, o specie – una dintre numeroasele, se poate spune – pe care o detestă în chip irefutabil: „Știu din experiență că nu există individ mai cretin, mai înfumurat decât lucrătorul tipografic (efect al autodidacticismului). Cei mai mulți legionari au fost tipografi", decretează el.[130] În cele din urmă, după ce Călinescu îi stabilește personal dimensiunile, coperta, modul de dispunere a ilustrațiilor, tipografia scoate primele exemplare din carte la sfârșitul lunii iulie 1941.[131] Rosetti, care o moșise, e impresionat de dimensiunile monumentale și de savoarea textului, iar editura începe deja, de la jumătatea lui iulie, să-i facă publicitate în cotidianele centrale, comparând-o cu „operele de sinteză ale marilor literaturi streine"[132].

Cartea se vinde bine încă din momentul apariției în librării, ceea ce îl îndreptățește pe Călinescu să-i ceară lui Caracostea o nouă tranșă din banii ce i se cuveneau: 20.000 de lei (prețul fusese fixat la 950 de lei exemplarul). Fericit, „divinul critic" pleacă la mare însoțit de Vera, dar, pe peronul gării din Constanța, constată că un hoț îi tăiase buzunarul și îl jefuise de toți banii.[133] Superstițiosul din el se poate să fi bănuit în această întâmplare o prevestire a necazurilor care îl așteptau și care se declanșează imediat după ce, rămas lefter, se întoarce acasă.

Pe măsură ce cartea ajunge la cititori – dintre care unii sunt și protagoniști ai ei, și cunoștințe ale lui G. Călinescu –, indignările față de autor nu întârzie să apară. Între alte lucruri care i se reproșează

există și un element care ține de pitorescul personalității sale: printre autorii incluși în carte, criticul a avut grijă să se regăsească și el însuși, în ipostaza de scriitor. Modest, și-a dedicat nu mai puțin de patru pagini, în care se autocitează din belșug și citează, la fel de copios, din opiniile altor critici literari favorabili.[134]

Unul dintre cei care se consideră nedreptățiți, dar nu de tratamentul aplicat literaturii sale, ci de acela pe care Călinescu i-l rezervă lui personal, e Ion Barbu, poetul „balcanic". Înfuriat de descrierea fizică ce i se face în *Istoria Literaturii Române* – „om al soarelui de calcaruri, înaintare de kurd descălecat. Un nu știu ce nomad în pupilele boabe de strugur vești[ed]"[135] –, Barbu nu stă pe gânduri și, când autorul se prezintă la el pentru a-i oferi un exemplar din carte, îi aruncă monumentalul op în cap.[136]

Dar acest tip de reacții pasionale, ca și nemulțumirea altor critici care consideră că, în contrast cu propriile lor ierarhii literare, Călinescu le dedicase unor scriitori prea puțin sau prea mult spațiu, sunt la urma urmei niște neplăceri minore, greu de evitat într-o lucrare de asemenea amploare. Adevărata primejdie pentru cariera publică a cărții lui Călinescu – și pentru situația lui personală – este politică și vine dinspre extrema dreaptă. Jurnaliștii naționaliști și criticii literari cu simpatii legionare sunt furioși că, în cartea sa, Călinescu le-a acordat un spațiu generos scriitorilor evrei – și nu doar dadaiștilor și avangardiștilor, ci chiar și unora dintre cei minori, cum este H. Sanielevici, ale cărui viață și operă sunt aprofundate pe întinderea a trei pagini. Ne putem imagina frustrarea lui Radu Gyr, ale cărui versuri sunt analizate în doar jumătate de pagină și despre care Călinescu consideră că face „abuz de vociferație", atunci când constată că prezentarea poeziei lui e precedată de doi poeți evrei, Benjamin Fundoianu și Ilarie Voronca, beneficiarii a câte trei pagini generoase. Sau că, pentru a ilustra prezentarea lui Voronca, autorul *Istoriei* alesese drept ilustrație desenul unui alt evreu, pictorul Victor Brauner.[137]

O mostră a linșajului care se dezlănțuie în presa extremistă e dată de recenzia din revista ieșeană *Convorbiri literare*, numărul din octombrie 1941, în care recenzentul, Sergiu Grosu, îl califică pe Călinescu drept „pretențiosul profesor universitar de la Iași, unealtă «erudită» și prea plecată slugă a iudaismului conrupător de suflete și de neam". Grosu nu se sfiește să afirme că, în lucrarea călinesciană,

„...un subiectivism frenetic, tulburător de frenetic, pornit din grotele cenușii ale urii față de tot ce-i românesc, față de tot ce poartă pecetea autohtonismului și a specificului național – trece, ca un fir de oțel, de la prima și până la cea de pe urmă pagină".

Și tot Grosu, care constată ironic că Eugen Lovinescu îi ia apărarea lui Călinescu în pofida antipatiei dintre ei, pune această atitudine pe seama amiciției de idei între „semitofili"[138].

Articolul lui Grosu e printre cele mai murdare atacuri îndreptate împotriva lui Călinescu și a cărții lui, dar e departe de a fi singurul. Nici *Porunca Vremii* nu se lasă mai prejos. În numărul din 21 august 1941, un anonim scrie:

„Această istorie a literaturii românești închide în paginile sale prea multe genii de prin preajma sinagogii și sunt prea numeroase chipurile evreilor fotografiați în cartea pe care se crăcănează impudent și bovin, din plăcerea d-lui Călinescu de a fi «imparțial». Tot felul de mucoși ai ghettoului literar se răsfață în Istoria literaturii românești a d-lui G. Călinescu, și o puzderie de condeieri din umbra Templului Coral au apărut semeți cu fotografiile lor colosale, ca să completeze peisagiul doct al hârtiei higienice pe care o prezidează competența cosmică a numitului autor".

Există însă și multe voci imune la pasiunile politice și care, la antipodul acestor acuzații, califică *Istoria literaturii române* drept cea mai mare realizare a criticii literare românești de până la acel moment. Spectrul larg al reacțiilor pe care le provoacă apariția cărții e rezumat în *Evenimentul* din 23 septembrie 1941. Mircea Scripcă, autorul articolului „Istoria literaturii române. Frescă pur obiectivă", constată amuzat că, în urma părerilor exprimate, e greu de decis dacă G. Călinescu și editorul lui, Al. Rosetti, ar trebui să primească Premiul Academiei sau să fie dați afară din universitate.

În răspăr cu temperamentul său furtunos, Călinescu se străduiește să pară detașat în fața avalanșei de insulte. Nu rămâne însă deloc indiferent la micile semne de solidaritate. În aceste zile fierbinți pentru el și cartea lui, se întâlnește pe stradă cu tânărul Ieronim Șerbu, aspirant într-ale jurnalismului literar, căruia – contrar obiceiului său de a-i trata de sus pe cei pe care îi consideră inferiori – ține să-i mulțumească pentru că refuzase să publice în *Viața* un articol împotriva *Istoriei literaturii române*. În plus, observă Șerbu, maestrul pare speriat de posibilitatea de a fi atacat pe stradă de extremiști: „întorcea mereu capul, cu priviri neliniștite, ca un om care s-ar fi simțit încolțit, urmărit..."[139].

Adevărata supărare a lui Călinescu e însă alta: după o emisiune radiofonică în care *Istoria* e vehement criticată, Caracostea se sperie de posibilele consecințe și oprește difuzarea cărții în librării. Dă chiar și o dezmințire publică, pe 15 septembrie 1941, în numele conducerii Fundației, aruncând vina pentru publicarea lucrării pe predecesorul lui, Al. Rosetti.[140] Că lucrurile sunt serioase ne putem da seama din faptul că Rosetti însuși se grăbește să-i răspundă lui Caracostea, reamintindu-i că nu se poate sustrage de la responsabilitățile sale

oficiale: „Direcția Fundației Regale pentru Literatură și Artă este un post de răspundere, care cere acelui care îl ocupă curajul acțiunilor sale și simțul valorilor etice"[141].

Vremurile nu sunt deloc bune pentru libertatea gândirii și a exprimării, dar, ca întotdeauna, o carte care naște controverse devine rapid o carte pe care toată lumea vrea s-o cumpere. Deși prețul oficial, 950 de lei, e deja foarte mare, vestea că Editura Fundațiilor intenționează să oprească difuzarea – și chiar să topească exemplarele rămase în depozit – dă naștere unui adevărat fenomen de speculă cu stocurile ajunse în librării. Din curiozitate, din snobism și, într-o măsură mult mai mică, din interes profesional, o mulțime de oameni sunt dispuși acum să plătească în jur de 3.000 de lei, prețul la care ajunge cartea pe piața neagră. Unii dintre ei, printre care și studentul Ion Negoițescu, viitor critic literar, vin special la București din alte orașe pentru a și-o procura.[142] Călinescu e răzbunat, dar nu și mulțumit: vânzarea cărții la preț de speculă nu îi aduce lui personal nici un venit. Dimpotrivă, oprirea distribuției oficiale îi diminuează drepturile de autor. În plus, e frustrat că nu se poate dezlănțui așa cum își dorește împotriva lui Caracostea: acesta e foarte influent pe lângă ministrul educației, Ion Petrovici – un alt autor supărat pe prezentarea din *Istoria literaturii* –, și se teme că, dacă ar riposta, și-ar pune în pericol șansele de a se titulariza pe postul de la universitate. Diferendul își găsește o rezolvare oficială abia în februarie 1942, când cenzura, căreia Caracostea îi transferase responsabilitatea, decide că volumul nu prezintă probleme de difuzare.[143] Furios în continuare că editura încearcă să-l păcălească în rapoartele despre tirajul vândut, Călinescu încă nu bănuiește că epopeea cărții e doar temporar încheiată și că ea se va relua peste nici trei ani, în condiții politice răsturnate.

Încă din primele zile ale anului 1941, iminența războiului începe să se facă simțită în viața de zi cu zi a românilor. Pregătirile se fac treptat, cu măsuri legislative și organizatorice destinate să obișnuiască populația cu ideea a ceea ce va urma. Se discută despre importanța cooperării cetățenilor și despre necesitatea menținerii moralului. „Moralul unui popor nu este în funcțiune de viață tihnită cu toate binefacerile ei, ci în încrederea în drepturile lui și în tăria lui sufletească", putem citi într-un articol din 1 ianuarie 1941, publicat în revista *Administrația românească nouă,* sub titlul „De-ale războiului"[144]. Însă de la intenții și până la punerea lor în practică e o cale lungă și deloc lină.

Regimul Antonescu pregătește, încă din primele luni ale anului, noua legislație de război: Decretul-lege pentru reprimarea faptelor ce

pun în primejdie existența și interesele statului (6 februarie), Decretul-lege privind militarizarea instituțiilor și întreprinderilor de stat (18 februarie), Decretul-lege pentru mobilizarea agricolă (13 martie), Decretul-lege pentru măsuri în vederea prevenirii distrugerilor sau vătămării instalațiilor industriale și depozitelor în legătură cu apărarea națională și economia generală a țării (9 aprilie), Decretul-lege privind organizarea muncii naționale (9 aprilie), prin care se rechiziționa în folosul statului munca lucrătorilor agricoli care nu se aflau pe front. La jumătatea lunii ianuarie, statul procedează la românizarea Societății de Telefoane – de fapt, la preluarea concesiunilor deținute până atunci majoritar de firme și cetățeni străini.[145] Și tot în ianuarie e adoptat Decretul-lege nr. 132, prin care „obligațiunile premilitare și militare ale evreilor din România se transformă în obligațiuni fiscale și obligațiuni de muncă". Altfel spus, deoarece evreilor le este interzis să participe la serviciul militar, obligația lor de serviciu militar se transformă în obligație de muncă, respectiv în obligația de a plăti, în compensație, o taxă în bani. Cuantumul taxelor stabilite de noua reglementare variază între 3.000 și 6.000 de lei anual, în funcție de vârstă, și se prevede că în cazul decretării mobilizării generale acestea se vor majora cu 50%. De plata lor sunt scutiți doar foștii ofițeri și subofițeri eliminați din armată, dar nu și civilii care sunt declarați de comisiile medicale inapți pentru muncă. Fiecare evreu are obligația de a depune o declarație de impunere, iar în cazul nedepunerii acesteia, decretul prevede că „impunerea se va face din oficiu"[146].

Încă din primele luni ale anului, în București și în alte orașe mari din țară încep să fie introduse măsuri de control al circulației pe timpul nopții, iar localurile, restaurantele, sălile de întruniri și spațiile de divertisment sunt obligate să închidă la 9 seara.[147] În ansamblul general al legislației de război, acestea par niște măsuri minore, însă oamenii nu le privesc deloc așa. Ele afectează direct viața și obiceiurile fiecăruia, șubrezind, în plus, afacerile patronilor de restaurante.

Tot ca o marcă nouă a vieții cotidiene, în ziare încep să apară articole în care populația este instruită cu privire la apărarea pasivă. Din 16 ianuarie, comisii de circumscripție formate dintr-un delegat al primăriei și unul al poliției sunt trimise să inspecteze pivnițele și subsolurile clădirilor pentru „a da explicațiile necesare amenajării lor cu adăposturi contra bombardamentelor aeriene"[148]. Aceste adăposturi se fac însă pe cheltuiala proprietarilor, de aceea presa insistă pe nevoia unei cooperări depline din partea cetățenilor.

Ca răspuns la noile cerințe, încep să apară reclamele la „truse de apărare pasivă" și materiale de camuflare a clădirilor. Dintr-o astfel de reclamă aflăm, de pildă, care sunt tipurile de truse de apărare

vândute pe piață: „truse individuale, truse familiale, genți sanitare mici și mari, genți sanitare pentru autovehicule, cantine sanitare, lăzi sanitare a.p., precum și toate medicamentele și pansamentele necesare pentru apărarea pasivă individuală și colectivă pentru: cetățeni, fabrici, ateliere, blocuri, industrii, autorități, adăposturi etc."[149] Toate aceste materiale, la fel ca foliile de camuflare a ferestrelor clădirilor, trebuie să fie fabricate conform unor specificații legale, însă cetățenii au nevoie de timp ca să accepte și să înțeleagă corect exigențele. Și, bineînțeles, au nevoie de bani pentru a le pune în practică. Ziarele îi avertizează asupra comportamentului pe care trebuie să-l adopte în caz de atac aerian: să circule pe trotuare, să camufleze toate luminile, inclusiv farurile autovehiculelor, să se grăbească spre cel mai apropiat adăpost, să-și pregătească din timp „bocceaua cu lucruri care se pot îmbrăca repede", să nu uite că electricitatea se va întrerupe în trei minute de la declanșarea alarmei și, deloc în ultimul rând, să ia măsuri pentru a-și proteja casele de hoți.[150]

La Sibiu, oraș campion al organizării, primele exerciții de apărare pasivă au loc încă din 16 decembrie 1940.[151] La nivel de țară, primul exercițiu de mari proporții se desfășoară la începutul lunii martie 1941. Prin ordonanțe speciale, primăriile le cer cetățenilor să organizeze pe cont propriu – adică pe cheltuiala proprie – adăposturi, marcaje și circuite de acces către adăposturi. Sunt testate sistemele de alarmă antiaeriană, iar instituțiile mai importante, cum e, de pildă, CEC-ul, încep să-și construiască adăposturi antiaeriene.[152]

Femeile sunt și ele invitate să se implice în efortul de apărare pasivă: se organizează cursuri pentru infirmierele voluntare, iar în ziare sunt date drept exemplu pentru un model românesc de utilizare a mâinii de lucru feminine ideile Führerului Adolf Hitler însuși.[153]

Cetățenii se lasă însă greu convinși și sunt destul de nemulțumiți de toate aceste măsuri care le îngrădesc libertatea personală. Iar grija arătată de autorități pentru moralul oamenilor se oprește acolo unde aceleași autorități ar trebui să respecte ele însele regulile pe care le impun. Deja pe 12 februarie 1941, imediat după decretarea primelor obligații de camuflaj în București, într-un articol intitulat „Stingeți... dar toată lumea", *Porunca Vremii* semnalează cu indignare că, pe Calea Victoriei, singurele clădiri care nu respectă consemnul sunt Prefectura de Poliție și Palatul Poștelor. Nevoia de a face provizii de medicamente, alimente, materiale standard pentru apărarea civilă duce la creșterea prețurilor și la apariția speculei, condamnată energic, dar zadarnic în presă. „Speculantul, inamicul no. 1 al cetățeanului, trebuie desființat", scrie *Porunca Vremii* din 8 martie 1941. Însă, din perspectiva cetățeanului, „inamicul no. 1" e mai degrabă hoțul care îl jefuiește la adăpostul întunericului creat de camuflaj, la fel cum

„inamicul no. 1" al cetățenei obligate de împrejurări să se întoarcă singură acasă după 9 seara e hărțuitorul care profită de ocazie pentru a o urmări. Într-o caricatură publicată în *Viața* din 28 aprilie 1941, această realitate „războinică" e înfățișată sub titlul „Noaptea pe stradă": o femeie care își lovește hărțuitorul în timp ce îi spune: „Nu, tinere... Nu sunt pentru apărarea pasivă... Sunt pentru apărarea activă!" Sfaturile de a nu pleca de acasă înainte de a „răsuci cheia în broască de două ori" și relatările despre cazuri de furt „la adăpostul întunericului" se înmulțesc proporțional cu numărul incidentelor.[154]

Odată cu aplicarea măsurilor de apărare pasivă, starea de spirit a populației nu se schimbă, așadar, în bine, iar moralul scade, nu crește. Străzile cufundate în întuneric, patrulate de polițiști care te invită să circuli și să te îndrepți spre casă, strică plăcerea orășeanului de a zăbovi la terasă, la spectacol sau pur și simplu la plimbare până seara târziu.

În cazul evreilor, se adaugă confiscarea aparatelor de radio, despre care guvernul se teme că ar putea fi folosite pentru activități de spionaj, dar pe care posesorii lor le folosesc, de fapt, în primul rând ca sursă de informații și divertisment. Impactul acestei măsuri, adoptate în aprilie 1941, chiar în preajma Paștelui, îl putem deduce dintr-o însemnare din jurnalul lui Mihail Sebastian, datând din 24 aprilie:

„Patru zile de când nu mai am radio! Mă simt parcă mai singur, mai dezorientat, mai lipsit de sprijin. Vocile familiare de la Londra erau parcă voci de prieten – și mi-e greu acum când le-am pierdut. Abia astă seară am putut asculta la Alice un buletin englezesc. Veștile sunt mereu mai proaste...[155].

Nu doar pentru evrei, ci și pentru toți românii, Radio Londra e deja o sursă alternativă de informații care le permite să înțeleagă, dincolo de propaganda oficială a regimului Antonescu, realitatea evoluțiilor de pe front și să urmărească apropierea războiului de România. Și, din păcate, după atacarea Iugoslaviei de către Germania, pe 6 aprilie 1941, veștile sunt, într-adevăr, tot mai îngrijorătoare, iar intrarea țării în război, tot mai certă.

Primăvara lui 1941 e deci, pentru majoritatea românilor, un moment în care viața de zi cu zi devine mai cenușie și mai stresantă, cu tot mai puține posibilități de evadare din cotidianul apăsător și cu tot mai puține speranțe că implicarea directă a României în război ar putea fi evitată. Singura pavăză rămâne umorul caustic, forma de rezistență cea mai la îndemână în fața situațiilor dificile. În *Veselia*, un text umoristic semnat „Dr. Urechia" ironizează măsurile de apărare pasivă impuse de autorități:

„Zidiți ușile și ferestrele casei.

Nu întrebuințați lumina electrică decât ziua.

Sunt interzise ideile luminoase.

Înlocuiți prin apă benzina din brichete.

Publicul să ia notă că cea mai mică luminiță poate semnala aviatorilor dușmani orașul. În consecință:

Evitați discuțiile aprinse, nu luminați nici o chestie. Dușmanul pândește în văzduh. [...]

În cazuri de atacuri aeriene, apropierea inamicului va fi anunțată populației prin intrarea în acțiune a sirenelor, însă, pentru ca inamicul din văzduh să nu audă zgomotul pe care l-ar produce sirenele și să afle deci că se găsește deasupra orașului, funcționarea sirenelor va fi mută. [...]

Pentru a nu cădea victimă atacurilor aeriene se recomandă, în special, America. De asemenea, Peștera Dâmbovicioarei și Peștera Ialomiței constituiesc locuințe sigure. La iuțeală vă puteți închide într-o casă de bani. [...]

Nu părăsiți adăpostul sub nici un motiv (mare sau mic) până la semnarea păcii".[156]

După Rebeliunea Legionară, Ion Antonescu se arată dispus să întrețină o relație amiabilă cu reprezentanții fostelor partide democratice. O corespondență intensă are loc în această perioadă între el și cei doi lideri democrați, Iuliu Maniu și Dinu Brătianu. Deși nu intenționează cu adevărat să le urmeze sfaturile, Antonescu pare totuși interesat să le afle opiniile și chiar să le răspundă cu explicații și contraargumente. Divergențele sunt multiple: Maniu și Brătianu nu sunt de acord cu aproape nici una dintre deciziile politice luate de Antonescu. Îi reproșează că a dat țara pe mâna unor „neexperimentați" – în speță, legionarii –, că politica sa de românizare a dezorganizat economia națională și mai ales că, deși nu întreprinde nimic concret pentru a aduce România în vechile ei granițe, le face nemților concesie după concesie fără ca aceștia să-i ofere în schimb nici o garanție serioasă. Antonescu e agasat mai ales de scrisoarea în care Iuliu Maniu îl anunță că membrii PNȚ se vor abține să voteze la referendumul din 2 martie, din cauza atitudinii regimului său față de Germania:

„Cum am putea noi să aprobăm o guvernare care a făcut posibil ca din bună parte a țării noastre să se organizeze o zonă de etape și baze de operațiuni pentru trupe străine și pentru interese care, în concepția noastră, nu sunt românești?"[157]

Generalul încearcă să-și explice atitudinea prin faptul că, „la încheierea păcii", România trebuie să-și demonstreze contribuția pentru a primi ceea ce dorește,[158] dar, când Dinu Brătianu reia și el argumentele lui Maniu, se enervează și îi invită retoric:

„Dacă dumneavoastră credeți că în împrejurările actuale se poate face o altă politică, care să asigure mai bine aceste interese, sunt gata să vă cedez locul: luați-vă răspunderile“[159].

Pe 25 ianuarie, imediat după înfrângerea rebeliunii legionare, Ion Antonescu își trimisese emisarul, pe Mihai Antonescu, la Maniu pentru a-i cere ca Partidul Național-Țărănesc să intre într-un guvern de „uniune națională“, însă Maniu „refuză categoric colaborarea“[160]. Liderul țărănist are, de la sfârșitul lui 1940, un alt tip de activități, care implică colaborarea cu Legația britanică de la București și mai ales cu *Special Operations Executive* (SOE), serviciul secret britanic înființat la inițiativa lui Winston Churchill la sfârșitul anului 1940 cu scopul de a organiza acțiuni neconvenționale în sprijinul luptelor de pe front, una dintre aceste acțiuni fiind sabotajul.

SOE își stabilește cartierul general la Belgrad și are în componența sa un birou pentru România, din care fac parte Hugh Setton-Watson, Ivor Porter și Alfred Gardyne de Chastelain, oameni care cunosc țara și au legături printre români.[161] Alegerea lui Maniu ca om de legătură al SOE la București are la bază un calcul pragmatic: el este liderul din opoziție cel mai popular printre compatrioții săi și care a menținut active releele de comunicare națională ale PNȚ. Un prim contact cu liderul țărănist e stabilit pe 6 noiembrie 1940, când Sir Reginald Hoare, reprezentantul Marii Britanii la București, îi propune să plece la Londra pentru a organiza un „comitet român din străinătate“, „recunoscut de guvernul britanic drept reprezentant legal al României, considerată țară ocupată“[162]. Maniu refuză însă, motivând că este nevoie de el în țară, și îl propune în schimb pe Virgil Madgearu pentru funcția de președinte al comitetului român. Din păcate, asasinarea lui Madgearu de către legionari zădărnicește planul, dar Maniu rămâne în contact cu SOE prin intermediul finului său, inginerul petrolist Valeriu (Rică) Georgescu, care primește misiunea de a organiza o rețea de radiotelegrafie clandestină. Britanicii sunt anunțați că rolul lui Madgearu va fi preluat de un alt membru al PNȚ, Cornel Bianu, iar între timp acesta pleacă la Londra. Dar succesul misiunii lui Bianu nu e deloc evident. De fapt, întreaga problemă a organizării unei rezistențe românești și a unui comitet național român, care – după modelul pus în funcțiune și pentru alte țări europene ajunse în sfera de influență a Germaniei – ar fi trebuit să funcționeze ca un guvern în exil, se dovedește foarte spinoasă pentru britanici. Exilul românesc din Londra, format în special din foștii diplomați de la Legația română, e divizat și măcinat de conflicte interne. Viorel V. Tilea, fostul reprezentant al României în Marea Britanie, s-ar dori șeful unei mișcări a „românilor liberi“, însă ceilalți români, anticarliștii cu

care se află în conflict, îi subminează credibilitatea pe lângă autoritățile britanice prezentându-l drept corupt și dornic să înlesnească revenirea pe tron a regelui Carol II.[163] Martori la zâzania care domnește între românii din Marea Britanie și din SUA, britanicii își dau seama că exilul românesc învrăjbit nu reprezintă o opțiune fiabilă pentru organizarea unei eventuale rezistențe din afara țării. Acesta este motivul principal care îi determină să îl abordeze pe Maniu, de la care speră că i-ar putea reuni pe români.

În februarie 1941, când Marea Britanie își retrage legația de la București, Sir Reginald Hoare are o ultimă întrevedere cu liderul țărănist înainte de a părăsi definitiv România. În cursul acestei întrevederi îi explică poziția britanică față de România și, potrivit unui raport al Serviciului Special de Informații românesc (SSI), care monitorizează discuțiile, îi promite că Marea Britanie nu va bombarda teritoriul românesc.[164] Tot la începutul lunii februarie, de Chastelain, prezent în mod clandestin la București, are și el o convorbire de două ore cu Maniu și îi transmite două colete misterioase.[165] Obiectul principal al convorbirii sunt, se pare, actele de sabotaj pe care rețeaua țărănistă ar trebuit să le organizeze și pentru care SOE oferă, iar Maniu primește și o sumă de bani.[166]

Ceea ce britanicilor pare însă să le scape e personalitatea dificilă și foarte rigidă a liderului PNȚ. Maniu e devotat intereselor României – în primul rând, recâștigării Ardealului de Nord, dar nu e omul care să se angajeze în acțiuni riscante înainte de a primi niște garanții ferme pentru interesele urmărite de el. Or în acest moment, chiar dacă liderul țărănist e convins în sinea lui că Aliații vor câștiga în cele din urmă războiul și că „ne vor ajuta să ne reîntregim țara sfârtecată“[167], Marea Britanie nu are prea multe garanții de oferit.

În aprilie 1941, Rică Georgescu reușește să stabilească comunicarea cu SOE prin radiotelegraf. Până în august 1941, când rețeaua de comunicații este interceptată de SSI și membrii ei sunt arestați, aceasta rămâne principala formă de comunicare a lui Maniu cu Londra. Însă nu doar SSI e la curent cu activitățile de spionaj ale liderului țărănist, ci și Ion Antonescu, pe care Maniu însuși se simte dator, încă din noiembrie 1940, să-l înștiințeze.[168] Deși nu e deloc convins că Aliații vor câștiga războiul și consideră că, dimpotrivă, victoria militară a Germaniei naziste e o cale mult mai sigură pentru ca România să-și poată recâștiga teritoriile pierdute, Antonescu nu dezaprobă angajamentul luat de Maniu în fața britanicilor. Cei doi sunt de acord că o politică „de rezervă“, care să permită României revenirea în tabăra aliată în cazul în care războiul nu se va sfârși cu o victorie a Germaniei naziste, e necesară, iar Antonescu îi promite lui Maniu că nu va obstrucționa activitatea PNȚ. E începutul unei relații ambigue,

în cursul căreia, deși România e angajată într-o alianță cu Germania nazistă, iar trupele românești luptă pe front alături de Wehrmacht, Ion Antonescu va tolera contactele reprezentanților fostelor partide istorice cu Aliații și chiar le va folosi, prin intermediul adjunctului său, Mihai Antonescu, pentru a-și transmite propriile mesaje. În august 1941, când Rică Georgescu și membrii rețelei lui sunt arestați de SSI, Ion Antonescu are ocazia să se țină de cuvânt: el solicită ca numele lui Iuliu Maniu să nu apară în dosar, iar după finalizarea cercetărilor ordonă ca dosarul să-i fie adus la Președinție, unde îl închide în seiful său personal.[169]

Până la intrarea României în război, țărăniștii nu se arată prea activi în organizarea vreunui act de sabotaj, însă rețeaua de comunicare coordonată de Rică Georgescu se dovedește foarte eficientă în culegerea și transmiterea de informații. Printre cei implicați în funcționarea ei se află și Maria Tănase, pentru care spionajul pare să fi devenit o fatalitate. Pusă pe lista neagră de legionari, Maria stătuse ascunsă până la rebeliune în Mahalaua Cărămidarilor, avându-l drept gardă de corp pe un admirator înfocat, Vasile Pester. Acesta era colaborator al SSI și, cel mai probabil, îi informase despre ascunzătoare și pe agenții acestei instituții.[170] Însă mai toate relațiile Mariei au cel puțin două fețe, așa că Vasile Pester, prieten devotat, dar puțin informator, nu e deloc original. După înfrângerea rebeliunii, Maria iese din nou în lume și, pe 3 martie 1941, pleacă în turneu la Istanbul. În condițiile create de război, Istanbulul e un nod esențial al spionajului european, în care diferite servicii din diferite țări se observă, se contrează și interacționează pe teren neutru. Și SSI-ul român are o rețea de spionaj la Istanbul, creată încă din 1939 de căpitanul Mircea Teohari. Aceasta e, de altfel, cea care semnalează SSI-ul din țară în legătură cu existența și funcționarea celor două rețele puse la punct de de Chastelain, cea condusă de Maurice Nègre și cea a lui Rică Georgescu[171]. Unul dintre punctele-cheie ale spionajului românesc e restaurantul Taksim, al cărui patron, Mișu Iorgulescu, fusese încurajat să-l deschidă, tot în 1939, chiar de către ministrul de atunci al propagandei, Alexandru Radian, în urma unei vizite la București a primarului Istanbulului, Mehmet Lütfi Kirdar. Turcia lui Kemal Atatürk e o țară care își dorește să se europenizeze, însă obiceiurile religioase și modul de viață tradițional, care le interzic femeilor musulmane să se arate în spațiile publice și să participe la distracții alături de bărbați, stau în calea tendințelor de modernizare. Impresionat de atmosfera plăcută a localurilor bucureștene, Kirdar are ideea să o transplanteze la Istanbul, pentru uzul turiștilor și, în egală măsură, al bărbaților turci dornici de divertisment fără opreliști religioase. Așa apare restaurantul

Taksim, situat chiar în centrul marii metropole turce. Dotat cu personal românesc, cu bucătărie și vinuri românești și cu artiști din România, Taksim ajunge repede să se bucure de succes și să fie cotat drept cel mai luxos local din Istanbul. Aici vine să concerteze, în martie 1941, Maria Tănase, însoțită de trupa sa de artiști[172]. Nu are succes de la început, însă, după ce descoperă cum să le cucerească simpatia turcilor interpretând cântecele lor tradiționale, ajunge să fie aclamată de public și să i se ceară chiar și șase bisuri într-o seară.

Ca orice local de succes din Istanbul, Taksim e un nod de întâlnire al spionilor. Printre cei care îl frecventează se află și de Chastelain, împreună cu jurnalistul britanic Archibald Gibson, unul dintre prietenii Mariei, iar o parte din personalul românesc angajat al restaurantului e deja racolat de rețeaua de spionaj britanică.[173] Odată ajunsă la Taksim, Maria Tănase are grijă să-i ceară mai întâi sfatul căpitanului Teohari în legătură cu informațiile din țară pe care le poate da ca răspuns la întrebările străinilor, însă cu de Chastelain se întâlnește de mai multe ori la el acasă, unde ia parte la petreceri și unde pot discuta în voie despre Maurice Nègre și, cu siguranță, și despre alte subiecte.[174] Nu e clar în ce fel contribuie Maria Tănase la activitatea rețelei lui Rică Georgescu, însă după arestarea acestuia și a celorlalți membri ai rețelei, soția unuia dintre ei, Elena Popovici, o consideră pe cântăreață principala vinovată de căderea lor, iar într-un document din ancheta SSI ea figurează printre persoanele din anturajul lui Georgescu[175]. Cert este că, alături de voce, celălalt mare talent al Mariei pare a fi acela de a nimeri în toate încurcăturile. După întoarcerea ei de la Istanbul, Maurice Nègre e arestat, pe 22 iunie 1941, iar Maria intră în cursul anchetei în atenția spionajului german de la București. I se cere să plece la Cairo pentru a spiona în favoarea Germaniei, promițându-i-se în schimb că „statul german ar putea închide ochii" în privința vinovăției lui Nègre.[176] Pentru a scăpa de insistențele nemților, Maria semnalează încercarea de racolare la Prefectura Poliției din București, însă deznodământul rămâne și de data asta în ceață. Se pare că, în aceeași perioadă în care refuză să devină spioană nazistă, începe o legătură amoroasă cu Eugen Cristescu, șeful SSI, și că acesta decide să se folosească de propunerea germanilor pentru a o propulsa în rolul de agent dublu. Însă nici un document cunoscut nu oferă vreo dovadă limpede în acest sens.[177] Ceea ce rămâne, totuși, un fapt cert este că profesia Mariei îi permite să se miște cu ușurință în medii variate, printre oameni influenți, deținători ai unor informații prețioase, iar temperamentul ei aventurier o predispune la a-și asuma riscuri fără a lua în calcul în mod serios și posibilitatea unor consecințe directe asupra propriei persoane.

Tot acum, în primele luni din 1941, Maniu e curtat și de Uniunea Sovietică prin intermediul unui membru din conducerea Partidului Comunist din România (PCdR), Constantin Agiu[178]. Respinge însă ferm o astfel de colaborare. Nici n-ar fi putut să aibă o altă atitudine, dat fiind că Partidul Comunist nu reușește să păcălească pe nimeni: nu e nimic mai mult decât o antenă a sovieticilor, care transpune în plan național directivele primite de la Moscova. Intelectualii comuniști „de caviar", ca Maria Banuș, sau naivii de rând, care speră că instaurarea comunismului în lumea întreagă i-ar putea izbăvi de plaga sărăciei, a inegalităților sociale ori pur și simplu a antisemitismului, nu cunosc decât foarte vag aceste directive, în interpretarea dată pentru uzul lor de nucleul dur reprezentat de cei câțiva membri ai Comitetului Central al PCR. Constantin Agiu nici măcar nu face parte deocamdată din acest nucleu, ci doar din cercul de oameni de încredere ai liderului partidului, Ștefan Foriș, care îl numește la un moment dat, în 1941, instructor de partid pentru regiunea Oltenia[179]. Iar reputația lui Agiu în România e, pe bună dreptate, aceea a unui individ periculos: făcuse parte, în 1920, din grupul de comuniști care organizaseră atentatul de la Senat, soldat cu trei morți, printre care și ministrul justiției de la acea vreme, Dimitrie Greceanu. În urma unui proces răsunător, unde principalii atentatori au fost condamnați la muncă silnică pe viață, Agiu fusese și el pedepsit cu opt ani de închisoare[180]. Nu e deci, în nici un caz, un negociator onorabil și, de fapt, nici unul dintre membrii conducerii PCdR nu e. Din cauza atitudinii și a statutului său – asumat prin aderarea la Internaționala comunistă – de „coloană a cincea" a URSS, partidul funcționează clandestin în România: a fost scos în afara legii în 1924, o parte importantă a membrilor lui se află în lagăr sau în închisoare, iar cei aflați încă în libertate se întâlnesc și lucrează conspirativ de teamă că ar putea fi și ei descoperiți de Siguranță.

Membrii PCdR, cei realmente activi în clandestinitate, sunt puțini la număr și alcătuiesc un univers aparte, izolat de restul societății românești. Centrul lor ideologic, Moscova, de unde așteaptă indicații, sfaturi și motivație, e în ochii lor un fel de tărâm legendar, pe care doar foarte puțini ajung să-l vadă. Acei câțiva aleși care reușesc, cu mari riscuri, să treacă clandestin frontiera, se întorc acasă cu „directive", iar conducerea partidului trebuie să le difuzeze printre membrii de rând și să găsească modalitățile de a le pune în aplicare. Pare simplu, dar nu e deloc așa. Nu doar că Moscova își urmărește exclusiv propriile interese, iar pentru comuniștii români se dovedește destul de greu să le justifice, chiar și în fața propriilor membri de partid, dar, într-o realitate politică foarte mișcătoare, se întâmplă adeseori că „directivele" moscovite ajung la conducerea PCdR cu mare întâr-

ziere, după ce la Moscova linia politică s-a schimbat deja. E o situație care contribuie foarte mult la irelevanța politică a PCdR în perioada războiului.

Pe de altă parte, începând din 23 august 1939, când se semnează Pactul Ribbentrop-Molotov, și până la declanșarea atacului Germaniei împotriva URSS, comuniștii – nu doar din România, ci din întreaga Europă – trăiesc într-o stare de perplexitate și de confuzie. Pe tot parcursul anilor '30, Moscova le ceruse să combată activ fascismul, declarat inamicul numărul unu și principalul promotor al războiului. Din august 1939, linia moscovită se schimbă însă radical: Germania nazistă nu mai trebuie atacată. Drept urmare, partidele comuniste europene ajung să aibă mari probleme de credibilitate în fața simpatizanților de rând și chiar și în interiorul nucleelor de conducere, în care o parte dintre lideri se îndoiesc serios de justețea acestei directive. În România național-legionară, spre exemplu, PCdR nu poate decât să constate neputincios că muncitorii preferă să se îndrepte mai degrabă către Corpul Muncitoresc Legionar decât către mișcarea comunistă, în condițiile în care Partidul Comunist are directive de la Moscova să nu atace în materialele sale de propagandă Garda de Fier.[181] Chiar dacă ar fi atacat-o, e puțin probabil că ar fi produs vreun efect notabil: circularele și proclamațiile comuniste, tipărite și distribuite clandestin, în număr foarte restrâns, nu aveau cum să concureze cu mirajul promovării sociale pe care îl oferea Legiunea ajunsă la putere.

Printre aleșii care au șansa să ajungă la Moscova se numără, în primăvara lui 1940, Ștefan (Istvan) Foriș și Teohari Georgescu. Pe Foriș sovieticii îl învestesc cu funcția de secretar general al PCdR. Postul rămăsese vacant după ce bulgarul Boris Ștefanov, fostul secretar general al PCdR, se pronunțase împotriva Pactului Ribbentrop-Molotov, căzuse în dizgrația lui Stalin și dispăruse în URSS, unde se crede că a căzut victimă epurărilor staliniste. Învestit cu încrederea Moscovei și înarmat cu directivele primite, Foriș se întoarce în România la sfârșitul anului 1940 și e instalat clandestin într-o casă conspirativă ai căror proprietari, soții Egon și Lili Weigl, sunt simpatizanți ai partidului. Egon Weigl, de origine germană, e unul dintre cei mai cunoscuți psihiatri din București, clienții ședințelor lui de psihanaliză sunt oameni din protipendada bucureșteană. Soția sa, Lili, e profesoară de pian.[182] Așadar, nici relațiile, nici statutul lor social nu au, în principiu, de ce să dea de bănuit Siguranței. E foarte important să nu dea, deoarece casele conspirative sunt un element-cheie din viața clandestină a comuniștilor. Fie că sunt adrese la care aceștia se întâlnesc pentru a schimba între ei informații și a transmite directive, fie că sunt locuri în care sunt instalate tipografiile clandestine sau,

ca în cazul casei Weigl, proprietăți private în care sunt găzduiți liderii importanți, nevoia de a dispune de astfel de case e vitală pentru desfășurarea activității partidului. La fel stau lucrurile și cu cifrul de corespondență, transmis de la Moscova. Activiștii comuniști trăiesc zi de zi această viață secretă. Ea le consumă timpul, îi obligă să stea ascunși, desprinși de realitățile din jurul lor și dependenți de persoanele de legătură, care chiar asta fac: legătura între liderul nevoit să se ascundă și restul oamenilor din partid. E ca un telefon fără fir, pe traseul căruia instrucțiunile se denaturează, informațiile se pierd sau se interpretează greșit și, în plus, cu fiecare nod adăugat la rețea, crește riscul deconspirării, al interceptării de către Siguranță și al căderii întregii rețele. De altfel, căderile sunt dese. Mulți dintre membrii partidului sunt fie deja închiși, fie informatori ai Siguranței, iar între cei rămași liberi domnește o atmosferă de suspiciune și de neîncredere permanentă. *Grosso modo*, partidul din România e împărțit între așa-numitul grup din închisori – care funcționează în detenție după regulile sale speciale și al cărui lider e Gheorghe Gheorghiu-Dej – și grupul celor aflați în libertate, care, prin Ajutorul Roșu, trebuie să asigure și supraviețuirea materială a celor închiși. Un al treilea grup e cel al activiștilor din Internațională, care lucrează la Moscova, fie pentru că au fugit, fie pentru că, așa cum se întâmplă în mai 1941 cu Ana Pauker, sunt schimbați de autoritățile române cu alți cetățeni români deținuți în URSS. Ana Pauker, spre exemplu, deținută la acel moment la închisoarea din Dumbrăveni, e schimbată cu Moș Ion Codreanu, fost membru al Sfatului Țării din Basarabia, care fusese arestat de sovietici după ultimatumul din iunie 1940[183].

De fapt, toate activitățile și toți activiștii PCdR depind nu doar politic, ci și financiar de Moscova. Guvernul sovietic finanțează totul pentru ei: îi finanțează pe lideri, care sunt „revoluționari de profesie", adică nu au alte slujbe și în general nici alte surse de venit; pe oamenii de legătură, care sunt remunerați pentru riscurile pe care și le asumă; pe proprietarii caselor conspirative, a căror fidelitate e esențială pentru cei pe care îi găzduiesc; finanțează cheltuielile cu avocații și procesele celor arestați; întreținerea în închisoare a celor condamnați și, în anumite situații, mita plătită judecătorilor, polițiștilor sau agenților Siguranței pentru protecție sau pentru obținerea unor sentințe mai blânde în cazul comuniștilor trimiși în judecată.

La începutul lui 1941, conducerea PCdR e reprezentată, pe lângă Ștefan Foriș, care e secretarul general al partidului, de Teohari Georgescu, revenit și el de la Moscova, de Gavrilă Birtaș și de Iosif Chișinevschi, toți trei având funcția de secretari ai Comitetului Central[184]. Mai există un secretar al organizației București, Petre Gheorghe, care

face parte din Comitetul Central, diverși responsabili regionali – printre care și Constantin Agiu –, un responsabil de Ajutorul Roșu și unul al Uniunii Tineretului Comunist, precum și câteva personaje importante în funcționarea partidului, așa cum sunt Constantin Pârvulescu și Constantin Carp, membri în Comitetul Central, sau Remus Koffler, asistentul și omul de încredere al lui Ștefan Foriș. Dat fiind modul de funcționare în clandestinitate al PCdR, componența tuturor structurilor de conducere e foarte fluidă, iar numărul total de membri – și el greu de stabilit, mai ales pentru perioada războiului – se situează, conform unor estimări ulterioare, în jurul a 1.000. Eficiența partidului nu e, deci, în acești ani, deloc impresionantă.

Nici Ștefan Foriș nu se dovedește un conducător foarte energic. Fiindcă fusese arestat și închis în anii '30, se teme că ar fi ușor de recunoscut de Siguranță, care știe deja de apartenența lui la PCdR. Așa că, pentru a minimiza riscul, preferă să stea mai mult ascuns în casa familiei Weigl și să redacteze materiale de partid, pe care le difuzează Remus Koffler prin intermediul oamenilor săi de legătură. Numai că, în aprilie 1941, catastrofa se abate asupra partidului tocmai prin intermediul acestora din urmă.

O bună parte dintre „tehnicii" folosiți pentru a transmite informații între conducere și ceilalți responsabili ai partidului sunt femei. Explicația e simplă și pragmatică: femeile se pot mișca mai ușor prin oraș pentru că dau mai puțin de bănuit agenților Siguranței. Unele dintre aceste femei au ceva mai multă experiență în activitatea conspirativă, altele însă, alese dintre cunoștințele membrilor de partid dispuse să facă astfel de servicii, nu au nici una. Thea Lupu, profesoară de gimnastică în București și nepoată a lui Iosif Chișinevschi, care o și recomandase conducerii PCdR, face parte dintre cele din urmă. Ea este persoana pe care o repereză ca suspectă agenții Siguranței și, prin intermediul ei, ajung rând pe rând la Teohari Georgescu, la Gavrilă Birtaș și la Iosif Chișinevschi. Practic, cu excepția lui Ștefan Foriș, căruia excesul de precauție pare să-i folosească totuși, toți secretarii PCdR sunt arestați în decurs de câteva zile, în luna aprilie 1941. E o acțiune de mare succes pentru Siguranță, care însă nu se datorează priceperii sau vreunui efort extraordinar făcut de agenții ei, ci pur și simplu hazardului, ajutat de stângăcia conspiratorilor, care nu știu cum sau nu reușesc să se avertizeze unii pe alții. Practic, neînțelegând ce se întâmplase, fiecare dintre ei se duce să îl caute pe celălalt în casa deconspirată în care Siguranța instalase un post de pază. Agenții nu au altceva de făcut decât să îi aresteze, unul câte unul, pe cei care vin să se intereseze de motivele pentru care tovarășii lor nu au mai ajuns la întâlnirile conspirative.[185]

Succesul uriaș al agenților Siguranței – care la început nici nu înțeleg cât de importantă e captura – înseamnă un dezastru pentru PCdR, a cărui conducere e practic destructurată și nu-și mai revine cu adevărat până la 23 august 1944. Odată cu arestarea lui Georgescu, Birtaș și Chișinevschi, practic singurul om din conducere rămas în libertate e Ștefan Foriș. Acesta, foarte speriat, e nevoit să schimbe casa conspirativă, să schimbe omul de legătură – Koffler i-o prezintă acum pentru acest post pe Victoria Sârbu, o tânără comunistă din Basarabia, care îi va deveni soție – și să găsească la repezeală alte persoane care să-i înlocuiască pe cei arestați în pozițiile de lideri ai PCdR. Nu e o treabă simplă, dat fiind că, potrivit regulilor conspirativității, comuniștii nu au voie să cunoască toți membrii rețelelor, să-și știe reciproc numele (pentru comunicare folosesc doar nume false, conspirative) și adresele la care locuiesc. Încropirea unui nou aparat de conducere îi revine, în aceste condiții, tot neobositului Remus Koffler, care navighează efectiv din om în om, plecând de la cei pe care îi cunoștea, pentru a descoperi membri de partid dispuși să se implice.[186]

Pentru cei arestați urmează o perioadă grea, dat fiind că Siguranța nu e deloc blândă în timpul interogatoriilor. Toți comuniștii care cad, femei sau bărbați, știu asta și se așteaptă să fie bătuți, intimidați, torturați pentru a oferi toate informațiile despre organizarea partidului. Teama că oamenii ar putea ceda la presiunile fizice și psihice este, de altfel, principalul motiv pentru care partidul a ales ca aceștia să nu se cunoască între ei decât atât cât e absolut necesar pentru a funcționa. Legile marțiale instituite de Ion Antonescu la începutul anului fac situația și mai riscantă: cei dovediți drept conspiratori comuniști au toate șansele acum să fie condamnați la moarte. Din fericire pentru ei, banii Moscovei le pot răscumpăra viața, și chiar asta se întâmplă. Deși cei arestați nu rezistă prea bine în cursul anchetei, Foriș, prin intermediul lui Remus Koffler, îl contactează pe un avocat simpatizant al PCdR, Ion Gheorghe Maurer, pe care îl mandatează să cumpere, cu ajutorul unei sume consistente provenite de la Moscova, bunăvoința judecătorului Alexandru Petrescu. Succesul e doar parțial totuși: comuniștii speraseră în exonerarea totală a lui Teohari Georgescu, însă Petrescu nu se poate expune chiar atât de mult, nici măcar în schimbul unei mite foarte consistente.[187] Trimiși la închisoarea din Caransebeș (Doftana, locul principal de detenție a comuniștilor, fusese dezafectată în urma distrugerilor suferite la cutremurul din 10 noiembrie 1940), Teohari Georgescu, Iosif Chișinevschi și Gavrilă Birtaș mai au încă un hop de trecut: trebuie să dea socoteală, către Moscova și în fața celulei de partid din închisoare, pentru modul în care s-au lăsat deconspirați și pentru atitudinea lor din timpul an-

chetei. Cum nimic din toate acestea nu prezintă caracteristicile eroismului comunist, justificarea se dovedește complicată. Iosif Chișinevschi primește un vot de blam din partea tovarășilor din închisoare, dar Gavrilă Birtaș și Paraschiva Breiner, care recunoscuseră în cursul anchetei că făceau parte din Partidul Comunist, sunt pur și simplu excluși.[188] Excluderea reprezintă de fapt adevărata pedeapsă, cea mai greu de îndurat. De ea se tem cel mai mult deținuții comuniști, și nu din motive ideologice, ci din rațiuni cât se poate de practice: partidul îi susține material pe membrii săi aflați în închisoare, le transmite pachete cu hrană, medicamente și haine prin intermediul comuniștilor din Ajutorul Roșu, le ajută financiar familiile, cumpără cu bani bunăvoința gardienilor care îi păzesc, astfel încât deținuții să beneficieze de un tratament cât mai uman. Pierderea calității de membru al partidului echivalează cu pierderea accesului la aceste resurse. Deținutului nu-i rămâne decât să se descurce cu mijloacele proprii, respectiv cu mijloacele de care dispune familia sa, adeseori săracă sau cu care a pierdut complet legătura, din motive de conspirativitate. În afara partidului, nimeni nu-l mai protejează nici de foame, nici de frig, nici de abuzurile gardienilor, nici de eventualitatea de a nu primi tratament atunci când se îmbolnăvește. De aceea Iosif Chișinevschi, care suferă de un ulcer avansat, imploră din închisoare ajutorul colegilor de partid aflați în libertate:

„Vă rog să nu uitați un singur lucru, că nu am rude pe-aici, iar mâncarea din cazan este pentru mine distrugătoare, crizele devin mai dese, dacă este posibilă o minimă îngrijire, ar fi foarte bine. O lună de zile n-am primit nici medicamentele necesare. Principalul este desigur alimentația, sunt forțat să nu mai țin dieta, altfel ar însemna să nu mai fiu capabil de nici o muncă“[189].

În această stare de spirit, conducătorii comuniști arestați în aprilie 1941 nu pot să se simtă altfel decât frustrați de ce li se întâmplase. În atmosfera de suspiciune maladivă care domnește între toți membrii PCdR, în special între cei din închisoare și cei de afară, proaspeții condamnați încep curând să se întrebe cum se face că, dintre toate cadrele cu funcții de răspundere, singurul rămas liber e Ștefan Foriș. De aici și până la concluzia că Foriș e unul dintre informatorii Siguranței, infiltrat la vârful partidului, nu mai e decât un pas mic, pentru care nu mai simt nevoia nici măcar să obțină dovezi concrete.

În vreme ce URSS îi bulversează pe comuniștii din lumea întreagă cu directiva de a nu critica în documentele lor de propagandă Germania nazistă, iar Stalin e convins că germanii nu au nici o intenție de a ataca teritoriul sovietic, Hitler și conducătorii Wehrmachtului lucrează în secret la un astfel de plan, pe care îl numesc Barbarossa.

La 22 ianuarie 1941, Statul-major al Armatei de Uscat germane finalizează planul, acesta prevăzând, printre altele, participarea la lupte a Armatei a 12-a române. În cadrul Planului Barbarossa, România urmează deci să dețină un rol esențial. În urma convorbirilor cu Ion Antonescu, Hitler e însă, pe de-o parte, sigur că românii vor accepta să coopereze și, pe de altă parte, că armata română nu e suficient de puternică încât să se poată baza realmente pe ea în cursul operațiunilor.[190] Hotărăște să țină secret Planul Barbarossa față de Ion Antonescu până la jumătatea lunii iunie, deși pregătirea adecvată a militarilor români pentru intrarea în război ar fi și în avantajul germanilor.

Totuși, chiar dacă nu li se oferă nici o confirmare oficială, nici Antonescu, nici mulți alți români care observă activitățile Misiunii Militare Germane și desfășurarea trupelor germane în Moldova nu pot să nu ghicească apropierea ofensivei spre est. La sfârșitul lunii mai, Hitler numește un nou comandant suprem al forțelor germane din România, în persoana generalului-colonel Ritter von Schobert. Acesta ajunge la București având drept instrucțiuni „să se eschiveze oricăror întrebări privitoare la faptul dacă Germania contează pe un război contra Rusiei sau dacă Germania va ataca Rusia"[191]. Aceeași atitudine îi este recomandată de la Berlin și lui von Killinger, iar ministrul României în Germania, Raoul Bossy, nu are nici el vreun succes atunci când, pe 30 mai, încearcă să obțină informații de la MAE german despre evoluția relațiilor germano-sovietice[192].

Antonescu personal primește informarea oficială din partea lui Hitler abia în cursul convorbirii pe care o au la Berlin pe 12 iunie 1941 și, confirmându-i Führerului convingerea, se oferă instantaneu să participe la acțiune: „El [Antonescu] a venit [la Berlin] pentru a pune la dispoziția Führerului pentru realizarea acestui pas toate forțele auxiliare, militare, politice și sociale ale României"[193]. Intuind intențiile lui Hitler, Antonescu pusese deja armata română pe picior de război, dar, în pofida angajamentului pe care îl formulează în scris, nu are de partea lui chiar toate forțele politice și sociale din țară. Sau cel puțin nu necondiționat. Pe 5 iunie, Mihai Antonescu îl invitase pe Iuliu Maniu la o nouă întâlnire, cerându-i de această dată să accepte participarea într-un consiliu de conducere a țării, ceea ce ar fi echivalat cu partajarea responsabilităților legate de intrarea în război. Maniu l-a refuzat, replicându-i că „dacă Hitler atacă Sovietele, prăbușirea lui e și mai sigură"[194]. Imediat după întâlnire, liderul țărănist i-a informat pe membrii biroului politic al PNȚ despre planul Germaniei de a ataca URSS, fără a reuși însă să-i convingă de iminența atacului, iar pe 18 iunie, atunci când pregătirile de război devin tot mai evidente, precizează și poziția PNȚ față de participarea României

la Planul Barbarossa: „Părerea lui Maniu este că, în ipoteza izbucnirii războiului, care se profilează cu certitudine, armata română ar trebui să se limiteze la ocuparea Basarabiei românești, pentru a feri ținuturile de rigorile unei ocupații germane, iar guvernul ar trebui să proclame dreptul României de a ocupa o provincie invadată pe nedrept, dar limitarea acțiunii militare la frontierele legitime ale țării"[195].

Pe 18 iunie, vestea că Germania urmează să atace în foarte scurtă vreme URSS și că România va lua parte la ofensivă e deja un secret al lui Polichinelle pe străzile Bucureștiului. Invitat la masă alături de alți lideri țărăniști – printre care se află și Iuliu Maniu –, Ion Petrovici, care e, printre altele, membru în Consiliul de administrație al Societății Române de Radiodifuziune, le confirmă acestora încă din 7 iunie că guvernul a dat dispoziții pentru punerea în funcțiune a postului de radio Chișinău, semn că se aștepta ca Basarabia să fie reocupată în scurtă vreme. La Muzeul de Științe Naturale din București, directorul Grigore Antipa împachetează deja colecțiile pe care estimează că ar putea fi nevoit să le evacueze din calea bombardamentelor, iar C. Mihăescu, prietenul lui Ion Hudiță și proprietar al atelierelor auto Cobălcescu, e îngrijorat de soarta afacerii sale în cazul în care nu va mai putea importa mașini din Germania. Ca mulți alți bucureșteni, și-a făcut prieteni printre ofițerii germani cazați la Athénée Palace. Aceștia i-au mărturisit în secret, înainte de a pleca spre Moldova, că războiul urmează să înceapă în doar câteva zile.[196] Cei care locuiesc la Iași sau care călătoresc în această perioadă în județele din Moldova nu pot să nu observe neobișnuita forfotă de trupe și de vehicule militare.

Pe 19 iunie 1941, într-o zi de joi, printre bucureșteni se răspândește zvonul că războiul urmează să înceapă chiar în acea zi, la miezul nopții.[197] În întunericul adânc de pe străzile camuflate, străbătut când și când de lanternele celor care încearcă să-și croiască drum spre casă, vestea produce mai degrabă panică și confuzie decât entuziasm. Zvonerii de serviciu dau ca sigur un comunicat de la Radio Londra, citit la ora 17:30, în care se anunță deja că Germania a transmis un ultimatum către URSS. Mihail Sebastian, pe care ideea începerii războiului îl neliniștește în cel mai înalt grad, dar căruia autoritățile îi confiscaseră aparatul de radio pentru că era evreu, se duce să verifice știrea la prietena lui Alice, fiica scriitorului Caton Theodorian și iubita bancherului evreu Aristide Blank. Informațiile se dovedesc false, dar așteptarea tuturor rămâne încordată. „[Dionisie] Pippidi, la telefon, îmi spune că războiul va începe mâine-dimineață, dacă va înceta ploaia", notează Sebastian, în ton cu starea de spirit generală.[198] Până și îndoliata Alice Voinescu, care trăiește în aceste zile aproape în

recluziune, doar cu amintirea răposatului ei soț, află, pe 20 iunie, despre posibilitatea începerii războiului și se întreabă de ce, dacă e adevărat, guvernul nu le spune românilor nimic.[199]

Ziarele rămân mute în această privință și în ziua de 21 iunie, însă pentru soldații și ofițerii aflați în cazărmi, în așteptarea zilei celei mari, lucrurile încep să se limpezească. Aflat la Craiova, ca adjutant al comandantului Regimentului 2 dorobanți, căpitanul Nicu Negrici află prin telefon că a doua zi toată trupa trebuie convocată într-un „mare și fastuos miting în care să se obțină adeziunea și consimțământul tuturor ofițerilor, subofițerilor și trupei pentru intrarea noastră în luptă alături de Germania, declararea oficială a războiului urmând să se comunice în noaptea de 21–22 iunie, așa cum de altfel s-a și întâmplat"[200].

Un alt căpitan, artileristul Dumitru Păsat, e în continuare la Ploiești, unde a suferit recent un accident de călărie. Soția lui a venit să-l îngrijească, iar faptul că sunt împreună îi face pe amândoi să se simtă ca într-o binemeritată vacanță. Seara de 21 iunie e o seară de sâmbătă, așa că soții Păsat decid să și-o petreacă în oraș, la restaurant. Aici se întâlnesc cu un ofițer care trebuie să transmită mesajul de mobilizare la Buzău și care îi previne, în cel mai mare secret, să nu părăsească garnizoana, pentru că războiul stă să înceapă. Zelos, Păsat fuge la garnizoană și îi cheamă pe toți ofițerii comandanți de plutoane, pe care îi pune la curent cu știrile, astfel că, la miezul nopții, când el însuși e convocat la regiment pentru a i se comunica oficial vestea, toată lumea știe deja despre ce e vorba.[201] Secretul, care nu mai e deloc secret, li se comunică însă oficial tuturor militarilor abia în dimineața zilei de 22 iunie 1941.

Deși civilii nu știu încă nimic concret despre data începerii războiului, în seara și mai ales în noaptea de 21 spre 22 iunie anumite semne și întâmplări îi alertează și pe ei. Mai întâi sunt tăiate telefoanele din casele particulare și se întrerupe circulația autobuzelor, despre care se zvonește că au fost transformate toate în vehicule sanitare.[202] Pentru bucureșteni, acestea sunt primele semnale de alarmă. Pe unii îi sperie îndeajuns pentru a pleca în grabă la reședințele lor de la țară. Apoi, printre cei cu relații în mediul jurnaliștilor se răspândește vestea că tipografia *Universul* a început deja să imprime, sub pază militară, declarația de război ce urmează să fie publicată a doua zi într-o ediție specială.[203] Și, în fine, la ușile celor care, dintr-un motiv sau altul, sunt vizați de ordinul de „curățire a terenului" de potențialele elemente ostile apare poliția.

Unii dintre acești suspecți de serviciu bănuiesc deja ce urmează și așteaptă, asemenea scriitorului Zaharia Stancu, cu bagajele făcute.

Stancu nu e nici evreu, nici legionar, nici comunist în adevăratul înțeles al cuvântului. E un scriitor destul de cunoscut, dar și jurnalist de stânga, cu limba slobodă și condeiul la fel, care nici măcar nu consideră necesar să-și mascheze opiniile antinaziste și simpatiile proaliate. Până în 1938, când este interzisă de cenzură, a condus o revistă literară intitulată *Azi*, considerată de orientare socialistă, în care publicau mulți dintre intelectualii procomuniști. Dar jurnalistul Zaharia Stancu nu e câtuși de puțin un idealist sau un fanatic al vreunei cauze. E un personaj plin de echivocuri și de umbre, care practică un jurnalism de tipul celui descris de Liviu Rebreanu în *Gorila*: are relații în toate mediile, colaborează ocazional cu Siguranța și sunt destul de puține compromisurile pe care nu le-ar face pentru un câștig material. Acum, când vremurile nu-l avantajează, speră totuși că va reuși să scape cu ajutorul relațiilor stabilite în anii când practica jurnalismul. Deocamdată însă, în noaptea de 21 spre 22 iunie 1941, e ridicat din casa lui de un polițai mai degrabă blajin, confuz și nedormit, care îl duce cu tot cu valiza dinainte pregătită la Gara Filaret. Destinația bănuită de Stancu e lagărul de la Târgu Jiu, iar compania în care se regăsește la gară e dintre cele mai pestrițe: jurnalistul Emanoil Socor, membru al Partidului Socialist, Scarlat Froda, soțul actriței Leny Caler, văduva unui scriitor rus, Mihail Artzibașev, acum refugiată de la Varșovia, o doamnă din lumea bună și o dansatoare de cabaret, ambele suspectate de spionaj, un dentist, un afacerist armean importator de cherestea.[204] Sunt îmbarcați cu toții în vagoane, în așteptarea plecării spre Târgu Jiu sau, dacă au noroc, a ordinului de eliberare pe care rudele, prietenii, cunoștințele lor sus-puse îl vor convinge pe generalul Leoveanu, prefectul Poliției Capitalei, să li-l semneze. Așteptarea se prelungește suficient de mult, astfel că viitorii deținuți politici au ocazia să asculte la un radio scos pe fereastră de șeful gării proclamațiile generalului Antonescu către țară și către armată, obținând astfel confirmarea că războiul începuse. Apoi, spre dimineață, începe periplul rudelor și cunoștințelor, intrate în posesia hârtiei salvatoare, care vin să-i elibereze pe norocoși. Printre ei se numără și Stancu, a cărui soție izbutise să tragă la timp sforile necesare. E a doua oară în același an când jurnalistul reușește să se salveze în ultima clipă, după ce, în ianuarie, scăpase ca prin urechile acului de răzbunarea legionară.

Cei fără relații pleacă, într-un târziu, spre Târgu Jiu.

„Ostași, v-am făgăduit din prima zi a noii domnii și a luptei mele naționale să vă duc la biruință; să șterg pata de dezonoare din cartea neamului și umbra de umilire de pe fruntea și epoleții voștri. Azi a sosit ceasul celei mai sfinte lupte, lupta drepturilor strămoșești și a Bisericii, lupta pentru vetrele și altarele

strămoșești de totdeauna. *Ostași, vă ordon: treceți Prutul!* Zdrobiți vrăjmașul din răsărit și miazănoapte. Dezrobiți din jugul roșu al bolșevismului pe frații voștri cotropiți. Reîmpliniți în trupul țării glia străbună a Basarabilor și codrii voievodali ai Bucovinei, ogoarele și plaiurile voastre. [...] Fiți vrednici de cinstea pe care v-a făcut-o istoria, armata marelui Reich și neîntrecutul ei comandant Adolf Hitler..."[205]

Acestea sunt cuvintele ordinului de zi către armată semnat de Ion Antonescu, citit la radio în dimineața de 22 iunie și publicat a doua zi în toată presa centrală. *Universul* titrează pe prima pagină: „Un război sfânt începe. Pornim la luptă pentru drepturile neamului". Iar de pe prima pagină a *Curentului* din 23 iunie 1941, românii află că „Trupele române și germane luptă azi pe pământul moldovenesc pentru civilizația europeană". Alături de noțiunea de „cruciadă împotriva bolșevismului"[206], „războiul sfânt" și „lupta sfântă" invocate de Ion Antonescu în proclamația către toți cetățenii României tocmai își încep cariera de cuvinte-cheie ale unei propagande de război care insistă în mod deosebit pe ideea recreștinării pământurilor cotropite de „iudeo-bolșevici".

Ideea că luptă pentru întreaga civilizație creștină și europeană e, desigur, mobilizatoare pentru orice soldat, însă ceea ce face să tresalte inimile soldaților și ofițerilor români e mai ales faptul că au în sfârșit ocazia de a spăla dezonoarea cedării fără luptă din iunie 1940 și că, luptând alături de armata germană, considerată cea mai puternică armată din lume, vor putea readuce între granițele țării măcar o parte din teritoriile pierdute la sfârșitul domniei lui Carol II. Armata română e, deci, în aceste zile de început ale războiului, cât se poate de motivată și de convinsă de justețea cauzei pentru care pornește la luptă. În plus, mulți soldați, ofițeri și civili sunt convinși că victoria va fi ușoară și rapidă.[207]

După difuzarea la radio a proclamației lui Ion Antonescu, centrul Bucureștiului e inundat de o mulțime entuziastă. Oamenii se adună în Piața Palatului ca să recite în genunchi „Tatăl nostru", să cânte Imnul Regal și să se prindă în Hora Unirii. În mod oportun, spre după-amiază apare în piață și o fanfară care cântă marșuri militare. Viceprim-ministrul Mihai Antonescu, care li se alătură în piață cetățenilor entuziaști, e ovaționat și îmbrățișat. Mulțimea se îndreaptă apoi către legațiile Germaniei și Italiei, unde au loc aceleași manifestații de simpatie: oamenii își flutură fericiți mâinile executând salutul nazist, iar cei doi reprezentanți diplomatici, von Killinger și Formentini, le țin discursuri de îmbărbătare.[208] La radio, același Ică Antonescu citește o lungă cuvântare în care, printre multe alte metafore pline de avânt, își exprimă convingerea că „azi, voința și lupta,

religia și biologia, dreptatea imanentă și îndârjirea de a o câștiga, acestea singure califică și descalifică popoarele"[209].

În peisajul general dominat de anticiparea triumfului, regele Mihai I e o prezență discretă. Aflat la Sinaia, vestea intrării României în război ajunsese la el doar prin intermediul anunțului de la Radio BBC. Îl sunase imediat pe Ion Antonescu, iar acesta îi confirmase știrea.[210] Ziarele din 23 iunie îi publică pe prima pagină portretul, încadrat de cele ale lui Adolf Hitler și Ion Antonescu, iar pe 24 iunie apare în aceleași ziare textul telegramei de felicitare pe care i-o adresează lui Ion Antonescu. Regina-mamă Elena nu e menționată deloc. În schimb, în *Universul* din 24 iunie apare un articol intitulat „Ceasul sfânt a sunat", scris de bătrâna prințesă Alexandrina Gr. Cantacuzino, președinta Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor din România, reprezentanta femeilor românce în Liga Internațională a Drepturilor Femeilor, fostă membră a Partidului Național-Creștin și una dintre egeriile tineretului legionar.

Odată cu declararea războiului împotriva URSS, „acțiunile lui Antonescu sunt în creștere", observă pe 22 iunie Corneliu Coposu.[211] Îmbătați de victoria ușoară către care sunt ațintite acum toate privirile, românii nu par să înțeleagă nimic din ce se întâmplă în mediul internațional. Nici din articolele din presă care anunță tensionarea relațiilor Statelor Unite cu Roma și Berlinul,[212] și nici măcar din vestea încheierii, în luna iulie 1941, a unei alianțe militare între Marea Britanie și URSS. Deși sunt deja vizibile, piesele puzzle-ului care îi îndreaptă spre catastrofă nu se îmbină încă nici măcar în mințile celor mai avizați dintre protagoniști. Reuniți pe 23 iunie într-un nou conclav politic, Iuliu Maniu și Dinu Brătianu se declară susținători ai ofensivei armatei române spre est, cu condiția ca aceasta „să nu încalce teritorii care nu ne-au aparținut" și subliniind încă o dată că „lasă întreaga răspundere lui Antonescu". În schimbul epistolar dintre Maniu și Antonescu, acesta din urmă tocmai precizase că, din punctul său de vedere, politica externă proaliată preconizată de liderul țărănist era o „încercare de sinucidere".[213]

Dincolo de entuziasmul de moment, de speranțe, convingeri, de aprobarea sau dezaprobarea personală a deciziilor luate de regimul Antonescu, izbucnirea războiului înseamnă, pentru românii aflați acum în spatele frontului, o nouă reașezare, deloc plăcută, a vieții lor de fiecare zi. Încă de pe 23 iunie, la București și la Iași încep să sune alarmele de atac aerian. Pe primele nu le bagă aproape nimeni în seamă, însă pe 24 iunie, când intră în acțiune și tunurile apărării antiaeriene, oamenii aflați în stradă se sperie și încearcă să se pună la adăpost. Cei rămași în case n-au deocamdată „nici un fel de

îngrijorare". Primul bombardament adevărat are loc pe 26 iunie, când Bucureștiul aude pentru întâia dată zgomotul bombelor care explodează „oarecum la nimereală" în oraș.[214] Sunt totuși patru morți, 12 răniți și șase imobile distruse, ceea ce îi face pe toți să se gândească cu mai multă seriozitate la adăposturile antiaeriene. Situația materială individuală atârnă greu până și în posibilitățile fiecăruia de a se apăra de efectele bombardamentelor:

„Cetățenii s-au refugiat pe unde au putut. Mulțimea săracă a rămas în case, curți sau pe terenuri virane, alții în pivnițe. Cei bogați au avut grija, banii și timpul să se refugieze spre munți, în Oltenia, în dealuri, unde credeau că vor scăpa de bombardamente. La prima alarmă m-am refugiat cu familia mea și nouă persoane din vecini în pivnița casei mele, rezistentă, din beton. [...] Am stat toată noaptea în pivnița rece, îmbrăcați însă în haine groase, de iarnă"[215].

La Iași, devenit acum un oraș-cheie pentru teatrul de operațiuni de pe front, bombardamentul din 26 iunie are efecte mult mai grave decât la București: 111 morți, sute de răniți și zeci de clădiri distruse. Omniprezenți acum în oraș, agenții Siguranței și ai jandarmeriei informează în rapoartele lor despre starea de panică în care trăiește populația, despre „numărul mare de intelectuali" care s-au refugiat la țară și despre „elementele declasate" care, la adăpostul întunericului, „jefuiesc și terorizează populația pașnică"[216].

Calmă și resemnată cu rutina cotidiană a bombardamentelor, convinsă că în viață „te obișnuiești cu toate", Alice Voinescu nu-și poate stăpâni totuși, în fața primelor efecte devastatoare ale războiului, presentimentul că viitorul s-ar putea să arate altfel decât au crezut, pe 22 iunie, entuziaștii din Piața Palatului: „Mă tem că ne-am amăgit cu toții socotind că acest război e ușor"[217].

În aceste zile tulburi, în care majoritatea românilor încă privesc confuzi la desfășurarea primelor confruntări militare, fără să înțeleagă foarte bine semnificația frazelor din comunicatele laconice de pe front, plini de speranța că totul se va sfârși în favoarea lor și de dorința de a-și răzbuna onoarea națională, cei câțiva boemi rămași în București au ocazia să se încrucișeze cu o prezență insolită: jurnalistul italian Curzio Malaparte, aflat în drum spre front în calitate de corespondent de război al ziarului *Corriere della Sera*. Cunoscut mai ales pentru cartea sa *Tehnica loviturii de stat*, publicată în 1931, Malaparte e acum un fascist dezvrăjit, după ce, până spre jumătatea anilor '30, s-a numărat printre admiratorii regimului lui Mussolini. După o ceartă cu Italo Balbo, ministrul italian al aerului – și prieten bun al soților Martha și Georges-Valentin Bibescu –, a trecut printr-o perioadă de exil, iar apoi s-a angajat în redacția cotidianului *Corriere*

della Sera. Când datoria de jurnalist nu-l cheamă în vreo altă țară din Europa, își petrece timpul scriind romane la vila sa din insula Capri. E un bărbat chipeș și sportiv, obișnuit cu viața agitată, cu jurnalismul de teren și petrecerile boeme, iar războiul nu e o noutate pentru el: nu avea decât 16 ani în 1914, dar vârsta fragedă nu l-a împiedicat să ia parte, ca voluntar, la luptele din Primul Război Mondial.[218] Acum, la București, a ajuns în uniforma de căpitan al Regimentului 5 alpin italian și, în cele câteva zile pe care le are la dispoziție, e nerăbdător să-și revadă cunoștințele bucureștene, printre care se numără și pictorița Magdalena Rădulescu. Atelierul ei se află într-un bloc de pe strada Sfântul Constantin, unde e vecină – și prietenă – cu scriitoarea Cella Serghi, una dintre frumusețile Bucureștiului literar și iubita lui Camil Petrescu. În apartamentul acesteia, în care e invitată cu aceeași ocazie și Sorana Gurian, o altă prezență exotică a vieții literare bucureștene, Magdalena îi aduce, pe la sfârșitul lunii iunie, pe Malaparte și pe un alt ofițer italian, Aldo David. În răcoarea nopții de iunie, departe de zgomotele războiului, pe terasa cu vedere spre Cișmigiu, Curzio Malaparte, ca un adevărat Don Juan italian, o curtează asiduu pe frumoasa Cella până la răsăritul soarelui. O farmecă cu prezența lui puternică, de „făt-frumos care înfruntă balaurii", îi face complimente, îi propune să plece împreună în lume.[219] Nici unul dintre ei nu poate bănui, în această noapte senină și liniștită, ororile la care Malaparte va fi martor peste doar câteva zile, la Iași.

Iașiul acestor zile e înțesat de trupe românești, germane și italiene care sunt instalate în casele localnicilor, patrulează pe străzi și se comportă ca într-un adevărat teatru de operațiuni. Soldații și echipamentele militare vin și pleacă, îndreptându-se către granița de la Prut, avioanele sovietice țin populația civilă într-o tensiune permanentă, iar jandarmii vânează cu rigurozitate, conform ordinelor primite, orice individ suspect care ar putea fi un potențial spion inamic. Și, din nou, cetățenii evrei sunt considerați suspecți *a priori*. Dintre cei 110.000 de locuitori ai Iașiului, în jur de 35.000 sunt evrei, așadar, potrivit ordinelor primite de la Marele Stat Major, militarii români și germani prezenți în oraș trebuie să trateze ca suspectă cam o treime din populația orașului.[220]

Pentru Ion Antonescu – și pentru o mare parte a opiniei publice românești –, convingerea că toți evreii sunt favorabili comunismului și, ca atare, potențiali inamici în condițiile noului război al României împotriva URSS e aproape o axiomă. Dar dacă pentru a stabili cine e evreu și cine nu se fixaseră deja niște criterii juridice, să stabilești la repezeală, în condiții de război, cine e sabotor comunist și cine nu e

o treabă mult mai complicată. În aceste condiții, nu e de mirare nici că, în preambulul declanșării războiului, atunci când dispune închiderea tuturor cafenelelor evreiești din Moldova, Antonescu e convins că toate aceste localuri sunt comuniste,[221] nici că, atunci când se stabilesc criteriile după care vor fi eliminați din drumul armatei spre front și din ceea ce trebuia să devină spatele frontului toți agenții comuniști și simpatizanții Partidului Comunist, această operațiune se transformă de fapt în eliminarea tuturor evreilor care locuiesc în respectivele zone. Prin Ordinul nr. 4147 din 21 iunie 1941, Antonescu dispune evacuarea tuturor bărbaților evrei între 18 și 60 de ani din comunele rurale situate între Siret și Prut. Aceștia urmează să fie deportați în lagărul de la Târgu Jiu și în alte locuri de detenție din sudul României, iar familiile lor să fie mutate forțat în zone urbane. Ordinul, elaborat de către Ministerul de Interne și transmis Marelui Stat Major al Armatei, Inspectoratului General al Jandarmeriei, Direcției Generale a Poliției și prefecturilor din județe, are un termen de executare de 48 de ore.[222] În presă, măsura este anunțată tuturor cetățenilor doar într-o formulă laconică: „Generalul Antonescu, Conducătorul Statului, a hotărât ca toți evreii care locuiesc în comunele rurale din Moldova să fie îndepărtați. Aceeași măsură se va aplica și altor ținuturi"[223]. Însă un alt ordin, nr. 4599 din 20 iunie 1941, transmis prefecturilor județene de poliție pentru a fi aplicat în toate localitățile urbane din Moldova, e cu mult mai explicit:

„1. Evreii bărbați de la 18 la 60 de ani să fie adunați în cartierele evreiești, de preferință în școlile evreiești și în cartierele mai mari, punându-se sub pază pentru a se sancționa imediat orice încercare de tulburare. [...]
2. Între orele 20 și 7 circulația evreilor să fie oprită.
3. Să se ia ostateci dintre conducătorii cunoscuți (rabini, hahami etc.), comuniștilor și legionarilor comuniști, care să fie cazați într-o clădire aparte și, în cazul când se va produce vreun act de rebeliune sau terorism, să fie împușcați.
4. Veți publica ordonanțe locale prin care să se aducă la cunoștința tuturor sancțiunile la care sunt supuși ostatecii în cazul când evreii, comuniștii și legionarii comuniști vor face acte de sabotaj, terorism, agresiune"[224].

Astfel, violențele împotriva evreilor din Moldova îmbracă acum, spre deosebire de cele din iunie 1940, o formă organizată oficial: instituțiile care sunt desemnate în mod explicit să aplice măsurile antievreiești sunt, de această dată, Armata, Jandarmeria și Poliția, cărora li se alătură și Serviciul Secret de Informații, prin intermediul nou-creatului Eșalon 1 operativ, înființat tocmai pentru a contribui la apărarea spatelui frontului împotriva încercărilor de sabotaj și de spionaj.[225] În realizarea misiunii de evacuare a evreilor din spatele frontului, SSI colaborează îndeaproape cu Direcția a II-a a Marelui Stat Major al Armatei române și cu biroul din România al Abwehr,

serviciul de informații și contrainformații al armatei germane, reprezentat de maiorul Hermann von Stransky. În chip curios, șeful rezidenței SSI din Iași, maiorul Gheorghe Balotescu, ajutat de un alt maior, Emil Tulbure, are chiar ideea de a organiza „un fel de școală" cu tinerii legionari din oraș în scopul de a-i angrena în operațiunea de eliminare a evreilor moldoveni din spatele frontului. Cel care, nedumerit, semnalează situația către autoritățile de la București e locțiitorul chestorului Poliției Iași, locotenent-colonelul Constantin Chirilovici.[226] De altfel, primii care sesizează riscurile, implicațiile și dificultățile de aplicare a ordinului de evacuare a evreilor, imediat ce acesta li se comunică, sunt chiar jandarmii și polițiștii din Iași. Cei mai mulți se conformează, dar există și cazuri în care, sesizând posibilitatea declanșării unui nou pogrom, unii dintre polițiștii ieșeni aleg să îi prevină pe evrei în legătură cu ce se pregătește. Așa procedează, de pildă, Teodor Șavei, comisarul-șef al Secției II Poliție, care supraveghea zonele cu cea mai numeroasă populație evreiască din oraș: Socola, Nicolina, Podu-Roș. Pe 28 ianuarie, evreii aflați pe raza Secției II Poliție au fost adunați, conform ordinului, la sediul acesteia, dar Șavei îi eliberează pe toți în cursul nopții, cu avertismentul: „Fugiți, ascundeți-vă, nu știu ce se va întâmpla mâine cu evreii"[227]. Iar chestorul Poliției Iași, Gheorghe Leahu, le cere subordonaților „să nu se amestece în ceea ce va face armata prin oraș, fie că va face bine sau rău"[228]. Totuși, neexecutarea ordinelor în vreme de război e foarte riscantă pentru toți ofițerii, soldații, jandarmii și polițiștii care sesizează barbaria acestora și nu-și doresc să participe personal la aplicarea lor. Mai mult, cei care încearcă să tempereze zelul antisemit al propriilor camarazi riscă să fie executați ei înșiși pentru sabotaj sau să fie linșați de mulțimea furioasă.

Atmosfera din Iași e încinsă de panică încă din data de 24 iunie, când bombardamentele sovietice devin mai serioase și bagă spaima în locuitorii orașului. Oamenii sunt nemulțumiți că apărarea antiaeriană nu reușește să acționeze mai eficient împotriva avioanelor sovietice și trăiesc cu teama unei invazii aeriene de dincolo de granița cu URSS. Zvonurile despre presupuși parașutiști sovietici aterizați în oraș și despre existența unui sprijin din interior, din partea sabotorilor care, prin semnale luminoase, le indică bombardierelor sovietice țintele de lovit, se înmulțesc vertiginos în aceste zile. Pe acest fundal, ordinele date de autorități pentru supravegherea evreilor, care au drept motivație prevenirea actelor de sabotaj ale „populației evreo-comuniste din zonă", par să confirme cele mai negre temeri ale ieșenilor. Acțiunile Poliției și Jandarmeriei contribuie decisiv la crearea unei psihoze antisemite, atât printre soldați, cât și în rândul civililor. Primii evrei sunt împușcați pe străzile Iașiului pe 26 iunie, ziua

bombardamentului sovietic care se soldează cu 110 morți.[229] Însă înainte cu o zi, pe 25 iunie, la ușile ieșenilor creștini apăruseră deja patrule de soldați care i-au îndemnat să își vopsească la intrarea în locuințe semnul crucii pentru a nu fi confundați cu vecinii lor evrei, vizați de represiune.[230]

Pe 27 iunie, după ce se răspândesc alte zvonuri referitoare la evrei înarmați care, ascunși în case particulare, ar trage focuri de armă asupra soldaților români și germani, Siguranța din București solicită Inspectoratului Regional de Poliție din Iași „a se efectua de îndată percheziționarea amănunțită și riguroasă a locuințelor populației evreiești, pentru a se verifica dacă nu cumva ne aflăm în fața unei acțiuni de înarmare a populației evreiești"[231]. Executarea acestei dispoziții, în paralel cu ordinele referitoare la adunarea evreilor din oraș, luarea de ostatici și evacuarea bărbaților evrei către lagărul de la Târgu Jiu au reprezentat elementele declanșatoare ale pogromului.

În aceeași zi, 27 iunie, conducătorii comunității evreiești din Iași sunt convocați la Chestura Poliției și sunt informați că, potrivit informațiilor deținute de autorități, evreii ieșeni cooperează cu piloții avioanelor sovietice. Tuturor evreilor din oraș li se cere să predea binoclurile, lanternele, aparatele de fotografiat și de filmat pe care le dețin. În aceeași seară, cu ocazia percheziților efectuate de jandarmi și polițiști, sunt arestați și duși la Chestura Poliției 317 evrei, dintre care 207 sunt reținuți deoarece li se găsiseră la domiciliu „lanterne și obiecte din pânză roșie"[232]. Și tot pe 27 iunie, chestorul Chirilovici îl anunță pe comandantul garnizoanei Iași, colonelul Constantin Lupu, că în cartierul Păcurari fusese identificat un grup de tineri legionari „care intonează cântece legionare și alarmează populația". Ajuns la fața locului, Lupu e informat de doi indivizi prezenți la fața locului că au misiunea din partea SSI de a-i înarma pe legionarii din grup și a-i plasa în spatele frontului. Ulterior, cei doi se prezintă în biroul lui îmbrăcați în uniforme de maiori, îi arată ordinele de serviciu eliberate de Marele Cartier General și îi spun că „au vrut să facă ceva secret, dar nu au reușit"[233].

Pe 28 iunie, pe străzile Iașiului apar afișe care îndeamnă populația la uciderea evreilor:

„Români! Cu fiecare jidan ucis ați ucis un comunist. A sosit momentul răzbunării!"[234]

În aceeași seară, la ora 9, un avion german care lansează semnale luminoase creează panică în rândul trupelor aflate în trecere prin oraș, în drum spre front. Soldații iau poziție de luptă și ripostează, fără a ști exact care este inamicul din fața lor. În ciuda cantității mari de muniție găsite ulterior pe străzile unde se desfășoară astfel de

scene, nu se înregistrează nici o victimă, nici în rândul românilor, nici în rândul germanilor, dar zgomotele de arme alertează populația civilă, convinsă acum că Iașiul e atacat de parașutiștii sovietici.[235]

Raportul trimis pe 29 iunie de prefectul de Iași, colonelul Dumitru Captaru, către Ministerul de Interne vorbește despre focuri de armă trase din case în clădirile în care sunt cantonați soldați, despre faptul că „soldații germani sunt foarte îndârjiți și maltratează pe evreii arestați" și, recunoscând că există „temeri de dezordini grave", cere intervenția guvernului.[236]

Într-adevăr, ziua de 29 iunie – o duminică – e punctul maxim al violențelor. Nenumărate acte de cruzime, tortură și jaf, ale căror mii de victime sunt exclusiv evrei, au loc în toate cartierele Iașiului. La acestea participă soldați, ofițeri și subofițeri – români și germani –, jandarmi, polițiști și o parte a populației civile. Românii îi ghidează pe soldați către locuințele vecinilor lor evrei, îi bat, îi scuipă și îi lovesc cu pietre pe cei scoși cu forța din case și duși către Chestura de Poliție. Magazinele și întreprinderile evreiești sunt distruse și jefuite, iar după pogrom o parte din bunurile dispărute sunt regăsite asupra soldaților care participaseră la violențe. E o dezlănțuire generală de ură, care nu cruță nici măcar femeile, copiii sau bătrânii. Ordinele date de autorități și cooperarea civililor cu soldații nu le lasă evreilor din Iași nici măcar șansa fragilă pe care o avuseseră cei din București în timpul rebeliunii legionare: nici faptul că ai o poziție socială respectabilă, nici faptul că rămâi închis în casă, nici faptul că nu locuiești într-un cartier cu populație majoritar evreiască nu reprezintă o garanție că vei scăpa. Soldații au liste dinainte întocmite, cei vizați sunt în egală măsură evrei săraci și membri de vază ai comunității, iar restul îl fac vecinii informatori, psihoza criminală dezlănțuită în stradă și jefuitorii care profită de ocazie. În scurtă vreme, străzile se umplu de cadavrele celor executați sumar de soldații isterizați sau bătuți grav și lăsați să moară pe marginea trotuarului.

Din dimineața de 29 iunie, viața tânărului Leonard Zăicescu, fiul unei familii cu șapte copii care locuiește în Copou, se preschimbă rapid într-un film de groază. Tatăl lui e veteran din Primul Război Mondial, iar Leonard nu are decât 14 ani, vârstă care ar trebui să-l pună la adăpost de deportare. Însă, în vâltoarea evenimentelor, soldații nu se mai obosesc să verifice astfel de detalii. Când un grup pestriț, format din soldați germani, jandarmi și polițiști români, năvălește în casa familiei Zăicescu, Leonard e arestat împreună cu tatăl lui și dus, printre strigăte și lovituri, în curtea Chesturii de Poliție, în așteptarea îmbarcării în trenurile ce urmează să-i transporte în lagăr. Curtea chesturii, care se învecinează cu gardul de beton al cinematografului

Sidoli, devine curând neîncăpătoare pentru numărul uriaș de evrei care sunt aduși pe parcursul zilei de 29 iunie. Tineri și bătrâni, robuști sau fragili, unii dintre ei răniți, bărbații evrei sunt înghesuiți claie peste grămadă, fără să li se distribuie nici mâncare, nici apă, ca într-un preambul la ceea ce urmează să li se întâmple în vagoanele pentru vite în care vor fi deportați. La un moment dat, dinspre intrarea în curtea chesturii izbucnesc împușcături, iar prizonierii din curte realizează că un grup de soldați trage în plin în ei. Ca reacție de panică, evreii aflați lângă zidul cinematografului Sidoli se îngrămădesc să-l escaladeze, sperând că, în acest fel, ar putea scăpa de o moarte sigură. Tatăl lui Leonard e rănit de un glonț în picior și e nevoit să renunțe, dar își îndeamnă fiul să-l abandoneze acolo și să fugă. Copilul se cațără pe zidul de beton, zdrelindu-și mâinile și picioarele, tras în sus de cei care reușiseră deja. În acel moment se aude strigat de o voce cunoscută și își dă seama că, lângă el, cel care încerca să se cațăre pe același zid era un coleg de școală, un băiat de numai 13 ani. Întinde mâna să-l ajute, însă în aceeași clipă băiatul e împușcat mortal.[237] Din momentul în care, rănit și el destul de grav la genunchiul drept, Leonard ajunge, împreună cu alți evrei, în curtea cinematografului Sidoli, e luat în grijă de un fotbalist cunoscut în oraș, Tolea, jucător la echipa evreiască Macabi. Cinematograful e închis pentru că toate evenimentele artistice din oraș sunt suspendate, însă evadații sparg lacătul și se ascund în sală, printre scaune, cu speranța că soldații nu-i vor căuta. Tolea are prezența de spirit să-l ducă pe Leonard în spatele ecranului de proiecție și, de acolo, cei doi asistă paralizați de spaimă la momentul în care soldații germani și jandarmii români pătrund înăuntru și îi masacrează pe ceilalți evrei. Tolea și Leonard rămân ascunși toată noaptea, printre cadavrele lăsate de soldați în clădire. Abia spre dimineață îndrăznesc să iasă din cinematograf și să încerce să ajungă acasă, dar sunt prinși de o patrulă militară, care, după ce îi leagă la ochi simulând că îi execută, îi duce înapoi la sediul chesturii. De acolo, Leonard e îmbarcat în cel de-al doilea „tren al morții", cel cu destinația Podul Iloaiei. Tatăl lui rănit, care fusese trimis cu primul tren către lagărul din Călărași, avea să moară înainte de a ajunge la destinație, la fel ca majoritatea celor înghesuiți în număr mare în vagoanele pentru vite, fără apă sau mâncare.[238]

Din îngrozitoarea călătorie – căreia, dintre cei 2.000 de oameni îmbarcați în tren cu destinația Podul Iloaiei, doar vreo 800 au reușit să-i supraviețuiască –, Leonard a păstrat amintirea tuturor scenelor de cruzime, dar și a puținelor momente în care unii dintre românii întâlniți pe traseu s-au arătat suficient de curajoși încât să-i ajute pe prizonieri. Printre aceștia, țața Tița, o țărancă din Lescani, pe care Leonard o știa din vremea când venea la clienții ei din Iași cu papor-

nițele de brânză, ouă și lapte. Oripilată de modul în care evreii prizonieri erau tratați de soldații care îi păzeau, țața Tița mai întâi i-a apostrofat pe soldați: „Jidani, jidani, dar și ei sunt oameni, bre! Ce Dumnezeu v-a cășunat pe bietele suflete?", apoi a reușit să-l convingă pe unul dintre ei să o lase să se apropie de Leonard, căruia i-a strecurat în cămașă o bucată de brânză și câteva cireșe.[239]

Un gest mic, dar esențial, pe care, din fericire, l-au mai făcut și alții. Viorica Agarici, președinta filialei din Roman a Crucii Roșii, și colonelul Eraclide, comandantul Companiei a IV-a sanitare, i-au convins pe soldații care păzeau trenul cu evrei staționat în gara Roman să treacă peste ordinele superiorilor și să le permită să îi coboare din tren pe prizonierii aflați într-o stare îngrozitoare, să îndepărteze cadavrele celor care muriseră deja, să-i spele și să le distribuie rufărie curată, hrană și apă celor încă în viață, să curețe vagoanele și să aștearnă pe jos paie proaspete. Priveliștea pe care a văzut-o la deschiderea acelor vagoane a urmărit-o pe Viorica Agarici toată viața:

„Într-un strat gros de murdărie de om și de sânge, zeci și zeci de oameni în fiecare vagon, în picioare, goi, înnebuniți, lipiți între ei ca sardelele, morți, muribunzi și vii; de trei zile călătoreau pe o căldură înăbușitoare, în vagoane închise în care mai înainte se transportase carbid! Duhneau ucigător!"[240]

Nici măcar soldații de profesie nu pot rezista în fața unei asemenea priveliști. Aflați în drum spre front, în gara Buzău, căpitanul Nicu Negrici și soldații lui se încrucișează pe drum cu primul tren al morții, cel trimis către Călărași. Intrigat de forfota neobișnuită, Negrici se duce să vadă ce se întâmpla. Și, ajuns la vagoanele din care se auzeau „gemete lugubre, vaiete, hohote de râs sinistre, probabil ale muribunzilor în delir", își dă imediat seama: trecând peste ordinele primite și peste opoziția soldaților germani care păzeau vagoanele, unii dintre soldații aflați, ca și el, în drum spre front le aduceau apă, ceai și mâncare celor închiși înăuntru, strecurându-le printre scândurile bătute în gurile de aerisire.[241]

Profesorul ieșean Gheorghe Zane lipsește din oraș în zilele pogromului, dar se întoarce imediat după aceea, cu misiunea dată de Iuliu Maniu de a-i prezenta un raport asupra evenimentelor. Găsește o atmosferă total schimbată față de ceea ce lăsase cu numai câteva zile mai înainte:

„Ceva sinistru plutea în aer; pe străzile pustii, mașinile militare germane goneau în sus și în jos. În centru, prăvălii închise sau devastate. La gară, n-am găsit nici o trăsură, briști din acelea cu un cal și un birjar, de obicei evreu..."[242].

Ajuns acasă, Zane constată că în locuința lui fuseseră încartiruiți militari germani și e sfătuit să nu umble pe stradă decât îmbrăcat în uniforma de ofițer român, în caz contrar riscând să fie împușcat. Ceea ce află de la prietenii care asistaseră la evenimente îl conduce către concluzia că „totul a fost organizat și executat de către armata germană" și că, așa cum se întâmplă „întotdeauna în împrejurări de totală dezorganizare socială, au ieșit la iveală bestiile locale pentru pradă"[243]. Însă, așa cum se poate vedea din ordinele transmise către Armată, Jandarmerie și Poliție și din rapoartele ulterioare ale comandanților militari români și germani, ceea ce îi povestesc prietenii lui Zane se datorează, pe de-o parte, lipsei de informații, iar pe de altă parte e rezultatul nevoii de a se justifica a unor oameni care se simt apăsați moral de crimele petrecute sub ochii lor. În realitate, faptul că Jandarmeria română și Poliția română au executat un ordin al autorităților de la București este deasupra oricărei îndoieli. În ceea ce privește implicarea militarilor români, acest fapt este recunoscut – deși doar indirect – chiar într-un raport al generalului Gheorghe Stavrescu, comandantul Diviziei 14 infanterie, din 30 iunie 1940. Acesta susține că soldații implicați și-au părăsit unitățile „și s-au dedat la arestări, jafuri și chiar masacrarea populației evreiești", fără a avea, în acest sens, ordine exprese de la comandanții lor.[244] Ceea ce rezultă din relatările martorilor oculari vine să completeze însă tabloul: mulți dintre soldații români participanți la pogrom au fost scoși din cazărmi de comandanții lor direcți și puși să participe la arestarea, maltratarea și uciderea evreilor. Pe de altă parte, comandanții forțelor germane prezente în Iași întocmesc și ei, după pogrom, rapoarte din care rezultă că, deși comandamentul german nu fusese nici organizatorul acțiunii, nici înștiințat în prealabil de autoritățile române despre ce se intenționa, „soldații germani se amestecă în împușcături și în măsurile de reprimare, ceea ce trebuie împiedicat sub orice formă". Ca atare, soldații germani care făceau de pază la Chestura de Poliție Iași primesc ordinul de a evacua imediat obiectivul.[245] Nu e o atitudine menită să-i protejeze pe evrei, dat fiind că în armata germană sentimentele antisemite sunt cel puțin la fel de puternice ca în armata română, ci o reacție la ideea de acțiune dezorganizată și la lipsa de disciplină militară, germanii nefiind deloc încântați că soldații lor s-ar fi putut molipsi de astfel de practici de la soldații români.

Ajuns la Iași abia după pogrom, Curzio Malaparte se încrucișează și el – deloc din întâmplare – cu cel de-al doilea tren al morții, la Podul Iloaiei. În *Kaputt,* romanul pe care l-a publicat în 1944, Malaparte ficționalizează evenimentele din timpul pogromului plecând de la ce i se povestise atunci când a ajuns în oraș, însă episodul căutării în

trenul morții de la Podul Iloaiei a unui avocat evreu în a cărui casă funcționa Consulatul Italian din Iași pare să aibă o bază istorică reală. Consulul Italiei, Settimio Sartorio, închiriase o parte din casa avocatului evreu Gherșim Altain, situată pe strada Nicolae Gane, nr. 1. În noaptea de 28 spre 29 iunie, consulul nu se afla însă în oraș, iar familia Altain se adăpostise, din cauza alarmelor antiaeriene, în pivnița unei case vecine, cea a familiei evreiești Packer. La ieșirea din adăpost, toți cei aflați acolo au fost interceptați de o patrulă militară română și arestați sub amenințarea armelor. În cursul arestării, avocatul Altain a fost bătut și lovit grav la cap, apoi, rănit și sângerând, a fost transportat în curtea chesturii, alături de alți prizonieri evrei. A doua zi a fost urcat în trenul de deportați cu destinația Podul Iloaiei, același tren în care se afla și adolescentul Leonard Zăicescu. Când s-a întors în Iași, consulul Sartorio a fost rugat de soția și fiica avocatului Altain să îl caute și, dacă mai era în viață, să intervină pentru eliberarea lui. Acesta este momentul în care Malaparte devine și el actor al evenimentelor: împreună cu consulul Sartori și cu atașatul militar italian, colonelul Corrado Valfré di Bonzo, pleacă în căutarea lui Altain, reușind să afle, în cele din urmă, de la comandantul Jandarmeriei Iași că acesta fusese cel mai probabil urcat în trenul cu destinația Podul Iloaiei. Deși în *Kaputt* Malaparte descrie scena deschiderii vagoanelor – cu amănunte foarte asemănătoare celor povestite de toți ceilalți martori oculari – și a identificării cadavrului avocatului Altain, în realitate cei trei italieni nu au reușit să găsească corpul avocatului, ci doar actul său de identitate, pătat de sânge, pe care l-au înapoiat familiei. Avocatul Altain nu s-a mai întors niciodată acasă: a fost una dintre miile de victime decedate în condițiile înspăimântătoare din trenurile morții.[246]

Comunicatul guvernului României, publicat în presa centrală pe 2 iulie 1941, anunță sec:

„La Iași au fost executați 500 iudeo-comuniști, care trăseseră focuri de arme din case asupra soldaților germani și români. Toate încercările ce se vor mai face de a tulbura liniștea și ordinea vor fi reprimate pe loc, fără cruțare"[247].

În realitate, nu doar că evreii uciși erau, în cea mai mare parte, oameni care nu aveau nici o simpatie pentru comuniști și nici o legătură cu Uniunea Sovietică, dar cifra de 500 de morți e departe de a fi reală. Numărul morților s-a ridicat în mod cert la câteva mii, dar, la fel ca la rebeliunea legionară, nici de data aceasta nu a putut fi stabilit cu certitudine.

Imediat după evenimente, comunitatea evreiască din Iași încearcă să întocmească liste de victime din informațiile obținute de la

familiile aflate în căutarea rudelor dispărute. Nu are însă cum să știe câți dintre cei dispăruți au fost uciși pe străzi sau la chestură, câți au fost deportați și câți au murit în cele două trenuri ale morții. Mai mult, o primă listă întocmită de comunitatea evreiască din Iași este, chiar în zilele de după pogrom, confiscată de Siguranță, care încearcă și ea, fără mai mult succes, să realizeze propria statistică.[248] La rândul său, tot imediat după pogrom, Comandamentul Armatei Române estimează că în cele două trenuri de deportați se înregistraseră 2.000 de morți, însă și această cifră e, de fapt, mult mai mică decât cea reală.[249]

În acest timp, la București, oamenii trăiesc cu ochii îndreptați către evoluția frontului și către operațiunile militare de la care speră o traversare cât mai rapidă a Prutului și eliberarea Basarabiei și Bucovinei de Nord. Știrile despre ceea ce se întâmplă la Iași nu ajung, până către sfârșitul lunii august, decât foarte greu, sub formă de zvonuri sau de povești spuse din gură în gură. Evreii bucureșteni simt atmosfera tot mai ostilă, care domnește și în capitală, sunt foarte speriați ei înșiși de vestea convocării tuturor bărbaților evrei la centrele de recrutare, presimt că ceva rău e pe cale să se întâmple, însă nu pot obține nici o informație precisă.[250] Rabinul Alexandru Șafran și președintele Wilhelm Filderman află despre cele petrecute la Iași în primele zile din iulie, când trenurile morții sunt încă pe drum, și încearcă să obțină ajutorul unora dintre conducătorii instituțiilor centrale pentru a le ușura soarta evreilor supraviețuitori. Nu găsesc un sprijin real decât la președintele Crucii Roșii, doctorul Costinescu, membru al Partidului Național Liberal.[251]

Chiar și conu' Costică Argetoianu, cel atât de bine informat în general, cade, într-o primă fază, în capcana falselor informații venite din surse oficiale. Află totuși, pe 21 iulie, că numărul morților de la Iași fusese de câteva mii, nu doar de 500, așa cum anunțase comunicatul guvernului, însă explicația primită de el pentru baia de sânge e în concordanță cu cea dată publicității de guvernul Antonescu:

„Ai noștri prinsese o misivă a rușilor către comuniștii și evreii din Iași, prin care aceștia erau încunoștințați ca atunci când se va da semnal cu rachete de la Prut să înceapă și ei «rivoluția» la Iași, pentru ca românii și germanii să fie prinși între două focuri. Cu mai multe zile înainte se trimiseseră arme comuniștilor, prin parașute (!?). Noi n-am mai așteptat să dea rușii semnalul, ci l-am făcut noi, ca din cele două atacuri să nu se producă decât unul. Și s-a produs: din casele evreilor, ba chiar din casele românilor ocupate cu forța de comuniști și evrei (?) înarmați, au prins să curgă gloanțe asupra trupelor românești și germane. Au fost chemați nemți specializați în deparazitare care au ucis din casă în casă toată familia celui găsit cu vreo armă"[252].

Pogromul de la Iași, 27–30 iun. 1941. Soldați români supraveghind un grup de evrei arestați pe strada I.C. Brătianu.

Pogromul de la Iași. Evrei obligați să curețe sângele celor împușcați în curtea Prefecturii de Poliție. Str. Vasile Alecsandri, nr. 6.

Pogromul de la Iași, 27–30 iunie 1941. O familie de evrei ucisă pe strada Vasile Conta. Jos, evrei arestați printre cadavrele coreligionarilor lor uciși în curtea Prefecturii de Poliție.
Violențele au fost pregătite de ordine pornind de la Ion Antonescu („să fie identificați pe regiuni toți jidanii, agenții comuniști sau simpatizanți. Ministerul de Interne trebuie să-i știe, să le interzică circulația și să fie în măsură a face cu ei ceea ce voi ordona, când va veni momentul oportun") în jos pe lanțul de comandă.

30 iun. 1941. Târgu Frumos. Evacuarea cadavrelor din trenurile morții de la Iași; jos, supraviețuitorii evacuați lângă calea ferată. Ulterior, în ședință de guvern (8 iul.), Mihai Antonescu afirmă: „Nu știu peste câte veacuri neamul românesc se va mai întâlni cu libertatea de acțiune totală, cu posibilitatea de purificare etnică și revizuire națională... Îmi este indiferent dacă în istorie vom intra ca barbari... Îmi iau răspunderea în mod formal și spun că nu există lege... Deci, fără forme, cu libertate completă."

30 iun. 1941. Târgu Frumos. Civili jefuind cadavrele evreilor scoase din trenurile morții de la Iași.

Această versiune prinde acum foarte ușor la opinia publică românească din simplul motiv că românul obișnuit e foarte dispus să o accepte. În iulie–august 1941, românii, cu foarte puține excepții, sunt exaltați de recucerirea rapidă a teritoriilor pierdute în 1940, dar îndurerați de pierderile omenești și speriați de amploarea pe care ar putea-o lua riposta sovietică. Într-o asemenea stare de spirit, le este foarte la îndemână să creadă toate informațiile și zvonurile, hrănite din surse oficiale, despre primejdia ascunsă a unui inamic imaginar, evreii, „care sunt toți văzuți ca trădători, parașutiști (?), comuniști, vipere și altele, fără nici un control, cu o ușurință care seamănă cu contagiunea unei boli molipsitoare“[253].

Abia pe 6 septembrie, Argetoianu, refugiat pe moșia sa de la Breasta, află din gura unor martori oculari „de bună-credință“ ce se întâmplase cu adevărat la Iași și conchide:

„...Lucruri de necrezut, care dovedesc că suntem încă foarte jos pe scara umanității. [...] Moldovenii cu care am vorbit pretind că în Moldova, Basarabia și Bucovina nu mai sunt ovrei: au fost toți omorâți sau goniți peste granițe... Procedee sumare și inumane pe care mă tem că le vom plăti într-o zi scump“[254].

Rămasă toată vara în București, Alice Voinescu află despre ororile prin care au trecut evreii din Moldova la începutul lunii august de la Gala Galaction, care, la rândul lui, purtat prin regiune de slujba sa de preot, le aflase de la localnici.[255]

Trauma pogromului din 28–29 iunie a rămas multă vreme, nu doar în sufletele și în amintirile evreilor care îi căzuseră victimă, ci și în cele ale românilor care îi fuseseră martori oculari. Pe 7 ianuarie 1942, Mihail Sebastian, care se întâlnește la prietenul lor comun din București, Alexandru Rosetti, cu istoricul ieșean Andrei Oțetea, notează:

„Oțetea, văzut la Rosetti, povestește cu emoție, cu stupoare, cu încremenire și uneori cu accese de furie cele întâmplate în iunie la Iași. Uneori își acoperă fața cu un gest de neputință, de spaimă, de dezgust. M-a răscolit felul lui de vorbă, dar, despărțindu-mă de el, nu m-am putut opri să gândesc că totuși continuă să fie director al Teatrului din Iași. Nimic, nimic nu e incompatibil aici“[256].

Umbrele crimei sunt greu de șters de pe chipul unei comunități, oricât de la îndemână i s-ar părea să le îngroape în uitare și, așa cum anticipa Constantin Argetoianu, prețul plătit „într-o zi“ se poate dovedi foarte scump.

Însă în vara anului 1941 prea puțini sunt cei care își fac timp să se gândească la ziua de mâine. Norocul pare să surâdă din nou României și umbra neagră a anului 1940 pare ușor – chiar surprinzător de ușor – de șters. Între 2 și 25 iulie e eliberat întreg teritoriul românesc

pierdut în urma ultimatului sovietic din iunie 1940. Pe 5 iulie, armatele române și germane intră triumfătoare în Cernăuți, iar pe 16 iulie scena victoriei se repetă la Chișinău. Au suferit, bineînțeles, pierderi omenești importante, dar asta nu face decât să mărească euforia victoriei. Se organizează din nou serbări naționale, în cinstea recuceririi celor două provincii, se țin discursuri înflăcărate, neobositul orator Mihai Antonescu li se adresează din nou românilor la radio, vestindu-i că „ne-am spălat în sânge nedreptatea, iar credinței noastre i-am ridicat azi catapetesme de lumină" și salutându-l, în încheiere, pe „Adolf Hitler, prăvălitorul comunismului"[257].

În această atmosferă plină de optimism, până și scepticii ca Alice Voinescu încep să creadă că războiul se apropie de sfârșit. Chiar dacă îi urăște pe naziști, Alice Voinescu acceptă acum să poarte, la ceremonii, insignele îngemănate cu steagul tricolor al României și cu svastica.[258] Spre întărirea speranțelor, faimosul Petrache Lupu de la Maglavit, profetul național al românilor, aflat la Iași, în drum spre Basarabia, dă asigurări că „acesta este un război sfânt și că balaurul păgân va fi distrus, iar războiul nu va mai dura mult"[259].

În rest, la București „viața curge normal. N-ai impresia că am fi în război, de n-ar fi ținuta oamenilor, cam neglijentă: lipsa de pălării, picioarele goale la femei, care dă orașului un aspect de provincie"[260]. Alarmele aeriene s-au rărit, deși bombardierele sovietice încă îi mai țin pe locuitorii din sudul României sub presiune.

Aflate în vacanță la Sinaia, soția și cele două fiice ale lui Mircea Vulcănescu urmăresc de departe evenimentele războiului. Nu e totuși liniște deplină nici în munți: aviația sovietică caută să ajungă în zona petrolieră de la Ploiești, iar vilegiaturiștii urmăresc avioanele pe cer cu teama că ar putea scăpa vreo bombă chiar peste ei. Pe drumul dintre Sinaia și București, Mărgărita Vulcănescu zărește, în apropiere de Ploiești, fumul unui rezervor petrolier incendiat de „avioanele inamice"[261]. Totuși, e o atmosferă de vacanță la Sinaia, unde regele Mihai poate fi zărit destul de des plimbându-se cu regina-mamă sau conducându-și automobilul pe străzile stațiunii.[262]

Pentru Martha Bibescu, începutul lui iulie coincide cu începutul marelui doliu al familiei: pe 2 iulie, Georges-Valentin Bibescu se stinge, la Mogoșoaia, răpus de cancerul care îl chinuia de aproape un an. E o mare durere, dar și o ușurare, așa cum nu pierde ocazia să detalieze bârfitorul Argetoianu: Martha își veghease soțul până în ultima clipă, cu teama că acesta și-ar fi putut schimba testamentul în favoarea Elenei Leonte, femeia cu care trăise în ultimii ani de viață.[263] Înmormântarea are loc în necropola de la Mogoșoaia, cu fast și cu participarea,

printre alții, a întregului personal al Legației franceze, condusă, din 23 octombrie 1940, de Jacques Truelle.[264]

Truelle e veteran din Primul Război Mondial și bun prieten cu Martha, din vremea în care frecventau amândoi lumea saloanelor aristocratice pariziene, alături de Antoine Bibescu, vărul Marthei, și de prietenul acestuia, scriitorul Marcel Proust. Diplomat de carieră, Truelle e numit la București ca reprezentant al regimului de la Vichy, după ce funcționase anterior ca adjunct al ambasadorului Franței în SUA. Nu e, însă, nici pe departe un adevărat susținător al regimului de la Vichy, ci un antifascist convins, care își găsește în directorul Institutului Francez din București, Jean Mouton, și în majoritatea celorlalți angajați ai legației franceze de la București niște prieteni de idei. Primul secretar al legației, Henry Spitzmuller, e un alsacian animat de sentimente profund antinaziste, care încearcă încă de la începutul anului 1941 să ajungă la Londra și să se alăture mișcării Franța Liberă, înființată de generalul Charles de Gaulle. Truelle are și el aceleași intenții, însă Bucureștiul înțesat de trupe germane nu e un loc din care să fie foarte simplu să dezertezi la inamic. De aceea, după ce britanicii decid, ca și în cazul lui Iuliu Maniu, să-i folosească pentru misiuni de spionaj la fața locului, membrii antifasciști ai legației franceze funcționează, până în 1943, ca o celulă a rezistenței franceze, avându-și cartierul general la București și adunând informații pentru Aliați sub acoperirea funcțiilor oficiale.[265] Locul în care se întâlnesc ca să discute – și probabil și ca să perfecteze transmiterea informațiilor culese – este moșia familiei Bibescu de la Posada. E un loc ferit de eventualele bombardamente și de privirile indiscrete ale turnătorilor, dar, mai ales, e un loc pe a cărui proprietară, Martha Bibescu, știu că se pot baza, pentru că împărtășește aceleași convingeri pro-aliate ca și ei.

Ceilalți prieteni diplomați ai prințesei, ambasadorii Elveției și Finlandei, René de Weck și Eduard Palin, au și ei un rol în strategia Marthei, care, ambițioasă, speră să influențeze bascularea politicii externe românești înapoi în tabăra Aliaților: Palin, în relații bune cu Mihai Antonescu, e cel pe care îl însărcinează cu transmiterea mesajelor ei politice în sferele înalte ale guvernului, iar de Weck are un rol crucial și pentru că are acces la informațiile din sfera guvernamentală, dar și ca intermediar personal al Marthei, care hotărăște încă din această perioadă să își transfere o parte din bani și din bunurile de valoare în băncile elvețiene.

Ceea ce se întâmplă în vara și toamna anului 1941 la Posada și la Mogoșoaia nu scapă însă vigilenței SSI. Agenții SSI urmăresc și transmit rapoarte despre toate întrunirile membrilor legației franceze

desfășurate la Posada încă de la sfârșitul lunii august 1941, când Martha însăși îi propune lui Truelle „mai multe reuniuni la castelul său“[266]. Iar în octombrie 1941 sursa „Monique“ informează că „în urma ultimei vizite a lui Truelle la castelul Posada-Comarnic s-a discutat crearea unui birou de informații ce va funcționa la reședința din Mogoșoaia a dnei Bibescu și se va ocupa de informații politice ce vor fi transmise lui Truelle“[267].

Deși își iau toate măsurile ca să rămână la curent cu activitățile acestui „birou“, ai cărui membri încep, de fapt, să se întâlnească efectiv abia de la începutul anului 1942, SSI și autoritățile guvernamentale – pe care putem presupune că le informează – nu se arată foarte nerăbdătoare să intervină pentru a-i zădărnici planurile. E aceeași atitudine, în care vigilența se amestecă cu o toleranță tacită, de care SSI dă dovadă și în alte situații similare. La fel procedează și în cazul rețelei Rică Georgescu, destructurată în august 1941, la insistențele aliaților germani, dar ai cărei membri, aflați în stare de arest, sunt tratați cu bunăvoință.[268] Calculul din spatele acestui comportament este politic: guvernul Antonescu consideră util să nu închidă toate canalele de comunicare cu foștii săi aliați democrați și, în consecință, nu ține să se arate foarte intransigent față de cetățenii români sau străini care, aflați pe teritoriul României, îi susțin în continuare, în pofida schimbării de orientare din politica externă a țării.

Vărul Marthei, Antoine Bibescu, soția lui englezoaică, Elizabeth, și fiica lor, Priscilla, animați cu toții de aceleași sentimente pro-Aliați, se află și ei sub supravegherea permanentă a SSI. Fost diplomat de carieră, acum pensionar, Antoine Bibescu și familia lui își împart timpul între moșia de la Corcova, din Mehedinți, unde îl găzduiesc din când în când pe Mihail Sebastian, și hotelul Athénée Palace din București. Cei trei nu-și ascund în nici un fel simpatiile anglo-americane. Dimpotrivă, Antoine, pe care agenții SSI nu se sfiesc să-l caracterizeze drept „anglofil convins, însă un om neserios, dând dovadă de vădite simptome de demență“, și le afirmă în gura mare la toate reuniunile mondene la care ia parte, chiar și după intrarea României în război alături de celelalte țări ale Axei.[269] Relațiile foarte apropiate cu Jacques Truelle sunt, din iunie 1941, principalul motiv pentru care SSI îl pune sub observație. Într-un raport din 17 iunie 1941 se arată că „Antoine Bibescu și-a oferit în mod larg serviciile sale lui Jacques Truelle, ministrul Franței, pentru a obține cât mai multe succese în misiunea sa din România“, iar pe fișa personală care deschide dosarul de urmărire motivația sună astfel: „Este unul dintre prietenii personali ai lui J. Truelle și colaborator al lui, a organizat

pentru joi, 19.VI.1941, un dineu intim în cinstea lui J. Truelle, probabil la Athénée Palace"[270].

Însă Antoine Bibescu și soția lui au amândoi probleme de temperament care îi fac incompatibili cu misiunile reale de spionaj. Chiar dacă nu e atins de demență, așa cum îl caracterizează agenții SSI, Antoine e totuși un personaj cu adevărat neserios, fantasmagoric, afemeiat, cinic și mult prea hedonist pentru a-și asuma riscuri adevărate. Iar Elizabeth, soția lui, fiică de fost prim-ministru britanic, e, potrivit descrierii pe care i-o face Renée de Weck, „o creatură artificială, la care nimic nu este spontan și căreia – poate pentru a nu fi privită de oameni ca fiind inferioară soțului ei – îi plăcea să fie băgată în seamă"[271]. În plus, Elizabeth se luptă încă din tinerețe cu dependența de alcool, care va fi și principala cauză a morții sale timpurii, în 1945, la numai 48 de ani.

În schimb, fiica lor, Priscilla, e o fire mult mai activă și mai hotărâtă și, după aprecierea aceluiași Renée de Weck, „mai puțin artificială decât părinții"[272]. Priscilla are doar 21 de ani, dar e deja foarte implicată în susținerea cauzei britanice și îi detestă din toate puterile pe naziști. Ea intră în atenția SSI încă din ianuarie 1941, când autoritățile române interceptează o scrisoare pe care i-o trimisese de la Londra Clarissa Spencer-Churchill (viitoarea soție a prim-ministrului britanic Anthony Eden), angajată la acea vreme în serviciul de cifru al Foreign Office.[273] În scrisoare, Clarissa Spencer-Churchill o sfătuia pe tânăra domnișoară Bibescu să plece în Egipt, ceea ce i-a făcut pe agenții SSI să bănuiască o implicare a acesteia din urmă în spionajul britanic. Priscilla e pusă imediat sub supraveghere, iar acțiunile ei ulterioare nu fac decât să întărească primele bănuieli.

Agenții SSI își fac însă treaba cu o eficiență discutabilă, dată fiind ignoranța lor, uneori uluitoare. Într-un raport de „identificare", unul dintre angajații SSI, care semnează comisar Rădulescu, șeful Grupei a III-a, pare convins, de pildă, pe baza informațiilor oferite de subalternii săi, că fiica soților Bibescu se află în corespondență cu... Winston Churchill.[274] Aceasta este cel puțin una dintre explicațiile pentru libertatea totală cu care temerara Priscilla reușește, în pofida faptului că serviciile secrete românești știu aproape totul despre ea și despre familia ei, să se deplaseze liberă dintr-un loc în altul, într-o țară membră a Axei și aflată în pline pregătiri de război. Astfel, în luna martie 1941, prezența ei e semnalată la Craiova, unde un informator local al SSI o reperează ca suspectă, deoarece, dându-se drept „principesă Ghyka", „s-a angajat ca casieriță la firma Frații Georgescu, o băcănie și aperitive [sic!] frecventată de înalta societate și ofițerime"[275]. Informatorul o bănuiește că, folosindu-și farmecele personale, caută

să obțină informații de la ofițerii români și germani cantonați în zonă. Ceea ce, probabil, chiar face, însă Inspectoratul de Poliție Craiova, căruia SSI îi cere de la București să confirme informația – și care răspunde la solicitarea din martie 1941 abia două luni mai târziu, în mai –, nu pare să o considere un pericol serios. Aflăm astfel că Priscilla, care se găsea la Craiova pentru a urma cursurile de infirmieră ale Crucii Roșii, „e în bune raporturi cu patronul bodegii" și de aceea „de multe ori ține locul casieriței, motivând că face acest lucru pentru a se sustrage plictiselii". Concluzia polițiștilor din Craiova este că „în afară de faptul că a fost văzută adesea făcând chefuri cu diverse persoane, de multe ori și militari germani, nu s-a putut dovedi nimic compromițător în sarcină-i"[276].

De la Craiova, Priscilla pleacă la Botoșani, unde lucrează pentru Crucea Roșie în calitate de infirmieră, iar pe 2 septembrie 1941 ajunge în zona frontului, la Chișinău. Prezența ei suspectă îi este semnalată de o altă prințesă implicată în acest moment în activitatea Crucii Roșii pe front, Alexandrina Cantacuzino, printr-o scrisoare de denunț, însăși Mariei Antonescu.[277] Spre deosebire de mult mai tânăra Priscilla și de întreaga familie Bibescu, Alexandrina Cantacuzino – care are, în 1941, 63 de ani – e o simpatizantă a legionarilor și a alianței cu Germania nazistă. Deși în cercul îngust al aristocrației din România convingerile ei politice sunt bine cunoscute, îi cere totuși Mariei Antonescu să păstreze confidențialitatea cu privire la denunț. Soția mareșalului (căci Ion Antonescu se autoavansase în august 1941 la cel mai înalt grad militar) nu îi respectă întocmai solicitarea, transmițându-i scrisoarea olografă lui Mihai Antonescu, care, la rândul lui, o trimite către SSI pentru verificare. Din nou, agenții SSI se dovedesc nu doar surprinzător de ignoranți – afirmă, de pildă, că Antoine Bibescu și Georges-Valentin Bibescu sunt frați, însă aceștia sunt în realitate veri –, ci și suspect de naivi. Din informarea pe care o întocmesc în urma verificărilor reiese că au dat crezare întru totul „legendei" pe care și-o crease Priscilla, aceea a unei fete de familie bună, petrecăreață și cheltuitoare, care nu are relații bune cu părinții ei și e nevoită să muncească pentru a face rost de bani:

„Anterior începerii războiului actual s-a manifestat ca o convinsă filo-engleză, dar imediat după începerea ostilităților atitudinea sa s-a schimbat brusc; la un moment dat căuta să-și creeze relațiuni la autoritățile noastre, cu dorința exprimată de a servi în domeniul informativ.

Sus-numita este un temperament expansiv și comunicativă, cu înclinații pronunțate către aventurile amoroase. Din această cauză tatăl ei nu-i dă bani pe mână. [...]

Cert este că Priscilla Bibescu, din cauza lipsei de bani, încearcă diferite afaceri pentru aș [sic!] realiza un venit cu scopul de a trăi o viață mai indepen-

dentă față de părinții ei, cari o «țin prea din scurt», afirma ea într-un cerc restrâns.

Chiar faptul de aș [sic!] oferi serviciile organelor noastre polițienești avea la bază tot realizarea unui venit material"[278].

Pentru Priscilla – care nu are, într-adevăr, o relație prea bună cu părinții ei –, acest amestec de adevăruri ușor verificabile și de interese materiale formulate pe înțelesul agenților români se dovedește câștigător. Până la începutul lui 1942 – când, la cererea Foreign Office, părăsește România cu destinația Istanbul, iar de acolo către Africa de Nord –, SSI nu pare să o mai deranjeze.

Pe 20 iulie, la București au loc festivitățile oficiale dedicate realipirii Basarabiei și Bucovinei de Nord la România, iar la Curtea de Argeș se organizează o slujbă de pomenire a regilor întregitori, Ferdinand I și Maria. Participă Regele Mihai I, regina-mamă și mătușa lui, principesa Ileana (căsătorită cu arhiducele Anton de Habsburg, care e ofițer în armata germană). Și tot aici vine și „însuși Conducătorul Statului, d. general Ion Antonescu, părăsind pentru un moment câmpul de luptă", așa cum precizează *Universul* din 22 iulie 1941.

La București se oficiază slujbe de pomenire a eroilor în toate bisericile ortodoxe și catolice și un Te Deum la Patriarhie, la care iau parte, ca reprezentanți ai guvernului, Mihai Antonescu și generalul Iosif Iacobici, ministrul apărării naționale. Are loc o paradă militară, iar pe străzi și în piețe fanfarele întrețin atmosfera de sărbătoare populară:

„Pe Calea Victoriei și pe 11 Iunie, când au trecut trupele însoțite de muzicile militare, lumea era în delir și femei cu brațele pline de flori le aruncau înspre pașii cadențați ai soldaților, așa cum vor ști să le arunce biruitorilor care se vor întoarce de pe frontul răzbunărilor noastre.

La ora 12:45, când a început slujba la Patriarhie, lumea îngenunchează pretutindeni, în piețe publice și pe străzi.

Marea sărbătoare o simte fiecare"[279].

Între timp, soldații români intrați în Chișinău și autoritățile reîntoarse în urma lor descoperă dezastrul lăsat de trupele sovietice: clădiri și infrastructuri distruse, sate pustii, unele aproape complet arse, oameni speriați, trăind în mizerie, în case acum complet lipsite de utilități. Refacerea Catedralei din Chișinău, distrusă și ea cu această ocazie, e asumată imediat de armată, printr-un un comitet de inițiativă din care fac parte generalul Nicolae Ciupercă, comandantul Armatei a IV-a, generalul N. Pălăngeanu, șeful de Stat Major al Armatei a IV-a, colonelul D. Tudosie, comandantul militar al Chișinăului, și Gherman Pântea, fost primar al orașului. La începutul lunii august

1941, comitetul lansează în presă un apel „către toți bunii români", cerându-le „să vină cu obolul lor pentru a contribui la refacerea neîntârziată a catedralei"[280].

Omul politic și jurnalistul basarabean Pan Hallipa, fost președinte al Sfatului Țării din 1918, e, din iunie 1940, refugiat la București împreună cu întreaga redacție a revistei *Viața Basarabiei*, pe care o conduce. Sunt găzduiți în birourile și în tipografia ziarului *Universul* și, după recucerirea Chișinăului, se gândesc să se întoarcă acasă. Pan Hallipa pleacă la sfârșitul lunii iulie la Chișinău pentru a prospecta posibilitățile. Găsește însă „capitala Basarabiei dărâmată și pârjolită într-un fel cu totul barbar, așa că populația orașului a rămas fără apă, fără lumină, fără mori, brutării, prăvălii și restaurante, fără nici o farmacie, fără măcar o frizerie, fără tramvai, fără birjari sau alte mijloace de locomoțiune"[281]. Hallipa se fotografiază lângă ruinele principalelor clădiri din oraș, apoi se întoarce la București, unde revista sa e nevoită, deocamdată, să se folosească în continuare de ospitalitatea *Universului*.

Străzile localităților basarabene și bucovinene recucerite sunt aproape complet pustii. Unii locuitori, în special evreii, s-au retras împreună cu armata sovietică, de frica represiunii românești; alții, în special românii, au fost deportați de sovietici în lagăre de muncă din Siberia sau din alte colțuri îndepărtate ale URSS, iar cei rămași stau pur și simplu ascunși în case, neștiind la ce să se aștepte.

Tatiana Ionașcu s-a căsătorit între timp cu Petre în satul natal al acestuia, Mânzați, în județul Vaslui. Dar Petre e acum mobilizat pe front, spre Odessa, așa că, după recucerirea Basarabiei de către români, Tatiana se întoarce la Cahul doar cu sora ei, Lisa. Speră să-și regăsească fratele și să afle de la vecinii și rudele rămase ce s-a întâmplat cu tatăl și mama lor. Ceea ce aud, de cum ajung acasă, nu le dă nici un motiv de bucurie: mama fusese deportată la câteva luni după retragerea autorităților române, iar fratele, dispărut, împărtășise probabil aceeași soartă. Tatiana și Lisa știu acum că nu mai au familie și descoperă curând că nu mai au nici casă: casa lor din Cahul, rămasă pustie, s-a transformat într-o ruină din care toate mobilele au fost jefuite. Surorile reușesc cu greu să recupereze câteva mobile de la vecinii care le-au luat. O comisie specială, constituită în scopul de a-i ajuta pe refugiați să-și recupereze bunurile, le însoțește din casă în casă pentru a le aduna. Mult mai multe sunt însă poveștile de groază pe care le adună cele două surori, de la verișoara care le confirmă bănuiala că fratele lor a fost arestat de ruși direct din pat la vărul care a fost mai întâi șofer la ruși, apoi a devenit șofer și la nemți și pe care nemții l-au obligat să care cu mașina în pădure evrei

Dec. 1941. Chișinăul după eliberarea de sub ocupație sovietică.

1941. Guvernatorul Transnistriei, Gheorghe Alexianu, împreună cu militari și membri ai administrației civile române în fața Cetății Albe după eliberarea Basarabiei și Bucovinei de Nord de sub ocupație sovietică.

8 nov. 1941. București, Calea Victoriei. Clădirea Poștei Centrale (azi Muzeul Național de Istorie) pavoazată cu portretele liderilor Axei, regelui Mihai I și mareșalului Antonescu (sus). Mareșalul Ion Antonescu, însoțit de regele Mihai I, se îndreaptă spre Palatul Regal la finalul paradei trupelor române revenite de pe front la încheierea campaniei anului 1941 (jos).

ce urmau să fie executați. Rămase fără casă, fără familie și fără speranță, cele două surori înțeleg că întoarcerea în Basarabia va fi doar vremelnică și că, după ce războiul se va termina, ar fi mai bine să-și refacă viețile în altă parte a României.[282]

Situația nu e mai roz nici în Bucovina. Familia istoricului Sever Zotta, reîntoarsă la conacul din Davideni, își găsește proprietatea transformată în colhoz. Zotta însuși, rămas acasă ca să-și păzească prețioasa bibliotecă, fusese deportat, în iunie 1941, în lagărul sovietic de la Aktobe (Kazahstan). La fel ca fratele Tatianei Ionașcu, fusese ridicat din pat la ora 1:30 noaptea și îmbarcat într-un vagon de vite – unul dintre multele – alături de alți români bucovineni. În aceste condiții îngrozitoare aveau să călătorească cu toții nu mai puțin de 21 de zile, către o destinație pe care nici unul dintre ei nu o cunoștea. Nici familiile lor întoarse acasă nu o știu, iar multe dintre ele n-o vor afla nici măcar la sfârșitul războiului. În schimb, familia Zotta – care, spre deosebire de Tatiana Ionașcu și de sora ei, alege să revină și să locuiască la Davideni – regăsește și reușește să reconstituie biblioteca istoricului.[283] În lagărul în care avea să moară în 1943, Sever Zotta întocmește din memorie un inventar minuțios al bibliotecii, căreia înțelege tot mai limpede că „i-am adus jertfa vieții mele". Tot în lagăr, redactează un testament în care îi cere fiului său să păstreze „nedespărțite" arhiva și biblioteca și „să le doneze sau să le vândă unei instituțiuni culturale"[284]. Însă nici unul dintre aceste documente și nici jurnalul său de lagăr – regăsit mult mai târziu în arhivele rusești – nu au ajuns vreodată la familie.

Sunt vremuri în care oamenii nu mai au timp să se gândească la cărți. Majoritatea familiilor românești se gândesc în primul rând la soarta fiilor, soților și taților aflați pe front. Tonul triumfalist al propagandei oficiale nu poate ascunde realitatea crudă din spatele victoriilor sărbătorite în prima lună de război: acestea au fost obținute cu prețul a zeci de mii de vieți de soldați români. E o realitate de care fiecare cetățean își poate da seama, chiar și cei fără relații sus-puse, apreciază scriitorul Pericle Martinescu, a cărui statură foarte mică îl scutește de încorporare, dar care urmărește cu maximă atenție ceea ce se întâmplă în jurul său:

„Că au murit foarte mulți ostași ne-o indică pagina de necroloage a ziarului *Universul*, unde în fiecare zi apar câte opt-zece anunțuri mortuare de ofițeri; ne-o indică și spitalele supraîncărcate de răniți, precum și părinții pe care-i întâlnești pretutindeni plângându-și copiii dispăruți"[285].

Asemenea multor altor români, Martinescu privește aceste jertfe ca pe un tribut al sângelui necesar pentru ca țara să-și repare onoarea pierdută în iunie 1940 și pentru a-și reîntregi hotarele. Lucrurile se schimbă însă atunci când, după recucerirea Basarabiei și a Bucovinei de Nord, Antonescu se angajează față de Hitler că armata română va trece și Nistrul, luptând mai departe alături de germani, pe un teritoriu care nu aparținuse niciodată României. Liderii partidelor democratice protestează: războiul românesc nu mai are, din acest moment, o justificare legitimă. Cu cuvintele din scrisoarea adresată de Iuliu Maniu lui Ion Antonescu și Mihai Antonescu,

„Dacă întreaga opinie publică românească, cu noi toți, am fost pentru recucerirea provinciilor rupte prin agresiune de patria-mamă, suntem categoric în contra ca România să urmărească obiective de agresiune. Nu este admisibil să ne prezentăm ca agresori față de Rusia, astăzi aliata Angliei, probabil învingătoare, pentru alt obiectiv decât Bucovina și Basarabia, în tovărășie de arme cu Ungaria și cu Axa [...]. Chiar și tovărășia de arme de până acum, impusă de împrejurări, este cât se poate de supărătoare, câtă vreme încă nu am primit nici o satisfacție în problema Transilvaniei, dar ea are totuși o singură justificare: aceea că este menită să repare pierderea ce am suferit, înainte cu un an, în urma presiunii exercitate de Axă, care la vremea sa ne-a legat mâinile, oprindu-ne să ne apărăm. Acum ea ni le-a dezlegat“[286].

Antonescu le răspunde însă, cu o iritare crescândă, invocând logica militară și obligația de loialitate față de aliați: nu se poate spera ca, la o viitoare conferință de pace – la care, deocamdată, majoritatea românilor încă cred că Germania nazistă va face jocurile din postura de învingătoare –, Hitler să sprijine revendicările asupra Transilvaniei de Nord ale unei Românii care a refuzat să se implice militar până la capăt.[287] Iar în Ordinul de zi din 16 iulie 1941, în care le cere soldaților români să treacă Nistrul, același Antonescu schițează deja argumentele care vor servi la menținerea moralului armatei pentru tot restul războiului:

„O nouă și crâncenă luptă începe. Este lupta binelui contra răului. A civilizației contra sălbăticiei. Lupta pentru distrugerea păgânismului. Este lupta pentru consolidarea granițelor sfinte ale Neamului Românesc“[288].

Devenită firul conducător al propagandei de război românești, această imagine a românului civilizator, care readuce valorile creștine într-o societate robită, după Primul Război Mondial, de bolșevicii păgâni, e flatantă pentru orgoliul național.[289] Însă realitatea din spatele propagandei este foarte fragilă: în amestecul cultural reprezentat de armatele Axei care luptă pe teritoriul URSS, soldatul român e departe de a trece – și de a se simți el însuși – drept principalul element civilizator. Armata română e în continuare prea slab echipată și nu sufi-

cient de disciplinată pentru ca germanii să poată conta cu adevărat pe ea în situațiile de luptă, actul de comandă e nu doar slab, ci și adesea abuziv, bazat în mod oficial pe bătaie ca ultim act de disciplinare a soldaților de către ofițeri, până și rația de front e pentru soldatul român mai mică și de mai proastă calitate decât pentru camarazii lui germani. Visul românului din tranșee e să primească „rații germane", adică alimente mai multe, mai variate și mai bune decât cele distribuite de ai săi.[290] Nici relațiile dintre românii, germanii, ungurii și italienii care luptă cot la cot nu sunt ideale. „Civilizatorii" români se simt ei înșiși nemulțumiți – mai ales ofițerii – de atitudinea mai degrabă arogantă a ofițerilor germani și de sentimentul că sunt tratați cu o lipsă vădită de considerație.[291]

Deocamdată, românii – soldați și civili – au încă un moral bun: sunt bucuroși că armata și-a îndeplinit obiectivul patriotic și își pun încrederea în asigurările comandanților Axei că războiul se va termina cu totul „până la Crăciun"[292]. Dar, odată cu pătrunderea în Ucraina, frontul începe să meargă mai greu, sovieticii se repliază și încep să opună o rezistență tot mai consistentă, iar pentru cei mai mulți români devine evident că promisiunea unui sfârșit rapid al războiului va fi greu sau chiar imposibil de onorat.

Religioasă, patrioată, dar ostilă fanatismelor și dezaprobând complet orice formă de violență, Alice Voinescu e, în aceste zile, asemenea majorității românilor, un martor confuz al desfășurării războiului. Nici n-ar putea fi altfel, dat fiind că evoluția frontului oscilează de la o zi la alta – cu salturi înainte care îi extaziază pe cei de acasă, urmate de stagnări care îi aruncă în agonie –, și că toată lumea abia se obișnuiește cu descifrarea comunicatelor de pe front, oricum cenzurate, încercând să afle adevărul din versiunile comparate ale Radio Londra și ale radioului românesc. Ca infirmieră voluntară într-unul din spitalele bucureștene unde sunt îngrijiți răniții aduși de pe front, Alice Voinescu are, cel puțin, un contact direct cu poveștile acestora. Nu eroismul o impresionează însă cel mai mult la țăranii soldați întorși de pe front, ci capacitatea lor de a-și păstra încrederea în omenie chiar și după ce au privit moartea în ochi:

„Sunt atât de blajini și recunoscători și omenoși copiii de țărani. Sunt atât de răbdători, și tot ce faci simți că primesc cu inima curată. Sunt reconfortanți. [...] Teodor cel fără mână, Tănase, *le ruspeteur* [«ursuzul» – n.n.], Ionică cel fără braț – toți sunt atât de curați la suflet – și atâți, și atâți! Duduc e copilul tuturor, iar cel cu fața de egiptean antic, veșnic cu surâsul pe buze!"

Din această perspectivă idilică, Alice Voinescu cade, cu destulă ușurință, în capcana propagandei „civilizatoare": „Doamne, fă Tu așa să

devenim un popor mare prin misiunea noastră de umanizare, de creștinare a vecinilor noștri păgâni!"[293]; iar asta în ciuda faptului că e convinsă că „războiul e o crimă fără remisiune și cine l-a declanșat e Anticrist"[294], sau că deportările sunt o cruzime la fel de mare ca execuțiile, iar cei care le practică sunt niște „fiare sistematizate"[295].

Departe de front și de politică, dar afectată și ea, ca toți ceilalți, de ruperea cursului normal al vieții, Jeni Acterian nu-și permite nici porniri idilice, nici puseuri de mesianism. Printre multele tracasări provocate de necazurile familiei, a reușit să-și ia licența și și-ar fi dorit, după modelul fraților săi mai mari și al colegilor lor de generație, o bursă la Paris. Îi fusese promisă încă din 1939 de către Alphonse Dupront, directorul de atunci al Institutului Cultural Francez de la București, dar înlănțuirea ulterioară a evenimentelor din Europa l-a împiedicat pe acesta să-și țină promisiunea. Pentru Jeni, Parisul e visul cel mare, pus deocamdată între paranteze de izbucnirea războiului. După ce Haig e arestat, iar Marietta e internată, până la sfârșitul lui iulie, în lagărul de la Târgu Jiu, ea e cea care preia responsabilitatea de a-și întreține mama bolnavă. Sacrificiul e imens și dureros: se vede nevoită să renunțe la tot ce își dorise să facă după terminarea facultății și să-și ia o mediocră slujbă de birou la CAFA (Casa Autonomă de Finanțare și Amortizare). Postul de referent, obținut cu ajutorul lui Mircea Vulcănescu, prieten cu Haig și Arșavir, nu are nici o legătură cu aspirațiile ei de carieră, e sub nivelul său de pregătire și o aruncă direct în ceea ce detestă cel mai mult: „vulgaritatea spirituală". Viața ei se desfășoară acum departe de cărți, în același ritm monoton al fiecărei zile: trezit la 6:30 dimineața, plecat de acasă la 7:15, „hârțogăraie" de la 7:30 până după-amiaza, apoi obligațiile de familie și oboseala care îi blochează complet mintea. Jurnalul devine un refugiu: îl scrie la serviciu, când simte că o coplesește zădărnicia, sau seara acasă, ca antidot împotriva disperării.[296] Cel mai rău lucru din prezent e, pentru ea, nu războiul propriu-zis, ci absența viitorului:

„O bizară revenire la barbarie... Legile cele mai crude se stabilesc și se instaurează în mod tacit, și oamenii le trăiesc în ei, fără nici o reacție. Visul, idealurile de civilizație, de pace și progres au devenit pentru mulțime obiecte ridicole tot atât de ușor pe cât le era să-și umfle obrajii cu vorbele astea. În locul lor au venit altele... din păcate, mai periculoase"[297].

Pentru regimul Antonescu, vremea vorbelor cu care să-și umfle obrajii e încă în toi. După primele victorii pe front, popularitatea lui Ion Antonescu în rândul românilor se află la cota maximă. Chiar și aceia care, ca Alice Voinescu, dezaprobă alianța lui cu naziștii, nu îi

contestă totuși „bunăvoința imensă“[298]. Iar relația lui personală cu Hitler pare să devină ceva mai favorabilă României, pe măsură ce războiul se prelungește și Germania are tot mai multă nevoie de fidelitatea aliaților din Axă. Nu i se face nici o promisiune concretă pentru recuperarea Transilvaniei de Nord – nici în condițiile în care Ungaria se dovedește, destul de repede după începerea războiului, un aliat mai puțin sigur decât România –, nu i se garantează în mod clar nici măcar că teritoriul dintre Bug și Nistru (Transnistria), pus sub administrație civilă românească prin Tratatul de la Tighina, din 30 august 1941, va rămâne la fel și după terminarea războiului[299], însă Antonescu se autoconvinge acum că are șanse să obțină de la aliatul german satisfacerea completă a intereselor României. Așa își justifică, până la sfârșitul războiului, fidelitatea față de Hitler și de războiul purtat de acesta în est, rămânând insensibil la argumentele celor sceptici față de „cuvântul de onoare“ al Führerului.

Dar, înainte de instalarea efectivă a administrației românești în Transnistria, armata română are de trecut hopul cuceririi Odessei, viitorul oraș-reședință al noii provincii. Nu e ușor, fiindcă Odessa și-a construit o centură fortificată, iar trupele sovietice care o apără sunt aprovizionate cu muniție chiar de la fabricile de armament din oraș.[300] Armata a IV-a română luptă singură în fața Odessei – e alegerea românilor, „din motive de prestigiu național“, crede Sigmund Landau, sas din Brașov, acum soldat în Waffen-SS, întors cu unitatea lui din drumul spre Crimeea și trimis să lupte la Nikolaev, un alt port la Marea Neagră.[301] Germanii au nevoie tot mai presantă de aceste porturi – în mod special de marele port al Odessei – pentru aprovizionarea armatelor care înaintează pe teritoriul sovietic, de unde și exasperarea lor în fața blocajului cu care se confruntă Armata a IV-a.

Între timp, soldații Armatei a III-a române se pregătesc să plece acasă. Au fost felicitați de comandanții lor și de comandanții germani, preoții militari au ținut slujbele de pomenire a celor căzuți, au făcut chiar și petreceri de adio. Perspectiva că războiul se încheie pentru ei îi face să se simtă veseli și optimiști. Dar, pe 19 august, veselia e spartă de o „bombă“: află că nu mai merg acasă, ci vor fi trimiși să lupte mai departe, dincolo de Nipru.[302] Locul odihnei mult așteptate e luat de un marș lung de 24 de ore, istovitor și cu atât mai greu de suportat cu cât vine după o prăbușire atât de bruscă a speranței de a se întoarce acasă. Moralul soldaților scade vertiginos și, odată cu el, și motivația pentru luptă. Ofițerii de trupă nu se simt nici ei mult mai bine, iar nemulțumirea față de „ștabii“ din comandament – care, presați de germani, îi împing la rândul lor să ajungă cât mai rapid la destinație – atinge cote maxime:

„Cei de la comandamente, după ce în cursul zilei se ghiftuiesc și se odihnesc în locuri alese, cu umbră deasă, spre seară, pe răcoare, dau năvală peste noi, tăvăliți în auto, țipând: «Țineți dreapta!» etc. Până și furierii și bucătarii se erijează în ștabi. Din autocamioanele încărcate cu diferite orătănii și împreună cu acestea țipă și ei. Ostașii scrâșnesc din dinți, își scuipă în sân și în gând blagoslovesc cum se cuvine..."[303]

Prin praf și noroi, hărțuiți de muște și amenințați de pericolul holerei, soldații Armatei a III-a străbat satele de o mizerie crâncenă, populate mai ales cu femei, pentru că bărbații fuseseră încorporați în armata sovietică. E un teritoriu pe care nu-l cunosc, care nu a aparținut niciodată României, dar care, dată fiind starea lor de spirit, nu le stimulează deloc orgoliul de „civilizatori". Și nici comportamentul lor nu e tocmai demn de o armată civilizatoare. Scăderea bruscă a moralului înseamnă slăbirea disciplinei. După cum aflăm de la căpitanul Vasile Scârneci,

„Ostașii au început să-și dea în petec, jefuiesc, așa, prostește, cu lăcomie. Fură lucruri absolut inutile. Le place să fie compătimiți de babe când trec prin sate; nu au simțul demnității, pe unde pot, cerșesc. Nu îngrijesc echipamentul și animalele etc."[304]

Nici soldații din Armata a IV-a, blocați în fața Odessei și secerați zi și noapte de neîntreruptele bombardamente sovietice, nu sunt într-o stare de spirit mai bună. Rapoartele SSI le notează cu minuțiozitate reacțiile, iar acestea sunt preponderent negative, de la „De ce nu vin germanii?" la „Nu avem ce căuta aici". Unii soldați – și chiar unii ofițeri – își pierd de-a dreptul autocontrolul, din cauza presiunii, din cauza scenelor sângeroase și a mulțimii de trupuri sfârtecate pe care le văd zi după zi. Aceștia fie se lasă pradă unor furii necontrolate, fie încearcă să fugă de pe front.[305] Iar agonia lor durează nu mai puțin de două luni.

Când, în sfârșit, pe 16 octombrie 1941, primii soldați români reușesc să intre în Odessa, e o victoria militară *à la* Pyrrhus și mai degrabă conjuncturală: victoriile armatei germane pe celelalte linii ale frontului – și în special cucerirea Kievului pe 19 septembrie – îi determinaseră pe sovietici să renunțe la apărarea portului. Dar, între 1 și 16 septembrie, Armata Roșie reușește să-și evacueze echipamentele, precum și 86.000 de soldați și 150.000 de civili, fără ca armata română, în stare avansată de epuizare, să poată schița alte gesturi decât acelea de a ocupa rând pe rând pozițiile astfel eliberate.[306]

Luarea Odessei i-a costat pe români 17.891 de morți și 8.841 de dispăruți. O adevărată hecatombă, care apasă greu asupra supraviețuitorilor. Acum, soldații români intră în oraș „nerăbdători să-și sărbătorească supraviețuirea și să-și răzbune camarazii căzuți"[307]. În

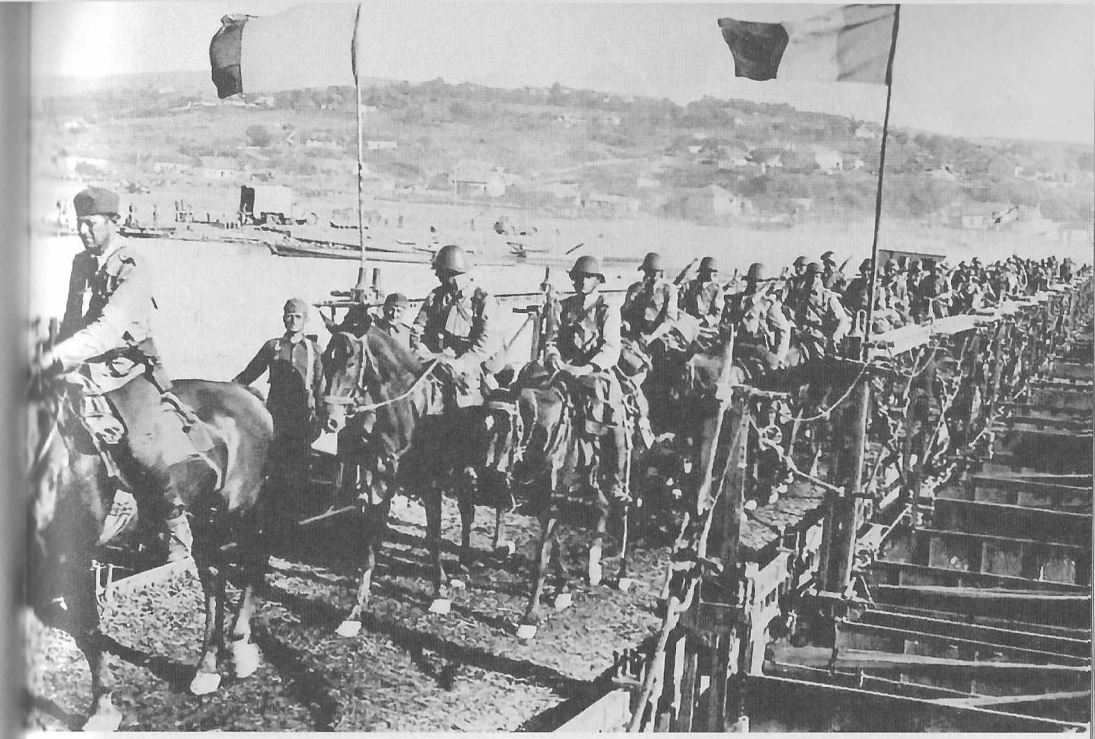

Iul. 1941. Trupe de cavalerie, cel mai probabil Brigada 7, trecând Nistrul. Coloană de infanterie română pe front în marș către Odessa.

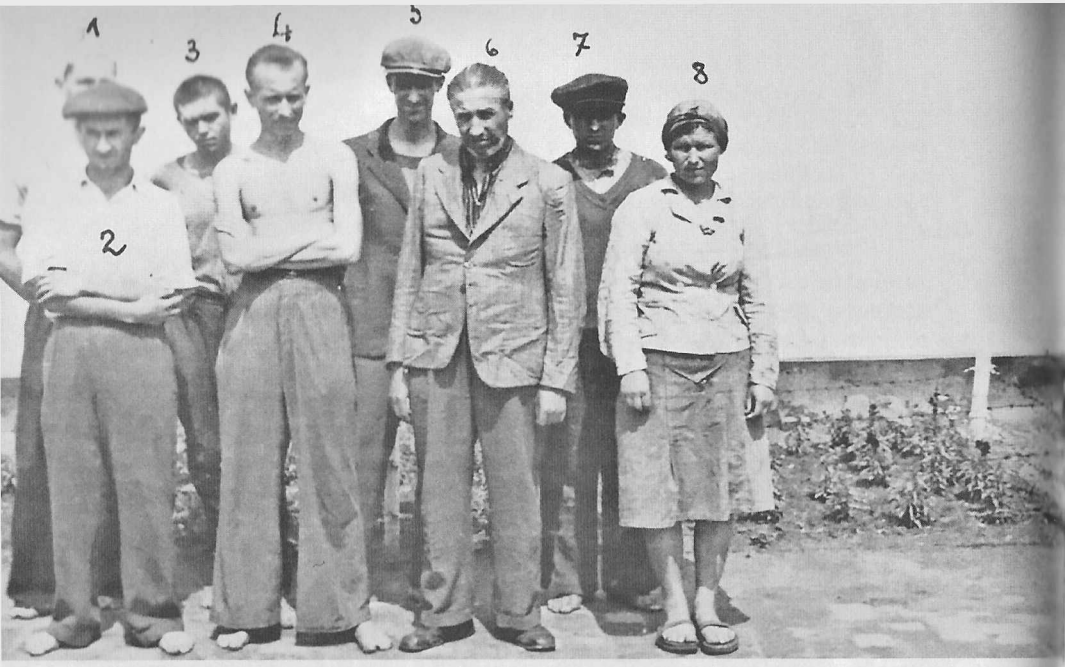

În contextul ofensivei româno-germane, sovieticii organizează la Chișinău grupuri de partizani structurate în jurul membrilor de partid. Situația politică și etnică a favorizat organizarea partizanilor mai ales în stânga Nistrului, dar și în sudul și nordul Basarabiei. De asemenea, sunt parașutați, pe tot parcursul războiului, sabotori în spatele frontului. În imagini, grupuri de partizani prinse de Siguranță. Sus, cel condus de Mihail Crasnov, din Cahul. Jos, grup de sabotori prinși cu ajutorul populației civile imediat după parașutare.

țară, ziarele se umplu de vestea victoriei, de telegramele de felicitare trimise lui Ion Antonescu de către comandanții militari ai Axei, dar și de relatări despre carnagiu și de povești despre un „oraș al catacombelor", pustiit și minat de sovieticii în retragere. Ajuns la Odessa imediat după intrarea trupelor românești în oraș, un reporter al ziarului *Viața* relatează:

„Întreg orașul și portul sunt minate și se lucrează zi și noapte la înlăturarea primejdioaselor cuiburi. De asemenea, în galeriile subterane ale orașului se mai află ascunși numeroși teroriști și echipe de sacrificiu care sunt progresiv făcute inofensive".

Și din nou, în logica deja consacrată, principalii suspecți de terorism sunt considerați evreii, împotriva cărora se iau și primele măsuri represive ale noii administrații românești: „Evreii – executorii planurilor teroriste sovietice – au fost internați în lagăre", anunță cu satisfacție același reporter.[308]

La 20 octombrie, printr-un decret semnat de Ion Antonescu, Odessa și regiunile învecinate sunt încorporate „regimului administrativ civil din Transnistria", iar orașul e ridicat la rangul de „capitala Transnistriei".[309] Generalul Ioan Glogojeanu, comandantul Diviziei 10 infanterie, e numit la conducerea Comandamentului Militar Odessa, iar funcția de primar al orașului îi este încredințată basarabeanului Gherman Pântea, fost membru în Sfatul Țării din 1918, fost ministru de război al Republicii Moldovenești dinainte de unirea acesteia cu România, fost senator liberal în România Mare și, mai ales, fost primar al Chișinăului în perioada interbelică.

Administrația românească, civilă și militară, e deci, în aceste prime zile de după ocupație, în plină organizare, într-un oraș pe care îl cunoaște prea puțin și cu ai cărui locuitori e greu să stabilească o comunicare, nu doar din cauza suspiciunii reciproce, ci și a barierei lingvistice. Singura excepție e Pântea, care e basarabean și vorbește limba rusă și a cărui experiență administrativă acumulată la Chișinău îi permite să înțeleagă mai bine realitățile dintr-un oraș multietnic și multicultural. Format la Școala Normală din Bălți în 1915, așadar în perioada țaristă, ofițer în armata țaristă în timpul Primului Război Mondial, Pântea cunoscuse, spre deosebire de ceilalți membri ai noii administrații românești, și lumea rusească de dinainte de instaurarea bolșevismului. După 1918, fusese unul dintre puținii politicieni basarabeni care nu se alăturaseră Partidului Național Țărănesc, ci intrase, împreună cu Ion Inculeț, în Partidul Național Liberal. Ca temperament, e un om blajin și deschis dialogului, capabil să-și respecte adversarii de idei și, fapt foarte important în context, deloc antisemit.

Aceste trăsături de personalitate și modul în care înțelege să conducă orașul ocupat se reflectă în primul apel pe care li-l adresează locuitorilor acestuia, publicat într-un ziar local de limbă rusă, *Odesskaia Gazeta*:

„Am primit acest post de mare răspundere în timpul războiului, fiind convins că voi face numai bine populației și Odessei, pe care din tinerețea mea o iubesc tot așa de mult cum o iubiți și voi. Sunt născut în Basarabia și crescut, ca și voi, la școala lui Pușkin și cu muzica lui Ceaikovski. Știu și cunosc sufletul bun și blând, sincer și ospitalier al poporului rus. De aceea am venit cu bucurie, cu dragoste și entuziasm să vă ajut într-un moment greu pentru voi. [...] Nu am venit să fac nici un fel de politică la Odessa, sub nici o formă, eu am venit să vă administrez, adică să vă dau pâine, apă, lumină, tramvaie etc., să vă fac viața cât mai ușoară, cât mai bună, cât mai dulce. Veți vorbi în limba voastră maternă în instituții, școli, universități și veți cânta la marea, frumoasa și vestita Operă de la Odessa, ca întotdeauna, în limba marilor voștri poeți și scriitori. Pentru a realiza însă ceea ce vă promit în acest ceas solemn, am nevoie și de concursul Dvs., care, precum vedeți cu ochii, totul este distrus de bombardamente nemiloase: și fabrici, și clădiri, și uzine, și întreprinderi. Trebuie să refacem rapid. Singur nu voi face nimic, cu Dumneavoastră voi face totul“[310].

Apelul e foarte bine primit de locuitorii Odessei, care trăiesc acum, într-adevăr, în condiții de mizerie, într-un oraș aproape complet distrus de armata sovietică în retragere: cele două uzine electrice au fost aruncate în aer, zona industrială a orașului a fost inundată după distrugerea digului de pe lacul Hagibei, nu există apă potabilă încă de la începutul lunii august. Până și trotuarele din oraș sunt distruse, pentru că din dalele lor s-au construit baricade, iar vagoanele de tramvai au fost folosite în același scop, așa că „pietonii trebuiau să întrebuințeze toată strategia pentru a trece de pe o stradă pe alta, iar de vehicule nici pomeneală“[311].

Însă bunele intenții ale lui Gherman Pântea nu se lovesc numai de aceste obstacole materiale, ci și, mai ales, de lăcomia și de brutalitatea comandamentului militar românesc, ai cărui șefi par convinși că forța poate suplini inteligența. De la această convingere li se va trage unora dintre ei și moartea. O moarte pe cât de tragică, pe atât de stupidă, pe care ar fi putut-o foarte bine evita dacă țineau seama de avertismentele venite chiar din partea localnicilor și, mai ales, dacă dorința lor de a-și asigura confortul propriu în condiții de război nu i-ar fi aruncat direct în capcana pregătită de sovietici.

Înainte de a părăsi Odessa, Armata Roșie distrusese sau minase un mare număr de clădiri. Avertizați de germani, care se confruntaseră cu aceeași situație după ocuparea Kievului, militarii români sunt în plină misiune de verificare și de deminare, în primul rând a acelor clădiri de care noua administrație românească are nevoie pentru a

putea funcționa. Comandamentul militar condus de generalul Glogojeanu își stabilește inițial sediul în fosta cazarmă a unei mari unități militare rusești, însă, la 20 octombrie, constatând că fostul sediu al NKVD rămăsese intact, hotărăște să se mute aici. Se fac verificări, dar geniștii nu identifică existența vreunui material explozibil. Și totuși, într-un peisaj populat cu ruine, această clădire e suspect de intactă. Foștii ocupanți lăsaseră totul neatins înăuntru, „toate covoarele și mobilierul, până și stilourile în birouri pentru a atrage armata română"[312]. E, de asemenea, o construcție frumoasă, elegantă și cu interioare luxoase, iar asta îi face pe comandanții români să nu reziste tentației de a se instala în ea. SSI, aflat pe punctul de a-și organiza propria structură administrativă în regiunea Transnistriei, a pus și el ochii pe clădire, dar rivalitatea se tranșează în favoarea militarilor.

Informațiile că sovieticii minaseră clădirea încep să apară încă de a doua zi după ce se instalează comandamentul militar al Odessei. Colonelul Vasile Ionescu-Pallius, șeful Eșalonului Serviciului de Informații de pe Frontul de Est, primește informația de la un locuitor al orașului și o transmite imediat Comandamentului Militar Român. Acesta din urmă îi cheamă pe geniștii germani pentru o nouă verificare, dar, pentru că explozibilul fusese ascuns adânc în subsol, nici aparatele germane nu reușesc să-l detecteze. Însă informatorii de ocazie, proveniți din rândurile localnicilor, continuă să transmită avertismente autorităților românești. Pe 22 octombrie, Gherman Pântea asistă el însuși la întâlnirea dintre generalul Glogojeanu și o rusoaică în vârstă, care ceruse în mod special o audiență pentru a-i confirma generalului că fiul ei, electrician de profesie, lucrase la minarea clădirii înainte de retragerea autorităților sovietice din oraș.[313] Pântea încearcă să-l convingă pe Glogojeanu să-i dea crezare femeii, explicându-i că aceasta n-ar fi avut nimic de câștigat dacă mințea. Generalul înclină și el să o creadă, dar preferă să amâne decizia pentru zilele următoare pentru că în acea zi, la ora 12, trebuie să-l primească chiar aici pe generalul Iosif Iacobici, devenit, din 22 septembrie, șef al Marelui Stat Major. Mai mult, îl roagă pe Pântea să nu-i spună lui Iacobici despre bănuiala că clădirea ar fi minată, „căci această informație ar putea produce panică"[314].

Iacobici ajunge în jurul prânzului la Comandamentul Militar al Odessei și e primit de Glogojeanu, de Pântea, de colonelul Dorel Davila, prefectul de poliție al orașului, și de colonelul Ionescu-Mangu, adjunctul lui Glogojeanu. Iacobici însuși e însoțit de „vreo 30 de generali, comandanți de mari și mici unități". Aduce vestea că Ion Antonescu intenționează să vină el însuși, peste câteva zile, la Odessa, pentru a constata personal situația din oraș. Delegația condusă de Iacobici e dusă să viziteze Opera din Odessa și portul. La 14:30, ora la care se

întorc în clădirea comandamentului să ia masa de prânz, are loc un episod care le stârnește superstiția serioșilor militari prezenți: cei doi soldați trimiși, în două momente diferite, să aducă șampanie din rezerva comandamentului se împiedică, cad și sparg sticlele, amândoi în același loc din clădire. Speriat de acest semn, pe care îl consideră premonitoriu, Iacobici își scurtează vizita și pleacă bulversat, împreună cu restul delegației sale.[315]

Gherman Pântea și ceilalți membri ai administrației orașului sunt însă așteptați din nou la comandament, în aceeași după-amiază, pentru a pune la punct detaliile vizitei lui Ion Antonescu. Ședința e programată la ora 17:30. Pornind într-acolo, Pântea îl ia în mașină pe colonelul Davila, dar pe drum află că e chemat la primărie pentru o convorbire telefonică urgentă cu Gheorghe Alexianu, guvernatorul Transnistriei, superiorul său ierarhic. Îl lasă pe Davila la intrare și pleacă mai departe. Nu apucă însă să ajungă foarte departe: la ora 17:35 clădirea sare în aer. Suflul exploziei îl aruncă pe Pântea din mașină și îi provoacă o comoție, din care își revine în câteva minute; își dă seama că telefonul pe care îl primise pe neașteptate de la Alexianu tocmai îi salvase viața. În stare de șoc, se întoarce la locul exploziei și găsește cadavrul colonelului Davila chiar la intrarea în clădire. Cadavrul lui Glogojeanu a putut fi scos de sub dărâmături abia a doua zi la prânz. Explozia – coordonată din Sevastopol de ofițeri ai NKVD ghidați de informațiile transmise de un maior sovietic rămas ca partizan în Odessa – face 103 victime: 86 de militari români, 15 militari germani și 2 civili din oraș. Dintre români, 16 morți sunt ofițeri și 46 subofițeri[316].

Explozia și efectele ei devastatoare produc un adevărat șoc printre comandanții armatei române. Un șoc care trebuie absorbit rapid pentru a nu afecta moralul combatanților. Aflat pe teren la momentul producerii catastrofei, generalul Constantin Trestioreanu, adjunctul comandantului Diviziei 10 infanterie, se întoarce de urgență la Odessa pentru a coordona operațiunile de salvare și... represaliile. Pentru că adevărații atacatori sunt imposibil de pedepsit, aceste represalii se îndreaptă împotriva populației civile din oraș și în mod deosebit împotriva evreilor. Trestioreanu raportează către comandamentul Armatei a IV-a că a luat măsuri „pentru a spânzura în piețele publice din Odessa evrei și comuniști"[317]. Și, într-adevăr, soldații români primesc ordinul de a spânzura de felinarele din oraș sute de evrei, ale căror cadavre rămân atârnate în văzul tuturor vreme de câteva zile. Martor îngrozit la represaliile care iau de la bun început forma unui masacru antisemit, Gherman Pântea povestește ce a văzut cu ochii lui:

Oct. 1941. Trupele române intră triumfătoare în Odessa. La doar câteva zile, pe 22 oct., clădirea Comandamentului Diviziei 10 infanterie e aruncată în aer de sabotori sovietici (jos).

1941, Odessa. Supraviețuitorii grupului de sabotori sovietici implicat în atentatul împotriva clădirii Comandamentului Diviziei 10 infanterie capturați de către autoritățile române (sus). În atentat și-au pierdut viața comandantul militar al orașului, gl. Ioan Glogojeanu, și 62 de ofițeri, subofițeri și militari români, mai mulți civili angajați ai administrației militare și 4 ofițeri de marină germani. În zilele următoare (22–24 oct.), autoritățile române de ocupație declanșează, la ordinul mareșalului Ion Antonescu, cu susținerea șefului Marelui Stat Major, gl. Iosif Iacobici, ample represalii, printre care spânzurarea și expunerea în locuri publice a peste 5.000 de locuitori ai Odessei, în majoritate evrei (paginile alăturate). Jos, locuitori ai Odessei sunt duși spre un sat din apropiere.

Campania anului 1941 a armatei române pe frontul de est s-a încheiat cu mari pierderi umane și materiale. În imagini, două cimitire militare amenajate pentru cei căzuți pe câmpul de luptă în Basarabia și în urma asediului Odessei. Cimitirele au fost ulterior distruse de către autoritățile sovietice, iar rămășițele militarilor, profanate.

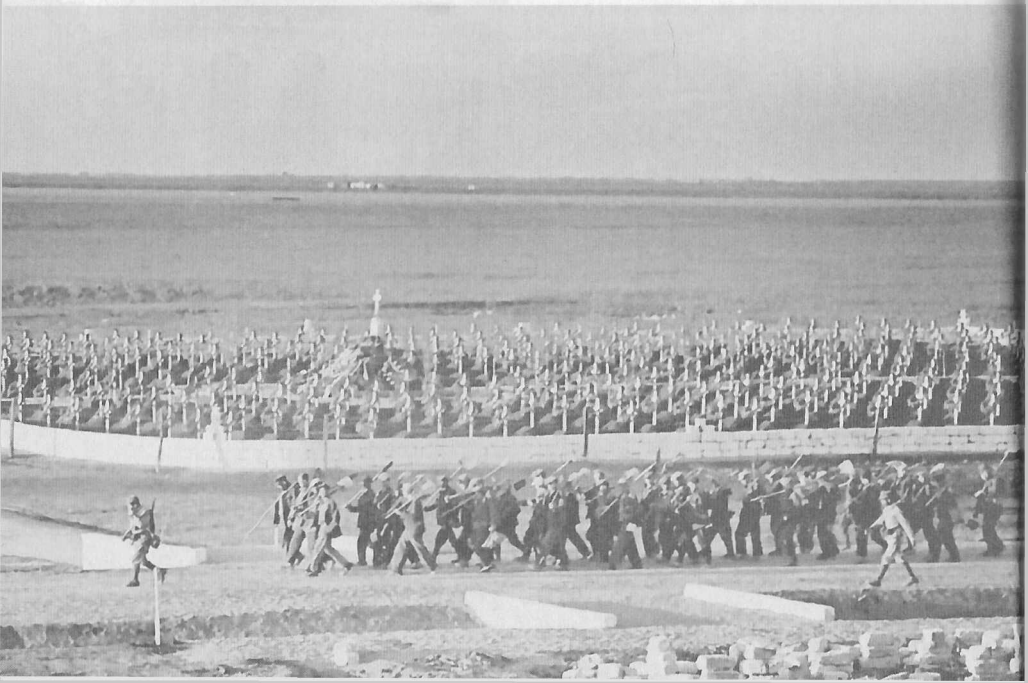

„...Cinci regimente, câte avea Odessa, au primit ordin să execute prin spânzurătoare câte 90 de cetățeni, de preferință evrei – de fiecare regiment, în total 450 de oameni absolut nevinovați. Spânzurătoarele erau așezate pe șoselele principale. Așa că, în dimineața zilei de 23 octombrie, aveam acest spectacol rușinos, care a înspăimântat întreaga populație din Odessa, căci populația, cum s-a stabilit precis, nu avea nici un amestec în aruncarea în aer a comandamentului militar"[318].

Mii de bărbați evrei sunt împușcați în piața din portul Odessa, chiar în fața clădirii comandamentului militar.[319] Cuprins de aceeași febră a represaliilor, un colonel de jandarmi ordonă ca toți evreii din Odessa să fie deportați în 24 de ore în afara orașului, la Dalnik. Convoaiele sunt însă întoarse din drum de generalul Nicolae Macici, comandantul Corpului II Armată, venit în grabă de la Tiraspol la Odessa pentru a readuce situația sub control. Cel care îl convinge că această acțiune e o crimă gratuită e Gherman Pântea. Tot Pântea insistă – și Macici e, în cele din urmă, de acord – să fie scoase din spânzurători cadavrele intrate în putrefacție și să le fie restituite familiilor pentru a fi îngropate. Bunele intenții ale lui Macici se spulberă însă atunci când, câteva ore mai târziu, primește de la Cabinetul Militar al mareșalului Ion Antonescu o telegramă cifrată prin care i se cer noi represalii: „pentru fiecare ofițer urma să se execute 200 de evrei, pentru fiecare soldat sau civil 100 de evrei"[320]. Macici calculează în grabă, își dă seama că asta ar însemna 20.000 de evrei care trebuie uciși și, speriat că nu va putea îndeplini ordinul Conducătorului, îi reproșează lui Pântea că e vina lui, fiindcă i-a cerut să-i întoarcă pe evreii din oraș din drumul spre Dalnic. Înspăimântat și el, dar de oroarea situației, Pântea încearcă să-l convingă să-i comunice lui Ion Antonescu opinia lui că represaliile sunt nedrepte și că victimele acestora sunt niște oameni nevinovați. Macici, însă, nici nu îndrăznește să ia în considerare o astfel de comunicare:

„Domnule primar general, dumneata nu-l cunoști pe Antonescu, eu nu pot discuta ordinul lui, căci, dacă aș face așa ceva, mareșalul ar da ordin să mă împuște și pe mine ca pe jidanii de la Odessa"[321].

Neputincios în fața acestei situații, Pântea își dă seama că nu mai poate face nimic. A doua zi află că, din cauza dificultății de a aduna un număr atât de mare de oameni, fuseseră împușcați doar cei 2-3.000 care, fiind bătrâni sau bolnavi, încă nu apucaseră să se întoarcă de la Dalnik.

În mijlocul masacrului are loc și un episod de butaforie macabră. Pe 23 octombrie, înainte de sosirea ordinului lui Antonescu, mii de evrei fuseseră înghesuiți de soldați în două depozite de lângă închisoarea orașului – unul pentru bărbați, celălalt pentru femei. Apoi

soldații au dat foc celor două depozite, arzându-i de vii pe evreii aflați înăuntru. Oricine încercase să iasă fusese mitraliat sau vânat cu grenade. Acum, pentru a putea raporta că a îndeplinit întocmai ordinul lui Antonescu – acesta ceruse adunarea comuniștilor „într-o clădire care să fie minată și detonată" –, Macici ordonă la rândul lui ca depozitele arse să fie detonate cu tot cu cadavrele aflate înăuntru. Apoi raportează executarea ordinului.[322]

În total, deși estimările nu sunt nici de această dată sigure, masacrul civililor din Odessa „a costat viețile a 12.000 din cei 80.000–90.000 de evrei care nu fuseseră evacuați din oraș"[323].

Ulterior, în decembrie 1941, Pântea mai face o încercare de a împiedica deportarea tuturor evreilor din Odessa, scriindu-i de această dată personal mareșalului Ion Antonescu.[324] Dar nici acest demers nu se bucură de prea mult succes.

Presa din România nu publică nici o știre despre dramaticele evenimente petrecute la Odessa pe 22 octombrie. Pe 1 noiembrie 1941, familia generalului Glogojeanu îi anunță decesul în ziarul *Universul*, la rubrica de anunțuri mortuare. Dar din formularea anunțului – „căzut la datorie în ziua de 22 octombrie 1941, la postul său de comandă din Odessa" – nu transpare nimic din ce se întâmplase cu adevărat. În același număr al *Universului*, pe prima pagină, e publicată o fotografie cu explicația: „Pe străzile orașului Odessa, populația se închină în genunchi cu ocazia primei slujbe religioase". Aceasta corespunde narațiunii principale a propagandei: cea a armatei române civilizatoare care redeschide bisericile desființate de sovietici și botează copiii născuți sub regimul bolșevic păgân.

Și tot în același număr din *Universul*, populația României e chemată să participe la Împrumutul Reîntregirii, care, li se spune viitorilor contributori, „prezintă avantajele tuturor împrumuturilor făcute până acum de statul român. Ca atare, el este împrumutul cel mai bine așezat și mai aducător de câștig decât orice împrumut dinaintea lui".

Împrumutul Reîntregirii fusese lansat pe 10 august 1941, printr-o proclamație a lui Ion Antonescu, care îi chema pe toți românii „să sprijine statul în aceste ceasuri mari". În explicația oferită de Ministerul Finanțelor, instituția autorizată să contracteze împrumutul, se detaliau motivațiile lui și, implicit, modul în care urmau să fie folosiți banii:

„Statul Românesc are nevoie de mai mulți bani acum, pentru că trebuie să refacă și să întrețină buna înzestrare a Armatei și să reclădească provinciile eliberate, pustiite fără cruțare de cotropitori. [...] Cu banii pe care Statul ne cere să-l împrumutăm vor fi reclădite cămine, școli, spitale, reparate biserici, ca în România de Răsărit viața să redevină omenească, și vor fi refăcute căile de comunicație ca să putem trimite acolo sarea, petrolul și celelalte lucruri ce lipsesc și să putem

aduce prisoasele de grâne și ulei, care vor îngădui o aprovizionare mai îmbelșugată a restului țării"[325].

Presa națională lansează o campanie de publicitate cu sloganul: „Există oare vreun Român care să nu subscrie la Împrumutul Reîntregirii noastre?"[326] În aceeași serie de afișe publicitare, preluate în toate marile cotidiane, chipul sever al unui soldat e însoțit de textul „El își dă viața. Tu ce dai?", iar silueta unui combatant cu pușca în mână, pe fundalul unui peisaj rural, poartă explicația „El a cucerit, noi să reîntregim".

Românii subscriu în număr destul de mare, nu doar cei cu stare, ci și oamenii cu venituri modeste, din orașe sau de la țară. E și un exercițiu de solidaritate, dar și anticiparea unui profit atrăgător. Termenele pentru plata dobânzilor sunt însă stabilite în 1946, iar pentru subscripția țărănească, pentru care dobânda e de 4%, scadența finală e la 1 septembrie 1949 – un orizont de timp mai mare decât termenul de supraviețuire al regimului Antonescu, la împlinirea căruia moneda României se va fi prăbușit spectaculos.[327]

Frontul e în gândurile tuturor, nu doar în ale celor care luptă cu arma în mână. Fiecare familie, avută sau săracă, de la țară sau de la oraș, are cel puțin un membru încorporat. Fiecare speră că soldatul din familia sa se va întoarce sănătos acasă și că viața din vremurile de pace își va putea relua cât mai curând cursul. Și fiecare încearcă să îi îmbărbăteze cum poate pe ceilalți: soldatul de pe front, care le dă de știre părinților, soției și copiilor că „o duce bine" chiar și atunci când scrie din spital, rănit; familiile rămase acasă, care îl asigură că totul e bine, sunt sănătoși cu toții și pe câmp s-au făcut grânele, chiar dacă sub acest „bine" se ascund dorul, teama și uneori adevărate drame de familie. Boala și moartea seceră și pe front, și în spatele frontului, dar grija pentru cei dragi îi întărește pe oameni, le dă forța să reziste realității mohorâte a războiului.

„Vei ști că am cules porumbu și ne-a cules tătica grâu și am adus cocenii acasă, să nu duci grija de acasă, să duci grija ta că noi suntem la căsuța noastră, dar tu ești prin străini, Marine", îi scrie, din Balotești, soția soldatului V.M.[328].

Un soldat din Negrași, județul Argeș, îi scrie de pe front soției sale: „Când aștept în zadar veștile de la voi, gândurile mă frământă. Mă gândesc la toți pe rând, însă mă opresc la Mișulică cel iubit – și stau mult mai mult ca la oricare, dus pe gânduri, căci pe el îl știu micuț. Și cine-l poate ști ce supărări are și nu poate să le spună..."

„Te rog foarte tare să ai grijă de copii, ochii și copiii...", îi scrie tot soției soldatul P.M. din Gherăești, județul Roman[329].

Iar un altul, din comuna Piscu, județul Covurlui, își ceartă fiul care nu-i trimite scrisoare de acasă: „Dragă Neculai, de giaba te-a dat tata la școală și mi-ai fărâmat trei plăci, căci nu vrei să-mi scrii"[330].

Scriitorul Al. Lascarov-Moldovanu, avocat din Tecuci, publicist, inspector al Fundațiilor Regale și veteran din Primul Război Mondial, contribuie și el, atât cât îi mai permit cei 56 de ani, la efortul general: lucrează la serviciul militar de cenzură a corespondenței. E, deci, unul dintre cei cărora le trec prin mână toate scrisorile trimise de pe front și spre front. Așa îi vine ideea de a aduna fragmente din aceste scrisori într-un volum în care un capitol special e dedicat cuceririi Odessei.

Pentru cei de acasă, vestea că soldații români au intrat în Odessa e un moment de mândrie patriotică, dar și de ușurare. Speranțele că războiul se va termina curând, că ai lor se vor întoarce repede în mijlocul familiilor le par acum cu adevărat întemeiate. Dincolo de frazele mari și de comunicatele oficiale, reacția la cald a unei soții de ofițer e ilustrativă pentru starea de spirit a numeroaselor femei care își așteaptă bărbații plecați pe front:

„Ora 12:10. În momentul acesta mi-a telefonat Zizi că s-a dat la radio un comunicat, anunțându-se că Odessa e în flăcări și desigur, în câteva ore, va fi ocupată. Cum să-ți scriu emoția mea, bucuria, fericirea mea? Câteva clipe mi s-a luat vocea, ochii mi s-au umplut de lacrimi – tremur toată!... În sfârșit, în sfârșit... Suferințele, chinurile, sacrificiile au luat sfârșit! Va fi iarăși liniște, vei fi iarăși în căminul tău, vom fi iarăși fericiți... Oare toate acestea să fie adevărate? Nu îndrăznesc să cred, să mă gândesc că toate vor redeveni normale – așa cum au mai fost... în câteva secunde mi s-a schimbat complet dispoziția sufletească! Văd toate în roz, frumoase – am speranțe!... Mulțumesc Domnului că trăiesc... Iubitul meu, vei fi un mândru exemplu pentru ce de-aci și pentru «cei» ce vor să mai vină..."[331]

Speranțele românilor, de acasă și de pe front, într-un sfârșit apropiat al războiului sunt însă repede spulberate și, pe măsură ce victoria finală pare tot mai departe, moralul opiniei publice din spatele frontului, la fel ca moralul soldaților, e tot mai greu de întreținut. Chiar dacă luarea Odessei se datorase mai degrabă conjuncturii generale a frontului decât priceperii comandanților militari, autoritățile de la București exploatează acum la maximum sentimentul general de ușurare pentru a întări încrederea în apropierea victoriei finale. Pe 8 noiembrie, în cadrul unor ceremonii grandioase, soldații români de la Odessa defilează pe sub Arcul de Triumf din București. Ziarele descriu pe larg evenimentul, cu multe detalii care subliniază entuziasmul popular:

„Ziua intrării triumfale a trupelor dezrobitoare, marea zi a victoriei românești, a fost vestită cetățenilor Capitalei ieri-dimineață la ora 7, prin tradiționalele 21 de lovituri de tun.

Înveșmântată în haine de sărbătoare, Capitala Țării și locuitorii ei au făcut o entuziastă primire ostașilor eroi, dezrobitori de neam și glie strămoșească.

Tineri și bătrâni, bărbați, femei și copii au ieșit dis-de-dimineață să întâmpine pe ostașii Regelui Mihai și ai Mareșalului Antonescu, să le presare calea cu flori și să întovărășească cu urale marșul lor triumfal.

A fost o zi de înălțătoare sărbătoare pentru bucureșteni, o sărbătoare între sărbători"[332].

De această dată, la festivități iau parte și regele Mihai și regina-mamă Elena, iar Hitler își trimite un înalt reprezentant în persoana feldmareșalului Wilhelm von Keitel. Regele se afișează în aceeași mașină cu Ion Antonescu, din care amândoi salută mulțimea, asistă de la tribuna oficială la trecerea trupelor pe sub Arcul de Triumf, decorează drapelele de luptă și pe combatanți. După ce scăpase ca prin urechile acului de explozia clădirii comandamentului de la Odessa, superstițiosul general Iacobici e decorat și el cu Ordinul „Mihai Viteazul".

După paradă, lumea bună se duce la Capșa să se aprovizioneze cu prăjituri.[333]

Pe front, cu o zi înainte, soldații comandați de locotenent-colonelul Vasile Scârneci ridicaseră un mic monument de piatră și lemn pentru mormintele camarazilor morți, ale căror trupuri încă le mai caută.[334]

Sărbătoarea de la București nu durează decât o zi. În toate celelalte, frontul își continuă înaintarea tot mai anevoioasă, iar cei rămași acasă încearcă să-și vadă de viața lor.

La sfârșitul aceleiași luni, pe 25 noiembrie, regele Mihai participă, alături de viceprim-ministrul Mihai Antonescu, la deschiderea cursurilor Universității din București. Gala Galaction e impresionat de imaginea tânărului monarh înconjurat de personaje „cu robă și cu tonsura bătrâneților", dar e încă și mai impresionat de performanțele oratorice ale viceprim-ministrului, căruia îi face o descriere plastică: „Fălcos, cu fruntea cam strâmtată de părul negru și cam dată peste cap, cu dinții toți în ființă și cu piept de foale, acest om m-a făcut să mă gândesc la tribunii cu perucă, dintre anul 1789 și ascensiunea lui Napoleon Bonaparte..."[335]

Viața, inclusiv cea culturală, își urmează cursul, deși mulți intelectuali sunt mobilizați în armată, ori pentru nevoile armatei. Dudu Velicu, spre exemplu, pe care l-am întâlnit în postura de informator al serviciului secret, e mobilizat și el la serviciul de cenzură militară, în secția care se ocupă de cenzurarea presei străine. Cunoștințele lui de limbă rusă și polonă sunt acum la mare căutare. Se gândește chiar ca, după perioada de mobilizare, să rămână ca funcționar civil în

acest serviciu, ceea ce i-ar permite să se reîntoarcă alături de familie la București.[336] Are promisiuni din partea șefilor și, pentru a-și dovedi utilitatea, redactează mai multe studii despre funcționarea cenzurii, cu propuneri personale de îmbunătățire. Deocamdată, însă, lucrează tot la Mitropolia din Iași și e bucuros că orașul nu a mai fost atins de alte bombardamente. Velicu se numără printre cei care consideră că măsurile antisemite și chiar pogromul din iunie de la Iași au fost binevenite și că guvernul a avut motive întemeiate:

„Evreii poartă semnul jidovesc în piept. Măsură admirabilă față de pactizarea lor la Iași cu bolșevicii și împușcăturile făcute, din care cauză au căzut mulți români și germani. Dar și-au luat răsplata. Mulți au fost împușcați. Mii, deși comunicatul oficial a anunțat 500 de execuții"[337].

Iată, deci, și un om al bisericii pe care uciderea în masă nu îl oripilează, dimpotrivă, îl face să jubileze. Și nici măcar scena împușcării unui preot ortodox, Răzmeriță, care, trecând pe stradă, nu răspunsese destul de repede la somația soldaților germani, nu îl convinge să-și schimbe opinia. Dacă s-ar fi întâlnit față în față cu adolescentul Leonard Zăicescu, hăituit de soldați pe străzile Iașiului, apoi dus în lagăr cu vagonul pentru vite, poate că Velicu n-ar mai fi fost totuși chiar așa de sigur, dat fiind că, altfel, e un tată iubitor pentru propria sa fiică, Geta. În septembrie 1941, în plin război, micuța Geta trece prin toate emoțiile primei zile de grădiniță: probează noua uniformă, își pregătește „săculețul", îi spune mamei să-i pună în el suficientă mâncare, e „transfigurată de bucurie" că începe o viață nouă.[338] Înduioșat, tatăl ei îi consemnează minuțios reacțiile în jurnalul personal, alături de informările despre acțiunile și atitudinile înalților prelați ai BOR.

Nu doar cursurile universității se deschid în toamna lui 1941, ci și o nouă stagiune a Teatrului Național din București. Prins între scris, grijile gospodăriei sale de la Valea Mare – pe care le consemnează separat, într-un așa-numit „Jurnal de vie" – și obligațiile de director al TNB, Liviu Rebreanu patronează, pe 20 septembrie, această deschidere, cu piesa românească *Vlaicu Vodă*, de Alexandru Davila. Pragmatic și preocupat de profit, e satisfăcut de atmosfera „simpatică", de personalitățile prezente în sală, dar mai ales de „rețeta" pe care o contabilizează judicios: 75.000 de lei.[339]

Printre personalitățile aflate în public în seara premierei se află și Mircea Vulcănescu, cu toată familia. Vulcănescu vrea să le educe celor două fiice gustul pentru creațiile artistice românești. Experimentul îi reușește: fiica mai mare se plictisește inițial, dar apoi piesa îi captează atenția, iar cea mică e „numai ochi și urechi"[340].

Asta e și intenția directorului Rebreanu: să educe gustul publicului românesc pentru creațiile artistice autohtone. Într-un interviu dat la radio pe 19 septembrie, mărturisește că aspirația sa este să alcătuiască un repertoriu exclusiv din piese românești: „acesta cred că ar fi idealul unui repertoriu pentru Teatrul Național, cum este, de altfel, în Franța pentru Comedia Franceză“[341]. Cum însă dramaturgia românească nu e suficient de prolifică, a doua lui preferință merge către piesele clasice din repertoriul internațional și se declară mândru de spectacolul cu *Hamlet*, intrat deja în a doua stagiune, pentru care, acum, are în vedere trei actori titulari în rolul principal: Calboreanu, Vraca și Valentineanu. „Oricât ai avea nevoie, un *Hamlet* este aducător de public“, îi mărturisește Rebreanu interlocutorului său. „Asta nu depinde numai de voința mea, depinde în mare măsură de interpretul rolului principal“[342].

Rebreanu înțelege totuși la fel de bine și că, pentru a obține o „rețetă“ satisfăcătoare, nu poți doar să educi gustul publicului, ci ai nevoie să te mai și pliezi pe gustul lui pentru „piese moderne“. Oricum ar fi, însă, repertoriul TNB trebuie „să contribuie la înălțarea, la întărirea sentimentului moral, național și social“[343].

Nu doar Rebreanu crede că, în vremuri de război, arta trebuie să mobilizeze conștiințele oamenilor. Tudor Arghezi, a cărui pană de jurnalist și de poet nu s-a ferit niciodată de pamflet sau chiar de invectivă, publică în noua *Revistă a Fundațiilor Regale*, condusă cu mână autoritar-naționalistă de Dumitru Caracostea, un grupaj de poezii patriotice, intitulat *Letopiseți*. Poeziile vorbesc despre dușmanul care amenință dintotdeauna la hotare, despre vitejii care le reîntregesc, dar și despre „buruiana“ nenumită care atacă „ogorul“ țării din interior:

„Făptura lor ia ființă numeroasă,
Când gălbejită, vânătă, când grasă,
Când se arată-n turnuri și cetate,
Când iese-n iarba din bucate,
Stă când pitită-n cărți și călimară,
Se mută și, ca musca și molia, și zboară;
Un mucegai, un lindin, o mușiță,
Se-mpacă și cu gerul, și-mpuie și-n arșiță,
Se-ncuibă prin odăjdii în altar,
Ia chip cinstit de dascăl cărturar
Și-ți face axioane și colinde,
Te-a sărutat și știi că te va vinde.
.....
Voinic întors de pe hotar acasă,
O liftă mai ascunsă îl apasă,
Mai molcomă și mai gingașă.
.....

Au stăvilit voinicii, la graniță, năpasta:
Ei nu pot să stârpească buruiana asta."[344]

Rămâne la latitudinea cititorului ca, în funcție de propriile înclinații, să își imagineze care parte a societății românești o reprezintă „buruiana". Precaut, Arghezi are grijă, la fel ca pe vremea regelui Carol II, să nu-și rostească gândurile prea explicit.

Nici artiștii plastici nu sunt lăsați să stea departe de front. Încă din primele zile ale războiului din est, secția de propagandă a Marelui Stat Major român cheamă „sub arme" scriitori, reporteri și fotoreporteri, operatori cinematografici, fotografi, pictori și arhitecți. Efectivul se ridică la echivalentul unui batalion, pictorii și desenatorii fiind cei mai numeroși.[345] Mobilizați ca rezerviști, artiștii plastici sunt urcați în trenurile armatei încă din 19 iunie și trimiși spre zona de front pentru a imortaliza în opere de artă momentele biruinței naționale. Poartă cu toții uniforma militară, dar, în loc de arme, au o altă dotare standard: „18 tuburi de culori în ulei, două pensule, o cutie de acuarele Anker, două sticluțe cu tuș Pelikan și un bloc de desen"[346]. Nu e mult – de fapt e chiar insuficient, dat fiind bogatul material din care pot să se inspire –, însă atunci când proviziile se termină, armata le garantează reaprovizionarea, mai ales din capturile făcute pe teritoriul ocupat.

Printre cei care își pun astfel talentul în slujba efortului de război se află pictori ca Alexandru Țipoia și Alexandru Ciucurencu, Mac Constantinescu, Dan Ialomițeanu, Lucian Grigorescu, Iosif Iliu, Paul Miracovici, Ion Musceleanu, dar și arhitecți, dintre care cel mai cunoscut e G.M. Cantacuzino. Singura condiție pusă la înrolare este să fie români și să nu fi făcut parte din nici o „organizație cu caracter subversiv și antinațional"[347].

Viața din cazarma artiștilor de pe Calea Griviței nu e deosebit de constrângătoare și are, în mod cert, aspecte boeme. E, în orice caz, tentantă și pentru cei care, proveniți din familii cu relații suficient de sus-puse, încearcă să evite mizeria și primejdiile reale de pe front. Este cazul fiului scriitorului I. Al. Brătescu-Voinești, ale cărui imprecații antisemite fac deliciul cititorilor fostei prese legionare, dar care preferă să-și țină propriu copil ferit de primejdii pe toată perioada războiului. Închis în locuința sa din strada Lascăr Catargiu nr. 20, Al. Brătescu-Voinești, căpitan în rezervă și fiu al tatălui său, apreciază însă, de câte ori e întrebat, că „poporul român nu era călit la temperaturi înalte și că războiul în curs era exact ceea ce îi trebuia".

Lui Alexandru Șahighian, ale cărui vederi de stânga îl fac să nu simpatizeze prea mult cu cauza războiului împotriva URSS, Gheorghe

Ionescu, artist și el, dar și căpitan în batalionul de propagandă, îi furnizează discret materialele după care să se inspire, iar Mac Constantinescu, care lucrează la „prelucrarea materialului sosit din zona operativă", nu ajunge pe front din cauza însărcinărilor administrative.[348]

Nu sunt însă deloc puțini nici artiștii plastici care chiar pleacă să lucreze direct pe front și care trăiesc din plin experiența tranșeelor, a înfruntării armate și a bombardamentelor. Pictorii Gheorghe Sârbu – care se oferise voluntar –, Lucian Grigorescu și Alexandru Ciucurencu ajung până la Odessa și pleacă mai departe cu trupa, spre Nikolaev. Dumitru Ghiață – venit pe cont propriu deoarece era prea în vârstă pentru a mai putea fi încorporat – mărșăluiește alături de soldații care se îndreaptă spre nordul Moldovei ca să treacă Prutul. Unii dintre pictorii trimiși pe front sunt șocați de primul contact cu bombardierele sovietice, sunt îngropați în tranșee de suflul exploziilor, suferă de epuizare și de bolile cauzate de lipsa igienei. Nimic din toate acestea nu-i împiedică însă să picteze, să lege prietenii și să simtă că fac cu adevărat parte din marele efort de război al României.

Ajuns, pe urmele soldaților, în Chișinăul eliberat, G.M. Cantacuzino face planuri pentru reconstrucția țesutului urban al orașului și, într-un articol publicat la București, e foarte critic la adresa arhitecților sovietici: „Astăzi, arhitecții sovietici nu întrebuințează spațiile, dar le pierd. După un exces de spațiu pierdut, vine în interioare o sărăcie de spațiu. Idealul regimului fiind, peste tot și în toate, cazarma"[349]. Iar în Odessa abia cucerită și aproape complet ruinată el caută „lumina blândă și aurie [ce] redă orașului o atmosferă care se întâlnește câteodată în picturile vechi"[350].

Operele artiștilor de pe front sunt trimise în țară și publicate în marile cotidiane naționale, pentru a arăta publicului fața eroică a războiului. Dar, cum războiul nu înseamnă doar eroism, ci mai ales mizerie, frică și moarte, oamenii au nevoie de artă și ca refugiu personal. Unii se retrag din tumultul luptei, în căutare de peisaje pitorești sau de figuri expresive de soldați, pe care le pictează pentru propria plăcere. Comandanții militari nu apreciază deloc această formă de evazionism de la misiunea ce le fusese încredințată. Alexandru Țipoia află de la comandantul său despre nemulțumirea Marelui Stat Major legată de operele trimise de artiștii de pe front. Acesta îi arată și ordinul primit la unitate, pe care un general pusese rezoluția:

„A nu se mai desena soldați stând în cur și fumând"[351].

Pe 15 noiembrie 1941, la scurtă vreme după parada triumfală a trupelor care cuceriseră Odessa are loc la Ateneul Român și prima expoziție organizată de armată cu operele pictorilor de pe front. Discursul de la vernisaj e rostit – cam stângaci – de generalul Constantin Pantazi,

căruia, după înlocuirea lui Iacobici din funcția de ministru al apărării, Ion Antonescu îi delegase atribuțiile ministeriale. În expoziție, armata de uscat, marina și forțele aeriene au simeze distincte și expun un număr mare de lucrări. Însă aprecierile criticilor nu sunt neapărat entuziaste. Cele mai multe se păstrează în cheia unei politeți binevoitoare, lăudând mai ales efortul de solidaritate al artiștilor. Altele, însă, cum e cea a lui Petru Comarnescu, pun ceva mai îndrăznet punctul pe i: „Războiul, cu mișcarea și efectele lui, impune altfel de viziuni și probleme decât acelea cu care s-au deprins pictorii vremii noastre, meșteri în naturi moarte și peisaje fără oameni, în nuduri fără suflet și în chipuri fără dramă metafizică". Pentru a picta bine războiul, e nevoie, crede Comarnescu, ca nuanțele să izbucnească „dintr-o nouă conștiință, dintr-un sentiment esențial"[352].

Dramatismul de fiecare moment e însă o alegere aproape insuportabilă pentru ființa umană. De aceea, în spatele frontului, unde mii de drame se succed zi după zi, românii au nevoie să se mai și bucure de viață.

Nu e ușor, pentru că lipsurile materiale provocate de război se fac tot mai mult simțite. E drept că, într-o Europă în care țări ca Franța, Germania, Marea Britanie au introdus deja rații alimentare severe, românii încă nu fac foamea, dar alimentele încep să fie tot mai prețuite, inclusiv de cei înstăriți. Ouăle, untul, brânza și smântâna ajung „să valoreze greutatea lor în aur", iar orășenii care au rude sau prieteni la țară sunt bucuroși când le primesc în dar.[353] În iarna 1941–1942 se înregistrează o lipsă acută de lemne și petrol, foarte necesare pentru încălzirea locuințelor și clădirilor publice. Lemnele, aflăm de la Dudu Velicu, sunt aproape imposibil de procurat, doar petrol se mai aduce la centrele de aprovizionare din București. Oamenii stau ore în șir la coadă, în frig, cu speranța că vor putea cumpăra o canistră de petrol și, în lipsă de altceva, fac focul în sobe cu hârtii și rumeguș. Nici măcar priceperea de a te descurca sau relațiile bine plasate, atât de prețioase în cultura socială românească, nu te mai pot ajuta la fel ca înainte să stai liniștit în fața perspectivei că vei îngheța de frig în casă.[354]

Și totuși, chiar dacă barurile și restaurantele se închid devreme, chiar dacă, din cauza camuflajului, lanterna a devenit echipamentul obligatoriu al celor care se întorc acasă după lăsarea întunericului, în orașele României oamenii își doresc și încearcă să se distreze. Grădinile de vară, teatrele, sălile de dans și concert lucrează din plin, iar unele reușesc chiar să facă „investiții extraordinare în decoruri și costume", pentru a le oferi spectatorilor experiențe cât mai spectaculoase. În plin război, un teatru de revistă particular, nou înființat, „Alb și Negru", condus de Tody Teodorescu, se ambiționează să-și

surprindă publicul cu un concept inovator: „E vorba de o întreprindere cu totul inedită. Un teatru fără scenă, fără obișnuitele loji și staluri, în fotoliile comode ale căruia publicul se va amuza de jocul actorilor, concentrați pe planșeul sălii, un circular de 16 m diametru, dotat cu toate elementele scenice, inclusiv o serie de *sunlight*-uri“[355].

Americanismele sunt la modă în jargonul tinerilor bucureșteni, se dansează slow, swing și foxtrot și se ascultă foarte mult jazz. Până și la „Ora răniților“, difuzată în fiecare zi la radio, o parte a programului muzical e formată din jazz, fox și slow:

„Radio-Program
Sâmbătă, 29 noiembrie 1941 [...]
14:30: ORA RĂNIȚILOR: Orchestra de Jazz a Societății Române de Editură dirij. de Anatol Albina – voce: Virginica Stângaciu, Maria Berceanu și Francisc. Ești dulce – fox de Gaston Ursu; O fetiță ca tine – fox de Patrichi; Am visat că sunt cu tine – slow de Corologos (voce: Virginica Stângaciu); La căsuța cu zorele – slow de Chirculescu; Un gând – slow de Liliana Delescu (voce: Virginica Stângaciu); Te recunosc și pe întuneric, București, de Vasilescu...“[356].

Jazzul relansează și o modă, „moda umerilor atletici“, pe care revista *Trup și suflet* o explică astfel, în numărul său din decembrie 1941: „Umerii atletici au fost la modă imediat după războiul mondial și au revenit azi ca un semn al domniei forței mușchiulare. Tipul ideal era acela al americanului boxer sau cântăreț de jazz“. Pentru iubitorii de jazz, ziarele includ, în paginile mondene, și scurte istorii ale genului, din care cititorul poate afla că acesta a început „mai întâi în orchestrele negrilor și apoi în cele americane. De acolo și de atunci, genul acesta de muzică s-a răspândit în lumea întreagă“[357].

Jazzul se cântă și la ceaiurile din lumea bună, și la matineurile dansante ale tinerilor din popor. Într-o vreme în care știrile și divertismentul sunt difuzate mai ales prin radio, reclamele la aparatele de radio insistă pe acuratețea redării muzicii de jazz: un aparat Hornyphone, care poate fi cumpărat de pe Calea Victoriei, e „regele aparatelor de radio“ tocmai fiindcă poate reda atât de limpede sunetele unei orchestre de jazz, încât invitații vor fi convinși că muzicienii sunt ascunși în spatele draperiei – ne asigură o reclamă din presa vremii[358].

Toate barurile din București organizează spectacole de jazz, cu actori preponderent străini. Printre aceștia se află și câteva cântărețe americane, venite de la Milano și Budapesta, angajate la barul Atlantic din București și atent supravegheate de SSI.[359] De altfel, pentru că majoritatea cântăreților din barurile și cabaretele bucureștene sunt cetățeni străini – supuși unui regim special, care îi obligă să se înscrie la „Controlul străinilor“ și având adeseori conexiuni dubioase, care îi fac pasibili de bănuiala că ar fi și spioni –, SSI e foarte atent la activitatea barurilor bucureștene. În unele situații, patronii, având

propriile lor schelete în dulap, colaborează benevol cu agenții de informații. E cazul barului „La Japonezul Nipon" [sic!] – pe scurt, „Nipon" –, situat pe strada Ion Brezoianu, al cărui patron, Andrei Johan Böhm, zis Bandy, evreu botezat în religia romano-catolică, fost ofițer în armata austro-ungară și fost partizan al lui Béla Kun, e un vechi informator al Siguranței.[360]

Clientela acestor baruri nu se sinchisește însă prea mult de secretele din culisele localurilor de distracții, nici de naționalitatea artiștilor și nici măcar de culoarea pielii lor. Dimpotrivă, o piele neagră e, pentru iubitorii de jazz, o marcă a autenticității artistice. E cazul faimoasei Josephine Baker, care, încă din 1928, vizitase România și cântase pe scena teatrului lui Constantin Tănase. Pe 14 decembrie 1941, revista *Rampa* publică un interviu cu Josephine, pe care o numește afectuos „Venus cea neagră" și „Fifina noastră".

Crucea Roșie și societățile de binefacere care adună fonduri pentru răniți, pentru soldații aflați pe front și pentru familiile lor profită și ele de popularitatea jazzului atunci când organizează manifestări caritabile. În numărul de Crăciun al *Universului*, la rubrica „Informații", aflăm de pildă că „în vederea sporirii fondurilor Crucii Roșii, „Societatea Națională de Cruce Roșie" organizează un mare concert de muzică ritmică și jazz simfonic, în sala Aro, „duminecă, 8 februarie 1942, ora 10:30 dimineața. Vor da concursul lor: Yvonne Demetriad, Ruxandra Callimachi, Iulia Reyes, Susanne Row, trio vocal Alexandrescu etc."[361] Iar la bazarul caritabil al Societății „Principele Mircea", organizat pe 18–21 decembrie în saloanele Cercului Militar, participanților li se promit „în fiecare zi ceaiuri dansante după-amiază cu renumitul jazz Dinu Șerbănescu"[362].

Dintre artiștii români, două orchestre de jazz domină în preferințele publicului: cea condusă de Dinu Șerbănescu, care concertează la Teatrul „Alb și Negru", și Sergiu Malagamba, care pregătește un mare spectacol de Revelion la barul Colorado, de pe strada G.G. Asan, nr. 3.[363] Competiția între cele două *jazz bands* e strânsă, dar Malagamba începe să se detașeze de pe acum în preferințele publicului.

Malagamba e basarabean de origine, născut la Chișinău pe 6 februarie 1913 și absolvent al Conservatorului „Unirea" din Chișinău, în 1933. E un baterist de geniu, considerat unul dintre cei mai buni din România, dar are mai ales o prezență scenică originală și un stil vestimentar extravagant. Știe cum să-și electrizeze publicul și să-l molipsească de ritmurile muzicii pe care o cântă. Și, pentru că natura nu l-a înzestrat cu „umeri atletici", hotărăște să și-i fabrice singur: sacourile lui în carouri mari, cu umeri largi și revere adânci, asortate la cravate viu colorate, pantaloni strâmți a căror lungime se oprește deasupra gleznei pentru a lăsa la vedere șosetele albe și pantofii cu

talpă înaltă devin o adevărată marcă personală. Fără să știe, Malagamba se pregătește de pe acum să lanseze o nouă modă printre tinerii români și, devenit emblema frivolității urbane, să-și atragă mânia mareșalului Antonescu.

În ultima lună a anului 1941, mareșalul are însă probleme mai serioase: pe 6 decembrie, Marea Britanie declară oficial război Finlandei, Ungariei și României. Anterior, pe 30 noiembrie, trimisese o notă ultimativă prin care cerea guvernului român să suspende toate operațiunile militare pe teritoriul URSS.

Deși previzibilă, știrea produce emoție în opinia publică românească – încă atașată sentimental de foștii aliați din sistemul de la Versailles – și lungi explicații guvernamentale, publicate în toată presa națională. În declarația care precizează poziția sa față de noua situație, Ion Antonescu ține să sublinieze că, în vreme ce englezii se bat „de secole pentru a cuceri, noi ne batem pentru a ne apăra". Iar în final revine la tema sa favorită, aceea a luptei românilor, ca reprezentanți ai civilizației europene, împotriva comunismului.[364]

Încercând să îndulcească pastila, presa românească reproduce opiniile guvernului Franco, de la Madrid, pentru care declarația de război a Marii Britanii e un „act mârșav" executat de Londra la cererea expresă a Moscovei, și pe cele ale guvernului francez de la Vichy care, în urma discuțiilor dintre amiralul Darlan și Goering, declară că inamicul comun al popoarelor europene este „anglo-bolșevismul"[365].

În mod paradoxal, emigrația românească aflată la Londra nu reacționează cu aceeași emoție, deși noua stare de lucruri afectează direct statutul juridic al cetățenilor români din Regatul Unit. Doar tânărul Ion Rațiu, care duce în continuare lupte homerice pentru solidarizarea tuturor grupurilor de emigranți români și organizarea unei mișcări românești de rezistență, se declară „copleșit de evenimente". E pur și simplu uimit că „nimeni nu pare să-și dea seama de consecințele pe care etichetarea noastră ca țară inamică le va avea în viitor"[366]. Rațiu se gândește cu spaimă la „poziția noastră la conferința de pace în rândul țărilor învinse", din perspectiva unui om convins că Germania nazistă va fi înfrântă în război și că Marea Britanie se va afla din nou, la fel ca la sfârșitul Primului Război Mondial, în tabăra învingătorilor. Această convingere nu este însă împărtășită și de regimul Antonescu, cel care conduce România.

Și totuși, chiar în aceste zile în care presa românească publică schimbul de note dintre guvernele britanic și român, are loc și evenimentul ce va înclina decisiv balanța de forțe în defavoarea Axei: pe 7 decembrie, armata japoneză atacă flota americană de la Pearl Harbour, iar a doua zi, Statele Unite declară război Japoniei. Potrivit reacției pe

care i-o impune apartenența sa la Axă, guvernul Antonescu declară și el război Statelor Unite, alături de Germania și Italia, pe 12 decembrie 1941. Deocamdată, guvernul american nici măcar nu ia în seamă această declarație de război a unui stat mic, aflat, din punctul său de vedere, la capătul cel mai îndepărtat al Europei. Contrariat, ambasadorul René de Weck încearcă să înțeleagă semnificația reacției americane: „Este o caracteristică a umorului transatlantic? Fără îndoială, aceasta înseamnă: câinii latră, caravana trece". Diplomații americani prieteni cu de Weck îi explică: SUA refuză „să ia în considerare sfidarea mareșalului Antonescu, deoarece nu îl credem capabil că poate să facă față războiului cu noi". Însă relațiile diplomatice sunt întrerupte, iar cele două țări își închid legațiile de la București și, respectiv, de la Washington.[367]

„Evreii la Palestina!" e lozinca favorită a antisemitismului românesc din perioada interbelică, potențată acum de alianța României cu Germania lui Hitler. Evreii înșiși au în România organizații sioniste care încearcă să-i convingă în special pe tineri să-și părăsească definitiv viața din Europa și să înceapă o viață nouă, de coloniști în Palestina. Înainte de război, doritorii erau totuși puțini: ideea de a te rupe complet de familie, de locurile natale, de o întreagă civilizație în care ai crescut, de a pleca într-un pământ necunoscut și aproape pustiu, în mijlocul unor populații arabe ostile nu e atrăgătoare decât, cel mult, pentru oamenii disperați. După ce România devine oficial un stat antisemit, aderă la Axă și intră în război alături de aceasta, evreii din România se regăsesc însă, foarte repede, în postura unor oameni disperați. Când ai de ales între a fi închis în ghetou, deportat în lagăr sau ucis într-un pogrom și a pleca într-un loc îndepărtat, unde ai putea începe o viață nouă, opțiunea emigrării în Palestina nu-ți mai pare chiar atât de riscantă. De altfel, și guvernul național-legionar și ulterior guvernul Ion Antonescu privesc cu ochi favorabili această modalitate de a rezolva „chestiunea evreiască". Antonescu mai vrea și ca acei evrei care părăsesc România să nu ia cu ei nimic din ce au agonisit aici. „Sunt de părere ca jidanii să n-aibă dreptul să ducă cu ei decât maximum două costume de haine", declară el explicit în ședința Consiliului de Miniștri din 26 noiembrie 1940.[368] Dar, așa cum aliații germani subliniază cu nemulțumire, capacitatea autorităților române de a implementa măsurile antisemite e „foarte critică"[369]. În plus, deși reprezentanții guvernului Antonescu colaborează oficial foarte bine cu Manfred von Killinger și cu Gustav Richter – trimisul special al Reichului la București, cu misiunea de a-i consilia pe români în „chestiunea evreiască" –, nici mareșalul, nici colaboratorii lui

români nu sunt prea încântați de ideea că germanii încearcă să le dicteze ce să facă cu evreii „lor".[370]

De cealaltă parte, a Aliaților, perspectiva ca Marea Britanie, care administrează în regim colonial Palestina, să se confrunte cu un aflux masiv de evrei refugiați din Europa și, ca efect, cu o ostilitate masivă din partea populației arabe din regiune nu încântă deloc guvernul de la Londra. Din punctul de vedere al britanicilor, vasele cu refugiați – foarte mulți ilegali – care ajung în Palestina reprezintă un element de presiune pe care Germania nazistă îl exercită pentru a slăbi Anglia și, nu în ultimul rând, un risc de infiltrare a spionilor inamici pe teritoriul britanic.[371]

Acesta este contextul românesc și internațional în care, la sfârșitul anului 1941, debutează epopeea vasului *Struma*, înregistrat sub pavilion bulgăresc, care ar fi trebuit să ducă în Palestina aproape 800 de emigranți evrei din România.

Povestea vasului începe, pentru opinia publică din România, în primăvara lui 1941, când ziarele românești anunță arestarea unui grup de evrei bănuiți că își escrocaseră conaționalii vânzându-le bilete pentru îmbarcarea pe un vas cu destinația Palestina. Vasul se dovedise însă o epavă veche de 70 de ani, cu motoarele defecte, iar cei care plătiseră sume considerabile pentru un bilet îi reclamă acum în cascadă pe reprezentanții organizatorilor, Comitetul Aliya[372]. În realitate, povestea vasului începuse mult mai devreme, în 1940, când Aliya, în căutare de mijloace de transport cu care să-i ajute pe emigranții evrei, identifică acest vas pentru vite, atât de vechi și de părăginit încât nici măcar armata germană nu considerase util să-l rechiziționeze pentru aprovizionarea frontului pe Dunăre și care stătea acum ancorat la Varna. Vasul se numea inițial Makedonia și era înregistrat sub pavilion panamez.

Vaporul are motoarele defecte și trebuie amenajat pentru transportul de pasageri, iar începerea acestor operațiuni indispensabile se suprapune cu momentul de apogeu al violențelor antisemite din interiorul statului național-legionar. Presați de evenimente, cei din Aliya hotărăsc să treacă deja la vânzarea biletelor, cu promisiunea că vaporul, rebotezat *Struma* și înregistrat acum sub pavilion bulgăresc, va fi în stare de funcționare pe 30 septembrie 1941. Prețul biletelor e mare, 70–80.000 lei, la care se adaugă, pentru eventualii pasageri, mita dată funcționarilor români care acordă vizele de ieșire din țară.[373] Chiar și așa, doritorii sunt foarte mulți. Evrei din toată țara, convinși de o avocată pe nume Argaui, evreică și ea, angajată în acest sens de Aliya, își mobilizează resursele financiare pentru a-și cumpăra bilete. Însă atunci când primii pasageri vin să inspecteze vasul, starea precară a acestuia îi îngrozește. Unii dintre ei își cer banii

înapoi și, pentru că nu primesc decât promisiuni și amânări, se adresează justiției românești. Câțiva dintre membrii Comitetului Aliya sunt arestați în urma acestor plângeri, însă atitudinea judecătorului de instrucție față de ei e, potrivit unor martori, ciudat de binevoitoare. Acesta îi sfătuiește inițial să rămână în arest pentru a se proteja de furia celor înșelați, apoi se implică în medierea dintre reclamanți și armatorul grec al vasului, Pandelis, iar în cele din urmă, pe 7 iunie, îi eliberează pe arestați.[374]

Reparațiile vasului continuă, dar sunt departe de a se desfășura în ritmul estimat inițial. Plecarea anunțată pentru 30 septembrie e amânată pentru 8 octombrie.[375] Pe 10 octombrie, însă, *Struma* e încă în reparații, iar pasagerii posesori de bilete sunt anunțați că au un termen de două zile pentru a se prezenta la birourile de unde își cumpăraseră biletele și a efectua formalitățile de plecare.[376] Între timp, la mica publicitate, încep să apară anunțuri prin care posesorii de bilete încearcă să le vândă,[377] dar și oferte de cumpărare de la cei care încă își mai doresc un bilet[378]. Pe 26 octombrie însă, tot printr-un anunț în presă, organizatorii transportului îi înștiințează pe pasageri că „plecarea vasului *Struma* a fost amânată pentru o dată ce se va fixa de autorități", cerându-le „a se interesa în fiecare zi despre data plecării ce se va fixa și care va fi anunțată atât la sediul Comitetului societății Aliya, cât și prin presă"[379].

În spatele acestor anunțuri care amână de la o zi la alta speranțele câtorva sute de oameni se află totuși poveștile unor vieți pe care turnura dramatică a istoriei României le-a deviat de la cursul lor firesc. Așa e, de exemplu, povestea lui Horia Loebl, fost medic militar specializat în neurologie, a cărui soție, Rosalie, e însărcinată și ale cărui perspective profesionale sunt acum incerte, ca urmare a adoptării legislației antisemite din 1940. Fiindcă nu-i ajung banii să cumpere două bilete, pentru el și soția lui, se duce la sediul Aliya din Calea Victoriei și le propune organizatorilor un târg: în schimbul a două locuri pe *Struma*, își oferă serviciile ca medic pe vas. Totuși, Loebl e un om chibzuit, căruia nu-i place să se arunce cu capul înainte în necunoscut. El dorește să inspecteze personal vasul ancorat în portul Constanța și, fiindcă evreii au nevoie de aprobare specială pentru a călători în afara localităților de reședință, însuși armatorul Pandelis îi procură autorizația de călătorie. E îngrozit de ceea ce vede, însă același armator îi dă asigurări că *Struma* va fi reparată și că viața pasagerilor nu va fi pusă în primejdie. La întoarcere, după o călătorie în cursul căreia își calculase toate riscurile, Loeb se sfătuiește cu soția lui însărcinată și hotărăsc că, dată fiind starea ei, e mai bine ca ea să rămână în România.[380]

Printre pasageri sunt multe cupluri tinere, care au făcut mari sacrificii financiare pentru a-și putea cumpăra biletele. Unii dintre ei mai fuseseră în Palestina înainte de război, dar nu se hotărâseră să se stabilească acolo, alții se pregăteau de multă vreme pentru emigrare, dar cei mai mulți pleacă acum în aventura vieții lor, către o țară complet necunoscută. Sunt și oameni maturi, cu profesii care, în condiții normale, le-ar permite să-și câștige comod existența (15 doctori, 10 ingineri, 25 de avocați și în jur de 25 de comercianți cu stare), dar și în jur de 100 de tineri sioniști, convinși că emigrarea în Palestina e singura șansă a tuturor evreilor de a scăpa de persecuțiile antisemite din Europa.[381]

David Stoliar are 19 ani și nu se numără printre tinerii sioniști. Cel care insistă ca el să plece din România e tatăl său, Iacob, un antreprenor înstărit, care are o fabrică de textile în București. Nici măcar în vreme de război familia Stoliar nu are dificultăți financiare, dimpotrivă: locuiește într-un apartament luxos din centrul Bucureștiului, iar Iacob a reușit să-și păstreze controlul asupra fabricii sale de textile convertind producția pentru nevoile armatei. La cei 19 ani ai lui, David e un tânăr umblat prin lume și educat la cele mai bune școli. Ca majoritatea celor din generația lui și din clasa lui socială, e foarte atașat de Franța: mama lui trăiește la Paris, unchii lui sunt oameni de afaceri la Nisa, el însuși a învățat la o școală pariziană privată. Stoliarii nu sunt evrei practicanți și, până la jumătatea anilor '30, la fel ca Agnia Bogoslava, ca Mihail Sebastian și ca mulți alți evrei din România, David nu dăduse o prea mare importanță apartenenței sale religioase. Acum însă, realitatea nu-l mai lasă să facă abstracție de evreitatea sa: războiul îl împiedică să-și vadă mama, rămasă la Paris, după terminarea liceului și-ar fi dorit să devină inginer, însă evreii nu mai au voie să se înscrie la universitate și, cu toți banii tatălui său, e obligat, la fel ca Mihail Sebastian sau Solly Moscovici, să facă stagii lungi de muncă forțată, săpând șanțuri pentru apărarea pasivă, ori dând zăpada de pe străzile Bucureștiului. E singurului lui orizont în prezent, iar perspectivele de viitor amenință să fie și mai sumbre. De aceea, atunci când tatăl lui află despre călătoria organizată de Aliya și îl sfătuiește să se îmbarce pe *Struma*, David e de acord.[382]

Când, pe 7 decembrie, evreii adunați din toată țara așteaptă pe peronul Gării de Nord din București trenul care urmează să-i ducă la Constanța, David e printre ei. Nu e singur. Tatăl lui refuzase să-l însoțească pentru că nu voia să-și părăsească la București cea de-a doua soție, însă în vara lui 1941 David cunoscuse o fată, pe Ilse Lothringer, care îi devenise între timp logodnică și care se pregătește acum să emigreze în Palestina împreună cu el. *Struma* e programată

să părăsească portul Constanța în direcția Istanbul pe 14 decembrie. Așa cum anunță presa românească, 700 de evrei urmează să se îmbarce pe vas.[383] În realitate sunt mai mulți, aproape 800 și, după ce toți se urcă în tren, în Gara de Nord, vagoanele sunt sigilate, iar oamenii sunt închiși înăuntru. În mod evident, autoritățile române se tem că vreunul dintre ei ar putea evada și ar putea să se plimbe liber pe teritoriul României românizate. Pe durata călătoriei spre Constanța, santinele înarmate păzesc peroanele gărilor prin care trece trenul pentru a se asigura că nici un evreu nu coboară.

Nici la Constanța nu-i așteaptă o primire mai încurajatoare. De cum pun piciorul pe vapor, pasagerii *Strumei* realizează că au făcut o alegere foarte proastă: sunt cam 770–800 de oameni într-un spațiu în care ar fi putut încăpea cel mult 400, au doar 100 de cușete și nici o toaletă. Pe vas se găsesc în jur de 30 de doctori, dar nu s-a făcut nici o aprovizionare cu medicamente sau materiale sanitare, vasele de cupru de la bucătărie fuseseră confiscate de soldații români, așa că bucătarii urmează să gătească în niște vase de fier vechi și insalubre, iar trei sferturi dintre pasageri nu au, practic, cum să se înghesuie în cele 100 de cușete, așa că se pregătesc să doarmă pe niște paleți de lemn așezați direct pe punte. Confruntați cu acest spectacol de groază, unii se răzgândesc și vor să se întoarcă, dar autoritățile vamale românești nu le mai permit: li se spune că au primit acte doar pentru că au declarat că părăsesc definitiv țara și, ca atare, nu le mai este îngăduit să renunțe acum. Mai mult, ajunși la Constanța pe 8 decembrie, toți evreii care se pregătesc de îmbarcare pe *Struma* sunt supuși unui control vamal draconic, care durează nu mai puțin de trei zile. Le sunt confiscate haine, bijuterii, ceasuri, bani, tot ceea ce vameșii consideră că reprezintă bun de valoare.[384] Nu e vorba nici de această dată doar de atitudinea arbitrară a unor simpli soldați, ci de urmarea unui ordin transmis de la cel mai înalt nivel. În ședința Consiliului de Miniștri din 25 noiembrie 1941, la care s-a discutat și despre plecarea *Strumei*, generalul C. Vasiliu, comandantul jandarmeriei române, își exprimase limpede intenția: „Ceea ce ne interesează este ca, la plecare, să nu plece cu aur și bijuterii". Iar la remarca directorului SSI, Eugen Cristescu – care avea informații despre starea precară a *Strumei* –, că „vasul acesta nu va ajunge la destinație", Ion Antonescu dăduse o replică fără echivoc: „Ce te doare pe dumneata?"[385]

Cu sumbra perspectivă par să fie la curent și soldații care fac controlul vamal. Când îi confiscă ceasul unuia dintre pasagerii evrei și acesta protestează, soldatul de la vamă îi spune sibilinic: „Acolo unde mergi n-o să ai nevoie de el"[386].

Pe 14 decembrie 1941, *Struma* părăsește în sfârșit portul Constanța. Ultima imagine pe care David Stoliar o duce cu el din Româ-

nia este aceea a unor evrei care sapă șanțuri în zona căii ferate și care se uită la pasagerii îmbarcați pentru Palestina cu invidie. Ceea ce nu știu ei, dar vor afla foarte repede pasagerii de pe vas este că motorul acestuia e, încă de la începutul călătoriei, defect. La doar o zi de la plecare, motorul se gripează definitiv, iar vaporul e tractat de o navă turcească în Golful Bosforului. Din acest moment, începe calvarul celor aproape 800 de pasageri, rămași prizonieri la bord: turcii nu le permit să părăsească vasul, în vreme ce britanicii refuză să le acorde permisiunea de a-și continua călătoria către portul Haifa.

După plecarea din Constanța, nimeni din România nu mai știe nimic despre soarta pasagerilor *Strumei*. E totuși o situație obișnuită, despre care rudele celor rămași sunt avertizate: mai multe vapoare cu emigranți europeni plecaseră deja spre Palestina, unele ajunseseră cu bine la destinație, altele nu, însă, din cauza dificultății comunicațiilor în vreme de război, foarte puțini dintre cei plecați reușiseră, după luni de zile de la încheierea călătoriei, să transmită vești acasă.

Între timp, românii se pregătesc pentru primul Crăciun de război. Atmosfera generală, deși încordată, e încă respirabilă, dar numai pentru cei aflați departe de front.

Regele și regina-mamă se întorc dintr-o călătorie privată în Italia. Printre oficialii care îi întâmpină la gară se află și subsecretarul de stat Mircea Vulcănescu, care, atunci când nu lucrează la minister, pregătește acasă un spectacol de vicleim pentru familie și prieteni[387].

Iuliu Maniu și Ion Antonescu se întâlnesc întâmplător la ședința solemnă a Academiei Române. Binedispus, mareșalul își salută „foarte curtenitor" adversarul politic.[388]

Singură și tristă, Alice Voinescu tânjește după soțul ei mort și nu iese din casă decât ca să se ducă la concert sau la biserică.[389]

În doliu și ea după Georges-Valentin, Martha Bibescu le trimite prietenilor din Franța felicitări de Crăciun cu fotografia ei și a nepotului Georges, fiul cel mic al Valentinei. În fotografie, Martha e îmbrăcată în rochia neagră de la Lanvin pe care o purtase la ultimul bal dansant din Parisul încă neocupat de naziști.[390]

Tineretul bucureștean se pregătește de un Revelion pe ritmurile de jazz ale lui Malagamba, în vreme ce, pe front, soldații locotenent-colonelului Scârneci se pregătesc de un Crăciun „trist, mohorât". „Stăpânirea" le-a trimis câteva daruri: pentru simplii soldați, „250 ml vin, 150 ml rom, două pachete de țigarete și câte o carte poștală (probabil pentru mulțumiri...). Pentru ofițeri și subofițeri: mai multe sticle cu rom, un săpun, trei pachete țigări. Unde este «pachețelul soldatului» expus prin vitrinele Bucureștiului de către fleoarțele de la Patronaj?"

se întreabă furios Scârneci. Soldații lui privesc cu jind la pachetele primite de camarazii germani: „fel de fel de dulciuri, sticluțe cu coniac și vin, țigarete etc. Totul împachetat frumos, cu crăcuțe de brad. Acum, ei înfulecă bunătățile primite, mai la dos. Ce să-i faci? Egoismul specific rasei lor“[391].

Pe 15 decembrie, doctorul Emil Dorian se reîntâlnește, după o lungă perioadă, cu Tudor Arghezi, care tocmai s-a vindecat ca prin minune de boala de care crezuse că va muri. Poetul și-a regăsit sprinteneala și, odată cu ea, și simțul umorului. Dar, constată Dorian, e un „revoltat pasiv“, care „nu-și dozează (în cerc personal) sinceritatea de gândire în privința celor ce se petrec în lume și la noi; și care așteaptă, mai mult sau mai puțin conștient de sensul fierberii istoriei în marea cotitură de azi, o lămurire universală a lucrurilor“[392].

Preotul Gala Galaction oficiază slujba de Crăciun la biserica Sfântul Ilie-Colțea, ajutat doar de un diacon. Se roagă pentru ca „nebunia fratricidă să înceteze“. La fel ca Arghezi, și el așteaptă o „lămurire universală“ a lucrurilor, numai că o numește minune:

„Așteptăm o minune! Spun tuturor celor ce mă întreabă – îndeosebi îngroziților mei amici evrei – «aștept o minune...» Din profunzimile Psaltirei, din sumbrele metamorfoze ale Apocalipsei, din porțile zăvorâte ale profețiilor eterne, aștept o izbucnire uriașă, o catastrofă care să prăbușească lumea de azi și să ridice în locu-i alta nouă“[393].

1942
UMBRA STALINGRADULUI

„În 1942 s-ar fi putut întâmpla orice. Neîntâmplându-se însă nimic, a fost anul cel mai lăuntric și mai teribil al războiului." —Serge Moscovici[1]

Parcă premonitoriu, anul 1942 începe în România cu un puseu de iarnă siberiană. În București, termometrele înregistrează în ianuarie temperatura record de -32° Celsius. La stația meteo de la Bod, în județul Brașov, recordul lunii ianuarie 1942 este de -38,5° Celsius. Ninsorile durează zile în șir și blochează străzile orașelor, inclusiv cele ale Bucureștiului, cu nămeți uriași. Noaptea, razele lunii reflectate pe întinderea de zăpadă creează un efect halucinant, o „lumină ca din altă lume"[2]. Gerul cumplit le amintește celor mai în vârstă de iarna fatidică a anului 1917, când o jumătate din România de atunci se afla sub ocupație germană, iar cealaltă jumătate, cu instituțiile statului refugiate la Iași, lupta pentru supraviețuire.[3] Acum, în 1942, România e amputată teritorial, dar nu e încă teatru de război. Moralul și situația materială a românilor sunt însă în cădere vertiginoasă. Frigul agravează efectele crizei de gaz și de lemne, alimentele se scumpesc cu fiecare zi tot mai mult, bunurile de bază încep să fie cartelate. Pâinea, de pildă, e raționalizată la 300 de grame pe zi pentru o persoană, iar asta numai cinci zile pe săptămână. În celelalte două zile, fiecare se descurcă cum poate. Raționalizarea se aplică riguros și la restaurante, care în cele două zile fără pâine sunt obligate să servească doar mămăligă. Bucureștenii fac cozi lungi la gaz, își pun în mișcare toate relațiile pentru a face rost de o căruță de lemne și, când nu mai suportă frigul din case, se duc la Ateneu să asculte concertele lui George Enescu, pentru că... Ateneul e încălzit. E un moment psihologic dificil, cel în care românii încep să simtă în viața lor apăsarea războiului. „Până acum", scrie Pericle Martinescu, „aici a fost doar o parodie a războiului; acum piesa intră în rolul ei de dramă tragică"[4].

Pentru majoritatea cetățenilor României, sărbătorile iernii 1941–1942 sunt „de criză", potrivit expresiei utilizate de unul dintre cronicarii *Universului*. Părinții fac eforturi istovitoare să le procure copiilor cadouri de Moș Crăciun. Pentru ei înșiși își rezervă cea mai ieftină distracție, aproape singura pe care și-o mai permit: mersul la

cinematograf. Cât despre mâncare, același cronicar constată că „anul acesta au fost mai pline paharele decât farfuriile"[5]. Dar această ultimă observație nu e valabilă în toate orașele țării. Dimpotrivă, în piața de sărbători de la Botoșani, lucrurile stau exact invers: din cauza prețului mare, vinul aproape că nu se mai vinde. Dintre alimente, untul e deja „invizibil", zahărul și uleiul apar în magazine doar „în cantitățile strict necesare", făina albă e înlocuită cu făina integrală, iar la „coloniale", altădată consumate în mari cantități, mai ales de sărbători, se observă acum „o mare abținere (din cauza scumpetei)"[6].

Dacă știe să citească în franceză și dacă are bani să cumpere revista ilustrată mondenă *Je sais tout de Bucarest*, românul de rând poate măcar să-și clătească ochii cu poze de la petrecerile bogaților. În preajma Anului Nou, acestea se țin lanț: sărbătoarea pomului de Crăciun la Școala Italiană, un ceai elegant la domnișoara Graziella Ghika, o partidă de bridge la baronul și baroneasa Carbonnelli, o recepție la familia Paul Lahovary, căsătoria tânărului Radu Cesianu cu o domnișoară Vivier și mai multe revelioane șic la care întreaga protipendadă românească se lasă fotografiată în decoruri somptuoase, purtând haine elegante și afișând zâmbete largi. Pe coperta numărului din ianuarie tronează portretul viceprim-ministrului Mihai Antonescu, privind încrezător spre viitor, îmbrăcat într-un costum de dandy de la Hollywood, cu o batistă albă în buzunarul de la piept[7]. Câteva pagini din revistă sunt dedicate revelionului organizat la Palatul Regal, în prezența majestăților lor regele Mihai și regina-mamă Elena. Ambii Antonești iau parte la acest revelion care, din câte se poate vedea în poze, e mai degrabă o obligație oficială decât o distracție: se țin discursuri, diplomații acreditați la București își prezintă omagiile familiei regale, patriarhul Nicodim și comandanții armatei române sunt salutați, la rândul lor, de rege, dar nu se menționează vreun banchet la sfârșit și toți participanții care apar în fotografiile de presă au un aer solemn și preocupat. De altfel, umbra războiului nu lipsește nici măcar din paginile acestei reviste mondene: pe una dintre primele pagini, un articol semnat de Joseph Goebbels, ministrul nazist al propagandei, vorbește despre țelul final al armatei germane: victoria obținută cu orice preț, în pofida tuturor greutăților întâmpinate. Pare să-i dea dreptate profesoarei Alice Voinescu care, în jurnalul ei, se întreabă încă din prima zi a anului dacă nu cumva 1942 va marca „sfârșitul civilizației europene"[8].

La mareșalul Ion Antonescu, Moș Crăciun vine, în ianuarie 1942, din Germania. Führerul însuși îi dăruiește, în semn de „simpatie și încredere", o mașină germană de lux, pe care presa din România o descrie cu încântare: „Este marca Mercedes Benz, tipul «Grosser Mercedes» de 7,7 l cu compresoare; are 8 cilindri în linie și o putere de

240 HP. Lungimea este de 6 m, iar greutatea de 4.309 kgr. Viteza este de 160 km la oră. Instalațiile interioare sunt numeroase și mult perfecționate"[9]. Mașina îi este adusă pe 4 ianuarie la Președinția Consiliului de Miniștri de către o delegație de ofițeri germani însoțită de Manfred von Killinger, ministrul Germaniei la București. După scurta ceremonie de primire, Antonescu și Killinger fac o plimbare de o jumătate de oră pe străzile înzăpezite ale Bucureștiului, ca să testeze calitățile noii bijuterii auto germane.

Darul Führerului are totuși un preț, pe care Antonescu îl plătise cu anticipație atunci când își dăduse acordul ca armata română să continue și în 1942 să participe la operațiunile militare de pe teritoriul sovietic alături de armata germană. Decizia îl aduce în conflict cu șeful Marelui Stat Major, același general Iosif Iacobici, pe care superstiția îl ajutase să se salveze în ultimul moment din atentatul de la Odessa. Iacobici știe că trupele românești de pe front sunt epuizate și au nevoie de o perioadă de refacere. În plus, îi reproșează lui Antonescu că a luat decizia de a continua să lupte fără să țină seama de opinia Marelui Stat Major. Ca atare, pe 17 ianuarie 1942, își înaintează demisia. Trei zile mai târziu, pe 20 ianuarie, Antonescu îi răspunde sec că luase decizia de a-l demite înainte chiar de a primi raportul lui. În locul lui Iacobici e numit acum, în funcția de șef al Marelui Stat Major, generalul Ilie Șteflea.[10] Oricât de hotărât ar fi să păstreze lucrurile sub control, Antonescu primește totuși, prin gestul lui Iacobici și prin memoriul de protest înaintat de acesta imediat după demisia sa, un serios semnal de alarmă că militarii de pe frontul din Uniunea Sovietică au ajuns aproape de limita rezistenței fizice.

Așa, îngropat în nămeți, Bucureștiul află, în februarie 1942, că a ajuns la un milion de locuitori. Capitala României intră, deci, în categoria marilor metropole, fapt dovedit științific de recensământul inițiat în 1941. Evenimentul e comentat într-un articol din *Porunca Vremii*, semnat de Ștefan Marinescu. Numai că vestea nu aduce doar bucurie, ci și îngrijorare: Bucureștiul nu are încă un plan urbanistic, e un oraș care se dezvoltă haotic, în care casele tradiționale, construite oricum în toate stilurile, se îmbină acum, nu întotdeauna armonios, cu „blok-haus"-urile în stil american, vaste construcții de beton care impun, din păcate, defrișarea unor mari porțiuni din fostul „oraș-grădină". Urmându-și fidel linia editorială, *Porunca Vremii* îi indică și pe cei care se fac vinovați de toate aceste incongruențe: „frații Schindl, Horowitz și alții", adică aceiași evrei pe care antisemitismul oficial îi consideră vinovați de toate relele care macină societatea românească. Și, bineînțeles, democrația interbelică, înlocuită acum de dictatura militară: Bucureștiul e, crede jurnalistul de la *Porunca*

Vremii, „un ghiveci național, o moștenire căpătată de la libertățile democratice, de la primarii provizoratelor permanente“[11]. Soluția, încă neconturată pe deplin, ar fi cea a unei viziuni urbanistice în care „administratorul de capitală“ să-l înlocuiască pe simplul constructor, iar frumosul și utilul să fie îmbinate armonios. Dar războiul nu e cel mai propice context pentru planurile de dezvoltare urbanistică, așa că discuția se amână deocamdată pentru alte vremuri, cu speranța că acelea vor fi mai prielnice.

Antisemitismul regimului Antonescu nu se relaxează nici măcar sub asaltul temperaturilor siberiene. Dimpotrivă, iarna grea e de două ori mai chinuitoare pentru cetățenii evrei care nu dispun de sumele necesare ca să-și răscumpere zilele de muncă obligatorie. Ei formează detașamentele de deszăpezire cu ajutorul cărora autoritățile românești deblochează traficul din orașe. La început, cei mobilizați încearcă să-și păstreze moralul, spunându-și că orașul trebuie oricum curățat și chiar prezentându-se – mai ales cei tineri – de bunăvoie la muncă, fără să mai aștepte convocarea oficială.[12] Dar gerul și ninsorile se prelungesc, iar zăpezile neobișnuit de abundente încă mai blochează străzile Bucureștiului și în luna martie. Școlile și liceele evreiești își opresc cursurile pentru că toți tinerii evrei sunt mobilizați la curățatul zăpezii. Evreii care, asemenea lui Mihail Sebastian, nu își permit răscumpărarea cu bani a muncii obligatorii, dar nu au nici condiția fizică necesară pentru a face față muncii grele, se resimt cel mai mult de pe urma corvezilor care par fără sfârșit:

„Plecați la 5 ½ dimineața de acasă, ne-am întors la 8 seara. Munca propriu-zisă e o batjocură (lucrăm undeva pe o linie de triaj, dincolo de halta Grivița). Ce e extenuant e statul în picioare, drumul, așteptarea, formalitățile. La întoarcere, tramvaiele încărcate treceau pe lângă noi fără să avem puterea să ne agățăm de ele“[13].

Transportul public din București are mult de suferit, și de pe urma războiului, și de pe urma excesului de zăpadă. Tramvaiele sunt acum arhipline cu oameni morocănoși, gata să se ia la bătaie pentru un loc pe platformă. Când se întorc seara de la munca obligatorie, evreii sunt obligați fie să meargă pe jos, așa cum alege să facă Sebastian, fie să înfrunte ostilitatea celorlalți călători, nemulțumiți că „jidanii“ și lopețile lor îi constrâng să se înghesuie și mai tare. Altfel, bucureștenii reacționează fiecare în felul lui la spectacolul umilinței publice pe care sunt forțați să o îndure concetățenii lor evrei. Civilii desemnați să-i supravegheze pe evrei la muncă, funcționari și angajați ai UCB, compania care asigură salubritatea Bucureștiului, „s-au purtat brutal cu improvizații curățători ai zăpezii, i-au înjurat, i-au bruscat și nu le-au

permis nici răgazul unei mese. Au fost însă și cazuri de înțelegere reală a situației"[14]. Pe stradă, trecătorii se împart între cei care, asemenea lui Dudu Velicu, jubilează în fața spectacolului evreilor umiliți, cei care aleg să plece privirile pretinzând că nu observă nimic și cei care își arată solidaritatea cu sandviciuri, ceai cald, mici gesturi de solidaritate sau cuvinte de îmbărbătare aruncate discret, prin spatele cerberilor de la pază. Bucureștenii care îndrăznesc să protesteze deschis față de această practică umilitoare, refuzând ca trotuarul din fața caselor lor să fie curățat de evreii mobilizați la muncă forțată, sunt, de fapt, destul de puțini. Încă odată, cele care țin ridicat stindardul omeniei par a fi în primul rând femeile. Emil Dorian notează, spre exemplu, cazul unei doamne din înalta aristocrație, „cu nume boieresc foarte cunoscut", care nu ezită să-i admonesteze pe supraveghetorii de la UCB, spunându-le că „treaba asta o fac servitorii, nu intelectualii", și care, fără a se lăsa intimidată de amenințări, „și-a dat chiar numele pentru a fi denunțată".[15]

De corvoada zăpezii nu scapă însă nici măcar celebritățile lumii artistice evreiești, așa cum e actorul Nicolae Stroe. Acesta e scos la muncă pe Bulevardul Magheru, unde trecătorii care îl recunosc se opresc să-și arate simpatia. În semn de solidaritate, prietenul lui statornic, Ion Vasilache, i se alătură la ceea ce tot el numește, hâtru, „lopata de onoare" și îi delectează cu vorbe de duh pe cei care le aduc evreilor băuturi calde, găsind acțiunii o denumire comică: „*five o'clock tea* la colțul străzii"[16]. Preluând găselnița lui Vasilache, și alți artiști români își arată solidaritatea, cu instrumentele profesiei lor. „Toate trec", cântecul de succes al compozitorului Nicolae Kirculescu, pe versuri de Puiu Maximilian, e adaptat acum pe scena teatrelor de revistă, pentru a le oferi confraților evrei o consolare subversivă: „Toate trec când vine vremea lor/ Așa cum trece-un nor/ Ce-ntunecă o clipă zarea/ Toate trec, durere sau noroc/ Nimic nu ține viața-n loc/ La *five o'clock*".

Spre deosebire de adulții pe care experiența de viață îi ajută să-și relativizeze sentimentele, adolescentul Solly Moscovici resimte din plin frustrarea și umilința zilelor lungi de muncă forțată. Pentru el, tot ce se întâmplase în anul și jumătate de după excluderea din liceu fusese un vârtej de experiențe traumatizante, greu de decantat. Încă nu-și dă seama cât de mult l-au marcat și simte că e departe de a fi ajuns la capătul încercărilor. Viața lui de fiecare zi stă sub imperiul anxietății de a se ști în pericol, iar principala lui preocupare e să facă față amenințărilor cotidiene, să rămână tot timpul suficient de concentrat și de precaut pentru a evita situațiile periculoase. În toamna lui 1941, mătușa Anna îl înscrisese la Liceul evreiesc „Credința". Mersul la liceu îi restituise, măcar în parte, speranța că ar fi putut totuși să-și

ia, în cele din urmă, bacalaureatul și să scape de existența apăsătoare pe care o cunoscuse la Școala profesională „Ciocanul". Dar acum, în iarna lui 1942, el și colegii lui de liceu sunt obligați să-și întrerupă studiile pentru a participa la munca forțată. Sunt scoși pe stradă la dat zăpada, iar sarcina lor se dovedește istovitoare: să curețe gurile de canalizare și să le elibereze de blocurile de gheață care le colmatează. Lucrează din greu, de dimineață până seara, sub comanda unui locotenent cu nume grecesc, Cristodoulos, un personaj care se arată la început morocănos și flegmatic, dar care, așa cum se dovedește până la urmă, își ascunde sub această atitudine neprietenoasă jena de a fi obligat să supervizeze corvoada umilitoare a unor tineri evrei. În aceste zile dificile, maturizarea forțată a lui Solly își arată însă și efectele pozitive. Cu toate că e înfricoșat de eventualele consecințe, își ia inima-n dinți și reușește să-i câștige bunăvoința locotenentului propunându-i o înțelegere: în schimbul unei jumătăți de zi liberă, care să le permită să meargă la cursuri sau, după caz, să-și câștige existența, se angajează că va găsi o modalitate de a organiza mai bine munca micii echipe de elevi, astfel încât rezultatele obținute să fie aceleași ca pentru o zi întreagă de lucru.[17] Se ține de cuvânt, iar micul succes înregistrat îi aduce mai mult decât respectul ofițerului: îi aduce de-a dreptul afecțiunea lui. Cristodoulos – care e deja un om în vârstă și care, deși poziția lui oficială nu îi permite să-și manifeste convingerile, nu e totuși un antisemit – ajunge să-l admire pe adolescentul speriat, dar atât de hotărât să-și atingă obiectivul, să învingă în lupta atât de inegală cu un sistem opresiv și umilitor. Sfârșește prin a-l invita chiar la el acasă, unde Solly îi cunoaște soția și fiica, iar mai târziu, într-o discuție între patru ochi, își dă frâu liber sentimentelor:

„Către sfârșitul muncii forțate, locotenentul m-a întrebat dacă-mi amintesc de dimineața aceea. Am rostit, cu multă bucurie, cuvintele de recunoștință pe care le adunasem în suflet de atunci încoace. Și am mai adăugat că-mi găsisem, pur și simplu, propria cale în timpul războiului datorită libertății pe care mi-o dăruise el. A pus însă capăt efuziunilor, gesticulând cu monoclul: «Ești atât de tânăr, de serios, de frumos. Este minunat!» Nici mai mult, nici mai puțin. Ce să-i fi răspuns? De altfel, cu aceste cuvinte, m-a concediat și am părăsit biroul. Trebuie să fi avut șaizeci de ani. Cunoscând azi mușcătura bătrâneții, ghicesc ce trebuie să fi simțit"[18].

Însă această slabă protecție, datorată în primul rând tăriei lui de caracter, nu are cum să-l scape pe Solly din ghearele angoasei cotidiene. Deși nu în același fel ca Isou, care nu reușește să-și revină din șocul zilelor de teroare din timpul rebeliunii legionare și își maschează frica neputincioasă sub un comportament de rebel furios, și el caută o cale de refulare a propriei anxietăți: se apropie tot mai mult de prietenul lui comunist din liceu, Crăciun, reînnoadă legăturile cu

un alt comunist, pe care l-a cunoscut în vara lui 1940 în Basarabia, și participă din când în când la ședințele unei celule comuniste, străduindu-se să creadă că Armata Roșie nu putea fi învinsă, „fără îndoială pentru că era cu neputință să-mi imaginez propria noastră dispariție într-o ceață opacă"[19]. Nici el, nici alți tineri evrei aflați în situația lui nu cunosc adevărata față a comunismului, dar văd în Armata Roșie izbăvirea cea mai apropiată de iminenta extincție cu care îi amenință Germania nazistă și regimul Antonescu, aliatul ei.

Sunt multe alte lucruri pe care Solly și colegii lui de liceu nu le știu, și, dacă le-ar ști, n-ar face decât să le sporească disperarea. De pildă ce se întâmplă, chiar în aceste zile în care ei muncesc la dat zăpada, cu pasagerii vasului *Struma*, blocat la Istanbul. Nu doar vasul e blocat în port, ci și pasagerii sunt blocați pe vas: pentru a se asigura că nici unul dintre ei nu coboară, autoritățile turce au dispus paza armată și au arborat pe *Struma* steagul galben care indica existența unei epidemii la bord.[20] O adevărată epidemie nu s-a declanșat încă, dar asta numai datorită eforturilor echipei sanitare încropite ad-hoc de doctorul Horia Loebl, împreună cu ceilalți medici aflați printre pasagerii vasului. Evreii de pe *Struma* se află însă într-o situație disperată: nu mai au provizii alimentare, nu au medicamente, nu au nici cele mai elementare condiții de igienă, sunt invadați de purici, păduchi, ploșnițe și, în plus, sunt complet izolați de lumea exterioară. Singurele lor șanse de a-și anunța rudele și prietenii despre situația disperată în care se află sunt doctorul Simon Brod, președintele comunității israelite din Istanbul, pe care autoritățile turce l-au lăsat totuși să urce la bord pentru a încerca să-i ajute pe pasageri, și un polițist turc din garda sanitară, care acceptă să primească mită în schimbul serviciilor făcute.[21]

Problema *Strumei* nu mai e acum doar tehnică, ci devine mai ales diplomatică și umanitară. Motorul, a cărui defecțiune obligase echipajul să se refugieze în portul Istanbul, e declarat reparat încă de pe 13 ianuarie 1942, dar toți cei care se pricep cât de cât înțeleg foarte bine că e prea slab pentru a putea trage vasul prin apele Mediteranei până în Palestina. Iar autoritățile britanice și turce refuză să își asume vreo decizie tranșantă în favoarea pasagerilor. Un întreg ping-pong între cabinetele guvernamentale e pus în mișcare doar pentru a masca realitatea cinică: nimeni nu îi dorește pe acești evrei, nici în Palestina, nici în Turcia și nici înapoi în România. Acesta este motivul adevărat pentru care aceste sute de oameni, printre care se află și mulți copii, sunt ținuți vreme de două luni prizonieri pe un vas în ruină, deși nici una dintre țările implicate în tratative nu dorește să își asume deschis responsabilitatea în catastrofa umanitară astfel

declanșată. În baza prevederilor Convenției Strâmtorilor de la Montreux, Turcia are obligația de a lăsa vasul să treacă – spre Palestina sau înapoi spre Constanța –, dar pasagerii de pe *Struma*, conștienți că acesta n-ar putea ajunge întreg la nici una din cele două destinații, solicită ajutor umanitar și găsirea de urgență a altor mijloace de a-i transporta în Palestina. Britanicii, care se tem de problemele provocate de creșterea numărului de emigranți evrei în colonia lor, locuită în majoritate de arabi musulmani, cântăresc însă îndelung fiecare solicitare evreiască de emigrare, iar din a doua jumătate a lui 1941 și-au fixat drept linie de conduită refuzul acestora.[22] În ce-i privește pe români, ei consideră că evreii, care au părăsit totuși legal țara, știau încă din momentul îmbarcării care sunt riscurile la care se expun, „răspunderea revenind clar pasagerilor, care au promis să nu se mai întoarcă"[23].

Între timp, cei 800 de oameni pe care nici un guvern nu dorește să-i primească trăiesc un adevărat coșmar: sunt izolați pe vas, împiedicați să comunice cu exteriorul, nu mai au provizii, bolnavii nu primesc ajutorul adecvat – autoritățile turce refuză să aprobe, de pildă, aducerea de insulină la bord pentru cei bolnavi de diabet –, iar perspectiva de a-și continua călătoria cu *Struma* îi sperie acum chiar mai rău decât aceea de a se întoarce în România. Din acest motiv, starea de spirit e foarte încordată printre ei. Pe vas au loc revolte pe care autoritățile turce încearcă să le gestioneze îmbinând mijloacele de forță cu promisiunile și concesiile minimale. Opt pasageri dintre cei aflați pe vas reușesc să obțină certificatele de migrare și sunt lăsați să plece către Palestina. Una dintre pasagerele însărcinate, căreia i se declanșează, din cauza condițiilor precare de igienă, o hemoragie, e luată – după multe insistențe – de pe punte și dusă cu ambulanța la spital. Toți ceilalți pasageri rămân însă la bord, așteptând cu înfrigurare o decizie a cancelariilor cu privire la soarta lor. Pe 16 februarie 1942, consulul britanic la Istanbul e înștiințat că guvernul său și-a dat acordul pentru debarcarea de pe *Struma* a copiilor cu vârste cuprinse între 11 și 16 ani, dar această decizie se ciocnește de refuzul autorităților de la Ankara de a-și da permisiunea pentru coborârea copiilor pe teritoriul turcesc.

În cele din urmă, turcii își pierd răbdarea. Hotărăsc să remorcheze vasul în afara portului Istanbul, pe direcția către Marea Neagră, și să îl abandoneze în voia sorții. Pe 23 februarie 1942, un remorcher turcesc scoate nava din port, în pofida protestelor deznădăjduite ale pasagerilor, care scriu pe câteva pancarte agățate pe punte cuvântul „Ajutor" în franceză, în speranța că vor atrage atenția comunității internaționale. Nimeni nu are însă timp de povestea lor, iar polițiștii

turci de pe vas fac uz de forță pentru a-i obliga să părăsească puntea. Vasul, care arborează acum un steag alb, e părăsit de autoritățile turce în largul mării, la aproximativ 14 kilometri distanță de port. A doua zi, pe 24 februarie, în jurul orei 9 dimineața, David Stoliar și ceilalți pasageri aud în apropiere zgomotul unor explozii și, înainte de a reuși să înțeleagă ce se întâmplă, vasul explodează, lovit, se pare, de o torpilă sovietică. Rupt în bucăți, *Struma* se scufundă aproape instantaneu, împreună cu toți pasagerii pe care suflul exploziei nu îi aruncase peste bord.[24]

Aruncat în apa rece ca gheața, David Stoliar se prinde în ultimul moment de o bucată de lemn provenită din resturile navei. E singura lui șansă de supraviețuire. Urcat pe bucata de lemn, vede cum *Struma* dispare în mare ca și când n-ar fi existat niciodată. Îl ajută la un moment dat să se agațe de ea și pe unul dintre membrii echipajului, însă acesta își pierde, peste noapte, cunoștința din cauza hipotermiei și cade înapoi în valuri. Abia după 24 de ore, după ce trecuse prin toate fazele fricii și ale disperării, după ce încercase să-și pună capăt zilelor pentru a-și curma suferința, David e salvat de barca unor pescari turci. E dus la spital în stare gravă, cu hipotermie severă și degerături. I se acordă primele îngrijiri medicale și, imediat, poliția turcă se prezintă să îl interogheze. Din fericire pentru David, doctorul Samuel Brod e lăsat să-l viziteze la spital și reușește să convingă personalul turc al spitalului să-i administreze tratamentul necesar – comprese cu camfor – pentru ca degerăturile să nu se transforme în cangrenă și să impună amputarea membrelor afectate. După 14 zile petrecute în spital – în cursul cărora David află de la doctorul Brod că e singurul supraviețuitor de pe *Struma* și că inclusiv logodnica lui se înecase în naufragiu –, poliția turcă îl arestează și îl interoghează încă 42 de zile, încercând să afle ce se întâmplase cu adevărat în momentul scufundării vasului. Abia la capătul acestui nou calvar i se eliberează un pașaport și e lăsat să plece spre Palestina, unde, în 1943, se înrolează ca soldat în armata britanică. Deși, după război, Stoliar a refuzat multă vreme să povestească despre cele întâmplate în timpul călătoriei sale pe *Struma*, imaginile coșmarului căruia îi supraviețuise l-au urmărit pentru tot restul vieții.[25]

În România, soarta tragică a *Strumei* devine cunoscută destul de repede, și pentru că autoritățile turce și române se aflaseră în tot acest timp în contact, și pentru că liderii comunităților evreiești din România și din Turcia reușeau totuși să comunice între ei. Știrea e anunțată, indirect, încă din 28 februarie 1942, în ziarul *Tribuna*:

„GUVERNUL SOVIETIC A RESPINS PROTESTUL TURCILOR
Dintr-o telegramă transmisă de agenția DNB rezultă că, în Turcia, a produs o impresie penibilă faptul că submarinele sovietice au apărut din nou la ieșirea Bosforului în apropierea de coastele turce. Se știe că submarinele sovietice au scufundat vasul *Struma*, care a transportat 800 de emigranți evrei din România. Aproape tot atunci un submarin sovietic a scufundat în apropierea Bosforului motonava Ciungkaja.[26]

Pe 8 martie, un anunț scurt publicat în pagina a treia a ziarului *Lumina satelor* îi informa pe cititori că „vaporul bulgar *Struma,* care ducea 769 de evrei, a fost scufundat de un submarin bolșevic"[27]. Ca o ironie amară a sorții, pe 24 februarie 1942, chiar în ziua în care *Struma* era scufundată și toți pasagerii ei, cu excepția lui David Stoliar, mureau înecați, în paginile *Monitorului oficial* este publicată o primă listă de bunuri pe care autoritățile vamale din Constanța le confiscaseră de la cei îmbarcați pe vas în decembrie 1941: „biscuiți cu adaos de zahăr", „bomboane în cutii de tablă", rahat, „ciocolată în tablete"[28].

Despre soarta celor 769 de pasageri presa românească nu spune însă nimic și, pentru multă vreme, rudele lor rămase în România continuă să spere că aceștia ar mai putea fi în viață. Continuă să spere chiar și atunci când, în martie, informațiile primite din străinătate indică faptul că, după scufundarea navei, supraviețuise un singur pasager. Și chiar și atunci când, în luna mai 1942, Crucea Roșie din România primește de la Geneva lista tuturor celor decedați.[29] Unii dintre părinții tinerilor evrei morți pe 24 februarie 1942 în tragedia *Strumei* au continuat să spere chiar și după încheierea războiului că fiii și fiicele lor au reușit totuși să supraviețuiască.[30]

„Toate trec, durere sau noroc/ Nimic nu ține viața-n loc." Poate că acordurile cântecului lui Nicolae Kirculescu au răsunat, pe 15 februarie 1942, și pe sub bolțile din pivnița de la Mogoșoaia, unde Martha Bibescu și nepotul ei, arhitectul G.M. Cantacuzino, sunt nași la nunta unei alte nepoate a Bibeștilor, prințesa Marina Știrbey. Aceasta, conform vechiului obicei al înaltei aristocrații locale, se căsătorește cu un văr îndepărtat, prințul Constantin (Costi) Brâncoveanu. Sora ei mai mare, Sanda, e soția lui G.M. Cantacuzino, nepotul preferat al Marthei, iar Martha ține să-i cunune acum la Mogoșoaia pe cei doi tineri pentru că Marina fusese, la rândul ei, nepoata favorită a lui Georges-Valentin.

În pofida portretului ironic pe care i-l face bârfitorul Argetoianu, Marina e totuși mai mult decât o snoabă din înalta societate.[31] E prima femeie-pilot din România, titulara unui brevet obținut la numai 23 de ani. Nu seamănă deloc cu tinerele superficiale din lumea mondenă: poartă taioare sobre, pantofi fără toc și principala ei preo-

cupare e să-și perfecționeze abilitățile de aviatoare. Și-a construit chiar un mic aeroport, lângă conacul familiei sale din Dărmănești, iar acum, de când a izbucnit războiul, conduce, tot la Dărmănești, spitalul privat pe care l-a organizat în mod special pentru îngrijirea militarilor răniți.[32] Tot ei i-a aparținut și ideea de a înființa, în 1940, „Escadrila Albă", o unitate sanitară încadrată cu femei-pilot, care, sub însemnele Crucii Roșii, îi evacuează pe răniți din teatrele de operațiuni de pe front.

În 1942, Marina împlinește 29 de ani, e o moștenitoare bogată și, cu siguranță, curtată de mulți bărbați, însă nici unul nu a interesat-o cu adevărat până acum. Mirele ei, Costi Brâncoveanu, are doar 22 de ani. E fratele mai mic al poetei Anna de Noailles. După ce și-a pierdut averea, tatăl lor, Constantin Brâncoveanu, s-a întors în România împreună cu cei trei fii, Mihai, George și Constantin. Bătrânul Brâncoveanu și fiul lui, Costi, locuiesc împreună în vila Elchingen, o clădire anexă a Palatului Mogoșoaia, ca oaspeți ai Marthei Bibescu. Mihai și George sunt amândoi aviatori, s-au înrolat în armata română și luptă pe front, în escadrila de avioane de vânătoare. Mihai e logodit cu Victoria de Casa Rojas, fiica ambasadorului Spaniei la București. Nici Mihai, nici George nu vor supraviețui însă războiului: Mihai moare la datorie pe 10 august 1943, iar George, în septembrie 1944, în timpul operațiunilor desfășurate de armata română pentru eliberarea Transilvaniei.

Încă în doliu după Georges-Valentin, izolată la Mogoșoaia și tânjind după Parisul în care nu mai putea acum să ajungă, Martha – care își luase foarte în serios rolul de pețitoare a celor doi tineri – profită de această nuntă princiară ca să redea palatului său, fie și numai pentru o singură seară, strălucirea de odinioară. Celebra pivniță în care se țineau, înainte de război, balurile și recepțiile elegante ale soților Bibescu e redecorată de G.M. Cantacuzino special pentru această ocazie: „În fundul pivniței, sute de lumânări aprinse făceau un zid de lumină. În fața lui, masa în jurul căreia au oficiat preoții. De-a lungul pereților, strane pentru miniștrii străini și pentru «Principii de sânge»"[33]. Îmbrăcată într-o rochie de mătase roșie și cu pene de struț montate îndrăzneț în coafură, Martha însăși își face o apariție memorabilă la brațul lui G.M. Cantacuzino. O bună parte a corpului diplomatic aflat la București e prezentă la petrecere: Truelle și Palin, prietenii statornici ai Marthei, dar și ambasadorii Portugaliei, Braziliei, Italiei, un consilier de la legația Germaniei și secretarul legației Elveției. Printre ei se regăsesc și câțiva oficiali români, cum sunt ministrul comunicațiilor, Constantin Bușilă, și generalul Jienescu, subsecretar de stat la Ministerul Aerului. Dirijorul George Georgescu, Argetoianu însuși și alte personalități ale high-life-ului

bucureștean sunt, de asemenea, de față. La sfârșitul slujbei religioase, mirii „ies sub o arcadă de onoare, făcută din săbiile de paradă ale aviatorilor și aviatoarelor". În timpul bufetului împodobit cu zambile albe, musafirii se delectează cu muzica tarafului de lăutari condus de Fănică Luca, iar la sfârșit, în curtea palatului e organizat un foc de artificii.[34] În numărul din martie 1942, revista *Je sais tout de Bucarest* relatează pe larg evenimentul, descriind în detaliu ținutele doamnelor și aranjarea invitaților la mese. În fotografiile etalate pe nu mai puțin de trei pagini de revistă, imaginea Marthei – elegantă și mândră de familia ei, dar sobră și zâmbind reținut – îl contrazice încă o dată pe răutăciosul Argetoianu: rochia „stacojie" nu are decolteu, iar penele de struț sunt aranjate cu gust în pieptănătură, fără nici o asemănare cu „caii de la dric"[35].

Antoine Bibescu și familia lui nu sunt menționați printre protagoniștii fastuoasei nunți de la Mogoșoaia. Cei trei sunt plecați, de la jumătatea lunii ianuarie, la Istanbul, unde Antoine, posesor al unui pașaport diplomatic, are grijă să le precizeze celor de la legația României că singurul scop al călătoriei sale este acela de a-și procura sulfat de cupru pentru via de la Corcova.[36] În realitate, Antoine are un motiv mult mai serios: pașaportul său diplomatic și prestigiul de fost ambasador îi permit să o scoată din țară, fără a fi deranjați prea mult de controalele vamale, pe fiica lui, Priscilla, care a hotărât să părăsească definitiv România și să devină agentă a serviciilor secrete britanice în Africa de Nord. Agenții SSI sunt pe urmele familiei, însuși Ion Antonescu, informat despre intențiile tinerei și despre legăturile ei cu serviciile de informații britanice, a cerut, printr-o rezoluție pusă pe nota informativă, „să fie percheziționată la trecerea frontierei", dar, o dată în plus, birocrația, incompetența și circulația defectuoasă a corespondenței între instituțiile oficiale sunt de partea Priscillei. Deși e dată în urmărire la punctele de frontieră din Giurgiu, Constanța și de pe aeroportul Băneasa, ofițerii vamali nu reușesc să o repereze. Unul dintre ei, care anunță pe 8 februarie că familia Bibescu a trecut frontiera în ziua de 14 ianuarie, pare să o confunde cu mama ei, Elisabeth, în vreme ce un altul, care probabil aprofundase între timp investigația primului, raportează pe 13 februarie că ordinul de percheziție transmis pe 16 ianuarie „privitor pe Priscilla Bibescu a fost primit la noi în aceeași zi prin Poliția Giurgiu, dar a fost tardiv pentru că Anton Bibescu cu soția și o fiică a [sic!] ieșit din țară prin acest punct în ziua de 14 ianuarie 1942. Fiica era trecută în pașaportul lui Anton Bibescu și nu știm dacă era Priscilla sau alta"[37].

Oricât de excentric ar fi Antoine, nu e deloc lipsit de inteligență. Cu toți agenții SSI pe urmele lui și ale familiei sale, chiar și la

Istanbul, reușește să se întâlnească cu reprezentanți ai SOE, să schimbe telegrame cu ministrul britanic de externe, Anthony Eden, și totuși să se comporte în așa fel încât să nu poată fi acuzat de trădare. Folosind telefonul legației române din Istanbul, îl sună la București pe colonelul Elefterescu, aghiotantul lui Ion Antonescu, cerând o audiență la acesta din urmă, „întrucât are să-i comunice o serie de informațiuni dintre cele mai interesante", îi strecoară informatorului SSI, pe care îl bănuia că îl spionează, informația – mai degrabă lipsită de valoare, în context – că a văzut multe trupe germane trecând către Salonic și chiar îi împărtășește intenția de a cere guvernului României să îl trimită în Egipt „pe cheltuiala sa", ca intermediar al unor posibile tratative româno-aliate, deoarece „este de părere că nu trebuie rupte orice legături cu englezii și americanii"[38].

Antonescu nu e însă atât de naiv încât să nu înțeleagă că verii Bibescu, Antoine și Martha, nu îi sunt deloc prieteni. Când, la începutul lunii martie, contele Ciano e reconfirmat în postul de reprezentant al Italiei la București și dorește să ofere o recepție „într-o casă românească", cineva propune Mogoșoaia Marthei, dar Antonescu se opune răspicat: „Niciodată! La Roma m-au întrebat despre Martha Bibescu și am răspuns că n-am pus-o la zid fiindcă n-am avut timp să mă ocup de ea!"[39]

Deși e puțin probabil că lipsa de timp e cea care îl împiedică să o „pună la zid" pe Martha Bibescu, Antonescu e, cu siguranță, în aceste zile un om ocupat. De Paște, la jumătatea lunii aprilie 1942, „neobositul conducător", cum îl numește ziarul *Viața* din 18 aprilie 1942, face o serie de inspecții în Basarabia și Bucovina, după o inspecție pe frontul din Crimeea (3–6 aprilie 1942), unde trupele Corpului de Munte sunt angajate în luptele pentru cucerirea Sevastopolului. În sunt angajate, mareșalul vizitează orașele Chișinău, Orhei și Bălți, Hotinul, fabrica de zahăr de la Zarojani, apoi, în drum spre Cernăuți, face o baie de mulțime în satul bucovinean Boiani. Pe 13 aprilie, la ora 8 dimineața, descinde din tren în gara din Cernăuți, unde e întâmpinat de guvernatorul Bucovinei, generalul Calotescu, și de toate oficialitățile orașului. În Cernăuți, inspectează cazarma unui regiment de vânătoare și „Centrul pentru reeducarea militarilor orbi din război", organizat cu sprijinul Consiliului de Patronaj al Operelor Sociale, condus de soția sa.[40]

Decizia lui Ion Antonescu de a-și petrece Paștele în Basarabia și Bucovina – cele două provincii redobândite de România cu doar câteva luni în urmă, cu mari sacrificii omenești – are o încărcătură simbolică importantă în această perioadă în care, pe măsură ce societatea resimte tot mai mult efectele războiului, moralul românilor, atât civili,

cât și militari, începe să scadă. În aceeași direcție a ridicării moralului de acasă ar putea fi situat și interesul pe care îl arată guvernul român, în cursul anului 1942, pentru acțiunile de promovare a culturii românești în Germania și Italia, principalele sale aliate. Unul dintre actorii proeminenți ai acestei campanii de propagandă e Liviu Rebreanu, atât în calitate de scriitor, cât și din perspectiva funcției sale oficiale, de director al Teatrului Național din București.

În ianuarie 1942, Liviu Rebreanu face, la invitația și pe cheltuiala Institutului de Cultură al Reichului, un turneu de conferințe în mai multe orașe din Germania și Austria: Berlin, München, Leipzig, Stuttgart, Dresda, Goeritz, Breslau și Viena. Ajuns la Berlin pe 7 ianuarie, Rebreanu călătorește, până la sfârșitul lunii, cu trenul între orașele germane, se întâlnește cu oficiali ai Ministerului german al Propagandei, vizitează legația română de la Berlin, conferențiază despre cultura și civilizația românească, discută despre posibile traduceri din literatura română în limba germană și participă la „recepții de presă", la care acordă interviuri jurnaliștilor germani. Conștiincios, ține și un jurnal de călătorie, în care își notează cu scrupulozitate sumele de bani primite drept onorariu de la organizatori: în total, în jur de 1.000 de mărci primite la Berlin, încă 300 ridicate la plecarea din țară, plus alte sume încasate direct de la oficialitățile locale din orașele în care conferențiază. E plăcut surprins de câte ori constată că aceleași oficialități i-au achitat tacit și cheltuielile de la hotel, mai ales că o mare parte din suma primită la Berlin o cheltuiește pentru a cumpăra haine de blană, „2 vulpi și 4 nurci", cadouri destinate fiicei și soției sale. Ca să scutească taxele vamale, își aranjează cu Sextil Pușcariu, directorul Institutului Cultural Român de la Berlin, ca plata să fie făcută prin sistemul de *clearing* dintre România și Germania nazistă.[41] Rece și calculat, scriitorul român nu pare prea entuziasmat de ceea ce vede în orașele germane. E plăcut impresionat de ospitalitatea gazdelor, însă îl deranjează să constate că, în restaurante, mâncarea și cafeaua nu sunt întotdeauna de bună calitate, că trenurile au întârzieri sau că, uneori, în gările în care coboară cu bagajele, nu există nici un hamal care să i le preia. La München, e dus să viziteze clădirile Partidului Național-Socialist, „zidite după planurile lui Hitler". I se arată biroul lui Hitler și „clădirea Führerului, unde a fost conferința cu Chamberlain și ceilalți". Nu pare însă să rezoneze în mod deosebit cu ceea ce vede și singura impresie pe care o notează în jurnal e pur formală: „interesant"[42].

La fel de scrupulos și la fel de lipsit de entuziasm își notează și succesele înregistrate de conferințele sale. De prezentarea elogioasă a acestora se ocupă însă mult mai bine presa de acasă, îndeosebi ziarul *Viața*, al cărui director onorific este. Ziarul are un corespondent

la Berlin, care transmite la București ecoul foarte favorabil al primei conferințe ținute de Rebreanu, sub titlul „Spiritualitatea românească": „Combătând teza rösslerianã, d. Liviu Rebreanu a făcut auditoriul să înțeleagă continuitatea românească și să simtă nedreptățile trecute și prezente ce s-au făcut celui mai pașnic popor"[43]. Din această relatare putem înțelege care era, în fond, principala rațiune a prezenței lui Rebreanu în lumea culturală de limbă germană: să creeze un teren favorabil pentru rediscutarea, în noul context militar, a celei mai spinoase probleme din relația regimului Antonescu cu aliații săi din Axă, revenirea Transilvaniei de Nord între granițele României.

Într-un articol publicat tot în *Viața*, pe 21 ianuarie 1941, la întoarcerea lui Rebreanu din Germania – articol semnat „Redacția" –, se vorbește despre marele succes al conferințelor lui în presa germană. Meritul exclusiv pentru acest succes este atribuit faimei scriitorului, care, apreciază jurnaliștii de la *Viața*, „n-a dus în Marele Reich o carte de vizită care să-i justifice prezența. Ci prezența sa justifică atmosfera. Și o explică". Paralela se face cu propagandiștii „altor timpuri", „ferchezuiți ai orelor de ceai de la Capșa", care „apăreau, în străinătate, ca mesageri ai românismului. Înfiorată, străinătatea cotrobăia, prin corespondenții ei de la noi, să afle date asupra musafirilor ce apăreau prin orașele ei, voind parcă să confirme teza generației spontanee"[44].

La sfârșitul articolului, redacția inserează un îndemn propagandistic împotriva risipei, dintre cele care, din 1942, încep să se regăsească în paginile tuturor cotidianelor naționale, încadrate în casete negre și plasate la finalul articolelor de interes: „Adună firimiturile de pâine. Ele sunt mai scumpe ca banii". Sau: „Cine risipește pâinea astăzi e dușmanul țării sale"[45].

Pe 16 februarie 1942, aceleași cotidiane redau pe prima pagină apelul lui Ion Antonescu pentru o „zi a cumpătării":

„În ceasurile grele de luptă și de jertfă, renunțarea pentru o zi, numai pentru o zi, la o satisfacție trecătoare, consimțirea la o jertfă oricât de neînsemnată pentru aproapele trudit, este o faptă națională. Acela care renunță pentru altul dăruiește pentru el, pentru conștiința lui și pentru Neam.
ROMÂNI,
Sprijiniți strădania AJUTORULUI DE IARNĂ și primiți O ZI A CUMPĂTĂRII, drept semn al voinței românești de a ne uni în suferință și de a ne sprijini în bucurii".

Sub apelul mareșalului e publicat și apelul soției lui, făcut în numele Comitetului de Patronaj al Operelor Sociale:

„Români, ajutați-ne! AJUTORUL DE IARNĂ cere tuturor Românilor sprijinul lor bun și cald pentru o nouă operă de ajutorare.
Ziua de 22 februarie 1942 o facem *Zi a Cumpătării*.

Românceleși Românii care pentru această zi vor renunța la cheltuielile unei distracții sau vor primi să dăruiască din hrana lor pentru aproapele înfometat și trudit ne vor ajuta să facem din dania lor o nouă binefacere românească"[46].

Că românii răspund pozitiv la astfel de apeluri putem deduce din suma pe care aceeași doamnă mareșal Antonescu declară că reușise să o adune până atunci Ajutorul de Iarnă: 263.000.000 lei. Însă în ce privește renunțarea la distracții, aceasta reprezintă o problemă mult mai spinoasă, care, în primăvara anului 1942, aproape că atinge paroxismul.

În centrul scandalului se află un nume cu care deja ne-am întâlnit: cel al dirijorului și compozitorului de jazz Sergiu Malagamba. Hainele lui fistichii și muzica antrenantă lansează o adevărată modă printre adolescenții români. Tot mai indignate de aceste semne ale dezmățului, într-o epocă ce se voia a cumpătării, ziarele de extremă dreaptă, cu *Porunca Vremii* în frunte, vorbesc din ce în ce mai des despre „generația lui Malagamba": o generație blazată, emasculată, lipsită de voință și de idealuri, neinteresată de nimic altceva decât de distracție:

„Copii cu gulerul cămășii înalt până la chica netunsă, cu plictis peste fața fragedă ca un fard de lupanare, sterpi, fără vlagă. Sensibili numai la notele saxofonului, în delir la țipătul trompetei, ca morfinomanul după injecție. Adolescența lor? – ca o melodie de Bach pe care Malagamba a transpus-o în jazz"[47].

Termenul generic cu care sunt desemnați acești tineri – și mai puțin tineri –, cel de „malagambiști", începe să circule pe străzile Bucureștiului și să își facă loc în vocabularul curent. Dacă ar fi să dăm crezare amintirilor lui Pericle Martinescu, cei care l-au inventat au fost el și colegii lui jurnaliști, angajați în așa-numita „Redacție Albă" de la Direcția Presei. „Redacția Albă" era numită astfel pentru că angajații ei nu lucrau propriu-zis pentru nici un ziar, dar scriau „în alb" articole pe temele indicate de Ministerul Propagandei, ai cărui salariați erau. Aceste articole erau apoi distribuite către presa cu difuzare națională, în vederea publicării lor, fără a se indica sursa din care proveneau. Deși, din perspectiva regimului, acești jurnaliști făceau o treabă de maximă responsabilitate, ei nu erau nici pe departe niște modele de sobrietate. Șefii lor civili îi numeau „colivia cu boemi", iar militarii de la cenzură îi bănuiau, în multe situații, că „ardeam lumina și consumam caloriferul degeaba"[48]. Așa că, chiar dacă nici unul dintre ei nu mai era chiar la vârsta primei tinereți, a fost o chestiune de timp până când cineva, în speță chiar Pericle Martinescu, s-a prezentat la serviciu îmbrăcat după moda lansată de Malagamba: „costum nou, de culoarea măslinei verzi, pantofi crep cu talpă ortopedică, ultimă inovație, de asemenea noi, cu ciorapi albi (nu știu de ce-i

pusesem tocmai pe aceia, căci tare băteau la ochi), cu o cravată în nuanțe izbitoare și cu o batistă înfiptă în buzunarul de la piept". De cum a intrat pe ușa biroului, unul dintre colegi, poetul Eugen Jebeleanu, l-a interpelat în glumă: „Ce-i cu tine? Ai devenit și tu malagambist?"[49] Cuvântul, folosit atunci – ne asigură Martinescu – pentru prima dată, i-a amuzat teribil pe ceilalți colegi, care au hotărât să-l „lanseze" în lume. I-au sugerat celui mai în vârstă și mai serios dintre ei, Al. Bogdan, să publice în ziarul *Rapid*, cu care colabora, un articol despre „malagambiști", ceea ce acesta a și făcut, dar potrivit cu convingerile sale, adică înfierându-i pe purtătorii noii mode ca pe niște agenți ai desfrâului. Articolul a făcut valuri, a fost multiplicat apoi în toată presa românească, iar malagambiștii au ajuns să fie stigmatizați chiar și în provincie, acolo unde, tot Martinescu ne asigură, lumea nu prea văzuse mulți malagambiști, dar tocmai de aceea era foarte sigură că malagambismul „infestase țara"[50].

E greu de stabilit cu certitudine dacă febra antimalagambistă a plecat într-adevăr din „Redacția Albă", dar e cert că articolele din *Porunca Vremii*, *Curentul*, *Viața* au contribuit din plin la crearea unei atmosfere generale ostile față de niște tineri nevinovați care, speriați de perspectiva plecării la război și de cenușiul vieții înconjurătoare, își expiau teama de viitor afișând această atitudine rebelă, nonconformistă și, deloc întâmplător, fals optimistă. După cum scrie *Porunca Vremii*, malagambiștii aveau chiar și un „imn", cu versuri scrise de un student la Politehnică:

„Gulerul compresă,
Haina pardesiu,
Chica pân' la ceafă
Ghetele sicriu...
Unii spun că-s aiurist
Alții-mi zic că-s «bonjurist»,
De fapt sunt optimist,
Căci sunt MALAGAMBIST..."[51]

Pe 24 aprilie 1942, ziarul *Viața* publică, la rubrica „Tot orașul vorbește despre...", un reportaj nesemnat intitulat „Malagambiștii. De unde vin, cine sunt?". Ilustrația articolului e cât se poate de sugestivă: caricatura unui tânăr, îmbrăcat în sacou cu umeri largi și încălțat cu pantofi cu talpa dublă, pe care „autoritatea părintească" îl trage de urechi. Concluzia articolului e în ton cu ilustrația: „N-au ce căuta acești tineri sub bagheta drăcească a lui Malagamba. Să le redăm tinerețea. Părinții să-i tragă de urechi, cum propune în desenul de mai sus colaboratorul nostru I. Drugă, să le ia veșmintele caraghioase

și să-i trimită la școală, după ce îi va ține [sic!] trei zile în genunchi pe coji de nucă".

Deja scandalul ia o turnură care nu mai e deloc distractivă: chiar a doua zi după apariția articolului, pe 25 aprilie, doi tineri îmbrăcați după moda malagambistă sunt atacați pe Bulevardul Elisabeta de o mulțime de „cetățeni normali", convinși, în urma articolelor din presă, că lor și altora ca ei li se datorează vicierea națiunii. Tinerii sunt bătuți și duși la Prefectura de Poliție, deși nu încălcaseră nici o lege. Departe de a sesiza monstruozitatea situației, jurnalistul anonim încheie cu un îndemn fără echivoc la continuarea unor astfel de acțiuni: „Epilogul nu-l cunoaștem. Faptul, însă, credem că trebuie să constituie un sever avertisment și pentru alți refractari ai ținutei decente"[52].

La scurtă vreme, pe 4 mai, Ion Antonescu însuși dispune internarea în lagăr a lui Sergiu Malagamba și a „adepților" lui. Comunicatul Președinției Consiliului de Miniștri e în consonanță cu tonul dat de presa extremistă:

„În împrejurările pe care le trăiește azi Neamul întreg, când ostașii noștri cad pe front, iar Țara poartă cu mândrie și sobrietate haina suferinței și a lipsurilor, s-au găsit câțiva rătăciți si neserioși care să iasă pe străzi în costume și în ținute de circ, încercând prin manifestări neserioase și exhibiții muzicale să tărască după ei și pe alții, expunându-i ridicolului.

Pentru a pune capăt acestei acțiuni cu totul neserioase și a se da lecția cuvenită și capului grupului cu numele de Malagamba, cum și tuturor – celor foarte puțini – care nu știu să respecte măsura și decența ceasurilor de luptă și de jertfă pe care le trăim, Domnul Mareșal Antonescu a ordonat ca Malagamba și toți cei din jurul său să fie internați în lagăr"[53].

În *Viața*, a doua zi după această decizie, jurnalistul Mircea I. Ștefanovici aplaudă măsura dispusă de conducătorul statului, considerând-o „mai mult decât dreaptă"[54].

Malagamba n-a rămas internat în lagăr decât aproximativ o lună, continuându-și apoi, aparent nestingherit, spectacolele. În toamnă, ziarele îi anunță din nou programul de concerte, unul dintre ele dat chiar la o „serbare ostășească" de la regimentul de gardă „Mihai Viteazul"[55]. Ba mai mult, a doua zi după publicarea știrii despre internarea sa, aceleași ziare care îl dezaprobă fac reclamă, în programul cinematografelor bucureștene, unui spectacol de revistă intitulat sugestiv „Ți-a rupt gamba, Malagamba". Pe 5 mai, acest spectacol e programat, de pildă, la cinematograful Nissa.[56] Totuși, măsura internării în lagăr, care urma să li se aplice tuturor tinerilor prinși pe stradă că afișau ținute „malagambiste", le-a înghețat zâmbetul pe buze „boemilor" de la „Redacția Albă"[57] și a preschimbat indignarea părinților în îngrijorare pentru soarta odraslelor lor. Orice părinte, oricât de sever, înainte de a-și educa spartan copilul, își dorește să-l

ținã la adãpost de pericole, și mai ales de pericolul de a fi trimis pe front în linia întâi.

În 1942, acest scenariu nu e întru totul fantezist, nu doar din cauza bine cunoscutei intransigențe a lui Ion Antonescu, ci și din cauză că armata română, care începe să ducă lipsă de soldați, e în căutare de noi soluții de recrutare. Trupele care luptaseră pentru recucerirea Basarabiei și Bucovinei de Nord, iar acum înaintează tot mai adânc – și tot mai anevoios – pe teritoriul sovietic au nevoie urgentă de odihnă și refacere. Unele dintre formațiunile de luptă – cum e și Corpul de Munte, care dusese greul în bătăliile esențiale – sunt, în primăvara lui 1942, potrivit rapoartelor comandanților lor, „demoralizate total" din cauza epuizării. Ca răspuns la plângerile formulate de comandanții militari, Marele Stat Major procedează însă în primul rând la destituirea acestora, pentru „lipsă de curaj". E ceea ce se întâmplă în februarie 1942 cu generalul Mihail Lascăr, comandantul Corpului de Munte, deși, în octombrie 1941, acesta fusese decorat cu Ordinul „Mihai Viteazul" tocmai pentru curajul dovedit în luptele din Basarabia și Bucovina de Nord[58]. Lascăr e trimis la Focșani, în funcția de comandant al Diviziei 6 infanterie[59]. Va reveni însă pe front în toamna aceluiași an, ca unul dintre actorii principali ai dezastrului de la Cotul Donului.

Din perspectiva Marelui Stat Major, trimiterea trupelor la odihnă se dovedește foarte greu de realizat în absența unor soluții care să lărgească baza de recrutare, chiar dacă moralul de pe front devine tot mai fragil, ca efect al greutãților tot mai mari de aprovizionare, al condițiilor sanitare tot mai precare și al condițiilor climatice tot mai dificile. Plini de păduchi, cu rații alimentare mai mici și cu echipamente mai proaste decât camarazii lor din armata germană, soldații români sunt tot mai predispuși la indisciplină, la conflicte deschise cu soldații germani sau chiar la dezertare.[60]

De fapt, deși mai bine dotată și mult mai bine instruită decât armata română, și armata germană se confruntă cu greutăți similare. Una dintre modalitățile de a le depăși este recrutarea de tineri germani cu cetățenie română din zonele românești locuite de sași și de șvabi. Această recrutare se face, până în 1943, pe sub nasul lui Ion Antonescu și fără acordul acestuia, într-un fel de secret al lui Polichinelle, despre care jandarmeriile locale trimit informații detaliate, fără însă ca guvernul român să îndrăznească să reacționeze cu prea multă fermitate.[61] Una dintre pârghiile importante ale operațiunii de recrutare e reprezentată de Grupul Etnic German, o organizație a germanilor din România înființată în noiembrie 1940, care colaborează direct cu Partidul Național-Socialist din Germania. Activitatea pronazistă

a Grupului Etnic German e facilitată, în zonele românești locuite majoritar de etnici germani, atât de neîncrederea pe care aceștia o resimt față de autoritățile românești, cât și de condițiile materiale mai bune pe care le presupune înrolarea în armata germană, spre deosebire de perspectiva destul de sumbră, material și psihologic, cu care se confruntă minoritarii înrolați în armata română.

E și cazul tânărului Heinz Sigmund Landau, născut în 1920 într-o familie germană din Brașov și crescut într-o atmosferă în care sentimentul minoritarilor că, după 1918, au devenit „străini pe pământul strămoșilor lor" e potențat aproape la fiecare pas de manifestările unui naționalism românesc triumfător, perceput de ei ca primitiv, brutal și revanșard.[62] Ca mulți alți tineri germani, Landau activează încă de la jumătatea anilor '30 în organizații germane de tineret, clandestine sau semiclandestine, constituite după modelul *Hitlerjugend*. În noiembrie 1940, nou înființatul Grup Etnic German se poate deci bizui pe fidelitatea acestor tineri față de Germania hitleristă. Iar când Waffen-SS începe să facă, neoficial, recrutări de etnici germani din satele și orașele Transilvaniei, doritorii sunt destui, printre ei numărându-se și Landau, împreună cu mai toți prietenii săi germani. Landau ajunge să lupte la Odessa, alături de români, dar ca soldat al armatei germane, apoi, de la Minsk, e trimis ca membru al SS în Olanda ocupată de naziști, iar la sfârșitul lui 1942 se înapoiază în Rusia, în regiunea Donului, tot în calitate de membru al SS. Epopeea lui războinică se va termina în 1945, când, asemenea multor altor soldați germani, e făcut prizonier de sovietici și trimis într-un lagăr de prizonieri din URSS. Se numără printre norocoșii care reușesc să scape cu viață din prizonierat, dar nu se mai întoarce niciodată în România, devenită acum o țară comunistă. Profitând de faptul că părinții lui deținuseră, înainte de 1918, cetățenia austriacă, se refugiază la Viena, iar de acolo emigrează la Londra, unde își va petrece tot restul vieții. Povestea lui seamănă în multe puncte cu poveștile majorității tinerilor germani din România pe care războiul îi prinde la vârsta serviciului militar; pentru cei mai mulți dintre ei, aventura lor ca soldați ai Waffen-SS nu va avea un sfârșit fericit.

Deocamdată, însă, suntem în prima parte a anului 1942 și Grupul Etnic German are, de vreo câteva luni, un nou șef în persoana lui Andreas Schmidt, fost coleg de școală, la Blaj, cu Corneliu Coposu. Fostul conducător al grupului, Hans Otto Roth, se cunoștea bine cu Iuliu Maniu și îl informase deja că naziștii de la Berlin hotărâseră schimbarea sa deoarece îl considerau „anchilozat într-o mentalitate veche", adică nu suficient de devotată nazismului.[63] Imediat după numirea în fruntea Grupului Etnic German, Andreas Schmidt îl caută

Asalt al infanteriei române, probabil Corpul 6 armată la forțarea Donețului în zona Izium (22 iun. 1942).

Echipajul unui tun antitanc românesc în timpul ofensivei germane pe direcția Harkov (iun. 1942).

Pagina anterioară: Regele Mihai I și Ion Antonescu în vizită pe frontul din Basarabia (10 iul. 1941).

Vara anului 1942. Coloană de prizonieri sovietici escortați de o patrulă română de cavalerie.

Iul. 1942, Crimeea. Coloană de prizonieri sovietici capturați de armata română la asediul Sevastopolului.

Vara anului 1942. Echipă de genişti români cu un aruncător de flăcări de fabricaţie germană.

Iul. 1942. Vânători de munte români pe frontul din Crimeea evacuând un camarad rănit.

pe fostul lui coleg Coposu, cu intenția ca, prin intermediul acestuia, să-și facă intrarea la Iuliu Maniu. Coposu îl primește la el acasă, dis-de-dimineață, la ora 7, pe fostul camarad din liceu, despre care își amintește că avea cel puțin o corigență la fiecare sfârșit de an și că obișnuia să copieze după el la teze. Acum, însă, Coposu regăsește un Schmidt maturizat, îmbrăcat în negru, „port obișnuit al nemților", cu cizme, caschetă și purtând pe braț „o eșarfă alb cu negru, cu svastică în cerc"[64]. Ținuta și discursul lui Schmidt, impregnat de convingerea că germanii le sunt superiori tuturor celorlalte naționalități din Transilvania și mai ales că Germania nazistă va câștiga războiul, îl impresionează neplăcut. Ca atare, nu i-l descrie în cuvinte prea binevoitoare lui Maniu atunci când îi transmite acestuia cererea noului lider al Grupului Etnic German de a fi primit în audiență. Avertizat dinainte, Maniu refuză oricum să-l primească în calitate de șef nazist al etnicilor germani din România și declară că acceptă să se întâlnească cu el cel mult „ca sas". Coposu îi transmite lui Schmidt poziția destul de ofensatoare a lui Maniu și e surprins să constate că fostul lui coleg, deși neplăcut surprins, acceptă cu diplomație condiția. Atât Coposu, cât și Maniu rămân convinși că Schmidt primise, de fapt, o „directivă" de a stabili relații bune cu liderul țărănist.[65]

Putem presupune că aceeași „directivă" de a întreține relații amiabile cu autoritățile române și cu românii care, la un moment dat, ar fi putut să conteze în viața politică îl determină pe Schmidt să protesteze, printr-o scrisoare trimisă pe 6 martie 1942 lui Heinrich Himmler, față de recrutarea într-un batalion SS condus de general-maiorul Franz Tittmann a circa 150 de germani din România care dezertaseră din armata română.[66] Această scrisoare e redactată după o discuție cu Ion Antonescu, în cursul căreia mareșalul îi reproșase în mod vehement atitudinea neloială a etnicilor germani, atrăgându-i atenția că „soldatul român sângerează pe front și pentru germanii din România"[67]. Din nefericire pentru el, Schmidt nu iese prea bine din incident. Deși, inițial, Himmler dispune dizolvarea batalionului și încetarea practicilor de acest fel, raportul de răspuns trimis de Tittmann îl acuză pe liderul Grupului Etnic German că, în realitate, era la curent cu recrutările și că nu a făcut nimic pentru a clarifica statutul juridic al respectivilor soldați germani. Mai mult, precizează Tittmann, numărul lor trecea de 1.000, nu se limita doar la 150. Batalionul de germani dezertori din armata română care după dezertare cer să fie integrați în armata germană continuă deci să funcționeze și chiar să își lărgească rândurile.

În ce-l privește, Iuliu Maniu, care pe 8 ianuarie 1942 a împlinit 69 de ani, e în continuare foarte căutat de emisari ai partidelor din întreg

spectrul politic și în mod special de comuniști. Pe 10 ianuarie, el îl primește în vizită pe jurnalistul N.D. Cocea, un personaj controversat, francmason, cunoscut pentru apropierea sa de comuniști, dar care, așa cum aflăm tot din jurnalul lui Corneliu Coposu, are o mare admirație pentru președintele Partidului Național Țărănist. Atât de mare încât, deși în viața publică din România interbelică N.D. Cocea e cunoscut pentru pana sa nemiloasă de pamfletar și nu iartă nici măcar sacrosancta familie regală, pe Maniu nu l-a atacat niciodată, pe motiv că nu-i poate găsi „călcâiul vulnerabil"[68]. Poate de aceea, deși vine ca emisar al unei mișcări politice în care Maniu nu are, pe bună dreptate, nici un fel de încredere, primirea care i se face e totuși amicală, iar discuția – notată în detaliu de Corneliu Coposu – se desfășoară în termeni cât se poate de amiabili. N.D. Cocea nu formulează nici o propunere concretă de colaborare, ci doar sondează pe ocolite opinia liderului țărănist despre „viitorul comunismului în România și viitorul raporturilor dintre România și Uniunea Sovietică"[69]. Maniu îi răspunde cu o amabilitate sensibil mai pronunțată decât aceea cu care îl tratase, cu un an mai înainte, pe comunistul Constantin Agiu. El afirmă, spre exemplu, că, în ceea ce îl privește, consideră că Partidul Comunist „are dreptul și poate să funcționeze în România" și chiar că, potrivit democrației parlamentare, „nu i se poate nega nici dreptul de a milita pentru o orânduire socialistă și chiar republicană, cu condiția de a respecta cadrele legale stabilite de legile țării". Ceea ce i se pare însă inacceptabil în funcționarea PCdR este apartenența acestuia la Internaționala Comunistă și faptul că se conduce după directivele primite de la Moscova. În fața acestei obiecții întemeiate, N.D. Cocea, care nu îl poate contrazice decât de formă pe Maniu, are drept singur argument încrederea sa în „patriotismul viitorilor fruntași comuniști din România"[70].

Discuția nu duce nici de această dată nicăieri și nici nu are cum. PCdR e în continuare același partid slab și înfeudat Moscovei, care nu poate fi luat serios în considerare ca partener de dialog al partidelor democratice pro-aliate. Singurul motiv pentru care Maniu acceptă discuțiile cu comuniștii sau cu trimiși ai acestora este acela că încearcă, de fapt, să afle de la ei cât mai multe informații despre poziția reală a Moscovei față de o viitoare ieșire a României din Axă. Ceea ce crede el, însă, despre o eventuală evoluție a Partidului Comunist în peisajul politic românesc de după război arată că, oricât de informat ar fi fost și oricâtă experiență politică ar fi adunat, încă nu reușește să înțeleagă cât de departe sunt dispuși să meargă sovieticii cu impunerea prin forță a propriului lor regim politic. „Audiența viitoare a comuniștilor la masele românești (și chiar la cercurile mun-

citorești)" – îi declară Maniu lui N.D. Cocea – „este în funcție de atitudinea viitoare a comuniștilor față de problemele de bază ale României. Fără o adoptare concretă și curajoasă a principiilor care servesc interesele românești, comuniștii nu vor avea priză în opinia publică, nici dacă vor fi impuși prin forța armelor de către sovietici"[71].

Comuniștii români simt și ei, pe de-o parte, că inadecvarea la interesele românești nu îi ajută deloc să iasă din izolare, dar, pe de altă parte, nu prea au altă soluție decât să se bazeze pe presupusa clarviziune politică a lui Stalin și pe capacitatea Armatei Roșii de a ieși învingătoare din război. După arestarea, în primăvara lui 1941, a aproape întregii conduceri a partidului, cu excepția lui Ștefan Foriș, secretarul general, PCdR e încă în căutare de oameni care să lucreze „în mase" în sensul noilor directive primite de la Moscova. Din fericire pentru comuniștii români și europeni, după atacarea URSS de către Germania nazistă, împreună cu aliații ei din Axă, ambiguitățile politice rezultate din semnarea Pactului Ribbentrop-Molotov dispar prin forța împrejurărilor. Noile directive trasate de Stalin la 3 iulie 1941 sunt mai pragmatice și mai ușor de înțeles în celelalte țări europene. Principala misiune a partidelor comuniste constă acum în îngreunarea prin orice mijloace – inclusiv prin organizarea de sabotaje și de grupuri de rezistență – a efortului german de război. Și, pentru că URSS însăși e acum aliată, tot prin forța împrejurărilor, cu democrațiile „burgheze", și partidele comuniste-sateliți ai Moscovei primesc misiunea de a se alia cu toate forțele antifasciste din țările lor, inclusiv cu partidele „burgheze", în vederea formării unor așa-numite fronturi unice naționale.

Pentru PCdR, trecerea de la vorbe la fapte se dovedește însă și de această dată insurmontabilă: nu au cu cine lucra, nu au priză la mase, nu le inspiră încredere potențialilor aliați politici. Și nici nu poate fi altfel, dat fiind că, atunci când toată suflarea românească se bucura de readucerea Basarabiei și Bucovinei de Nord între granițele României, Ștefan Foriș, în numele PCdR, condamna participarea țării la războiul împotriva URSS, apreciind că nu existase din partea românilor nici un motiv să o facă, deoarece, prin agresiunea sovietică, populația din teritoriile respective a fost „eliberată pe cale pașnică [...] de sub jugul de jaf și teroare al marilor moșieri și capitaliști și a început o nouă viață, liberă, pașnică și fericită"[72]. În contrapartidă cu solicitarea lui Maniu ca URSS să renunțe la pretențiile sale asupra Basarabiei, poziția astfel enunțată de comuniștii români nu e deloc de natură să faciliteze vreun avans al negocierilor cu cele două partide antifasciste pe care le abordează: Partidul Național-Țărănesc și Partidul Social-Democrat, acesta din urmă condus de Constantin Titel-Petrescu.

Foriș nu pare însă preocupat de eficiența propriu-zisă a acțiunilor sale, ci mai degrabă de nevoia de a demonstra că bifează, într-un fel sau altul, sarcinile primite de la Moscova. Imediat după întrevederea dintre N.D. Cocea și Maniu, el îi scrie lui Maniu o scrisoare prin intermediul căreia formulează o propunere de colaborare. Nu e clar în ce ar fi trebuit să constea această colaborare, dar Foriș îi reproduce liderului țărănist cele opt puncte din Platforma adoptată de Comitetul Central al PCdR la 6 septembrie 1941 și îl anunță că singura „condiție" pusă de comuniști este „lupta pentru încheierea imediată a păcii cu blocul mondial al țărilor democratice, retragerea imediată a trupelor noastre de pe front". Ca element insolit, specific conspirativității, scrisoarea nu e semnată cu numele secretarului general al PCdR, ci anonim, în numele unui „organ colectiv"[73]. De altfel, nici Maniu, nici alți parteneri „burghezi" de dialog ai comuniștilor nu știu nimic despre adevărata conducere a PCdR, nu cunosc organizarea partidului și își imaginează, în mod greșit, că oamenii care vin în contact cu ei – de pildă, Lucrețiu Pătrășcanu – sunt liderii *en titre* ai comuniștilor români.

Odată redactată, probabil cu ajutorul celor câțiva apropiați din anturajul lui Foriș, epopeea transmiterii scrisorii către Iuliu Maniu e și ea cel puțin ciudată. În condițiile în care mai mulți dintre membrii și simpatizanții partidului au deja legături directe cu liderul PNȚ – și chiar și cu alți membri ai PNȚ –, Foriș îl însărcinează pe Nicolae Petrea, noul secretar al organizației București a PCdR, „să găsească în fabricile din capitală unde existau celule comuniste doi muncitori de încredere care să-i ducă scrisoare lui Maniu și să reprezinte, de atunci înainte, interfața partidului în discuțiile cu grupările politice". Ideea e pe cât de ambițioasă, pe atât de nerealistă și, în consecință, lipsită de șanse reale de succes: Petrea trebuie, de fapt, să instruiască doi muncitori lipsiți de educația necesară și de orice experiență politică pentru ca aceștia, la rândul lor, „să înmâneze mesajele scrise lui Iuliu Maniu și Constantin Titel-Petrescu și, totodată, să le explice conținutul și să răspundă la eventualele întrebări ale celor doi oameni politici"[74]. Bineînțeles că, în aceste condiții, Petrea întâmpină dificultăți în găsirea persoanelor potrivite. Cei găsiți, un muncitor mai vârstnic de la Întreprinderea de Gaz și Electricitate și un al doilea de la CFR, au probleme cu îndeplinirea misiunii și, în cele din urmă, pentru că „nu a făcut față", ceferistul a fost înlocuit cu unul dintre intelectualii membri ai PCdR, Mihail Magheru, mai pregătit să se descurce în discuțiile politice. Potrivit documentelor PCdR, Maniu i-ar fi primit și pe cei doi noi emisari, dar și de această dată le-ar fi explicat că nu poate lua în calcul o colaborare cu comuniștii decât după ce ei admit public că Basarabia și Bucovina de Nord aparțin de drept

României[75]. E, de fapt, o nouă tatonare în urma căreia toate ușile rămân deschise, dar nu se întâmplă nimic între protagoniști, iar pentru PCdR, un alt eșec din palmares, nici măcar cel mai mare, comparativ cu totala sa incapacitate de a organiza, până la 23 august 1944, vreun nucleu de rezistență antifascistă sau vreun act de sabotaj asupra materialelor de război germane. Așa cum notau în rapoartele lor membrii PCdR din țară intrați în conflict cu Ștefan Foriș, „pe frontul intern din România [...] nu sunt partizani, e liniște deplină"[76]. Și chiar și așa, în condiții de „liniște deplină", Siguranța încă mai operează din când în când arestări printre aceia dintre membrii PCdR care se aventurează ceva mai mult dincolo de deplina conspirativitate.

Dinspre partea lui, deloc convins de buna credință a comuniștilor, Iuliu Maniu e deocamdată mult mai preocupat de câștigarea familiei regale de partea unei posibile coaliții pro-aliate. În sinea lor, regele Mihai și mama lui, regina Elena, împărtășesc fără rezerve aceleași simpatii pro-aliate, doar că, înconjurați de oameni puși de Antonescu să le supravegheze toate mișcările, nu au decât foarte puțină libertate de acțiune. Regele Mihai urmează să devină major abia pe 25 octombrie 1942, când împlinește 21 de ani. Până atunci, marja de independență în decizii pe care și-o poate revendica de la Ion Antonescu este foarte mică. Maniu reușește să aibă o scurtă discuție privată cu regele și cu regina-mamă pe 24 ianuarie, cu prilejul banchetului oferit de Palatul Regal în onoarea cavalerilor Ordinului „Ferdinand I". Profită de ocazie ca să le prezinte opinia lui că Germania nazistă va pierde războiul și că, în siajul ei, România ar putea fi atrasă într-o catastrofă politică fără precedent. Singurul mod de a preveni producerea unei asemenea catastrofe, insistă Maniu, este stabilirea, încă de pe acum, a unui „contact discret, indirect cu cercurile militare și diplomatice ale Aliaților", cărora să li se explice că instituția monarhică, partidele democratice și opinia publică românească nu au aprobat încheierea alianței cu Germania și că regele trăiește într-o „strictă încorsetare de către Antonescu și nemți", aflându-se în imposibilitatea de a se distanța imediat de aceștia, în ciuda faptului că și-o dorește.[77] Deși prudentă, mai ales din partea regelui, reacția celor doi e una de încuviințare: „Regele a ascultat cu mare atenție și cu neascunsă teamă, fără a schița vreo atitudine. Regina-mamă, mai puțin timorată, s-a declarat de perfect acord cu toate punctele de vedere care i s-au prezentat"[78].

Maniu nu are de gând să își limiteze demersurile doar la simpla punere în gardă a regelui și a mamei sale. A conceput o întreagă strategie de învăluire, un „asediu concentric" pe care și alți țărăniști – Ion Mihalache, Mihai Popovici, doctorul Nicolae Lupu, Constantin Vișoianu sau diplomatul Grigore Niculescu-Buzești – urmează să îl

exercite discret, nu doar asupra celor două capete încoronate, ci și asupra altor persoane din anturajul regal, pentru a-i determina să acționeze. În această etapă a demersului său, președintele PNȚ e încă optimist că britanicii – cu care continuă să comunice clandestin – vor reuși să-l convingă pe Stalin să renunțe la Basarabia și la Bucovina de Nord. Însă ce nu știe este că, din punctul de vedere al lui Anthony Eden, ministrul de externe al Marii Britanii, aflat în primăvara anului 1942 într-o a doua vizită la Moscova, aceasta misiune e imposibil de realizat. Având deja convingerea că Stalin nu va face această concesie, Eden discută în parlamentul britanic, chiar înainte de plecarea sa la Moscova, despre utilitatea acceptării acestei revendicări a sovieticilor, motivând că oricum ea nu le va putea fi refuzată.[79]

Nu doar Maniu, ci tot mai mulți români încep să se gândească acum, înfiorați, la situația în care Germania nazistă ar putea pierde războiul. Deocamdată e doar un gând firav, pe care fiecare dintre ei încearcă să și-l alunge cât mai repede din minte. Dar tensiunea indusă de el începe să se facă simțită în viața socială și, ca întotdeauna când societatea românească e îngrijorată, dă naștere unei adevărate burse a zvonurilor. Singura soluție a guvernului Antonescu față de noua stare de spirit – care se insinuează lent, dar sigur în opinia publică din țară – este intensificarea propagandei și a apelurilor la „încordarea de conștiință". În „Redacția Albă", Pericle Martinescu și colegii lui primesc indicații să compună lozinci care să-i îndemne pe români să-și țină gura și să le aducă aminte că răspândirea de zvonuri defetiste e pedepsită prin lege. La Ministerul Propagandei se înființează, în martie 1942, o „Comisiune contra Zvonurilor" – pe scurt, CCS –, al cărei secretar e numit, spre marea sa nefericire, Pericle Martinescu. Misiunea acestei comisii constă în avizarea sloganurilor de propagandă compuse de scriitorii angajați ai ministerului, în principal cei din „Redacția Albă". Martinescu notează în jurnal și câteva mostre rezultate din procesul de creație colectivă:

„Cel ce limbă lungă are,
Doi ani va tăia la sare."

„Zidurile vechi
Au multe urechi."

„Focul arde șura,
Zvonul strâmbă gura"[80].

Textele urmau a fi imprimate pe afișele pregătite de difuzare în toate localitățile țării. Pentru ilustrarea lor cât mai pilduitoare, comisia apelează la serviciile graficianului Aurel Jiquidi, unul dintre cei mai

valoroși artiști români ai epocii. Pericle Martinescu e de-a dreptul agasat de interesul excesiv al șefilor față de activitatea CCS. Pentru cei din „Redacția Albă", care se învățaseră cu libertatea lucrului pe teren, în intervale de timp pe care și le alegeau singuri, noua activitate e o muncă plicticoasă de birou, care implică prezența zilnică la program și îi obligă să participe la ședințe de lucru săptămânale, în cursul cărora, față în față cu șefii, trebuie să se arate eficienți și productivi.

Într-adevăr, căile de evaziune din realitatea războiului se împuținează pentru civilii din spatele frontului: în primăvara și vara anului 1942, hedonismul mic-burghez, dorința de a te distra și de a-ți trăi viața ca și când nu ar fi existat un război în apropierea granițelor României sunt atitudini stigmatizate din ce în ce mai deschis în viața publică. Chiar și distracțiile autorizate, așa cum sunt spectacolele de revistă, capătă acum un iz de propagandă de război. Marele succes al revistei din anul 1942 e spectacolul intitulat *Eu și Stalin*, care se joacă la Teatrul Azi cu sala plină. Succesul se datorează în primul rând talentului actorilor principali, Silly Vasilescu, Alexandru Giugaru și Gheorghe Lascu, cărora subiectul – ridiculizarea inamicului din acel moment – le permite să-și spună cu aplomb poantele savuroase fără a fi îngrădiți excesiv de cenzură. Din amintirile jurnalistului Vlaicu Bârna aflăm care era, în linii generale, scenariul: „rolul Țarului Roșu de la Kremlin era jucat de marele actor Giugaru, care debita fără egal, cu naturalul și nuanțele rostirii lui, atât proza, cât și poantele cupletelor, recoltând ropote de aplauze. În scena respectivă apărea un Stalin dezabuzat și bolnav de inimă rea, zăcând pe un așternut de paie și având la căpătâi un medic consultant, care nu era altul decât Molotov"[81]. Iar una dintre cronicile entuziaste ale spectacolului, publicată în *Rampa*, menționează, în desfășurarea lui, o „fantezie coregrafică" intitulată „O vedere în 1941" și două cântece de final compuse de Ion Vasilache, și ele purtând titluri sugestive: „Sârba ca la Odessa" și „Se-ntorc vitejii din război"[82]. Revista rezistă în topul preferințelor publicului pe toată durata stagiunii. Fiecare reprezentație se încheie, ne asigură Vlaicu Bârna, cu „entuziaste bătăi din palme și aclamații".

Nu la fel de aclamată trebuie să fi fost o altă măsură de disciplinare a populației civile în spatele frontului, luată de această dată, într-un registru diferit, de generalul Nicolae Pălăngeanu, prefectul Poliției Capitalei. Generalii au, se pare, această credință naivă: că măsurile pe care ei le impun cu forța pot schimba peste noapte nu doar realitatea faptelor, ci și mentalitățile oamenilor. Ei bine, exasperat de indivizii care „fără pic de jenă proferă înjurăturile cele mai triviale în public, în auzul femeilor, copiilor etc.", Pălăngeanu hotărăște, în vara anului 1942, nici mai mult, nici mai puțin decât interzicerea

„cu desăvârșire" a înjurăturilor pe străzile Bucureștiului. Pedepsele prevăzute în ordonanța din 30 iulie 1942 constau nu doar în amenzi, ci și în condamnări la închisoare. Pentru posteritatea amuzată, merită să reproducem aici textul integral al ordonanței:

„Noi, general Pălăngeanu Nicolae, prefectul Poliției Capitalei,

Având în vedere ordinul Președinției Consiliului de miniștri nr. 6429 M.-942, în interesul și pentru menținerea ordinei publice;

Având în vedere prevederile art. 429 din Codul penal „Regele Mihai I";

Pe temeiul art. 53 din Legea pentru organizarea poliției generale a Statului;

Art. I. Se interzic cu desăvârșire înjurăturile în public.

Art. II. Cei ce vor cădea în această vină vor fi sancționați cu închisoare de la 1–6 luni și amendă penală de la 5.000–20.000 lei.

Recidiviștii vor fi internați în lagăr.

Art. III. Contravenienții vor fi identificați și predați organelor polițienești cele mai apropiate pentru a fi deferiți Justiției.

Art. IV. Prezenta ordonanță se va afișa în locurile cele mai frequentate și intră în vigoare în termen de 5 (cinci) zile de la data afișării ei.

Art. V. Ofițerii și agenții de poliție din Prefectura Poliției Capitalei sunt însărcinați cu aducerea la îndeplinire a acestei ordonanțe.

Dată în cabinetul nostru, astăzi 30 iulie 1942"[83].

Nu trebuie să cunoști foarte multe despre viața într-o metropolă ca să îți dai seama că o astfel de ordonanță nu avea nici o șansă să fie aplicată cu succes, nu doar în București, ci și în oricare alt mare oraș din lume. Ar fi fost interesant dacă cronicile gazetelor reținеau și cantitatea de înjurături proferate de ofițerii și agenții de poliție împovărați cu o astfel de misiune imposibilă.

Dincolo de glume și de situațiile hilare, e un fapt totuși că termenul – și spiritul – de „front intern", utilizat, de pildă, în Marea Britanie pentru a desemna mobilizarea masivă a populației civile în timpul bombardamentelor germane asupra centrelor urbane britanice, își face loc acum, tot mai presant, și în presa românească. Cum însă România e aliată cu Germania nazistă, nu exemplul britanic e invocat în articolul semnat de Ilie Rădulescu, directorul ziarului *Porunca Vremii*, ci opera de căpătâi a Führerului, *Mein Kampf*. Articolul e intitulat chiar așa, „Frontul intern", și e publicat pe 5 mai 1942, în contextul deciziei de internare a „malagambiștilor" în lagăr. Plecând de la „acest adevăr, repetat adeseori de Adolf Hitler", Rădulescu constată că

„de la 1914 încoace, războaiele pretind o încordare generală din partea națiunilor care le fac. Frontul ostășesc, frontul armelor de foc nu se poate despărți de frontul intern. Victoria nu mai e atributul exclusiv al forței militare, nu mai apasă singular pe umerii soldaților, reclamă sincronizarea încordării tranșeelor cu sforțările națiunii din spatele frontului. Fără mobilizarea de conștiință a întregului popor, fără hotărârea lui inapelabilă de a se înhăma la toate greutățile

războiului, frontul armelor rămâne descoperit și la discreția inamicului, este sortit înfrângerii, cu toate victoriile militare repurtate împotriva vrăjmașului".

E o observație la urma urmei corectă, numai că, păstrând linia constantă a publicației pe care o conduce, editorialistul simte nevoia să o agrementeze cu propriile idei despre identitatea inamicilor de pe frontul intern și, în consecință, cu un virulent limbaj antisemit:

„Care-i datoria frontului intern: să muncească numai pentru ca sa pună la îndemâna frontului ostășesc pâine, arme și muniții? Ori și să se pătrundă, să se transfigureze de jarul credințelor cu care batalioanele celor mai bravi dintre noi pășesc în împărăția lui Dumnezeu? Cum adică: soldații să înfrunte ploaia de gloanțe a bolșevicilor, să fie loviți laș, pe la spate, de bandele franctirorilor judeo-marxiști, iar frontul intern să se complacă în vechea cârdășie cu jidanii, în afacerile cele mai păcătoase cu heimatloșii [cei fără de țară – n.n.], sfârșind în paturile jidoafcelor? Ce stare de suflet ar avea frontul de foc, fără SOLIDARITATEA MORALĂ a frontului intern, fără unitatea de simțire, de credință și de acțiune a lumii de-acasă cu idealurile care însuflețesc oastea luptătoare? Cum, se varsă atât sânge în stepele moscovite pentru ca o serie de mișei să-și rotunjească, din complicitatea cu evreii, cu aliații firești ai dușmanilor de la Răsărit, averile, ori pentru ca să-și poată face de cap câțiva clovni ai lui Malagamba?"[84]

Acest tip de discurs public și deportările masive operate odată cu intrarea țării în război în Moldova, Basarabia, Bucovina de Nord și, mai nou, Transnistria, evoluțiile din Germania nazistă referitoare la tratamentul aplicat evreilor și presiunile exercitate asupra guvernului Antonescu de către reprezentantul german la București pentru „problema evreiască", Gustav Richter, în vederea alinierii politicilor antisemite ale statului român la „soluția finală" adoptată de naziști în cadrul Conferinței de la Wannsee (20 ianuarie 1942) sunt elementele care, încă din primele zile ale anului 1942, justifică din plin temerile și angoasele evreilor români.

După intrarea României în război, Ion Antonescu fixase linia de conduită a armatei și a administrației românești față de populația evreiască din zonele de front și din zonele considerate critice pentru operațiunile militare: fără nici o distincție individuală, toți evreii din aceste zone urmau a fi considerați potențiali agenți ai „iudeo-bolșevismului" și tratați în consecință. Operațiunea era considerată drept „curățire a terenului". Drept urmare, începând cu luna iunie 1941, toți evreii din Basarabia, Bucovina de Nord și, ulterior, Transnistria au fost adunați în localitățile urbane, unde au fost închiși în ghetouri în perspectiva transferării lor în lagăre de concentrare. România nu avea însă, la acel moment, un sistem de lagăre de concentrare care să poată gestiona zecile de mii de persoane devenite victime ale acestei măsuri, iar aducerea lor, într-o primă fază, din Basarabia și

Bucovina de Nord în lagărele existente în sudul țării sau în altele improvizate în Moldova a stârnit nu doar nemulțumirea comunităților locale și critici exprimate în presa antisemită, ci și fricțiuni administrative între români și germani, pe de-o parte – deoarece germanii presau în vederea dislocării evreilor în afara zonelor considerate de ei de risc pentru armata germană –, și între Armata și Jandarmeria române, pe de altă parte, dat fiind că Jandarmeria nu dispunea de mijlocele necesare pentru a răspunde solicitărilor Armatei. În spatele acestor dispute birocratice, realitatea cruntă este aceea a zeci de mii de persoane ucise, a mii de familii mânate în marșuri istovitoare și obligate să trăiască în condiții inumane în așa-numitele „lagăre de tranzit"[85]. Pentru ușurarea imensei tragedii în desfășurare, Federația Comunităților Evreiești și Crucea Roșie pot contribui doar cu ajutoare umanitare – insuficiente și ele față de amploarea catastrofei – și cu proteste oficiale, respinse *a priori* de guvernul Antonescu.[86]

O caracteristică rezultată din această politică de „curățire a terenului" practicată în zonele apropiate de front a fost că, pentru evreii din Moldova, Basarabia, Bucovina și Transnistria, regimul legislației antisemite a avut consecințe mult mai grave decât pentru evreii din celelalte regiuni ale României. Aceștia din urmă, deși au fost supuși discriminării, degradării din drepturile civice, obligațiilor de muncă forțată, nu au făcut obiectul unor acțiuni sistematice de ghetoizare, respectiv de „relocare" în lagăre de concentrare.[87]

Pe 16 decembrie 1941, presat de germani și agasat de protestele și reclamațiile permanente ale liderilor Federației Comunităților Evreiești cu privire la soarta evreilor de pe întreg teritoriul României, Ion Antonescu a hotărât desființarea federației, înlăturarea președintelui ei, Wilhelm Filderman, și înființarea unui nou organism desemnat să gestioneze situația cetățenilor evrei: Centrala Evreilor din România. Față de statutul juridic al federației, Centrala Evreilor din România prezenta o diferență esențială: era condusă de un reprezentant din afara comunității, un împuternicit al guvernului, care se subordona direct Președinției Consiliului de Miniștri și ale cărui decizii erau supuse aprobării guvernamentale. Ea semnifica, deci, încetarea relației de colaborare dintre guvern și comunitate în toate aspectele referitoare la situația evreilor din România și trecerea completă a acesteia sub controlul guvernamental. Practica nu era o invenție românească, ci fusese aplicată anterior în alte țări aflate sub ocupație germană. De altfel, proiectul românesc al legii fusese redactat inițial de însuși Gustav Richter și prevedea ghetoizarea și deportarea întregii populații evreiești din România. Guvernul român, reprezentat în această discuție de Mihai Antonescu, a negociat însă modificarea

1 nov. 1942. Inaugurarea Turnului Dezrobirii Basarabiei (arh. Octav Doicescu). Monumentul, demolat de armata sovietică în 1944, era situat pe dealul Ghidighici, dominând platoul Chișinăului.

Simferopol, 5 apr. 1942. Mareșalul Ion Antonescu împreună cu gl. Erich von Manstein pe frontul de la Sevastopol.

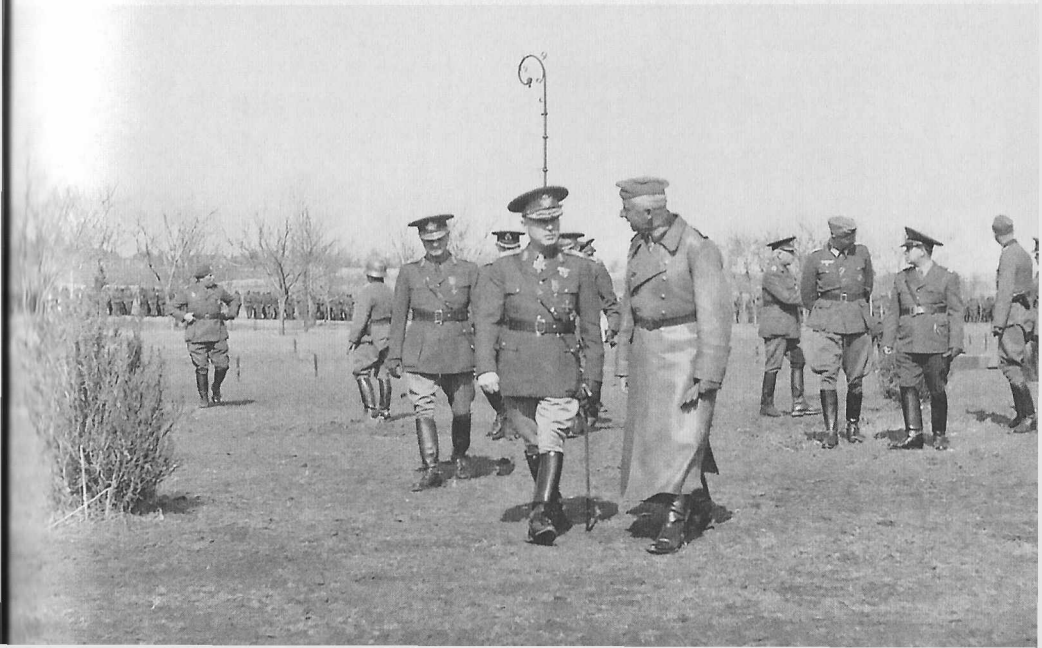

Pavilionul central al Expoziției Basarabiei, inaugurată la Chișinău la împlinirea unui an de la eliberare (31 oct. 1942).

Regele Mihai I, împreună cu regina-mamă Elena și membri ai administrației civile și militare românești, vizitează Expoziția Basarabiei la inaugurare.

prevederilor care copiau întocmai modelul german, dar se aflau în contradicție cu intențiile declarate ale regimului Antonescu, anume ca acțiunile de dislocare și de izolare a evreilor să nu afecteze economia națională, iar deportările să nu se facă în afara ariei de control a guvernului român – în lagărele germane, în speță.[88]

În funcția de împuternicit al guvernului la conducerea Centralei Evreilor din România a fost desemnat Radu Lecca, un personaj controversat, cu o biografie cel puțin bizară. Fiu de moșieri din județul Bacău, Lecca făcuse studii economice la Viena și Paris și, după Primul Război Mondial, trăise vreme de zece ani în străinătate, mai întâi ca angajat al unor organizații umanitare, apoi ca om de afaceri. Afacerile nu i-au mers însă prea bine. La jumătatea anilor '20 era falimentar și, probabil pentru a-și susține interesele financiare, a intrat pe orbita cercurilor de spionaj internațional. În 1931, e implicat într-o afacere de spionaj la Paris și e condamnat de un tribunal francez la doi ani de închisoare. La eliberarea din detenție, în 1933, devine jurnalist în Germania și ajunge să fie angajat la ziarul oficial al Partidului Național-Socialist, *Völkischer Beobachter*. Tot în anii '30 se întoarce în România având oficial calitatea de corespondent de presă și neoficial o misiune primită din partea ideologului nazismului, Alfred Rosenberg: aceea de a influența constituirea în România a unui partid de extremă dreaptă care să reprezinte un complement și un partener de dialog al Partidului Național-Socialist din Germania. Lecca și-a fixat interesul asupra Partidului Național Creștin, înființat prin fuziune, în 1935, de Octavian Goga și A.C. Cuza. Nici în această activitate, nici în cea de agent de legătură între guvernul german și autoritățile de la București nu a avut însă prea mult succes. Spre sfârșitul anilor '30, după ce a eșuat în intermedierea unei întâlniri între regele Carol II și Alfred Rosenberg, el a încetat să se mai bucure de încrederea Berlinului. Izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial l-a găsit, deci, în postura de om de afaceri privat, la care se reîntorsese între timp. În contextul desfășurării rebeliunii legionare, atunci când Manfred von Killinger ajunge la București, Ion Antonescu apelează la Lecca pentru a-l întâmpina pe noul reprezentant al Germaniei, sperând probabil că, în virtutea fostelor sale relații cu oficialii naziști, l-ar fi putut influența pe acesta în favoarea dictaturii militare și împotriva legionarilor. Apoi, în ianuarie 1942, în contextul discuțiilor cu Gustav Richter, Ion Antonescu îl numește pe Radu Lecca împuternicit al guvernului la conducerea Centralei Evreilor din România.[89] Din această postură, Lecca patronează organizarea muncii forțate, dar mai ales aplicarea măsurilor economice din legislația antisemită, adică exproprierea și confiscarea bunurilor evreiești. Dislocarea și

ghetoizarea populației evreiești din Basarabia și Bucovina, precum și administrarea sistemului de lagăre din Transnistria se află în responsabilitatea guvernatorilor acestor provincii, în colaborare cu Jandarmeria și comandamentele militare.

Ideea de a constitui un sistem de lagăre pe teritoriul Transnistriei, pentru deportarea evreilor și, ulterior, a romilor, a apărut tot ca urmare a insistențelor germane de a „rezolva problema evreiască" din România și a dorinței lui Ion Antonescu – exprimată inclusiv la întâlnirea sa cu Hitler, la München, pe 12 iulie 1941 – ca România să nu resimtă, pe de-o parte, efectele economice negative ale deportărilor, iar pe de altă parte, ca evreii să nu fie concentrați în spatele liniilor de front românești, deoarece erau considerați „neloiali"[90]. Astfel, rețeaua de lagăre destinate deportării evreilor din Basarabia și Bucovina este organizată în localitățile rurale din Transnistria, cu o concentrare substanțial mai mare în nordul provinciei, în raioanele Moghilev, Jugastru, Tulcin și Balta. Dincolo de râul Bug, tot pe teritoriul sovietic, dar în partea aflată sub administrație germană, germanii aveau și ei propriul sistem de lagăre de concentrare.

În cazul regimului Antonescu, filozofia de bază a organizării acestor lagăre este aceea că statul român trebuie să cheltuiască cât mai puțini bani cu construirea și administrarea lor. În multe cazuri, cei care – după zile întregi de mers cu marfarul și pe jos, lipsiți de hrană și de cele mai elementare condiții de igienă – ajung într-un lagăr nu găsesc la destinație decât un perimetru îngrădit, păzit de jandarmi și de poliția locală, în interiorul căruia nu există dotări sanitare. Barăcile de locuit sunt într-o stare deplorabilă și oricum într-un număr mult prea mic față de numărul mare al ocupanților. Din acest perimetru, deportații nu au voie să iasă decât sub supravegherea gardienilor, atunci când sunt scoși la muncă. Mâncarea, foarte proastă și insuficientă, provine din resturile considerate inutile pentru nevoile armatei și ale aprovizionării populației civile sau din ajutoarele trimise de comunitatea evreilor din România. Deținuții sunt, în consecință, tot timpul înfometați și îmbrăcați în zdrențe pe care nu au condiții să le spele. Periodic, din cauza situației sanitare precare, în lagăre se declanșează epidemii pentru a căror îngrădire autoritățile responsabile iau în general o singură măsură: izolarea evreilor din lagăr spre a evita contaminarea populației civile din zonă. Nu se distribuie alte medicamente cu excepția celor trimise de Crucea Roșie, de rudele rămase în România sau de comunitate.

În ghetouri, situația e de-a dreptul bizară, fiindcă evreii ajunși aici au obligația de a se întreține singuri. Ei trebuie să își găsească pe cont propriu cazare la țăranii ucraineni din zonă și să le plătească acestora chirie. Condițiile sunt mizere, însă prețul chiriilor e uriaș,

dat fiind că evreii care sunt constrânși să locuiască în ghetou nu au libertatea de a pleca într-o altă localitate. Evreii din ghetou, pot munci în agricultură, în colhozurile ucrainene. Cei mai mulți dintre ei nu au deloc experiență în această activitate, sunt orășeni ajunși pentru prima dată la munca câmpului, așa că productivitatea lor e foarte scăzută, iar efortul fizic, greu de îndurat, mai ales pentru cei în vârstă. Se consideră însă norocoși că au ajuns în ghetou, și nu în lagăr, pentru că în ghetou libertatea de mișcare e ceva mai mare. Principala explicație este că autoritățile române nu își permit să angajeze și să plătească un număr suficient de oameni care să asigure paza ghetourilor și supravegherea evreilor din interiorul lor. Cealaltă explicație este că evreii pot interacționa cu țăranii ucraineni în casele cărora locuiesc. Asta le permite să își ofere serviciile – croitorie, reparații casnice, tâmplărie, meseriile pe care le făceau în mod obișnuit înainte de deportare – și să fie plătiți cu haine și mâncare. Atunci când proprietarii le permit, pot să folosească bucătăriile și instalațiile sanitare – oricum foarte precare – ale populației locale. Și în ghetou, însă, mizeria, malnutriția și bolile asociate acestora fac ravagii greu de stăvilit, în condițiile în care medicamentele și asistența medicală lipsesc aproape cu totul. Dintre deportați, doctorii sunt cei mai prețioși, și pentru localnici, și pentru ceilalți evrei din ghetou. Însă posibilitățile acestora de a-și exercita eficient meseria sunt, în lipsa igienei și a medicamentelor, foarte reduse.[91]

Printre „fericiții" deportați într-un ghetou din Transnistria se numără și familia lui Miriam Korber, originară din Câmpulung Moldovenesc. Pe 12 octombrie 1941, ziua în care, împreună cu alți evrei din localitate, pornesc pe drumul către Transnistria, Miriam are 18 ani abia împliniți. Iubitul ei, Bondy, îi dăruise la aniversare un caiet cu coperte frumoase, în care să-și țină jurnalul. În acest caiet, luat în bagaje pentru valoarea lui sentimentală, Miriam va consemna, pe parcursul următorilor doi ani, viața și întâmplările din ghetou.

Sunt inițial șase membri ai familiei: tatăl, mama, cei doi bunici, Miriam și sora ei mai mică, alintată Sisi. Înainte de plecare, își lichidaseră gospodăria vânzând sau dăruind toate bunurile pe care nu le puteau lua cu ei. În vagoanele pentru cai în care călătoresc împreună cu alți evrei din Câmpulung Moldovenesc se află și un copil paralizat, deportat împreună cu părinții.[92] Și el e considerat, pesemne, un potențial trădător iudeo-bolșevic. Orgolios să își gestioneze singur evreii „săi", regimul Antonescu nu face rabat de la vigilență. Drumul cu trenul și pe jos, apoi cu barca peste Nistru durează nu mai puțin de trei săptămâni. Convoiul face halte în alte localități de pe traseu, unde oamenii trebuie să-și găsească adăpost peste noapte. Apa curată

și mâncarea valorează acum pentru ei mai mult decât bijuteriile: 20 de lei plătesc pentru o găleată de apă și „un inel cu piatră" pentru o găină. Spațiul de locuit e mai mult decât insuficient: 300 de oameni sunt înghesuiți într-o casă obișnuită, iar cei rămași pe-afară încearcă să-și facă un loc înăuntru, fie și cu forța. Oricât de respectabili ar fi fost în viața de dinainte de deportare, disperarea îi face pe mulți să renunțe la demnitate: familiile se bat pentru un loc de dormit, cerșesc un ceai sau o bucată de pâine. E o lecție pe care tinerii din grup o învață rapid: „foamea nu cunoaște rușine"[93]. La Moghilev, unde evreii din ghetou improvizaseră un azil pentru bătrâni, familia Korber se desparte de cei doi bunici. E ultima dată când îi văd: peste câteva luni, cei doi se sting la azil.

Destinația Korberilor e localitatea Djurin, unde ajung la începutul lui noiembrie 1941. Închiriază mai întâi o cameră în casa unei învățătoare ucrainene, care profită din plin de situația lor, cerându-le prețuri exorbitante. Apoi, pentru că, în ciuda sumei plătite, nu au în cameră nici măcar un pat sau o masă, își caută o altă locuință. Zilele încep să se înlănțuie pentru ei, toate la fel: frigul îngrozitor, camerele neîncălzite, goana după pâine, ceai, cartofi și „hirse", care formează baza alimentației evreilor din lagăr. Fiindcă nu au unde să lucreze, își drămuiesc la maximum banii rămași, încercând să împingă cât mai departe momentul în care nu vor mai avea cu ce să-și cumpere mâncare.[94] Între timp, oamenii din jur încep să cedeze unul câte unul: un farmacist evreu, împreună cu care veniseră de la Câmpulung Moldovenesc, înnebunește, tatăl lui Miriam cade într-o stare de depresie care îl transformă într-o adevărată povară pentru soția și fiicele lui, iar în primăvara lui 1942, odată cu încălzirea vremii, tifosul face ravagii printre locuitorii ghetoului. Tatăl lui Miriam se află printre cei care iau boala, dar are șansa să rămână în viață, la capătul unei luni de agonie care îl lasă și mai epuizat.[95]

Pentru a evita disperarea, „coloniștii" colportează între ei zvonuri optimiste, în general neadevărate, dintre care cel mai persistent e legat de apropiata întoarcere acasă. În ghetou, această fabrică de zvonuri a primit și un nume ironic: „Agenția IPA (agentură de minciuni evreiești)"[96]. Există și mici momente de fericire: când se încălzește vremea, când primesc bani, pachete sau corespondență de la rudele rămase în România, când reușesc să-și găsească ceva de lucru, când primesc autorizația să meargă la târg, unde încearcă să vândă câte ceva și sunt găzduiți uneori de familiile evreilor localnici. Dacă au ei înșiși suficientă mâncare, cei mai generoși dintre aceștia le oferă o bucată de pâine, un ceai, fasole sau castraveți murați, alimente care, pentru evreii din ghetou, reprezintă un adevărat festin. În zilele de sărbătoare, tinerii se întâlnesc în secret ca să danseze, însă aceste

adunări sunt periculoase: pot fi pedepsiți în cazul în care sunt surprinși de vreo patrulă de pază. Din fericire, soldații acceptă mită ca să închidă ochii, dar trebuie să ai ce să le oferi.[97]

Miriam suferă de dorul de casă și de lipsa cărților printre care era obișnuită să trăiască. E șocată de sărăcia și de lipsa de educație a țăranilor ucraineni, care, remarcă ea, sunt mai înapoiați decât cei români, „căci în genere toți, chiar cei cu o așa-zisă cultură, sunt în urmă cu cel puțin 10-20 de ani. Și asta nu numai în ce privește cunoștințele sau îmbrăcămintea [...]. Chiar viața în genere pe care o duceau e de neconceput pentru mintea noastră". Aceste observații o fac să devină foarte neîncrezătoare în sistemul sovietic: „Am așteptat să găsesc aici o țară cultivată; credeam că URSS a schimbat înfățișarea vechii Rusii, dar în realitate comunismul a înrăutățit și mai mult starea culturală a Ucrainei"[98]. Așa se face că, spre deosebire de tinerii evrei rămași în România, care se apropie, în anii războiului, de comunismul sovietic, crezând că acesta ar putea reprezenta o contrapondere la persecuțiile pe care le îndură acasă, Miriam și prietenii ei din ghetou nu-și mai fac nici măcar această iluzie. Pentru ei, înfrângerea cât mai rapidă a naziștilor și a aliaților lor rămâne, bineînțeles, singura șansă de supraviețuire, dar nu mai cred în mirajul viitorului luminos și prosper promis de sovietici. Orizontul lor e orizontul îngust al supraviețuirii: să aibă un adăpost, mâncare și un closet civilizat. „După starea closetelor se cunoaște gradul de cultură. Ei bine, până azi n-am dat de un closet ca lumea în Ucraina. Toată lumea își face treburile unde apucă"[99]. Dar chiar și așa, tot se simte norocoasă că în ghetou poate cel puțin „să doarmă pe perna ei", spre deosebire de cei aflați în lagăre.

În iulie 1942 însă, zvonurile false despre întoarcerea acasă se preschimbă brusc în zvonuri mult mai întemeiate despre transferarea tuturor din ghetou în lagăr. Toată lumea e disperată, iar Miriam, la fel ca Solly, Isou și mulți alți tineri evrei aflați la vârsta adolescenței sau abia ieșiți din ea, începe să se gândească serios la perspectiva unei morți iminente:

„O evacuare acum e moarte sigură. Puterile și mijloacele de acasă s-au dus de mult. Suntem acum obosiți, storși, fără vlagă, chiar dacă ne-ar lăsa în pace, cred că mulți nu ar mai supraviețui până la sfârșitul războiului. Și chiar așa de slabi cum suntem, suntem spini în ochii lor, caută să ne distrugă. Ce luptă inegală! Colosul german și o mână de evrei lipsiți de vlagă"[100].

Deși, din acest moment, evreii din Djurin trăiesc permanent cu spaima unei noi deportări, până la sfârșitul anului 1942 rămân totuși pe loc, în aceleași condiții de viață, în umbra unei posibile morți apropiate, care continuă să le macine trupul și mintea.

Dincolo de Bug, la Mihailovka, într-un lagăr de concentrare aflat sub jurisdicția SS-ului german, Arnold Corn și soția lui, Ana, nu au nici un motiv să se simtă norocoși, dimpotrivă. Ei se numără printre cei aproximativ 4.000 de oameni în cazul cărora nici măcar orgoliul lui Antonescu de a-și gestiona singur evreii „săi" nu a funcționat. Cei doi s-au născut cetățeni români, s-au căsătorit în iunie 1940 la Suceava, dar s-au numărat printre evreii care, după ocuparea Basarabiei și Bucovinei de Nord de către sovietici, au ales să părăsească România, refugiindu-se pe teritoriul controlat acum de URSS. În noiembrie 1940, s-au stabilit, așadar, la Cernăuți. Arnold, care e absolvent de școală comercială, e pictor și grafician autodidact. Își semnează lucrările cu pseudonimul Arnold Daghani. Pentru câteva luni, soții Corn s-au crezut, probabil, norocoși pentru că reușiseră să se pună la adăpost de pericolul nazist. Norocul lor s-a terminat însă în iulie 1941, atunci când trupele germane și române au intrat victorioase în Cernăuți și, în virtutea principiului „curățirii terenului", au procedat mai întâi la un pogrom de proporții, iar ulterior la ghetoizarea și deportarea tuturor evreilor care supraviețuiseră pogromului.[101]

Deportările evreilor adunați în ghetoul din Cernăuți au început la 13 octombrie 1941, au fost sistate temporar pe 15 noiembrie același an, apoi reluate în primăvara lui 1942. Soții Corn au reușit să se sustragă primului val de deportări, dar nu și celui de-al doilea. Pe 7 iunie 1942, soldații pătrund și în locuința lor, le înmânează ordinele de deportare și îi obligă să-și facă pe loc bagajele, în vreme ce se procedează la inventarul bunurilor rămase în casă. Remarcând ustensilele de pictură ale lui Arnold, soldatul care îl supraveghează la împachetarea lucrurilor personale îl sfătuiește să le ia și pe acestea cu el, „că poate o să-mi fie de folos"[102]. O face, are șansa să nu-i fie confiscate pe traseu și, ca urmare, va reuși ulterior să realizeze în lagăr o serie de desene care s-au păstrat și care au astăzi o mare valoare istorică.

Convoiul de evrei cernăuțeni în care se află și soții Corn e direcționat mai întâi către localitatea transnistreană Ladîjin, din raionul Tulcin, unde se află o carieră de piatră, iar apoi peste Bug, către lagărul de la Mihailovka. Ei sunt predați de autoritățile române organizației germane Todt, care urmează să-i folosească la muncă forțată în lagărele de dincolo de Bug, aflate sub autoritate germană. Organizația Todt (OT) – numită astfel după fondatorul ei, inginerul civil Fritz Todt, membru al Partidului Național-Socialist – fusese înființată în Germania în 1933, cu scopul de a coordona proiecte de mari dimensiuni, de inginerie, construcții, infrastructuri și în orice alt domeniu devenit important în perspectiva războiului. Una dintre modalitățile pe care fondatorii ei le prevăzuseră, în vederea reducerii costurilor

acestor proiecte, era folosirea muncii forțate a deținuților politici și a evreilor din lagărele de concentrare. Într-o primă fază, măsura fusese pusă în practică pe teritoriul Germaniei, iar după declanșarea războiului, când Germania devenise putere de ocupație în alte țări europene, în toate teritoriile controlate de germani. În 1942, OT devine parte componentă a Ministerului nazist al Armamentului și Producției de Război (Reichsministerium für Bewaffnung und Munition), condus de Albert Speer.

Felul în care funcționează mecanismul pus la punct de OT reprezintă, de fapt, o formă de sclavie, transpusă în societățile de secol XX: prizonierii din lagărele de concentrare naziste sunt închiriați de statul german firmelor private germane care contractează cu el realizarea lucrărilor. Firmele plătesc o sumă modică pentru fiecare prizonier și își asumă unele dintre cheltuielile cu prizonierii pentru intervalele în care aceștia se află la muncă, dar, per ansamblu, acest sistem de exploatare umană le reduce substanțial cheltuielile cu forța de muncă. În timpul lucrului pe șantierele companiilor, prizonierii sunt păziți de soldați germani, iar la sfârșitul programului zilnic de lucru se întorc în lagăr. Pentru ca proiectele lor de construcție să se desfășoare la un nivel ridicat de productivitate, germanii au nevoie în primul rând de deținuți sănătoși și apți de muncă. Ceilalți, fie că sunt prea tineri sau prea în vârstă, fie că ajung în lagăr într-o stare precară de sănătate sau se îmbolnăvesc pe parcurs din cauza muncii istovitoare, reprezintă, din punctul lor de vedere, o povară financiară nejustificată. Acesta este criteriul de bază al trierilor care se fac, mai întâi la sosirea convoaielor în lagăre, iar apoi prin inspecții periodice. Soluția de eficiență e radicală: cei inapți sunt uciși. La marginea lagărului de la Mihailovka, în ceea ce deținuții numesc „livada de vișini", există gropi comune uriașe în care sunt îngropați cei împușcați. Una dintre primele reguli de supraviețuire pe care o învață, așadar, soții Corn, odată ajunși în lagăr, este că nu trebuie să te îmbolnăvești sau, dacă te îmbolnăvești, trebuie să te străduiești cât mai mult să-ți disimulezi boala.

Toți evreii din lagărul de la Mihailovka lucrează la construirea unei șosele, așa-numita „Durchgangstrasse IV", care urmează să lege Lvovul, aflat pe teritoriul fostului stat polonez, de orașul Stalino din sudul Ucrainei. Are, deci, o importanță strategică deosebită pentru armata germană.[103] Regimul de muncă e foarte dur: se lucrează de dimineață până seara, sub supravegherea nemiloasă a paznicilor, care au grijă ca deținuții să nu se sustragă de la muncă, și a reprezentanților contractorului, interesați ca lucrările să fie executate corect. Foarte curând, Arnold și Ana descoperă că îmbolnăvirea nu e singurul motiv pentru o execuție sumară, ci pot exista și altele, mult

mai subiective și, în consecință, mai greu de evitat. Militarii care îi păzesc fac parte dintr-o unitate lituaniană. Sunt, în majoritate, țărani lituanieni, foarte brutali și fanatizați de ideologia nazistă. Orice cuvânt sau gest care ar putea să treacă în ochii lor drept o ofensă din partea deținutului este pedepsit cu împușcarea sau, în cel mai fericit caz, cu o bătaie cruntă. Bătăile și execuțiile fac parte din realitatea obișnuită a vieții de lagăr și au loc în văzul tuturor deținuților. Toți știu dinainte cine se află pe listele de execuție, toți știu unde se află gropile comune în care sunt aruncați cei împușcați, așa cum știu că singurul argument valid în calea brutalității paznicilor militari este cel al eficienței economice: un deținut bătut este un deținut incapacitat pentru muncă, un deținut sănătos care e executat înseamnă un lucrător mai puțin. Însă nu deținuții sunt, bineînțeles, cei care pot invoca astfel de argumente în favoarea lor, ci angajații firmelor contractante ale lucrărilor de construcție. Aceștia trebuie să asigure menținerea unui anumit ritm de lucru și calitatea lucrărilor, ceea ce presupune că oamenii cu care lucrează ar trebui să fie într-o stare fizică și psihică cât mai bună. Însă reprezentanții firmelor se arată, în general, foarte prudenți sau de-a dreptul reticenți în interacțiunea cu militarii atunci când e vorba de a-i proteja pe deținuți de abuzuri.

Conform regulamentelor germane, autoritățile SS numesc în fiecare lagăr câte un responsabil de lagăr din rândurile deținuților evrei. Acesta reprezintă releul dintre conducerea lagărului și deținuți. Rolul lui e destul de important: de abilitățile sale de a interacționa cu administrația lagărului poate depinde, la un moment dat, șansa la viață a deținuților. La Mihailovka, responsabilul de lagăr este Nathan Segall, un evreu din Cernăuți. Poziția lui nu e deloc comodă, comportă o multitudine de responsabilități și riscuri, dar mai ales o uriașă presiune psihologică. Una dintre obligațiile lui, de pildă, este de a contribui la selecția celor care urmează să fie executați.[104] E o experiență traumatizantă, de la care însă nu se poate sustrage fără să-și pună viața în pericol. În cele din urmă, în toamna lui 1943, el însuși va fi împușcat împreună cu toți membrii familiei, dar nu înainte de a profita de o misiune de strângere de ajutoare pentru evreii de peste Bug ca să stabilească un contact direct cu reprezentantul unui ghetou local din Moghilev. Acesta, la rândul lui, îl trimite la un colonel român din administrația județului Tulcin, căruia Segall îi cere ajutorul pentru revenirea evreilor de peste Bug în responsabilitatea autorităților române.[105] Informațiile pe care le oferă nu reprezintă câtuși de puțin o revelație pentru autoritățile locale românești. Acestea cunosc de la bun început situația, așa cum o cunosc și reprezentanții comunității evreilor din București, care, la rândul lor, redactează și trimit petiții, inclusiv către Președinția

Consiliului de Miniștri. Însă nici dacă și-ar dori să-i ajute pe evreii de peste Bug, autoritățile locale din Transnistria nu pot trece peste ordinele celor de la București, iar Antonescu însuși declară, chiar și în 1944, când e deja evident că germanii sunt pe cale să piardă războiul, că în comparație cu cei 200.000 de români care cer, în noile condiții de front, să fie repatriați în România, cererile evreilor rămași în lagărele germane nu reprezintă o prioritate pentru el.[106]

Odată predați germanilor și ajunși în lagărul de la Mihailovka, soții Corn și tovarășii lor de suferință nu au, așadar, nici o speranță de ajutor din partea autorităților române. Pentru ei, moartea e o realitate cotidiană, palpabilă și mai amenințătoare decât pentru evreii din ghetourile și lagărele aflate în administrarea românilor. În ultimă instanță, la sfârșitul fiecărei zile de muncă istovitoare, doar hazardul de a nu se îmbolnăvi sau de a nu nimeri în calea vreunui soldat furios îi ajută să rămână în viață.

Din primăvara lui 1942, evreilor li se adaugă o nouă categorie de cetățeni români supuși deportărilor: romii. Ideea dislocării romilor din localitățile urbane și a ghetoizării lor în zone controlate, sub pază și fără dreptul de a le părăsi, nu a apărut din senin în 1942. Ea s-a discutat încă din 7 februarie 1941, în cadrul uneia dintre primele ședințe ale Președinției Consiliului de Miniștri de după înfrângerea rebeliunii legionare. În discuția generală cu privire la factorii care contribuiseră la răspândirea violențelor și la categoriile de persoane care participaseră la acestea, Ion Antonescu îi identifica pe romi ca pe un factor de risc. Măsurile de eliminare a acestora din orașe, enunțate explicit de Antonescu în timpul ședinței, sunt fără echivoc: deportarea și ghetoizarea romilor, transformarea lor într-o populație controlată prin forță militară, supusă unui regim de neo-robie, în care indivizii urmau a fi sclavii statului:

„Un al treilea aspect, foarte dureros, al vieții orașelor noastre, îl prezintă mahalalele, și acesta este un aspect care privește Ministerul de Interne, împreună cu Primăria.

Din timpuri îndepărtate, de când s-a desființat robia, și mai ales după război, a fost o invazie a tuturor țiganilor și a tuturor elementelor slabe de la sate. Tot ce nu era capabil la sate să ducă o muncă grea a venit la oraș, unde, prin diferite mijloace, își câștigă existența fără să muncească. De aceea, în împrejurimile Bucureștiului, s-au creat mahalale infectate de oameni fără căpătâi, care ați văzut cum au inundat în stradă zilele trecute, când a fost rebeliunea. [...] Toți țiganii din București trebuie scoși. Dar înainte de a-i scoate trebuie să ne gândim unde îi ducem și ce facem cu ei. Soluția ar fi fost să așteptăm până se asanează Bălțile Dunării, ca să facem sate țigănești acolo și să-i ocupăm cu pescuitul etc. Până atunci, trebuie însă mult timp.

O altă soluție este să intrăm în tratative cu proprietarii mari. În Bărăgan, totdeauna a fost lipsă de brațe de muncă. Să construim aceste sate, nu definitiv, dar să facem niște case și barăci, organizație sanitară, comerț, cârciumi etc. Să facem o statistică a lor și să-i ridicăm odată, în masă, și-i aducem în acele sate. Facem 3-4 sate de câte 5-6.000 de familii și instalăm acolo gardieni împrejurul lor, să nu poată să iasă. Ei își trăiesc viața acolo și găsesc de muncă acolo"[107].

Un astfel de plan nu e însă simplu decât în teorie. Romii – în jur de 208.000 în total, conform estimărilor din 1942 ale Institutului Central de Statistică – au o situație diferită de cea a evreilor.[108] Sunt, în majoritate, o populație săracă și fără educație, care se găsește deci în imposibilitatea de a se întreține prin mijloace proprii în eventualele ghetouri. Înainte de recensământul din 1941, statul român nu are nici măcar o imagine parțială despre numărul total al populației rome din România, iar în cursul acestuia sunt recenzați, mai degrabă, doar acei romi integrați social, cu domiciliu stabil și cu acte de stare civilă. Dar o parte a romilor din România sunt nomazi, circulă dintr-un loc în altul fără a avea un domiciliu stabil și, din cauza slăbiciunii sistemului administrativ românesc, mulți dintre ei nu au nici măcar acte de identitate. Așadar sunt greu de localizat în vederea unei eventuale deportări. Din punct de vedere juridic, toți romii din România sunt cetățeni cu drepturi depline ai statului român. Ei nu fac obiectul unor legi speciale de ridicare a drepturilor cetățenești, așa cum este cazul evreilor începând cu 1940, nu au interdicții de exercitare a vreunei profesii sau de deținere de proprietăți, iar bărbații romi sunt recrutați în armată în același regim ca oricare alt cetățean român. De altfel, pe toată durata războiului, un număr important de romi luptă pe front ca soldați ai armatei române și, teoretic, familiile lor rămase acasă beneficiază de aceleași drepturi de protecție din partea statului ca toate celelalte familii de soldați din România. De asemenea, din punct de vedere religios, romii sunt creștini, la fel ca majoritatea românească, așa că argumentul „curățirii" națiunii de „elementul păgân" – larg utilizat în cazul evreilor – nu funcționează și în cazul lor.

Pe Antonescu problema „curățirii" pare însă să-l obsedeze, așa că, în mai 1942, discuțiile despre deportarea romilor se reiau, având acum și un nou teren pe care se poate realiza experimentul: Transnistria. Dar, dată fiind situația descrisă mai sus, modul în care se face deportarea diferă de cel aplicat în cazul evreilor. Ordinul lui Ion Antonescu, transmis Poliției și Jandarmeriei în prima parte a lunii mai, cere într-o primă fază un fel de „recensământ" realizat ad-hoc, adică întocmirea unor liste de evidență pentru categoriile de romi care urmau să facă obiectul deportării:

„1. Țigani nomazi (căldărari, lingurari etc.).

2. Țigani stabili (și anume acei care, deși nenomazi, sunt condamnați, recidiviști sau nu au mijloace de existență sau ocupație precisă din care să trăiască în mod cinstit prin muncă, și deci constituie o povară și un pericol pentru ordinea publică. Toți aceștia vor fi înregistrați cu familiile lor, adică: soț, soție, copii minori sau majori (dacă trăiesc sub același acoperământ).

În acest scop, organele Poliției, cât și ale Jandarmeriei vor efectua un recensământ al tuturor acestor țigani, într-o singură zi, și anume în ziua de 31 mai 1942.

Recensământul se va face după un plan bine stabilit, în scopul de a înlătura posibilitatea ca cei în cauză să se poată sustrage acestui recensământ“[109].

E greu de crezut că planul de recenzare, dus la îndeplinire într-o singură zi, a fost într-adevăr „bine stabilit“ de polițiștii și jandarmii responsabili cu aplicarea lui. În orice caz, rezultatul final e înscrierea pe listele de deportare a 40.909 persoane care s-ar încadra în criteriile stabilite de ordin și pentru care, la sfârșitul lunii mai, se declanșează operațiunea de deportare în Transnistria.[110] Aceasta, conform unui alt ordin, transmis pe 25 mai 1942, tot de la Cabinetul Militar al mareșalului Ion Antonescu, trebuia să se facă „în masă și prin surprindere, însă organizat și cu omenie“. Totuși, nu se preciza cum s-ar fi putut aplica „omenia“ în condițiile în care, la primul punct al ordinului, legiunilor de jandarmi li se cerea să asigure „dirijarea“ șatrelor de nomazi „pe jos“ până în Transnistria. Prin același ordin se stabilea și „o clasare și o statistică a țiganilor din regiunea București, Pitești, Ploiești și Buzău, în vederea trimiterii și a acestora în Transnistria“. Pentru această a doua categorie, transportul urma însă să se facă pe calea ferată și erau exceptați de la deportare cei care aveau „ocupațiuni folositoare“.[111]

În cursul anului 1942, se organizează două valuri de deportări: unul care începe la 1 iunie și îi vizează pe romii nomazi, în total 11.441 de persoane; celălalt, din septembrie 1942, în care sunt deportați în Transnistria un număr de 13.176 de romi „stabili“.[112] Drumul și așezarea romilor în lagărele din Transnistria – unde autoritățile locale erau la fel de puțin pregătite să îi primească pe cât se dovediseră și în cazul evreilor – creează, și de această dată, un context pentru numeroase abuzuri, de la jafurile comise de soldați asupra celor pe care îi păzeau până la confiscarea căruțelor și a bunurilor personale la trecerea Nistrului și obligarea deportaților care aveau bani românești să îi schimbe în ruble transnistrene, o monedă de ocupație puternic devalorizată. Această ultimă măsură fusese luată și în cazul evreilor și reprezintă o modalitate de spoliere suplimentară a unor oameni cărora li se pretinde totuși să se întrețină singuri în locurile în care sunt obligați să trăiască. Cei mai mulți dintre romi nu au însă nici bunuri de valoare și nici rezerve de bani, așa că nu jafurile sau

spolierea reprezintă cea mai mare problemă pentru ei, ci însăși supraviețuirea în Transnistria.

În lagărele de destinație, romii sunt repartizați în sate, „în grupuri de câte 150–350 de familii". Toți romii cu vârste între 16 și 60 de ani sunt scoși la muncă forțată în agricultură, la tăiatul lemnelor sau la colectarea materialelor refolosibile, dar cei care au o meserie (confecționează piepteni, sunt lingurari sau căldărari) o pot practica în continuare pentru a-și asigura mijloacele de trai. Deși îi folosesc pe romi la munca forțată, autoritățile responsabile de administrarea satelor-ghetou nu sunt în stare să-și îndeplinească obligația de a-i întreține. În aceste sate de romi, mâncarea se distribuie doar în cantități mici și foarte sporadic, nu se repartizează lemne de foc, iar în foarte multe situații lipsa hainelor reprezintă o problemă serioasă: oamenii sunt nevoiți să umble și să lucreze în zdrențe chiar și în timpul iernii. Bineînțeles, satele sunt păzite și nimeni nu poate ieși din ele fără autorizație, sub pedeapsa de a fi „internați în lagărul de represalii înființat în fiecare județ"[113]. Ca și în ghetourile de evrei, condițiile sanitare sunt deplorabile, iar epidemiile – tifosul, în special – fac ravagii. Mortalitatea printre romii deportați e, în aceste condiții, extrem de mare. Cele mai multe victime mor – de boli, de foame sau de frig – în iarna 1942–1943, prima iarnă petrecută în Transnistria. În decembrie 1942, comandantul unuia dintre lagărele din județul Berezovka anunța că, în urma unei epidemii de tifos, numărul romilor din lagăr se redusese de la 7.500 la „cca 1.800–2.200".[114] În primăvara anului 1944, când lagărele de romi sunt ultimele lichidate în Transnistria, iar supraviețuitorii sunt readuși în România, din cei peste 25.000 de romi deportați în 1942 și 1943 mai sunt în viață doar aproximativ 14.000. Restul de circa 11.000 sunt victimele condițiilor de exterminare din lagărele de dincolo de Nistru.

Teoretic, ordinul de deportare a romilor nu ar fi trebuit să afecteze familiile soldaților de pe front sau pe aceia care luptaseră în campania din toamna lui 1941 și între timp fuseseră demobilizați. Odată în plus, distanța de la teorie la practică se dovedește foarte mare în administrația românească, iar abuzurile și erorile se produc la tot pasul. În august 1942, comandamentul Diviziei 3 pază, însărcinat cu adunarea și transportul romilor spre Transnistria, anunță, de pildă, că printre deportați se aflau nu doar foști soldați care luptaseră la Odessa, ci chiar soldați romi aflați în permisie, pe care raziile de adunare din șatre îi găsiseră la casele lor.[115] „Toți au fost evacuați la întâmplare, fără a fi triați, ci trimiși la grămadă", își informează comandantul diviziei superiorii.

În alte cazuri, soldații de pe front nu înțeleg foarte bine semnificația ordinului lui Ion Antonescu și se tem că vor fi trimiși ei înșiși

în lagărele din Transnistria. Sau, ajunși acasă pentru câteva zile de permisie, descoperă că întreaga lor familie a fost deportată. Pentru că protecția de care se bucură familiile soldaților se extinde doar la soție și copii, nu și la părinți, sunt multe cazuri în care soțiile soldaților romi, care au în grijă și de părinții în vârstă, aleg să plece și ele în Transnistria împreună cu bătrânii familiei, deși nu se află personal pe listele de deportare. Soții lor aflați pe front fac, în aceste cazuri, petiții adresate superiorilor militari cerând să fie ajutați să-și aducă familiile înapoi acasă, însă comandanții armatei – care nu este implicată direct în acțiunea de deportare a romilor – nu pot face, la rândul lor, altceva decât să le trimită mai departe către autoritățile competente. Toate aceste situații au, în ultimă instanță, un impact negativ neașteptat, dar nu mai puțin important asupra moralului din armata română, față de care Ion Antonescu se arată, în general, foarte sensibil și pe care comandanții militari fac eforturi tot mai mari ca să-l mențină ridicat.[116] Dar nici măcar această consecință nu îl determină pe Ion Antonescu să renunțe la operațiunea de deportare a romilor, care își urmează cursul stabilit pe tot parcursul anului 1942 și ulterior, în 1943, cu toate că în acest ultim an unele dintre ghetourile evreiești din Transnistria încep să fie lichidate, iar supraviețuitorii sunt trimiși înapoi în România. Pentru romi, sfârșitul calvarului va veni abia în primăvara lui 1944, satele-ghetou și lagărele de romi fiind ultimele lichidate de pe teritoriul Transnistriei.

În 1942, și armata, și populația civilă o duc din ce în ce mai prost cu moralul. Efortul de război se resimte tot mai epuizant, situația materială se înrăutățește pentru toată lumea, apar tot mai des lipsuri în aprovizionare – cu efecte catastrofale în cazul trupelor de pe front –, iar românii sunt din ce în ce mai sceptici față de posibilitatea unei victorii rapide a Germaniei naziste și mai exasperați de încăpățânarea lui Ion Antonescu de a continua să angajeze România în luptele de pe frontul de est. În prima jumătate a anului, însă, nemulțumirile sunt încă voalate, se exprimă discret, mai ales în cercurile celor mai avizați. Se urmăresc cu sufletul la gură știrile de pe front – cele oficiale, publicate în presă, și cele neoficiale, aduse de soldații și ofițerii veniți în permisie –, dar acestea nu sunt întotdeauna lămuritoare. Constantin Argetoianu, de pildă, care e unul dintre cei mai informați bucureșteni, află în ianuarie de la un ofițer întors de pe front că nemții încep să ducă lipsă de trupe și că sunt pe cale să abandoneze cucerirea Crimeii, dar câteva zile mai târziu, sub impactul altor informații, notează: „Veștile de pe frontul rusesc sunt bune, în sensul că nemții nu se lasă biruiți de iarnă“[117]. Nu e singurul român de pe „frontul intern“ care primește știri contradictorii și nu prea știe ce să creadă. Dar,

fiindcă războiul continuă fără a i se putea încă prevedea un deznodământ apropiat, viața cotidiană își urmează și ea cursul, cu bune și cu rele, cu drame și bucurii, cu certuri și polemici care, văzute de la distanță, par mărunte, dar pe care protagoniștii le resimt ca având o importanță capitală.

Controversele și polemicile din lumea culturală sunt în 1942 la fel de acerbe ca și în anul anterior. Unele dintre ele, cum este cazul scandalului stârnit de *Istoria literaturii române*, își continuă pur și simplu evoluția, iar G. Călinescu e, din nou, capul de afiș al criticilor venite dinspre publicațiile extremei drepte. În decembrie 1941, revista *Gândirea*, al cărei director fondator e Nichifor Crainic, împlinește 20 de ani de la apariție. Cu această ocazie, Crainic publică un articol de bilanț intitulat „După douăzeci de ani", un bun prilej de a se răfui cu cei pe care îi consideră dușmanii revistei și ai săi personal în lumea culturală românească: „iudaismul și acoliții lui recrutați dintre români". Printre aceștia, la loc de cinste e G. Călinescu, „rămășiță a defunctelor procedee și mentalități iudaice", „spirit de o feminină plasticitate, a cărui evoluție cameleonică nici un scrupul n-o împiedică". Ca toți ceilalți critici extremiști, Crainic e deranjat în special de includerea „spiritului iudaic" în *Istoria literaturii române*, pe care o numește, fără reținere, „haotic conglomerat de petice pamfletare, mare cât abia să încapă într-o tărăboanță". În ton cu epoca, soluția o vede în exemplul Germaniei naziste: „Astăzi Germania e purtătoarea de cuvânt a Europei. Dar Germania nu s-ar fi putut ridica dacă mai întâi nu și-ar fi purificat organismul național de stupefiantele ideologiei iudaice". Și, desigur, cere ca această „purificare" să fie dusă până la capăt și în România.[118]

În ianuarie 1942, în revista ieșeană *Cetatea Moldovei*, Gh.A. Cuza – fiul lui A.C. Cuza și conferențiar la Facultatea de Drept din Iași, un personaj la fel de fanatic antisemit ca și tatăl său – dedică *Istoriei...* lui Călinescu un articol critic întins pe nu mai puțin de 23 de pagini. Articolul e plin de invective, cea mai grosolană regăsindu-se chiar în titlu: „Profanare scelerată sau act de demență". La fel ca Nichifor Crainic, și Gh.A. Cuza îl acuză pe Călinescu de „filosemitism", o vină capitală, în opinia lui, pentru care autorul *Istoriei literaturii române* ar trebui pedepsit:

„Maniera domnului Călinescu tinde sistematic la a inferioriza oriunde creația autohtonă în avantajul celeia cu zulufi [evreiască – n.n.]. Urmând legea vrăjmașă a Ghetoului și prin coabitația îndelungă cu vermina Israelului, d-sa le-a căpătat specificul. În consecință, are o repulsie, am putea-o numi organică față de tot ce este naționalism".

Concluzia lui Gh.A. Cuza este că G. Călinescu ar trebui să fie dat afară de la Universitatea din Iași, pe care o „necinstește"[119].

Această campanie, al cărei lider e revista *Gândirea* – și care nu mai e deloc amuzantă, fiindcă scopul ei e acum precis, anume distrugerea carierei universitare a lui Călinescu –, continuă pe tot parcursul anului 1942. În mai 1942, Nicolae Roșu, unul dintre exponenții cu vechime ai antisemitismului cultural românesc, se indignează, pe urmele lui Gh.A. Cuza, că Universitatea din Iași încă nu l-a eliminat și se întreabă retoric: „Până când?"[120]. Apoi reia pe larg subiectul și în noiembrie 1942, la aceeași rubrică de cronică literară a *Gândirii*, într-un nou articol cu titlu sugestiv: „Iarăși cazul G. Călinescu"[121].

Listei de jurnale naționaliste care cer eliminarea lui Călinescu din viața universitară i se adaugă cu egală fervoare și ziarul *Curentul*, care, într-un articol nesemnat din august 1942, îl somează nu doar să demisioneze, ci chiar să părăsească de tot orașul Iași. În cazul în care „nu va voi să plece, nici din Iași, nici din universitatea pe care a pângărit-o", gazetarul anonim sugerează soluția cea mai radicală: „S-ar putea găsi mijlocul să fie dat afară? Socotim că da"[122].

Tot în august, un avocat ieșean, M.Gr. Constantinescu, publică o întreagă broșură referitoare la „cazul G. Călinescu". Sub un titlu aparent inofensiv, „Prefață la *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*", concluzia autorului e totuși fără echivoc: „De aceea spun că discuția rămâne deschisă și va fi, până când porțile templului culturii acestui neam se vor închide, eliminând din altarul lui pe acest preot falsificator [sic!]"[123].

Călinescu se declară neimpresionat de opiniile din corul acuzatorilor. În februarie, îi scrie prietenului Al. Rosetti că nici măcar nu se ostenește să citească ce scriu despre el detractorii lui și că nu află decât dacă îi povestesc alții.[124] Dar, deși nu o recunoaște deschis, ploaia de invective începe să-l deprime. Ca să se remonteze, își ia, în ianuarie–martie 1942, un concediu de studii și se izolează din nou de lume. Se refugiază în lecturi de filozofie și teorie literară, în perspectiva scrierii unor viitoare lucrări.[125] Între timp, în luna februarie, Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor – care cuprinde acum și educația – îi aprobă definitivarea pe postul de conferențiar de la Facultatea de Litere din Iași. Însă marea lui speranță de a se titulariza ca profesor universitar are de suferit tocmai de pe urma inamiciților care îl urmăresc de când a publicat *Istoria literaturii române*. În comisia de concurs riscă să se întâlnească cu personaje pe a căror bunăvoință știe sigur că nu se poate baza, inclusiv cu „inamicul numărul 1", D. Caracostea, și el profesor universitar la Facultatea de Litere din București. Așa că dorința lui Călinescu rămâne în așteptare

și în 1942.[126] Până una-alta, poate și din cauza acestei atmosfere de ostilitate la adresa lui, vine tot mai rar la Iași. Între ianuarie și octombrie 1942, e prezent la universitate doar în perioada examenelor de vară.[127]

Caracostea, aflăm din corespondența lui Călinescu cu Al. Rosetti, încă nu permite difuzarea *Istoriei literaturii* în librării, deși reexaminarea cărții la cenzură se terminase cu o concluzie pozitivă. Autorul e, pe bună dreptate, supărat: nedifuzarea cărții îl lipsește de posibilitatea de a-și încasa procentul din vânzări. În ianuarie 1942, trimite la editură o „somație nejudicioasă", adică fără intenția de a recurge deocamdată la justiție, cerând repunerea cărții în vânzare. Caracostea, însă, nu se lasă așa ușor: nemulțumit de verdictul pozitiv al cenzurii, apelează la consiliul editorial al Fundației – ai cărui membri îi sunt, desigur, prieteni și tovarăși de idei – și menține decizia de retragere a *Istoriei* din librării, invocând votul majoritar al acestuia. Furios, Călinescu amenință cu un proces la care ar cere trei milioane de lei despăgubire și, în iulie, trimite chiar un memoriu de protest la Președinția Consiliului de Miniștri. Dar atacurile vin spre el de pe mai multe fronturi. Ion Petrovici, ministrul educației și unul dintre autorii care consideră că *Istoria* îi nedreptățește, dă curs bucuros tuturor reclamațiilor împotriva conferențiarului Călinescu ajunse la minister. Una dintre aceste reclamații, făcută de un anonim, dar nu la minister, ci direct la poliție, îl acuză, de pildă, de tulburarea atmosferei dintre studenții facultății ieșene de litere: unii dintre aceștia se manifestă împotriva cărții lui, dar alții îi iau apărarea, ceea ce, se spune în reclamație, ar conduce la „conflicte". Informat despre existența reclamației, Ion Petrovici îl cheamă la București pe decanul Facultății de Litere de la Iași și, deși acesta neagă existența vreunei dispute între studenți, insistă pe lângă el să facă „cercetări discrete". E o încercare limpede de hărțuire, de care Călinescu află tot prin interpuși. Nu se miră, remarcă doar, cu ironie amară, că ar fi bine dacă studenții s-ar certa între ei „pentru convingeri literare". Între timp, nici măcar nu știe cine sunt membrii fantomaticului consiliu al Editurii Fundațiilor și încearcă să le afle numele prin Al. Rosetti, ca să îi poată da în judecată.[128]

Pentru Călinescu, războiul declanșat de apariția *Istoriei literaturii române* pare fără sfârșit. Pentru Lucian Blaga, în schimb, fiecare an pare să aducă un război nou. Sau nu chiar nou, fiindcă cele mai multe dintre inamicițiile față de opera sa filozofică datează, de fapt, din anii '30, însă acum se radicalizează, în consonanță cu radicalizarea ideologică a întregii societăți românești. Anul 1942 îi aduce așa-numitul „război al teologilor", iscat în jurul cărții pe care o publică în februarie

la editura Dacia Traiană din Sibiu, *Religie și spirit*. Opera filozofică a lui Blaga e impregnată de preocupări referitoare la spiritualitatea poporului român și, inevitabil, la rolul ortodoxiei în formarea acestei spiritualități specifice. Însă Blaga, deși apropiat de cercul naționalist de la *Gândirea* și perceput el însuși ca un ideolog al naționalismului românesc interbelic, rămâne întotdeauna într-o poziție originală: departe de a deveni un habotnic sau un mistic, el preferă să recurgă la instrumentele unei gândiri raționale chiar și în analiza religiei. Pentru el, religia e o chestiune de conștiință personală, nu colectivă. Din punct de vedere al dogmei ortodoxe, Blaga ar fi, deci, un eretic care „a trecut prin religie ca mantaua impermeabilă prin ploaie", potrivit expresiei directorului *Gândirii*, Nichifor Crainic.[129] Așadar nu este foarte de mirare că apariția noului volum, *Religie și spirit*, stârnește un val de nemulțumire printre teologii ortodocși.

Unul dintre adversarii filozofiei lui Blaga e Dumitru Stăniloae, rectorul Facultății de Teologie Ortodoxă de la Sibiu. În 1939 și 1940, acesta criticase public filozofia lui Blaga, pe care, din perspectiva teologiei ortodoxe, o aprecia drept „înapoiată" și „grosieră"[130]. Acum, la apariția noii lucrări a filozofului, Stăniloae își reia atacul, într-un lung ciclu de articole critice publicate în *Telegraful Român*, jurnal patronat de Mitropolia Ortodoxă a Sibiului, sub titlul „Poziția domnului Lucian Blaga față de creștinism și ortodoxie"[131]. Disputa teologică e lungă și plicticoasă, dar gravitatea ei vine din afirmațiile lui Stăniloae, potrivit cărora, prin poziția sa filozofică, Blaga e „potrivnic creștinismului și deci ortodoxiei" și, în consecință, filozofia sa „e potrivnică și românismului"[132]. E o încercare de discreditare destul de gravă, într-un moment istoric în care societatea românească e impregnată de ideologia extremistă, naționalist-ortodoxă, iar cei desemnați astfel ca „inamici" ai ei riscă să sufere consecințe dintre cele mai concrete.

Blaga nu acordă inițial foarte multă atenție acestei polemici, al cărei conținut nu e deloc nou pentru el. 1942 e un an plin în viața lui profesională și personală: i se propune un curs nou la universitate, pregătește noile volume din *Trilogia cunoașterii* pentru Editura Fundațiilor Regale, pregătește un nou spectacol la Teatrul Național din București, cu piesa *Avram Iancu*, pe care o scrisese în 1934, lucrează la un volum de poezie dedicat Domniței, care e iar internată în sanatoriul de la Moroieni, de această dată într-o stare suficient de gravă încât să-l îngrijoreze[133]. În plus, cu excepția presei controlate de teologi, jurnalele culturale îl tratează, în această perioadă, cu maximă bunăvoință. În septembrie, *Universul literar* îi dedică un întreg număr, în care Ovidiu Papadima publică un consistent articol despre opera sa de dramaturg[134]. Iar la început, nici măcar *Religie și spirit* nu pare să-i aducă altceva decât elogii. În mai 1942, la scurtă vreme

după apariția cărții, un tânăr poet și publicist, Radu Stanca, îi face însă o recenzie foarte laudativă în revista *Transilvania*, patronată de ASTRA din Sibiu.[135] Și abia cu această recenzie începe războiul dintre Blaga și teologi.

ASTRA (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român) e cea mai veche asociație culturală transilvăneană, înființată în 1861 la Sibiu, cu un important aport al bisericilor ortodoxă și greco-catolică. În 1942, influența BOR în cadrul ASTRA e încă determinantă. La fel ca mulți alți intelectuali transilvăneni, Lucian Blaga e și el, din 1925, membru al asociației. E în termeni buni cu conducerea ei, participă la ședințe, e considerat unul dintre cei mai respectați membri. Dar, după publicarea recenziei lui Radu Stanca în revista ASTRA, Mitropolia Ortodoxă de la Sibiu cere asociației – nu direct, ci prin interpuși anonimi – să se dezică oficial de autorul recenziei:

„Întrucât această revistă nu este a unei sau a unor persoane, ci a «Astrei», la a cărei întemeiere și susținere cele două Biserici românești au avut și au o mare contribuție, e necesar să se dea o explicație, pentru ca lumea să știe dacă «Astra» e împăcată de-a se lua într-o revistă acoperită cu autoritatea ei o asemenea atitudine negativă față de temelia credinții creștine“[136].

ASTRA se conformează cererii și publică „o lămurire“ în numărul său din 1 iulie 1942, precizând că „această recenzie nu angajează întru nimic conducerea Astrei, care rămâne pe linia tradiției sale aproape seculare, de respect față de instituțiile de temelie ale neamului“.

Această dezmințire îl irită, de fapt, cu adevărat pe Blaga, nu atacurile propriu-zise ale teologilor, la a căror poziție, de altfel, se aștepta. Dar faptul că ASTRA, pe care o vede ca pe un spațiu al încurajării creației și libertății de gândire, se grăbește să se conformeze somațiilor unor „minți încâlcite“ îl indignează pentru că i se pare „o jignire adusă spiritului de libertate, sub pavăza căruia orice intelectual are drept să se creadă pus când încearcă un pas nou în domeniul culturii“. Dezamăgit de reacția conducerii ASTRA, pe 26 august 1942 Blaga își anunță demisia din asociație printr-o scrisoare deschisă adresată președintelui Iuliu Moldovan.[137]

Acuzat și el în presa extremistă de filosemitism, „la pachet“ cu G. Călinescu, Eugen Lovinescu privește războaiele culturale cu foarte multă detașare. E adevărat, are ceva mai puțin de pierdut decât confratele său, cu care, de altfel, nu se prea simpatizează. Pe cei doi mari critici literari, Lovinescu și Călinescu, ostilitatea și atacurile extremei drepte nu-i unesc neapărat pe o poziție comună. Lovinescu e un admirator necondiționat al *Junimii*, pe care Călinescu nu dă prea mulți bani, cu excepția notabilă a personalității lui Titu Maiorescu. Ca

atare, Lovinescu comentează critic la apariție *Istoria literaturii* din perspectiva divergențelor lor de opinii, iar asta îi aduce de-a dreptul inamiciția lui Călinescu.

E adevărat că, în multe privințe, Lovinescu e și mult mai liber să-și exprime deschis opiniile decât se simte Călinescu. Nu deține vreo poziție universitară, nu e academician și a fost toată viața doar profesor de latină la Liceul „Matei Basarab" din București. E însă, alături de Călinescu și de Tudor Vianu, în triada celor mai respectați și mai influenți critici literari ai României, iar cenaclul *Sburătorul*, al cărui amfitrion este din 1919, e locul în care aspiră să ajungă toți tinerii scriitori în căutarea consacrării. Perla cenaclului e Hortensia Papadat-Bengescu, pe care Lovinescu a încurajat-o să scrie, a sfătuit-o și a sprijinit-o încă de la primele încercări literare. Chiar dacă, în anii războiului, Hortensia, care e deja consacrată, nu mai vine la fel de des la ședințele cenaclului, între ei doi relația de veche amiciție a rămas aceeași. Acum, Lovinescu încearcă să creeze o nouă „perlă feminină", în persoana Eugeniei Banu, cunoscută ca scriitoare sub pseudonimul pe care i-l găsește el însuși, Ioana Postelnicu. Alintată de Lovinescu cu porecla Popea (după numele soțului ei, Felix Pop), Ioana Postelnicu locuiește la Sibiu, e absolventă a Facultății de Litere din Cluj, căsătorită și cu 29 de ani mai tânără decât mentorul său. Se cunoscuseră în 1937, atunci când ea, scriitoare care încă nu-și făcuse debutul, își luase inima în dinți și îl sunase acasă – ședințele *Sburătorului* se desfășurau chiar în locuința criticului din Bulevardul Elisabeta –, iar el o invitase la una dintre ședințele cenaclului. Lovinescu o ghidează în scrierea și publicarea primului ei roman, *Bogdana*, și sfârșește prin a se îndrăgosti de ea. Își pune în minte să o transforme într-o mare scriitoare, de talia Hortensiei Papadat-Bengescu. Popeei, deși nu îi lipsește talentul, îi lipsește totuși forța literară a Hortensiei, dar asta nu-l împiedică pe Lovinescu – aflat, fără s-o știe, la ultima sa iubire – să creadă în ea cu o orbire de tânăr îndrăgostit și să consemneze în jurnalul personal fiecare telefon pe care îl primește de la ea, fiecare mică ceartă, fiecare frământare interioară pe care i-o împărtășește, fiecare întâlnire la el acasă sau fiece plimbare prin Cișmigiu.

În 1941, Lovinescu publicase un volum de amintiri literare, intitulat *Aqua forte*. Acum, în primele luni din 1942, ține conferințe memorialistice la radio și culege ecourile volumului, publicate în presa literară de toate culorile. Pe un tipar identic cu cel după care e atacat G. Călinescu, și Lovinescu e injuriat de Nicolae Roșu, dar într-o publicație de mai mică anvergură, *Chemarea vremii*. „Culpa" lui Lovinescu e trasă parcă la indigo după aceea a lui Călinescu: și el și-a permis să portretizeze scriitori evrei vorbindu-i, împreună cu contribuțiile lor la literatura română, de bine. Și el e, deci, potrivit lui Nicolae Roșu,

„un protagonist și un beneficiar al spiritului semit în literatură", iar cartea lui e calificată drept „o sarabandă de ghetou"[138]. Articolul are, și în cazul lui, un titlu sugestiv: „Strigoii semitismului". De altfel, lista „strigoilor" e destul de lungă: pe ea se mai află și Tudor Arghezi, Gala Galaction, N.D. Cocea, C. Rădulescu-Motru și, deloc cel din urmă, Mihail Sadoveanu, pus la index mai ales pentru că deține – faptul e de notorietate – o poziție de conducere în francmasoneria română. În aceeași delicată postură se regăsește și Victor Eftimiu care, pe lunga listă a defectelor sale, pe lângă că trece drept fost „carlist", îl mai are și pe acela de a fi francmason.

Lovinescu află despre „injurii" de la un alt cunoscut critic literar, Perpessicius, dar nu acordă o prea mare atenție atacurilor venite din partea extremei drepte[139]. E mult mai iritat de sarcasmul unui amic, Șerban Cioculescu, deși acesta nu-l vizează direct pe el, ci mai degrabă pe mulții scriitori, talente reale sau aspiranți fără suflu, care trec pe la cenaclul *Sburătorul*. Cioculescu face și el parte din „fauna de cenaclu", cum o numește Lovinescu în *Aqua forte*, și tocmai asta îl face să simtă că, sub aparențele cele mai îngăduitoare și mai amabile, amfitrionul, Eugen Lovinescu, a cărui ușă e întotdeauna deschisă și pentru cei talentați, și pentru „veleitarii literaturii", îi folosește pe toți ca pe niște „subiecte de muzeu, propuse privirii necruțătoare a gazdei, care le notează cu delicii slăbiciunile omenești"[140]. Articolul, pe care Lovinescu îl califică drept „meschin", produce o vie indignare printre frecventatorii fideli ai *Sburătorului*. Însă pe 10 ianuarie, când Cioculescu îl vizitează acasă, maestrul îl întâmpină cu o supărare moderată: „A venit să vadă dacă am murit?" Iar la finalul vizitei notează: „E deștept, de altfel", ceea ce, în ochii lui, face păcatele oamenilor mai ușor de iertat.[141]

Pe 31 octombrie 1941, Lovinescu împlinise 60 de ani, vârsta la care se adună roadele unei întregi vieți profesionale. Onorurile le primește însă pe deplin abia în 1942. Majoritatea publicațiilor literare scriu elogios despre contribuția sa la cultura română, iar laudele sunt, după cum subliniază un alt critic literar, Pompiliu Constantinescu, cu atât mai sincere cu cât „sărbătoritul nu e nici academician, nici profesor universitar, nu deține, cu alte cuvinte, nici unul din posturile oficiale de unde să reverse cornul de abundență al compensațiilor asupra celor care-l omagiază"[142]. Pe 5 noiembrie 1942, criticul e decorat de regele Mihai cu Ordinul „Meritul Cultural" în gradul de cavaler. Se află însă pe o listă cel puțin interesantă, alături de A.C. Cuza, guvernatorul Transnistriei, Gheorghe Alexianu, Ernst Gamillscheg, directorul Institutului German din București, și însăși Maria Antonescu, soția mareșalului, decorată pentru „opere sociale"[143]. E un moment pe care Lovinescu nu l-a consemnat, din păcate, în agendele lui. Ar fi

fost interesant să știm ce gândea despre această vecinătate, mai degrabă politică decât culturală.

Tot cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani, confrații din lumea literară îi dedică un întreg volum omagial. Printre contributorii la acest volum, apărut în 1942 la editura Vremea, îl găsim pe Șerban Cioculescu, dar nu și pe G. Călinescu, care „se abține", fapt deplâns de Pompiliu Constantinescu[144].

Deși ranchiunos, Călinescu se manifestă totuși ceva mai puțin vehement în viața publică decât celălalt inamic de idei al lui Lovinescu, Victor Eftimiu.

Eftimiu e un temperament dificil, plin de țâfne și de ciudățenii, vanitos, bănuitor, veșnic în căutare de onoruri și veșnic nemulțumit că meritele nu-i sunt recunoscute îndeajuns. Are însă și părți bune: ajuns bogat – prin căsătorie –, se dovedește generos cu tinerii scriitori săraci, cărora le duce uneori pachete cu mâncare, și e un excelent declamator de versuri[145]. Se trage dintr-o familie albaneză, cu care a emigrat în copilărie la București. Limba română nu e, deci, limba lui maternă. În anii de școală, când încă avea dificultăți să se descurce cu lecțiile din cauza limbii, nimeni nu i-ar fi prezis o carieră de scriitor. Și totuși, la 18 ani publică primele versuri în românește, iar în 1911, pe scena Teatrului Național din București, se joacă prima sa piesă de teatru, *Înșir-te Mărgărite*. E un moment prielnic pentru dramaturgii români, teatrele românești sunt în căutare de texte autohtone care să înlocuiască pe scena națională piesele în limba franceză, majoritare până atunci. Piesa, o feerie inspirată dintr-un basm popular, are un succes de public uriaș, iar Eftimiu, în vârstă de numai 22 de ani, e astfel lansat ca marea speranță a dramaturgiei naționale. Nici una dintre scrierile lui ulterioare nu se mai bucură de același succes, însă, după Primul Război Mondial, Eftimiu ajunge să ocupe poziții importante în administrația teatrelor: e de două ori – pentru perioade scurte, e adevărat – director al Teatrului Național din București, director al Teatrului Național din Cluj și director al teatrelor în Ministerul Culturii. E căsătorit cu actrița Agepsina Macri, societară a Teatrului Național din București. Agepsina e grecoaică, fiică de negustor, la fel ca Eftimiu, numai că, spre deosebire de familia soțului ei, a ei e foarte bogată. Toate acțiunile, compromisurile, oportunismele lui Eftimiu au, de fapt, două ținte principale: recunoașterea meritelor sale și promovarea carierei artistice a soției lui.

După 1920, se arată interesat și de o carieră politică. Se înscrie în PNȚ, e chiar cooptat în cercul de studii al național-țărăniștilor, destinat să pregătească o nouă guvernare, iar în 1932 e ales în Camera Deputaților pe listele național-țărăniste. Ca deputat, nu are cine știe

ce activitate legislativă, dar, într-un discurs de răspuns la mesajul regal, pledează pentru normalizarea relațiilor cu URSS. Așa începe dușmănia dintre el și reprezentanții extremei drepte, dintre care A.C. Cuza și legionarul Mihail Stelescu, membri în aceeași Cameră din care face parte și Eftimiu, îi dau imediat o replică acidă. Eftimiu nu se lasă, colecționează dușmani cu o cerbicie pe care o crede, probabil, fără urmări majore pentru cariera sa. În 1935, într-o broșură de nu mai puțin de 128 de pagini, intitulată *Jos laba de pe tricolor! Demascarea lui Stelian Popescu*, îl atacă fără perdea pe influentul director al ziarului *Universul*.[146] Dar în septembrie 1940, instaurarea statului național-legionar – ai cărui susținători și favoriți sunt acum toți dușmanii lui, prea puțin dispuși să îl ierte – îl sperie suficient încât să-l determine să se retragă pentru o vreme din prim-planul scenei publice. Nu întâmplător, purtătorul de stindard al presei care îl acuză vehement că e francmason și apropiat al Elenei Lupescu e chiar ziarul lui Stelian Popescu, *Universul*.

În 1942, pare să fi decis însă că își poate încheia perioada de recluziune. Reapare în presă – printre altele, cu un consistent articol despre teatrul religios[147] –, participă la anchetele literare și chiar înregistrează un succes „răsunător" la Ljubljana, unde piesa sa *Omul care a văzut moartea*, tradusă în limba slovenă, dă naștere unui „delir de aplauze". Și cariera de scriitor i se relansează în acest an, odată cu apariția unui roman intitulat *O dragoste la Viena*. Cartea nu are la București cronici prea entuziaste, însă e tradusă în același an în limba cehă și – suprema consacrare a epocii – i se pregătesc traduceri în germană și italiană.[148]

Această „reînviere" enervează, bineînțeles, la culme jurnalele de extremă dreaptă. La rubrica de „Știri și polemici", *Porunca Vremii* din 31 ianuarie 1942 o spune fără înconjur:

„Izbutisem să-l uităm. Și era frumos. Imprudent și neastâmpărat, d. Victor Eftimiu s-a apucat din nou să scrie și e fericit că e prezent și actual, în sfârșit, pe paginile și contrapaginile unor publicații de o aproximativă specialitate.

D. Victor Eftimiu e un om interesant, e aproape pitoresc. Dar din câte încă ne mai amintim, d. Victor Eftimiu făcea în *Facla* de altădată, condusă de d. I. Vinea, elogiul francmasoneriei, iar în casa [Elenei Lupescu – n.n.] din Aleea Vulpache ochii indiscreților se pare că au descoperit faimoasa dedicație „Eu și Agepsina", pe care admirabilul cuplu teatral o pusese la picioarele dolofane ale unei oarecare.

Bunul-simț e un lucru rar. Dar lipsește chiar și elementarul instinct al prevederii. De ce nu se rezervă catastrofalul autor al *Atrizilor* pentru alte zile, pe care le-ar dori mai limpezi și mai bune?"

Sfatul nu e chiar lipsit de înțelepciune, dar nici Eftimiu nu e omul care, odată pornit, să asculte de îndemnurile la moderație, mai ales

dacă vin din partea dușmanilor. Lunile de stat pe tușă i-au sângerat, pesemne, îngrozitor orgoliul „omului cu statuie", cum îl numesc ironic gazetarii, în amintirea episodului din 1929 când, la împlinirea vârstei de 40 de ani, hotărâse să-și facă singur cadoul pe care și l-ar fi dorit de la patria nerecunoscătoare: i-a comandat sculptorului Dimitrie Paciurea un bust al său, pe care l-a instalat nici mai mult, nici mai puțin decât în Cișmigiu, fără a se mai osteni să ia vreo aprobare de la primărie. Confrații au râs, bucureștenii au reclamat, iar primăria a decis demontarea bustului și mutarea lui dincolo de gardul de împrejmuire al parcului. În 1942, Victor Eftimiu e încă singurul scriitor din București care are o statuie ridicată din timpul vieții. Poate din neglijență sau poate doar din lipsă de timp, nici măcar legionarii nu apucaseră să i-o coboare de pe soclu.

Relația dintre Eftimiu și Lovinescu e complicată. În tinerețea lor studioasă, formau la Paris un trio de prieteni din care făcea parte pe atunci și Octavian Goga. Eftimiu era cel mai sărac dintre cei trei, dar farmecul vieții de student și atmosfera culturală a Parisului dădeau sărăciei un lustru suportabil. Din acea perioadă, Lovinescu a rămas cu imaginea unui Eftimiu boem, aerian, un fel de clovn simpatic, gata oricând de giumbușlucuri – stilistice și nu numai – doar ca să impresioneze asistența. Așa gândește, de altfel, și despre opera literară a amicului din tinerețe, pe care n-o apreciază foarte mult. În *Agende*, nu se sfiește să noteze, în legătură cu piesa *Scamatorii*, pe care Eftimiu o citește la *Sburătorul* în 1940, că e o „inepție"[149]. Nici la Paris, unde autorul îi citise, la o masă de la restaurantul Clunny, ultimul act din *Înșir-te Mărgărite*, Lovinescu nu se dovedise prea entuziast, deși, după ce piesa avusese succes la public, devenise unul dintre susținătorii ei, cel mai probabil din prietenie, dar Eftimiu nu l-a iertat tot restul vieții pentru prima sa reacție, negativă, considerând că numai din oportunism se alăturase ulterior „victoriei"[150].

Așa cum se întâmplă și cu alți oameni din anturajul lui Lovinescu – care totuși nu confundă, în general, relațiile amicale cu aprecierea calităților literare –, și Eftimiu vine constant în vizită în apartamentul de pe Bulevardul Elisabeta, participă la ședințele *Sburătorului,* uneori e reținut la masă, în cercul colaboratorilor apropiați, iar asta inclusiv în 1940–1941, când autorul faimoasei *Înșir-te Mărgărite* devine un proscris. În particular, cei doi se gratulează în continuare cu apelativele din studenție: „coane Victore" și „coane Evghenie". Dar între ei persistă o animozitate care vine nu doar din diferența de temperament – așa cum sugerează Eftimiu –, ci mai degrabă din conștiința scriitorului că marele critic literar, la a cărui opinie ține totuși foarte mult, nu-i prea apreciază talentul. Lovinescu e, în viziunea lui Eftimiu, „cel mai calm, cel mai ordonat burghez", prea disciplinat și

prea lipsit de pasiune pentru a fi el însuși un bun scriitor, dar „destul de vanitos față de propriile-i merite și aspirații"[151]. Iar *Aqua forte* e, potrivit aceluiași Eftimiu, expresia clară a orgoliului lovinescian. Așa că, în 1942, când el însuși publică o carte de evocări memorialistice, *Amintiri și polemici*, Eftimiu îl portretizează, păstrând toate aparențele lealității amicale, în galeria figurilor „nedreptățite" din literatura română, alături de... Alexandru Macedonski: „Când măsori opera acestor scriitori și o compari cu a altora, care au cunoscut toate satisfacțiile, te întrebi cu revoltă dacă au fost orbi sau răi până la nebunie cei ce împart răsplățile în lumea literară?!"[152] De fapt, sub această mască a indignării pioase, e un mod de a-i sugera prietenului din studenție că, în pofida anvergurii lui de critic literar, nu va fi niciodată un scriitor adevărat și că, din acest punct de vedere, el îi este superior.

Lovinescu înțelege imediat unde bate portretul aparent elogios pe care i-l schițează fostul camarad de la Paris și reacționează. Cu un sarcasm elegant, își ia revanșa într-o cronică la *Amintiri și polemici* pe care o intitulează ironic „Simpatico!". Mai întâi îi explică ritos că „nedreptățiții" sunt doar aceia care nu trăiesc decât pentru onoruri și că el, Lovinescu, nu se simte „un învins, un resemnat, un persecutat" pentru că nu s-a luptat niciodată să obțină recunoașterea celorlalți. Dimpotrivă, asemenea ciobanului mioritic, se simte „împăcat cu destinul" – ceea ce, se subînțelege, nu e și cazul „omului cu statuie". Apoi, recunoscându-i talentul de povestitor, îl descrie pe autorul *Amintirilor* în culorile în care l-a văzut încă din tinerețe, ca pe un actor excesiv, ale cărui convingeri și pasiuni par întotdeauna fals jucate:

„Pe mulți îi vor cuceri verva, lirismul sau spiritul memorialistului, și se și cuvine; plăcutul e la îndemână oricui. Accentul prețuirii mele cade însă pe altceva. Deși se crede, probabil, matador și deschizător de trape, Maurii și trapele lui sunt mașinării teatrale; memorialistul n-are incisivitate, însăși personalitatea lui e vătuită [...] de legile imperioase ale sociabilității, ale civilizației; oricât și-ar îngroșa vocea, [...] ai impresia simplei dramaturgii. N-are ascuțișuri; e rotund, vorbăreț și amabil chiar când se laudă cu legea scalpului"[153].

Eftimiu a priceput foarte bine mesajul lovinescian și, cu siguranță, acesta i-a biciuit încă o dată orgoliul, dovadă că, la aproape 25 de ani de la moartea criticului, încă mai simțea nevoia să polemizeze cu el, calificându-i articolul drept „inoportun"[154]. Însă acum, în 1942, când verva polemistă pare să-i fi reînviat odată cu speranțele de glorie literară, nu întârzie să-i dea, prin comportamentul lui pueril, dreptate. Revenit în prim-planul scenei publice, ba chiar lăudat de unul dintre puținii gazetari care încă nu-i sunt dușmani ca fiind „scriitorul român cel mai cunoscut în străinătate"[155], uită rapid de regulile prudenței politice și anunță în gura mare, „pe Calea Victoriei și la Capșa",

iminenta venire a americanilor. Mai mult, în vara lui 1942, în cursul unui „turneu" prin Basarabia și Bucovina, în care e însoțit și de soție, Eftimiu e luat la ochi de agenții Siguranței pentru că „a proslăvit guvernarea bolșevică și roadele ei". Mare inamic al lui Liviu Rebreanu, pe care îl consideră un rival în lumea teatrului, nu se sfiește să-l denigreze deschis în public, deși pretinde că el și soția ar fi fost trimiși „în control" prin teatrele basarabene de însăși Direcțiunea Teatrului Național din București. La Chișinău, Eftimiu e de-a dreptul amenințat cu bătaia de studenții naționaliști, care nu îl lasă să recite din Eminescu pe motiv că e „francmason și jidovit"[156].

Rezultatul acestor imprudențe nu întârzie să apară: informat printr-o reclamație anonimă de amenințările lui Eftimiu că „au să vină ei, americanii", Ion Antonescu dispune, în toamna lui 1942, internarea „omului cu statuie" în lagărul de la Târgu Jiu. Rezoluția mareșalului – care, în mod surprinzător, dovedea uneori și simțul umorului – face înconjurul boemei bucureștene: „Să fie trimis în lagăr și să stea acolo până vin americanii"[157]. Din fericire, „conu' Victor" și soția lui sunt oameni bogați, cu relații, așa că viața de lagăr e destul de lejeră pentru el. În decembrie 1942, în zilele din preajma Crăciunului, Pericle Martinescu se întâlnește pe stradă cu un Eftimiu în vervă, aflat, după cum îi declară, „în permisie", adică învoit temporar din lagăr ca să-și petreacă sărbătorile acasă. Nu pare deloc afectat de situația în care se află, iar Martinescu e uluit: „Nu mi-am putut niciodată lămuri dacă acest *enfant terrible* al literaturii noastre e puțin nebun sau o face pe nebunul. Și-i prinde bine, căci e lăsat în pace".

O judecată care seamănă foarte bine cu aceea a lui Lovinescu.

Eftimiu nu rămâne în lagăr chiar până la venirea americanilor. Iese după câteva luni, apoi intră din nou, în 1943, tot pentru câteva luni și tot din cauza gurii slobode. Iar după 23 august 1944, și pentru el, ca și pentru alții, faima de intelectual de stânga căpătată în urma internării la Târgu Jiu se va dovedi chiar utilă. Acolo l-a cunoscut, de pildă, pe Ion Gheorghe Maurer, avocatul comuniștilor ilegaliști și viitor prim-ministru al României comuniste.[158]

Un alt scriitor care „nutrește simpatii de stânga", dar căruia, în mod surprinzător, îi merge destul de bine în 1942, e Gala Galaction. Și el începe anul supărat pe influentul Liviu Rebreanu, tot în legătură cu Teatrul Național: Galaction îi propusese o nouă piesă scrisă de el, *Rița Crăița*, cu speranța că, dacă piesa va ajunge să fie jucată pe scena Naționalului, fiica lui Elena va primi rolul principal. Însă Rebreanu, probabil nu foarte entuziasmat de text, întârzie să-i dea un răspuns. În cele din urmă, în martie 1942, comitetul de lectură al teatrului respinge piesa, iar Galaction, firește, se supără și bănuiește

o adevărată conspirație: „Cred că avem de-a face cu o intrigă, cu ceva ascuns și viclean, care își va primi pedeapsa mai târziu“[159]. Rebreanu, care se întâlnește cu el chiar înaintea ședinței comitetului de lectură, încearcă să-i sugereze politicos că verdictul ar putea fi negativ, dar asta nu-l consolează pe ghinionist. Îi face un portret ucigător directorului Naționalului: „Unsuros, dezolat, gata să moară pentru mine și fiica mea, laș și puturos de simpatic“[160].

Ghinionul lui Gala Galaction se sparge însă repede, ba încă într-un mod neașteptat de fericit: pe 30 mai 1942, află că i s-a acordat Premiul Național pentru Proză.[161] Nu e o știre minoră: pe lângă consacrarea literară, acest premiu înseamnă pentru câștigător și o importantă sumă de bani, 300.000 de lei.[162] Alături de scriitor, în același an mai e premiat, la categoria pictură, Eustațiu Stoenescu.[163] Premiul îl aduce pe Galaction în prim-planul scenei literare. Pe 14 iunie, *Vremea* publică, pe o întreagă pagină de ziar, interviul pe care i-l iau doi tineri jurnaliști: Geo Dumitrescu și Virgil Ierunca. Laureatul e însă un om modest și cumpănit, pe care cariera de preot, dublată de o credință reală, l-a învățat să-și înăbușe orgoliile. „Oricât de ciudat vi s-ar părea, eu nu mai concep munca mea spirituală, atitudinile mele, afirmările mele decât pentru un singur scop: a face din ele o ofrandă Stăpânului meu“, le declară el celor doi jurnaliști, care îl vizitează chiar la biserica în care slujește. Iar afirmația nu e contrazisă de viața pe care o duce.

Galaction rămâne senin chiar și atunci când, la o lună după primirea premiului, află din gura lui Nichifor Crainic, membru al juriului, culisele luptelor crâncene care au dus, în cele din urmă, la premierea lui: „Și tu ce zici despre această întâmplare?“[164] „Eu zic că a fost, la mijloc, mâna lui Dumnezeu!“[165] Printre contracandidații lui fuseseră Ionel Teodoreanu și Eugen Lovinescu, iar din juriu, în afară de Crainic – care își atribuie, fanfaron, toate meritele alegerii lui Galaction – mai făcuseră parte Ion Petrovici, N.I. Herescu, Dumitru Caracostea și sculptorul Ion Jalea.

Una dintre nemulțumirile lui Galaction este că Biserica Ortodoxă nu contribuie mai mult la salvarea evreilor persecutați de regimul Antonescu, fie și numai prin simpla facilitare a botezului celor care își doresc să treacă la creștinism, așa cum face, de pildă, Biserica Catolică.[166] El personal încearcă să o facă de câte ori are ocazia, dar numai dacă poate obține aprobarea ierarhiei bisericești superioare, altfel n-ar avea cum. În general, înalții ierarhi ai Bisericii Ortodoxe Române nu se grăbesc deloc să își dea binecuvântarea pentru astfel de acțiuni. Pe 4 mai 1942, Galaction îl botează, în Biserica Popa Rusu, pe un evreu cu soție creștină, care obținuse aprobarea pentru a trece

la creștinism încă din 1940. Patriarhia, însă, nu îngăduise vreme de doi ani ca acest lucru să se întâmple efectiv.[167]

La fel de nemulțumit e și de atmosfera de la „congresul profesorimii și al clerului", care are loc pe 19 martie 1942 în aula Facultății de Drept din București. Guvernul e reprezentat de viceprim-ministrul Mihai Antonescu și de ministrul culturii, Ion Petrovici, iar Galaction, care îl considerase până atunci pe Ică drept un mare orator, e acum plictisit de stilul acestuia – „spațios, grandilocvent, pontifical, sibilin" – și de capacitatea lui de a vorbi ore în șir fără să spună, de fapt, nimic. „Ce rost a avut acest congres?" se întreabă la final Galaction. „Să unifice în gânduri și în simțiri pe profesori și pe preoți? Să le dea statute noi? Să-i facă devotați formulelor și retoricii guvernamentale?"[168]

Spre deosebire de majoritatea bucureștenilor, care rămân în confortul – relativ, dar totuși confort – al unui oraș încă sigur, departe de linia frontului, pe Galaction datoria de preot îl poartă des prin orașele din Moldova și Bucovina. La sfârșitul lunii octombrie 1942, ajunge în Cernăuți, pe care nu-l mai văzuse de când fusese ocupat de ruși. E un prilej de nostalgie și de plimbare melancolică în locuri dinainte cunoscute, însă priveliștea distrugerilor provocate de război și a persecuțiilor îndreptate împotriva evreilor îi provoacă tristețe:

„Am văzut, cu inima strânsă, că spațiosul templu al Legei Vechi a fost dat pradă focului și că a rămas un schelet calcinat. Am văzut pe pieptul unora dintre trecători o stea galbenă (văd întâia oară așa ceva) și m-am întristat și am suspinat în sufletul meu cel impermeabil, pentru restricțiile, asprimile și răzbunările ceasului de față"[169].

Galaction are, în continuare, mulți prieteni evrei, cu care se întâlnește și pe care continuă să încerce să îi ajute cu mijloacele sale limitate. Unul dintre ei e scriitorul sionist Abraham Leib Zissu, fost președinte, în perioada interbelică, al Partidului Național Evreiesc. La onomastica acestuia o întâlnește, în februarie 1942, pe vedeta Barașeumului, actrița Beate Fredanov.[170] Beate e de o frumusețe care îl impresionează chiar și pe cucernicul preot Galaction, iar Barașeumul continuă, grație talentului ei și al celorlalți actori din trupă, să facă săli pline și în 1942[171]. Toată trupa joacă cu entuziasm, mai ales piese vesele, menite să remonteze moralul spectatorilor. Pe depresivul Sebastian această veselie îl enervează, o consideră o „irealitate absurdă" și de aceea refuză multă vreme să colaboreze cu Barașeumul.[172] Dar, pentru alții, să înfrunți tragedia cu umor și detașare, păstrându-ți optimismul chiar și atunci când pari să nu mai ai nici o scăpare e cel mai bun mod de supraviețuire. E cazul Agniei Bogoslava, a cărei poveste de dragoste cu comunistul Sandu Eliad o aduce din nou, în septembrie 1942, în miezul evenimentelor. Cei doi repetă la Barașeum

pentru piesa de teatru *Fetița din balet*, a cărei premieră are loc la sfârșitul lunii august 1942. Dar, în luna septembrie, la scurtă vreme după premieră, pe când se întorc acasă de la spectacol, Agnia și Sandu Eliad sunt întâmpinați la intrarea în blocul în care locuiesc de doi polițiști care le cer să-și facă urgent bagajele. Agnia înțelege imediat ce se întâmplă: urmează să fie deportați. Și, dacă în cazul prietenului sionist al lui Gala Galaction, A.L. Zissu, trimis și el în lagăr tot în toamna anului 1942, destinația e Târgu Jiu, Eliad, anchetat în trecut de Siguranță ca simpatizant comunist, se așteaptă să fie deportat în Transnistria. Situația e de natură să sperie pe oricine, iar Eliad chiar se sperie de data asta. Șansa lui este însă, din nou, firea curajoasă, sociabilă și optimistă a Agniei. Ea e cea care, reușind să-și păstreze cumpătul, îi convinge pe cei doi polițiști să se oprească pe drum pentru a-l anunța de arestarea lor pe unul dintre directorii de la Barașeum, Leon Bereșteanu. E important pentru că, luați din scurt, ar fi riscat astfel să ajungă în Transnistria înainte ca vreunul dintre prietenii sau cunoștințele lor să își dea seama unde au dispărut. Și tot ea e cea care, odată ajunși în școala dezafectată de pe strada Sfântul Ion Nou, care le servește drept lagăr de tranzit, reușește să stabilească o comunicare cu exteriorul.[173]

Agnia nu e inconștientă în legătură cu primejdia care îi paște și nici n-ar avea cum: în prima zi de lagăr e înjurată și pălmuită zdravăn de comisarul care îi trece în revistă pe deținuți fiindcă îndrăznise să râdă în timpul apelului. Experiența ei de fată săracă din cartierul evreiesc a făcut-o însă să înțeleagă că, în cele mai critice împrejurări ale vieții, e esențial să nu-ți pierzi curajul și stăpânirea de sine. În egală măsură, înțelege că, față de alți companioni de detenție, ea și Sandu Eliad se află într-o poziție privilegiată: sunt actori, sunt cunoscuți, sunt simpatizați de public și, de aceea, în ciuda acelui prim episod de brutalitate, gardienii lor îi tratează mai degrabă cu mănuși. Și, tot ca urmare a notorietății lor artistice, au și posibilitatea de a accede la personaje sus-puse, care pot împiedica deportarea lor în Transnistria. Ceea ce se și întâmplă, dar nu imediat și nu fără mari emoții. Leon Bereșteanu e prieten de poker cu prefectul Pălăngeanu, prigonitorul înjurăturilor, o prietenie bazată pe faptul că „îl lăsa din când în când să câștige câte un pot, în schimbul micilor înlesniri pe care le făcea asigurând existența teatrului“[174]. Otto Marcovici e un om bogat care, deși evreu, încă nu și-a pierdut întreaga influență, iar ca să fie sigură că își maximizează șansele, Agnia apelează și la fosta iubită a lui Sandu Eliad, nimeni alta decât Maria Tănase.[175] Maria avea să povestească mai târziu, într-un interviu dat după război, că pentru a obține eliberarea lui Eliad acceptase să cânte la o serată dată

de Walther Funk, ministrul german al economiei, deși inițial intenționase să refuze invitația germanilor.[176] Dar nu e deloc sigur că intervenția ei pe lângă Funk a fost decisivă în cazul Agniei și al lui Sandu Eliad. Prietenii lor actori, români și evrei, adresează petiții Președinției Consiliului de Miniștri, dar, în paralel, mobilizează și o mare sumă de bani – 300.000 de lei, echivalentul Premiului Național pentru Proză primit de Gala Galaction – cu care îl mituiesc pe un fost polițist, Grigore Petrovici, rudă cu Eugen Cristescu, șeful SSI[177]. Pentru Agnia – care e eliberată prima, dar refuză să plece definitiv din locul de detenție fiindcă nu vrea să-și părăsească iubitul – și pentru Sandu Eliad, căruia i se dă drumul ceva mai târziu, salvarea vine deci pe filiera corupției din SSI.[178]

Scăpați și din acest episod dramatic, cei doi se întorc pe scena Barașeumului, iar în cazul lui Eliad întoarcerea e literalmente din lagăr pe scenă: teatrul are mare nevoie de el și, imediat ce e eliberat, se prezintă direct la serviciu. Din ziua în care s-au reîntâlnit în libertate, Agnia își amintește cu recunoștință mai ales reacțiile necunoscuților de pe stradă:

„În drum, ne-au oprit pe stradă oameni care ne-au recunoscut; îmi aduc aminte de un domn gras, care s-a apropiat de noi și ne-a spus: «Vai, ce bine îmi pare că v-au dat drumul, acum o să avem și noi un teatru, o să avem unde merge seara să ne bucurăm și să ne recăpătăm speranțele. Că voi sunteți speranța noastră». Mie nu îmi trebuia mai mult. Din ziua aceea căpătasem parcă forțe în plus“[179].

La Barașeum lucrurile nu sunt însă tocmai roz. Pentru textele spectacolelor, direcția teatrului e acum nevoită să ducă lupte de uzură cu cenzura exercitată de noua Centrală a Evreilor, care își trimite informatorii la reprezentații pentru a vâna „șopârlele“ spuse de actori pe scenă. O aflăm de la Saşa Pană, fostul medic militar eliminat din armată în urma legilor rasiale și stabilit acum în București cu toată familia.[180] Pentru a-și asigura existența, dă consultații în cabinetul medical pe care și l-a deschis acasă, dar a rămas apropiat de lumea artistică și e bun prieten cu H. Maxy și I. Ludo, ambii colaboratori ai Barașeumului. La fel ca Mihail Sebastian, și Pană se simte profund lezat de interdicția de a publica în presa literară românească. Prietenii poeți încearcă să-l ajute publicându-i texte mai vechi în reviste, sub nume fals. Numai că uneori uită să-l anunțe și, indignat, poetul îi bănuiește inițial de plagiat.[181]

Familia Binder are încă rude la Dorohoi și, spre deosebire de alți bucureșteni, care știu doar din zvonuri cum sunt tratați evreii de acolo, ei cunosc realitatea din sursă directă. În februarie 1942, bunica nonagenară a lui Saşa Pană moare la Dorohoi, singură și în mizerie,

și e înmormântată de comunitate. Familia din București nu primește autorizație de călătorie spre Dorohoi, iar legea interzice transportarea sicriului cu trenul.[182] Silit să lichideze gospodăria familiei, Sașa Pană încearcă să obțină o autorizație de călătorie recurgând la mijlocul clasic: mita. Printr-un cunoscut, plătește 6.000 de lei, dar e escrocat. Până la urmă, prin alte relații, ajunge să fie primit în audiență de secretarul general al Ministerului de Interne, colonelul Vasile Gelep, care i-o acordă pe loc. Petrece cinci zile agitate în Dorohoi, dar se simte consolat să constate că încă mai există în oraș oameni care își amintesc cu respect de părinții lui. Printre aceștia se numără și procurorul Vasile Lovinescu, fratele criticului Eugen Lovinescu, unul dintre românii „necontaminați de huliganismul oficial"[183].

Perpetuarea acestui „huliganism oficial" convinge și cuplul Pană, la fel ca pe mulți alți intelectuali evrei, să se apropie, în anii războiului, de Partidul Comunist. Primele contacte se stabilesc chiar în 1942, când Sașa Pană și soția lui sunt îndemnați de Maxy și de scriitorul Ion Călugăru să intre în „Uniunea Patrioților" și să-și pună casa din strada Elena Pherekide nr. 16 la dispoziția PCdR pentru întâlniri conspirative.[184] Cabinetul medical al lui Sașa Pană, la ușa căruia se perindă zilnic pacienții, devine în anii următori o excelentă acoperire pentru întâlnirile clandestine ale comuniștilor români.

De partea cealaltă a baricadei ideologice, Mircea Eliade, aflat la Lisabona, în postul de atașat cultural la Legația României, este, potrivit aprecierii fostului lui prieten, Mihail Sebastian, „mai legionar decât oricând"[185]. În mai 1942, Sebastian află de la Al. Rosetti că salariul de diplomat al lui Eliade se ridică la o cifră astronomică: 400.000 de lei. Deși nu crede că, financiar vorbind, lucrurile stau chiar atât de bine pentru un diplomat român aflat la post în străinătate, Sebastian nu se poate împiedica să compare „înflorirea" lui Eliade cu propria sa situație din țară:

„...Am avut un moment de revoltă, de scârbă și de tristă invidie când am aflat toate astea. În timp ce el duce o existență de magnat, în regiuni paradiziace, de viață, de pace, de lux, de confort, de visare – în timp ce el trăiește din plin «ordinea nouă»–, eu trag aici după mine o existență mizerabilă de prizonier.

Iar după război – presupunând că voi scăpa și că ne vom întâlni – anilor lui de înflorire eu nu le voi putea opune decât triștii mei ani de umilință și ratare".

Și e adevărat: văzută din exterior, existența lui Eliade la Lisabona pare demnă de invidiat. Citește mult, scrie mult, face proiecte de viitor, se întâlnește cu personalități de rang înalt – printre care se numără însuși António Salazar, dar și Carl Schmitt, la Berlin, și Eugenio d'Ors, la Madrid –, călătorește, iar în iulie, când vine într-o

scurtă vacanță la București, e primit cu elogii în presa românească. Dar, în sinea lui, e frământat de teamă, nostalgie și mai ales de același sentiment al ratării care îl obsedează încă din tinerețe. În primele luni ale anului 1942, suferă de neurastenie și face crize de nervi „aproape isterice". „Rareori trece o zi fără crize de nervi", notează în jurnal pe 27 martie.[186] Explicația pe care și-o dă singur pentru aceste crize l-ar enerva probabil și mai rău pe Sebastian fiindcă, deși dintr-un cu totul alt unghi și context, seamănă foarte bine cu a lui. Eliade simte și el că războiul l-a așezat pe o orbită greșită, că toate lucrurile pe care e obligat să le facă în cariera sa de diplomat sunt superficiale și neimportante din perspectiva a ceea ce-și dorește cu adevărat:

„Mă apropii de treizeci și cinci de ani. A trecut timpul prostiilor. Curând, îmbătrânesc. Opera mea e difuză, risipită, abandonată pe mâna câtorva critici mediocri și interpreți modești ai ideilor mele în istoria religiilor, filozofia culturii și folclor – trebuie să-și găsească un punct de reazem, care s-o explice, s-o organizeze și s-o adâncească. [...] Mi-ar trebui cel puțin cinci ani de muncă neîntreruptă. Dar în climatul lusitan muncesc greu. Iar războiul, care se prelungește, îmi paralizează documentarea"[187].

Pe urmele propriei opere, pe care și-o trece acum în revistă, Eliade revine obsesiv la începutul anilor '30. Îi simte ca fiind anii de aur ai săi și ai generației sale, iar nostalgia după promisiunile lor de viitor e irepresibilă. Și totuși, dincolo de această temporară frustrare intelectuală, altceva, mult mai concret și mult mai greu de mărturisit celor din jur, îl sperie cu adevărat: temerea că Germania nazistă – și implicit, aliata ei, România antonesciană – ar putea pierde războiul și că, dacă acest lucru se va întâmpla, „pierim și ca stat, și ca națiune"[188]. Frica de a vedea „civilizația latino-creștină sombrând sub așa-zisa dictatură a proletariatului, în fapt dictatura celor mai abjecte elemente slave" și bănuiala că „asta vor și Churchill, și Roosevelt" îl fac să se enerveze de câte ori întâlnește români care se bucură de victoriile Aliaților[189]. Ba mai mult, îl fac să se gândească cu groază, atunci când apar zvonuri persistente despre faptul că Ion Antonescu ar fi grav bolnav, la ce se poate întâmpla dacă acesta nu va mai conduce România.[190]

Din nefericire pentru Eliade, români anti-antonescieni sunt tot mai numeroși, și în mediul diplomatic în care se învârte el, și acasă, în România, unde, așa cum constată în scurta vacanță bucureșteană din iulie, cei doi Antonești sunt din ce în ce mai antipatizați de toată lumea[191]. Și chiar dacă pentru poziția lui personală sfârșitul regimului Antonescu pare o catastrofă, pentru alții – cei care, asemenea lui Sebastian sau lui Sașa Pană, îi îndură persecuțiile – căderea acestui

regim și înfrângerea Germaniei naziste sunt, dimpotrivă, singura speranță de supraviețuire.

Pe de altă parte – de data asta din fericire pentru el –, Eliade are o bună capacitate de disimulare în public a propriilor gânduri și sentimente. Așa se face că, deși în jurnal, într-o însemnare făcută la Lisabona pe 28 martie, notează că „îi vine să plângă" atunci când vede „copleșitoarea mediocritate a vieții culturale și publicisticii românești"[192], în interviul pe care i-l dă la București, pe 27 iulie, scriitoarei Anișoara Odeanu, membră a echipei de reporteri de la ziarul *Viața*, declară totuși convingător: „E un moment major al literaturii române, am impresia. Cred că e un moment prielnic pentru a se impune o carte, pentru a se deschide un drum"[193]. În reportajul Anișoarei Odeanu, care îl vizitează la el acasă, în blocul din strada Palade, Eliade apare ca un personaj stenic, plin de vitalitate, de o „vioiciune adolescentină" chiar. E imposibil să-l bănuiești în acest portret pe neurastenicul care suferă de angoasa propriei neîmpliniri, care scrie „cu dezgust" la cartea care va deveni curând unul dintre evenimentele editoriale ale anului 1942, *Salazar și contrarevoluția în Portugalia*,[194] sau care, în scurta sa trecere prin București, după mai bine de doi ani de absență, își dă seama că „se aclimatizează anevoie" și că absența sa de pe front l-a separat iremediabil de propria generație. „Experiența comună la Prut îmi este interzisă. Scrisul nu va mai avea același ecou după război. Va trebui să vină altul, care să simtă și să gândească așa cum a descoperit *acolo*", notează în jurnal.[195] Nimic din această frământare interioară nu transpare însă în exterior, iar vechile cunoștințe care, ca Anișoara Odeanu, îl întâlnesc pe străzile Bucureștiului nu văd altceva decât un om amabil, relaxat, cu o curiozitate intelectuală vie, care reușește să se arate la fel de interesat și de paginile de modă din *Marie Claire*, și de „cea mai doctă discuție despre filozofia germană"[196].

E greu de spus, după notele sale de jurnal, dacă în această perioadă Eliade e într-adevăr „mai legionar decât oricând", așa cum îl bănuiește Mihail Sebastian, dar, din nou, comportamentul lui îl face să pară așa: în scurta sa trecere prin București, se vede doar cu acei prieteni cu care îl unesc vechile simpatii pentru Legiune sau despre care știe, cel puțin, că nu au să-i facă nici un reproș, și îi evită cu grijă pe cei față de care se simte în sinea lui vinovat, așa cum e cazul lui Sebastian însuși. Într-o discuție din casa lui Mircea Vulcănescu, la care se adună împreună cu alți membri ai fostei asociații Criterion, prietenii săi din anii '30, Eliade declară, ca răspuns la o tiradă moralizatoare a lui Noica – care le reproșează celor ca el și ca Vulcănescu că și-au făcut „un culcuș comod" în postura de „tehnicieni" ai statului –, că el personal „a suspendat orice judecată politică internă atât

timp cât durează războiul cu Rusia"[197]. N-a suspendat-o totuși atât de mult încât să nu observe, la întâlnirea cu Mihai Antonescu, în cursul căreia îi transmite acestuia un mesaj din partea lui Salazar, inconsistența personajului și găunoșenia oratoriei lui excesive. Întors acasă, își găsește prietenii dezamăgiți fiindcă „speraseră că audiența va avea un sens politic (Ică să încerce, prin mine, o înțelegere cu Legiunea)"[198].

Nici Ică, nici Ion Antonescu nu sunt dispuși, firește, din motive lesne de înțeles, la o reconciliere cu legionarii, dar, din toamna lui 1941, celor închiși ca urmare a actelor de violență pe care le-au comis în timpul rebeliunii li se oferă o șansă de reabilitare. Li se permite, adică, să opteze între a-și ispăși până la capăt pedeapsa cu închisoarea sau a merge voluntari pe front, obținând astfel o suspendare a pedepsei. Instruirea militară a deținuților care optează pentru reabilitare – cei politici și, începând din 1942, tot mai mulți de drept comun sau dezertori prinși și condamnați de autoritățile militare – se face la centrul special înființat în localitatea Sărata, situată în Basarabia, în Bugeac, în apropiere de Cetatea Albă.[199] Prin acest centru – în care, din iunie 1942, lucrează și căpitanul Dumitru Păsat, în calitate de comandant al unei companii din Batalionul 991 – trece, în toamna lui 1941, și poetul Radu Gyr, unul dintre legionarii care optaseră pentru reabilitarea pe front. După instrucție, soldații aflați în reabilitare sunt trimiși, fără menajamente, direct în linia întâi. Gyr participă la luptele din Basarabia și de la Odessa, e rănit destul de grav la începutul lui 1942, dar reușește să supraviețuiască. Se poate considera norocos, rata de supraviețuire e foarte mică printre camarazii lui care aleg aceeași cale. Prietenul lui Gyr, Haig Acterian, care pleacă și el pe front în decembrie 1942, e dat dispărut în luptă pe 7 august 1943 și nu se va mai întoarce niciodată acasă. Deși aproape sigură că soțul ei a murit pe front, în aprilie 1948 Marietta Sadova încă mai încearcă, prin intermediul legației române de la Moscova, să afle ce s-a întâmplat de fapt cu el.[200]

Pe Gyr, însă, sorții par să-l favorizeze: vindecat de rănile căpătate pe front și reabilitat juridic, el se întoarce, în 1942, la preocupările sale lirice. Din iulie, devine chiar activ în revistele literare. Ca o coincidență, în pagina din *Viața* în care Anișoara Odeanu publică interviul cu Eliade se găsește și una dintre poeziile din noul volum al lui Gyr, în curs de apariție, intitulat *Poeme de războiu*. Volumul apare în noiembrie și se bucură de cronici foarte bune în *Viața*, *Gândirea*, *Familia* și chiar și în ceva mai elitista *Revistă a Fundațiilor Regale*. Cronicarii vorbesc despre „forța nouă" adusă în literatura română de această lirică de front și despre faptul că, în urma experienței directe, Radu Gyr „abia acum a ajuns să-și dezvăluie marile posibilități

poetice"[201]. În noiembrie, una dintre poeziile din volum e publicată și în limba italiană, în revista *Meridiano di Roma*, în cadrul unui grupaj mai mare de poeți români contemporani[202].

Din vara anului 1942, mersul frontului nu prea mai predispune însă la exaltări eroice. Deși, așa cum constată și Eliade, în București „războiul nu e prezent"[203], iar propaganda din presă își face în continuare datoria de a ține populația cât mai liniștită, împotmolirea lentă a operațiunilor militare germane de pe teritoriul URSS devine o realitate tot mai evidentă. Majoritatea românilor încă nu se gândesc la o posibilă înfrângere sau, dacă se gândesc, încă nu îndrăznesc să pronunțe cuvântul cu voce tare. Dar, după eșecul Operațiunii Taifun care ar fi trebuit să ducă la cucerirea Moscovei, chiar la începutul lunii ianuarie, încrederea în supremația armatei germane începe să scadă. Cu temei sau fără, la București mulți crezuseră că ofensiva germană în URSS va fi o reușită și că războiul se va sfârși rapid. Printre optimiști se afla chiar și raționalul Lucian Blaga, care, la începutul ostilităților, se arăta convins că Moscova urmează să cadă în „maxim șase săptămâni" și că victoria era iminentă.[204] Acum, după un an de război, toți aceștia încep să se îndoiască.

Pe „frontul intern" face furori „moda hărților cu steguleț"[205]. În librării și la chioșcurile de ziare sunt puse în vânzare astfel de hărți, prevăzute cu mici steaguri ale țărilor aflate în conflict. Sunt mulți cei care le cumpără și și le instalează acasă, apoi își fac o îndeletnicire cotidiană din urmărirea mersului frontului în Europa, în Africa și în Orientul Apropiat, mutând steguleț̦ele în funcție de conținutul comunicatelor românești și germane, dar și de informațiile date de Radio Londra, pe care toată lumea îl ascultă clandestin. Așa își dă seama, de pildă, micul Șerban Rădulescu-Zoner – care în 1942 nu are decât 13 ani, dar e pasionat de urmărirea steguleț̦elor pe hartă – că frontul din Africa de Nord devine foarte dinamic în această perioadă și că, pe frontul de est, trupele Axei își mută, din vara aceluiași an, interesul către sud, spre bazinul carbonifer al Donețului și resursele petroliere de la Marea Caspică.[206]

Pentru cei mai mulți dintre români, localitățile sovietice prin care trece acum frontul sunt, în majoritate, total necunoscute. Sunt doar niște denumiri trecute pe o hartă pe care, dacă nu ar fi izbucnit războiul și dacă armata română n-ar fi ajuns să lupte atât de departe pe teritoriul URSS, n-ar fi ajuns niciodată să o studieze. Stalingradul, spre exemplu, apare menționat pentru prima oară într-un ziar românesc pe 12 august 1942, când un articol din *Țara* îi informează pe cititori că acolo se află „un centru de înarmare de prim rang". Conținutul articolului e mai mult o cuminte lecție de geografie, care le

Vizita regelui Mihai I în Crimeea după încheierea asediului Sevastopolului, alături de Mihai Antonescu și alți membri ai suitei (30 iul.–7 aug. 1942).

Divizia 4 vânători de munte în lupte pe străzile Sevastopolului.

Iul. 1942, Crimeea. Coloana de prizonieri sovietici capturați la Sevastopol se intersectează cu un convoi de aprovizionare al armatei române.

Mihai Antonescu, în vizită pe front, inspectează ostașii Diviziei 4 vânători de munte în refacere după asediul Sevastopolului. În spatele său, gl. Gheorghe Manoliu, comandantul Diviziei 4 vânători de munte (iul. 1942, Crimeea).

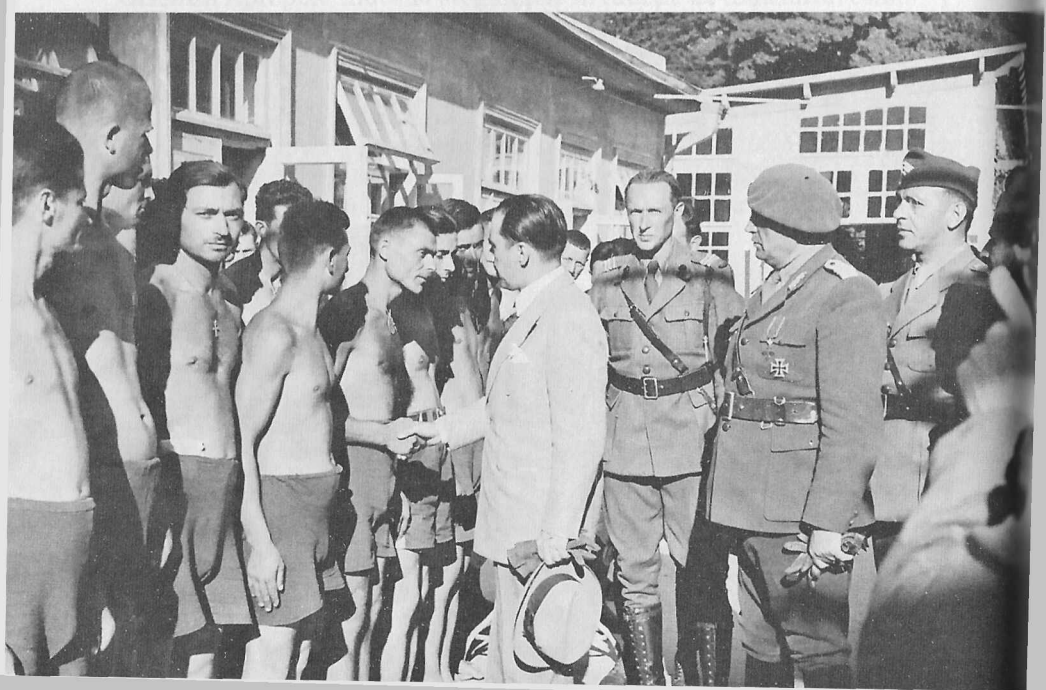

explică românilor importanța Stalingradului în economia de război sovietică, fără nici o referire, însă, la rolul lui în strategia germană de înaintare pe teritoriul URSS. La această dată, nimeni nu bănuiește încă ce importanță tragică va ajunge să aibă Stalingradul în istoria României, nici cât de familiar le va deveni, în scurtă vreme, românilor numele acestui oraș.

Deocamdată, sentimentul că lucrurile merg bine pe front e întreținut, la începutul lunii iulie, de cucerirea Sevastopolului. E o victorie semnificativă, dată fiind importanța strategică a portului Sevastopol pentru evoluția operațiunilor germane de pe frontul de est. La cucerire au participat și trupe românești, vânători de munte și marină. Ziarele din România titrează, pe 3 iulie, cu litere de-o șchioapă: „Sevastopolul a căzut! După lupte înverșunate, care au durat 25 de zile, fortăreața terestră și maritimă a căzut în mâinile armatelor germane și române"[207]. În zilele următoare, știrile și entuziasmul se multiplică: se vorbește despre „frăția de arme româno-germană", despre prada de război „extraordinar de mare"[208] și despre „culmea de mândrie românească" reprezentată de cucerirea „celei mai puternice fortărețe a lumii"[209]. *Universul* din 4 iulie relatează despre cum a fost primită în capitală vestea căderii Sevastopolului:

„Ieri dim. s-au arborat în Capitală drapelele române, germane și italiene. În Piața Palatului Regal, în Piața Teatrului Național și în fața statuii lui Mihai Viteazul, muzicile militare au executat marșuri naționale. [...] Compozitorii români pregătesc un imn special: «Imnul victoriei de la Sevastopol», închinat glorioaselor armate care au distrus ultimul cuib de rezistență al bolșevicilor în Crimeea"[210].

Totuși, nu mai au loc parade sau defilări glorioase pe sub Arcul de Triumf, iar demnitarii statului nu se mai gratulează reciproc de la tribuna oficială. Regele și regina-mamă sunt la Sinaia, iar Ion Antonescu trece, într-adevăr, în vara lui 1942, printr-un episod grav de boală, care dă naștere la multe zvonuri legate de iminenta sa „succesiune".

Misterul bolii lui Ion Antonescu – despre care unii zic că ar fi malarie, luată pe front, în Primul Război Mondial, iar alții că ar fi sifilis, căpătat din destrăbălările vieții de tânăr ofițer – zguduie destul de mult lumea politică românească. La început, românii constată, la sfârșitul lunii iunie și începutul lui iulie, doar dispariția sa subită din viața publică, care e pusă însă pe seama unei indispoziții trecătoare. Dar, când se află că pe la căpătâiul bolnavului începe să se perinde un sobor de medici din ce în ce mai îngrijorați, inclusiv un celebru specialist trimis de Hitler de la Viena, doctorul Eppinger, oamenii încep să-și pună întrebări. Se vorbește despre lipsa gravă a globulelor roșii,

sifilis terțiar, cu perspectiva unei paralizii generale sau chiar a „nebuniei", se șoptește pe la colțuri că situația ar fi atât de gravă încât însuși Hitler l-ar fi sfătuit să-și desemneze un eventual succesor și, bineînțeles, se fac pronosticuri despre cine ar putea fi acesta. Oricât de impopular ar fi devenit între timp Ion Antonescu, nu e totuși momentul cel mai potrivit pentru o criză politică. Așa că nu doar Eliade se teme de primejdiile noi pe care le-ar deschide în fața României dispariția lui subită, în plin război, ci și alții, mult mai pragmatici, cum e, de pildă, Argetoianu. Acesta crede că, într-o astfel de eventualitate, statul român riscă să intre într-o stare de „anarhie" și că alternativa cea mai probabilă, aceea a unui regim condus de Mihai Antonescu, ajutat de generalul Dragalina și de un guvern format din „legionari cuminți", ar fi un „vicleim" care n-ar putea supraviețui decât „susținut de baionetele germane"[211]. Mihai Antonescu – Ică, cum îi spun toți românii, fie că îl cunosc personal, fie că nu – e însă un personaj pe care „nu l-a întrecut nimeni în România în impopularitate"[212]. Așa că aerele lui de „vioara a doua" care se pregătește să devină „vioara întâi" calcă pe nervi pe toată lumea.

Spre toamnă – ca urmare a numeroaselor tratamente și a regimului vegetarian gătit de o bucătăreasă specializată în diete, trimisă tot de Hitler –, Ion Antonescu reușește să-și revină. Își reia lucrul la Președinția Consiliului de Miniștri și perspectiva succesiunii încetează să mai pară iminentă.[213] Însă episodul bolii sale o readuce, într-un mod insolit, în prim-planul atenției publice pe Veturia Goga, buna prietenă a cuplului Ion și Maria Antonescu. Despre Veturia, gurile rele ale Bucureștiului spun acum că și-ar fi câștigat încrederea nelimitată a mareșalului în perioada bolii acestuia, când l-a tratat cu „farmece", oase de morți ascunse sub pat și „alte remedii vrăjitorești", în care se pare că bolnavul chiar crede.[214] Ică însă nu crede sau, cel puțin, în acest context în care influența Veturiei pe lângă mareșal îi umbrește propria influență, nu are nici un interes să creadă. Așa că între cei doi Antonescu ia naștere, în toamna lui 1942, un conflict al cărui subiect principal e Veturia Goga. Esența conflictului îi este relatată ambasadorului Italiei la București, Renato Bova Scoppa, de însăși regina-mamă Elena, într-o convorbire la palat pe 19 noiembrie:

„Unul din principalele motive ale dezacordului lor – mi-a spus Regina –, lăsând deoparte divergențele de ordin politic, este faptul că principala consilieră și inspiratoare a conducătorului este doamna Goga. Ei îi încredințează Conducătorului toate secretele statului, chiar și pe cele mai intime; aceasta și-a câștigat un asemenea ascendent asupra inimii mareșalului, încât îl influențează chiar și în numirea sau destituirea prefecților, precum și în înaltele ierarhii ale țării. Aceasta este implicată în importante afaceri și opinia publică o consideră *Lupeasca mareșalului*"[215].

Bova Scoppa se declară impresionat de dezinvoltura cu care regina Elena reușește să vorbească despre „cauza nefericirii ei conjugale și a atâtor nenorociri pentru România", adică despre Elena Lupescu.

Nelipsită din anturajul lui Ion Antonescu, fie că acesta se află în vacanță la Predeal sau în exercițiul funcțiunii la Președinția Consiliului de Miniștri, îmbrăcată tot timpul în negru, „iar pe cap înfășurată cu un voal de aceeași culoare"[216], „privighetoarea Carpaților", cum e numită – acum doar ironic – Veturia Goga, este fără îndoială un personaj de film. Un film pe care, bineînțeles, nimeni nu îndrăznește să-l realizeze, deși, în 1942, cinematografia românească trece printr-o surprinzătoare perioadă de înflorire. Aceasta li se datorează, într-o măsură importantă, unor entuziaști pe care industria cinematografică îi atrage de multă vreme, cum sunt doctorul Ion Filotti-Cantacuzino, fiul actriței Maria Filotti, și dramaturgul Victor Ion Popa, autorul uneia dintre cele mai cunoscute piese de teatru românești, *Take, Ianke și Cadîr*. Dar, în egală măsură, se datorează și centralizării puținelor resurse pe care le deține, la începutul anilor '40, cinematografia românească, prin naționalizarea studiourilor și laboratoarelor cinematografice[217] și crearea, în aprilie 1941, a Oficiului Național Cinematografic (ONC), căruia i se atribuie toate mijloacele tehnice deținute de Serviciul Tehnic de Producție Cinematografică din Subsecretariatul de Stat pentru Presă și Propagandă[218]. Directorul nou înființatului ONC devine Ion Filotti-Cantacuzino, în vreme ce Victor Ion Popa e numit, prin decret al Președinției Consiliului de Miniștri, președinte al Comitetului de Direcție.[219]

ONC primește, imediat după înființare, și un buget, care, pentru exercițiul financiar 1941/1942, se ridică la 12.500.000 lei[220]. Nu e o sumă mare, raportat la costurile reale pe care le implică realizarea unor producții cinematografice de calitate acceptabilă, iar banii sunt doar una dintre problemele cu care se confruntă instituția nou înființată. Cealaltă problemă, care e de fapt și cea mai mare, e lipsa dotărilor tehnice, a studiourilor de filmare și de montaj și a personalului specializat. Pentru a o suplini, se recurge la metode diverse, dintre care naționalizarea studiourilor și laboratoarelor private e, din nou, doar una. Celelalte sunt reconversia profesioniștilor din teatru (scenografi, machiori, luminiști), dar și recuperarea ca pradă de război a dotărilor studiourilor cinematografice de pe teritoriul sovietic ocupat de armata română. În acest scop se demontează, spre exemplu, și se aduc la București dotările studioului cinematografic din Odessa.[221] Cel mai important sprijin provine însă din colaborarea cu industriile cinematografice germană și italiană, ambele aflate în topul cinematografiei europene.

Așa ia naștere, în a doua jumătate a anului 1941, proiectul filmului *Odessa în flăcări* (sau *Cătușe roșii*, titlul sub care filmul a rulat în România), realizat în colaborare cu o firmă italiană denumită „I Grandi filmi storici" și ale cărui scene de interior au fost filmate în faimoasele studiouri Cinecittà. Sunetul și montajul, esențiale în realizarea unui film de calitate, sunt asigurate de partea italiană, iar scenariul e scris, în colaborare, de un român, Nicolae Kiriței, și de un italian, Gherardo Gherardi. Regizorul filmului e italianul Carmine Gallone. Actorii din rolurile principale sunt un italian și o româncă: Carlo Nenchi și Maria Cebotari (aceasta, originară din Chișinău, trăiește în Germania și e o soprană de faimă internațională, fostă primadonă a Operelor din Dresda, Berlin și Viena).

Ca majoritatea producțiilor realizate prin ONC și finanțate din bugetul Ministerului Propagandei, *Odessa în flăcări* e un film cu o pronunțată tentă propagandistică, în care e prezentată povestea unei familii despărțite de evenimentele tragice din iunie 1940, când Basarabia e ocupată de Armata Roșie. Maria Cebotari joacă rolul unei celebre cântărețe de operă, Maria Teodorescu, rămasă în Basarabia împreună cu fiul ei, în vreme ce soțul, interpretat de Carlo Nenchi, e prins de evenimente la București și nu se mai poate întoarce acasă. Generalul bolșevic Michel Smirnoff o obligă pe cântăreață să colaboreze cu regimul sovietic luându-i copilul ostatic. Expusă brutalității comisarilor politici sovietici, Maria Teodorescu luptă să-și recupereze fiul, pe care, într-un final plin de dramatism, îl regăsește în catacombele Odessei. Filmul, jucat în limba italiană, e presărat cu scene dramatice, care descriu ororile îndurate de români în Basarabia sovietică, dar și cu scene folclorice în care țăranii români apar în costume naționale. Actrița principală interpretează, pe lângă ariile din opere italiene, și două cântece din folclorul românesc. Și, în tonul obișnuit al propagandei oficiale, personajele negative au pronunțate trăsături semite. Exterioarele *Odessei în flăcări* sunt filmate în România, ceea ce nu face decât să crească interesul pe care i-l arată publicul românesc, curios să vadă, pentru prima dată, un film artistic de lungmetraj a cărui acțiune se petrece într-un cadru familiar și în a cărui distribuție se regăsesc, alături de Maria Cebotari, și alți actori români, bine cunoscuți spectatorilor teatrelor bucureștene.

Drumul filmului către public începe însă în Italia, unde, pe 17 septembrie 1942, e prezentat în cadrul Bienalei de la Veneția. În seara evenimentului, în sală sunt prezenți miniștrii român și italian ai propagandei, Alexandru Marcu și Alessandro Pavolini.[222] Presa românească culege toate ecourile favorabile din cea italiană, mândră să înregistreze astfel „începutul oficial al cinematografiei românești"[223]. Curioși, jurnaliștii români află și care au fost costurile realizării

Vara anului 1941. Bucureștenii adunați în fața oficiului german de turism de pe Calea Victoriei urmăresc mersul operațiilor militare pe harta afișată în vitrină.

Afișul italian al filmului *Odessa în flăcări*, proiectat în premieră la Bienala de la Veneția (1942).

Vasul *Struma*, cu 790 de pasageri la bord, părăsește Constanța la 11 dec. 1941, cu destinația Palestina. Vasul – o epavă plutitoare – e blocat la Istanbul (foto) mai bine de o lună de refuzul autorităților britanice de a acorda viză emigranților evrei, care supraviețuiesc la bord în condiții inumane. Trimis înapoi spre România, vasul e scufundat de un submarin sovietic în apele teritoriale turcești la 24 febr. 1942.

Biletul de îmbarcare pe *Struma* al singurului supraviețuitor dintre pasageri – David Stoliar.

filmului (50.000.000 de lei) și ce sume li s-au plătit drept onorarii actorilor principali: 3.000.000 de lei Mariei Cebotari și 1.000.000 de lei lui Carlo Nenchi.[224] Efortul financiar făcut de statul român, prin intermediul Ministerului Propagandei, e însă recompensat de rezultate: *Odessa în flăcări* primește medalia de aur la bienală, alături de un alt film româno-italian, un documentar de această dată, intitulat *România, pământ al Romei*[225]. Succesul filmului e considerat în presa românească drept „un merit al Ministerului Propagandei"[226].

Cea de-a doua mare realizare a cinematografiei românești în 1942 este lungmetrajul *O noapte furtunoasă*, ecranizare a piesei lui I.L. Caragiale. Condițiile lui de realizare sunt însă diferite de cele ale *Odessei în flăcări* și mai puțin fericite în ceea ce privește respectarea calendarului propus inițial. Dat fiind că producția și interpretarea sunt exclusiv românești și că, pe parcursul filmărilor, echipa are de rezolvat o mulțime de dificultăți tehnice, filmul, început în ianuarie 1942, va putea ieși în cinematografe abia în martie 1943, deși premiera sa e anunțată în presă încă din iunie 1942.[227]

Filmul e o idee mai veche a lui Ion Filotti-Cantacuzino, dar momentul potrivit pentru a obține o finanțare apare abia în 1942, când lumea culturală românească comemorează 30 de ani de la moartea lui Caragiale[228]. Directorul de producție e însuși Ion Filotti-Cantacuzino. Inițial, el scrisese și un scenariu, dar, în cele din urmă, l-a preferat pe cel al lui Jean Georgescu. Tot lui Jean Georgescu îi încredințează și regia, acesta fiind unul dintre puținii români cu o experiență acumulată în lumea filmului european: absolvent al Conservatorului de Artă Dramatică din București, realizase în 1924 primul film românesc de autor, *Milionar pentru o zi*, apoi, în 1930, plecase la Paris, unde urmase cursuri de cinematografie și colaborase la scrierea scenariului filmului *Ça colle*, primul succes de casă al marelui actor francez Fernandel. Revenit la București în 1940, e mobilizat la Secția de Propagandă a Marelui Stat Major, iar din 1941 lucrează pentru ONC. Georgescu e unul dintre cei câțiva români pentru care, după acest început îndrăzneț din timpul războiului, cinematografia va rămâne adevărata vocație: cariera lui de regizor continuă și după 23 august 1944, iar în 1955 regizează unul dintre cele mai apreciate filme românești, *Directorul nostru*.

Filmările la *O noapte furtunoasă* au un start dificil în primul rând din cauza problemelor tehnice care trebuie surmontate. Pentru proiectarea decorurilor se apelează la graficianul Aurel Jiquidi, dar pentru realizarea lor în studio e nevoie de un arhitect specializat. Ion Filotti-Cantacuzino îl angajează pe Ștefan Norris, un refugiat polonez care lucrase anterior în industria de film de la Varșovia. La București nu există nici un specialist în machiaj de film și e nevoie să fie aduși

doi experți de la Berlin. În schimb, pentru realizarea costumelor, experiența din teatru a Suzanei Vasilescu, costumiera de la Cărăbuș, se dovedește salutară. Filotti-Cantacuzino a încercat să lucreze și la filmările de studio cu operatori români, însă, după câteva experimente eșuate, a trebuit să-l angajeze pe elvețianul Gérard Perrin.[229]

Nici măcar alegerea actorilor din distribuție nu se dovedește o treabă mai simplă. Elvira Godeanu, una dintre vedetele teatrului bucureștean, pe care Jean Georgescu și-o dorește la început în rolul Vetei, renunță până la urmă, motivând că „nu se simte în largul ei". E înlocuită de o altă actriță, Eugenia Zaharia, care renunță și ea, iar în cele din urmă, rolul îi este încredințat unei actrițe de revistă, Marusica Maximilian. Toți actorii din distribuție fac parte din trupe dramatice ale căror contracte de spectacole sunt obligați să le respecte, așa încât filmările se desfășoară doar atunci când aceștia au liber de la teatru. În cazul lui Alexandru Giugaru, angajat al teatrului „Muncă și Lumină", patronat de Victor Ion Popa, se iscă un conflict serios între Popa și Ion Filotti-Cantacuzino, care duce în cele din urmă la demisia primului din comitetul director al ONC.[230]

Marea provocare pentru regizor, operator și producător este însă chiar filmarea propriu-zisă a scenelor, care se realizează, practic, într-un singur spațiu: micul studio cinematografic de 11/18 metri de care dispune ONC. Ambiția inițială a producătorului, de a reconstitui în zona Dealul Spirii un colț din Bucureștiul lui Caragiale, este repede abandonată din cauza lipsei de bani. Singura soluție rămasă este ca toate scenele de exterior să fie reconstituite în interior, lipind și desenând decorurile adecvate acțiunii.[231] Toate aceste artificii necesare pentru a suplini lipsa mijloacelor mai sofisticate au stimulat creativitatea echipei, însă, la montajul final, au afectat autenticitatea imaginii, așa cum slaba calitate a sunetului a afectat receptarea jocului actorilor și a coloanei sonore compuse de Paul Georgescu.

Din cauza tuturor acestor probleme, unii jurnaliști îl consideră pe regizorul Jean Georgescu un ghinionist.[232] Omul e însă un ghinionist perseverent, care, în cele din urmă, la capătul unor luni de muncă obstinată și de scene filmate până la epuizarea actorilor, reușește să obțină ce și-a propus: un film românesc demn să ruleze în cinematografele europene. Încurajat de experiență, el fondează, în decembrie 1942, și o „Academie de artă cinematografică", prima din București, destinată să pregătească specialiști români pentru industria filmului.[233]

Pentru scenariul, regia și montajul filmului *O noapte furtunoasă*, Jean Georgescu e plătit în total cu 250.000 de lei, o sumă minusculă nu doar față de remunerația de un milion alocată actorului principal din *Odessa în flăcări*, ci și în comparație cu cei 100.000 de lei pe lună

plătiți operatorului elvețian al *Nopții furtunoase*.[234] Pasionat de film și dornic să reușească în industria cinematografică, regizorul nu face prea mult caz de situație. Cât despre ONC, încurajat de primele succese, acesta are în plan o listă ambițioasă de filme artistice, printre care o ecranizare după *Neamul Șoimăreștilor*, de Sadoveanu, și o a doua coproducție de război româno-italiană, intitulată *Escadrila albă*. Însă lipsa mijloacelor și mersul nefavorabil al războiului taie, pentru moment, aripile ambițiilor cinematografice ale artiștilor români.

De la sfârșitul verii anului 1942, viața începe să bată filmul, deși numai unii dintre martorii ei, cei mai avizați sau doar mai atenți la detalii, reușesc să ghicească ce se petrece. Unul dintre aceștia e Petre Georgescu-Delafras, directorul editurii Cugetarea. Ca mulți alți români, și el ascultă febril Radio Londra și înregistrează toate mișcările trupelor pe diferitele fronturi. Pe 20 august, după încercarea eșuată a Aliaților de a debarca la Dieppe, rămâne cu sentimentul că acest eșec nu e chiar o mare victorie a germanilor și că „Aliații vor mai debarca", iar câteva zile mai târziu notează: „Dacă până la 1 octombrie 1942 germanii nu vor obține victoria, pe care o tot anunță, soarta lor este pecetluită. Iremediabil"[235].

În context, perspectiva unei posibile înfrângeri a Germaniei creează o stare de angoasă chiar și printre cei mai antinaziști dintre români. Pur și simplu nu reușesc să-și dea seama care dintre soluții ar fi mai rea pentru România: „pacea nemțească", sau „pacea rusească"? Toți își doresc ca războiul să se termine, dar gândul la cât de mult ar putea costa pacea îi sperie în egală măsură pe toți. Sentimentul e sintetizat de Alice Voinescu:

„Nu pot suporta ideea unei păci nemțești – căci ar însemna aservirea noastră, a tuturor –, dar ideea că măcelul continuă la infinit e mai grozavă. Nu știu ce să doresc în afară de salvarea noastră, a tuturor vecinilor Rusiei. Despre Rusia nu știu să judec complet liber, nevoia ca cei vinovați să fie pedepsiți mă tem că nu se adevărește în Istorie decât în intervale de timp prea mari. [...] Toți plătim acum ce am fost până acum, dar nu știm, nu simțim răspunderea toată, și prin asta nu înțelegem rostul întâmplărilor și ne considerăm, fiecare popor la rândul său, victima care se răzbună"[236].

E o dilemă greu de tranșat, pe care deocamdată majoritatea românilor preferă să n-o aprofundeze. E ceea ce constată – la fel de frustrat ca Eliade, dar mult mai legitim în frustrarea sa – și generalul Constantin Sănătescu atunci când, la jumătatea lunii iunie, vine în București într-o scurtă permisie de pe front. Observă cu tristețe că Bucureștiul petrece „într-o inconștiență condamnabilă", deși „viața începe a se scumpi și se resimt lipsurile" și că mareșalul Antonescu

și-a înstrăinat simpatia majorității românilor repetând greșelile fostului rege Carol II: „s-a înconjurat de oameni de nimic, care nu-și văd decât de interesele lor“[237]. Sănătescu resimte și nemulțumirile crescânde din armată, unde mulți ofițeri sunt revoltați de caracterul arbitrar și subiectiv al înaintărilor în grad, de scoaterea din cadrele active a unor comandanți pe care ei îi consideră competenți, dar care au intrat în conflict de opinii cu Ion Antonescu (așa cum e cazul generalului Iacobici) și mai ales de afacerile necurate pe care sunt bănuiți că le fac pe seama ajutoarelor pentru front diverșii civili din conducerea Consiliului de Patronaj al Operelor Sociale.

Când vine vorba de afaceri veroase, numele Veturiei Goga e pe toate buzele, dar nici Ică Antonescu nu e foarte departe de ea. Exasperat de faptul că la Președinția Consiliului de Miniștri fusese trimisă o anonimă în care e reclamat că „primește cadouri de la diverși directori pe care îi protejează“, semnată „un funcționar de la Presă“, acesta se duce personal la Direcția Presei și Propagandei ca să se dezvinovățească în fața tuturor angajaților. Le oferă explicația că acel cadou la care se referă anonima – „un stilou cu baterie electrică ce poate fi folosit noaptea pentru a însemna ideile ce-i vin în timpul somnului“, dăruit de nimeni altul decât Ion Filotti-Cantacuzino – îi este foarte necesar în istovitoarea muncă de conducere a treburilor statului. Nici Ică nu cere să fie descoperit autorul anonimei, și nici acesta nu se dă de gol, dar întregul spectacol, pe care îl găsesc populist și ridicol, îi siderează pe toți cei care asistă la el.[238]

Nemulțumirea generalizată nu determină totuși, deocamdată, tentative serioase de răsturnare a regimului Antonescu. Motivele sunt multiple: pentru că înfrângerea germanilor în război nu e încă sigură, pentru că românii se tem de rolul pe care l-ar putea avea, în cazul unei victorii a Aliaților, Uniunea Sovietică în hotărârea destinului politic al României, dar și pentru că, așa cum îi spune Iuliu Maniu lui A.G.G. de Chastelain, la 20 septembrie 1942, consideră că „guvernele aliate au obligația morală de a susține și consolida opoziția română, în primul rând prin asigurări categorice privind restaurarea frontierelor românești dinainte de 1938“ – asigurări pe care Aliații occidentali nu se grăbesc deloc să le ofere.[239]

Maniu se arată de neclintit în hotărârea lui ca, în absența unor astfel de „asigurări categorice“, să răspundă negativ solicitărilor Aliaților de a organiza o rezistență activă împotriva regimului Antonescu, din țară sau din afara ei. În același răspuns către de Chastelain din 20 septembrie, el își reiterează intenția de a nu părăsi România și, în plus, faptul că nu dorește să transforme opoziția politică a fostelor partide democratice românești într-o mișcare de rezistență, după modelul celor din Europa Occidentală ocupată de germani:

„În ce privește cererile enumerate de Chastelain, Maniu refuză categoric să dea curs oricăror solicitări privind situația militară, economia de război, precizând că acțiunea în fruntea căreia s-a așezat are caracter politic de salvare a României.

[...] Acțiunile pregătite și susținute de Maniu, partidul pe care-l conduce și organizațiile pe care le dirijează au caracter politic și nu intenționează să le transforme în organisme subversive, dăunătoare economiei românești".

Cu alte cuvinte, Maniu refuză să își pună prestigiul și relațiile de partid în slujba organizării unor sabotaje împotriva efortului de război al Axei, ceea ce, din punctul de vedere al Aliaților, reprezintă în acest moment principalul obiectiv al unei rezistențe interne. De aceea, nemulțumirea Foreign Office e tot mai mare față de colaborarea cu Maniu, deși continuă să-l considere „singura noastră speranță pentru a începe o mișcare anti-Axă" în România.[240] Și totuși, aparatele britanice de emisie-recepție – trimise cu mii de subterfugii de la Istanbul – rămân nefolosite, iar „mișcarea patriotică" la care speră SOE e departe de a se închega în România, unde o colaborare între „forțele democratice" e deocamdată greu de realizat. Comuniștii, principalul motor al acestei mișcări în țările occidentale, sunt priviți la București cu suspiciune, ca oameni ai Moscovei, ostili intereselor românești, iar fostele partide democratice, țărăniști, liberali, social-democrați, găsesc cu greu un teren comun de acțiune, altul decât redactarea de memorii adresate mareșalului Ion Antonescu. Nici sentimentul urgenței nu funcționează deocamdată: frontul e într-un echilibru din care balanța se poate înclina în oricare parte, iar democrații români preferă să joace pe toate terenurile, convinși că astfel maximizează viitoarele șanse diplomatice ale țării.

În aceste condiții, în iunie 1942, de Chastelain și Edward Masterson, șeful secției române a SOE de la Cairo, propun înființarea unei organizații românești fictive de rezistență, pe care o denumesc „rețeaua Vlaicu". Conducătorul rețelei, al cărui nume e ales pentru asemănarea cu cele ale voievozilor medievali din istoria României, e și el un personaj fictiv, iar rețeaua practic nu există în țară. Impresia că ar exista – și chiar că ar acționa – e dată prin intermediul emisiunilor transmise de un post de radio de propagandă care emite în limba română din Ierusalim. Aici sunt difuzate periodic, codificat sau în clar, așa-zise instrucțiuni pe care presupușii membri ai mișcării ar trebui să le urmeze și se vorbește despre „necesitatea imperioasă ca România să înceteze aprovizionarea, susținerea și găzduirea germanilor". Postul de radio, denumit Postul Luptei de Eliberare și Mișcarea Luptătoare, are drept angajați doi români din emigrație, colaboratori ai SOE: George Beza (un fost legionar din grupul lui Stelescu, devenit apoi membru PNȚ, emigrat între timp la Londra și, din 1941, membru al Comitetului Românilor Liberi) și Petre Vulpescu,

fost președinte al organizației de tineret a Partidului Socialist (C. Popovici), devenit, din 1941, membru al Mișcării Române Libere din Orientul Apropiat[241]. Lor li se alătură, din noiembrie 1942, Nicolae Marinescu, un fost angajat al restaurantului Taksim din Istanbul. E o rezistență care pare de operetă, dar care își face efectul psihologic: emisiunile creează printre români starea de spirit pe care și-o doresc britanicii, iar serviciile de informații românești încep să se agite în căutarea „rezistenților".[242]

Între timp, în țară se activează și un alt important actor politic, care împărtășește întru totul convingerea lui Maniu că Germania nazistă va pierde războiul și că, mergând până la capăt alături de ea, regimul Antonescu duce România la dezastru: Casa Regală. Pe 7 octombrie 1942, regina-mamă Elena reușește, prin mijlocirea doamnei sale de onoare, Nelly Catargi, să aibă o întrevedere secretă cu ambasadorul Italiei la București, Renato Bova Scoppa. Scopul declarat al întâlnirii este acela că regina dorește să contracareze zvonurile ostile ei și regelui Mihai pe care regimul Antonescu le răspândește în mediile politice de la Roma și ale căror ecouri au ajuns la ea prin intermediul familiei regale italiene: „Conform informațiilor primite de regele Vittorio, eu aș desfășura o activitate net potrivnică Axei. Și tocmai pentru a nu-i permite să aibă contacte cu mine, l-a împiedicat pe ducele de Aosta să vină în România spre a inspecta bazele MAS"[243]. Regina neagă în fața lui Bova Scoppa orice amestec personal în viața politică românească, dar profită de ocazie pentru a se plânge, la rândul ei, de atitudinea lui Ion Antonescu față de regele Mihai și față de ea însăși. Îi mărturisește ambasadorului italian că Antonescu îl ține pe rege „complet deoparte": „Ori de câte ori încearcă să facă un gest, să ia o decizie, să pună o problemă, mareșalul Antonescu îi răspunde în maniera cea mai crudă să nu se amestece în afacerile statului". Iar în ce o privește, se simte lezată în atribuțiile ei regale de atitudinea Mariei Antonescu și a Veturiei Goga – despre care spune că „și-a vândut sufletul germanilor" –, cele două confiscând, practic, prin Consiliul de Patronaj, întreaga activitate de asistență „drept un apanaj exclusiv". Regina declară deschis: ea și fiul ei se simt puși într-o „situație intolerabilă". Dar nici măcar asta nu o îngrijorează cel mai mult, ci faptul că „mergem cu pași mari spre înfrângere și că trebuie să deschidem ochii, până când mai este timp"[244].

Pe 25 octombrie 1942, regele Mihai împlinește 21 de ani, vârsta legală a majoratului. Țara îl sărbătorește discret: o festivitate frugală și câteva articole în presă, cele mai multe, însă, nu de ziua sa de naștere, ci de ziua onomastică, pe 8 noiembrie. În *Universul* din 10 noiembrie 1942, Mihai Antonescu îi dedică un articolaș de circumstanță,

în care îl numește „cel dintâi prunc domnesc din istoria noastră la al cărui leagăn Ursitoarele au adus – vatră – pământul unit al veacurilor de vaier neînțeles și – boltă – cerul sfințit al tuturor Românilor". Tot de ziua sa onomastică, ziarele italiene și germane publică și ele articole laudative la adresa tânărului rege român[245]. Iar pe 9 noiembrie autoritățile române organizează la Palatul Regal o festivitate la care vin să-l felicite cei doi Antonescu și o slujbă de binecuvântare la Biserica Mihai Vodă.[246] La toate aceste solemnități, cuvântul „majorat" nu se pronunță însă, iar relatările din presă îl pomenesc mai des pe mareșalul Antonescu decât pe rege. Când e totuși direct amintit, se vorbește despre el mai ales ca despre „copilul regal", o condiție în care Antonescu pare hotărât să-l eternizeze. Însă majoratul regal nu va întârzia să-și producă efectele în relația dintre mareșal și tânărul rege: tot mai convins, la fel ca mama sa, că Antonescu duce țara la ruină și tot mai hotărât să-și afirme dreptul legitim de a lua parte la deciziile politice, regele Mihai începe de acum să-și manifeste din ce în ce mai deschis nemulțumirea față de politica progermană a conducătorului statului.

Ca expresie a poziției de inferioritate în care e menținută instituția regală, marea festivitate oficială a anului 1942 nu are loc nici pe 10 mai, nici pe 25 octombrie, nici pe 8 noiembrie, ci pe 6 septembrie, atunci când regimul Antonescu sărbătorește doi ani de la instaurare. E un moment în care, din nou, regele Mihai și regina-mamă Elena fac mai mult figurație, adevăratul actor principal, cel glorificat de întreaga presă, fiind Ion Antonescu. Acesta le adresează românilor o lungă proclamație, în care le reamintește contextul dezastruos în care a preluat conducerea statului în septembrie 1940 („Pământul Țării, Statul însuși, temeiurile morale ale existenței noastre erau atunci zdruncinate. Ne prăvălisem drepturile și demnitatea"), pentru ca astfel să își poată pune mai bine în valoare propriile realizări din decursul celor doi ani de guvernare. Iar în final le cere tuturor să fie „trezi și plini de încredere", „o singură conștiință, un singur crez, o singură faptă"[247]. În aceeași zi, la radio, Mihai Antonescu prezintă, în stilul bombastic care l-a consacrat, un expozeu încă și mai lung asupra realizărilor regimului. Printre altele, declară și că „cel dintâi act al loviturii de stat a Mareșalului a fost să redea Monarhiei prestigiul și sensul ei istoric"[248]. O afirmație cu care regele Mihai și mama lui nu prea au cum să fie de acord, dat fiind că, în afară de fotografiile regale reproduse pe prima pagină, ca ilustrație la proclamația lui Ion Antonescu, ziarele românești nu mai oferă nici o altă informație despre rolul lor în evenimente. E preluat, în schimb, integral discursul de felicitare al ministrului german al economiei, Walter Funk, iar în

paginile ediției sale de a doua zi *Curentul* anunță că „Dna Maria Antonescu a botezat al 8-lea copil al unui ceferist din Timișoara" – un gest simbolic rezervat până de curând doar membrilor familiei regale.[249]

Undeva, pe ultima pagină a numărului din 7 septembrie, la rubrica știrilor de ultimă oră, același ziar titrează: „Bătălia de la Stalingrad poate fi socotită terminată". Și reproduce punctul de vedere al cercurilor militare de la Berlin: „...cu toată rezistența înverșunată a sovieticilor, bătălia de la Stalingrad poate fi socotită definitiv terminată, sfârșitul ei nemaifiind decât chestiune de timp". Cititorii jurnalului n-au cum să ghicească, în aceste zile din septembrie 1942, cât de departe de adevăr este, în realitate, o astfel de știre.

Până spre sfârșitul lui noiembrie, când mersul frontului reține întreaga atenție a conducătorului statului, toamna anului 1942 e un moment de celebrare – mai ales pentru uz intern – a succeselor de etapă obținute de regimul Antonescu. După festivitățile din 6 septembrie, cel de-al doilea eveniment major al anului e deschiderea, la 1 noiembrie, la Chișinău și la Cernăuți, a unor „expoziții ale realizărilor românești" în cele două provincii – cu referire, desigur, doar la realizările din ultimul an, după reintegrarea lor între granițele României. La festivitatea de la Chișinău e prezent, de această dată, și regele Mihai, care participă la slujba de sfințire a catedralei metropolitane din oraș, reconstruită după un an de strângeri de fonduri și de eforturi susținute, mai ales ale militarilor români.[250] Regina-mamă Elena își însoțește fiul și profită de ocazie pentru a-i vizita pe soldații răniți de la spitalul din Chișinău, însă umbra funestă a Consiliului de Patronaj o urmărește și aici: instituția e unul dintre principalii expozanți ai realizărilor românești, alături de Guvernămintele Basarabiei și Bucovinei, direcțiile ministerelor, poștă, comunicații, muzeele regionale și diverse asociații de artiști.

Prin Direcția de Presă și Propagandă, guvernul se străduiește să producă un ecou cât mai larg și mai favorabil al expozițiilor de la Chișinău și Cernăuți în rândul opiniei publice din țară. Toate ziarele sunt pline de relatări pe larg și editoriale triumfaliste despre semnificația lor. Impresia de campanie de presă orchestrată e însă cât se poate de evidentă. Ziarele *Timpul* și *Argus* publică, de pildă, în aceeași zi, 7 noiembrie, sub aceeași semnătură („St. A.C."), același articol intitulat „Munca românească se afirmă". E, cu siguranță, mâna nevăzută a „Redacției Albe" din Ministerul Propagandei. O confirmare suplimentară a implicării acesteia ne oferă și jurnalul lui Pericle Martinescu, dar, reținând atmosfera de la nivelul omului de rând, gazetarul surprinde o imagine mult mai puțin cosmetizată a contextului

general. Aflat în misiune de serviciu, Martinescu participă la deschiderea expoziției de la Chișinău, apoi petrece o săptămână în regiunea Odessei. Călătorește alături de un grup format din rude ale soldaților români căzuți pe frontul de la Odessa, transportate de armată cu un tren special la mormintele celor dragi, la care cei mai mulți dintre ei ajung acum pentru prima dată. Momentul are o uriașă încărcătură emoțională. Martinescu află povestea unui dentist din București, ai cărui fii, ambii căzuți la Dalnik, sunt îngropați în același cimitir; e înconjurat de femei care leșină de durere pe mormintele fiilor sau soților lor și constată cu amărăciune că populația satului Vakarjani, în care se organizează parastasul, e mai mult decât fericită să primească „o pâine și o strachină de mâncare", semn că „oamenii nu mai mâncaseră de mult pe săturate"[251]. Orașul Odessa, pe care îl vizitează după zguduitoarea comemorare din Vakarjani, îi lasă o impresie la fel de tristă:

„Astăzi, Odessa e un oraș mort. Foarte multe clădiri sunt distruse, magazinele (băcănii, restaurante etc.) sunt improvizate ca vai de lume, străzile, altă dată splendide, au acum un aspect dezolant, portul e pustiu, mort. Trăiești intens senzația că te afli într-un oraș colonial sub administrație românească. (Avem acum și noi «coloniile» noastre, dar obținute cu prea mari sacrificii!) [...] Singurul lucru interesant din oraș e Opera. A scăpat neatinsă"[252].

Potrivit acestei imagini oferite de experiența punctuală a lui Martinescu, guvernul Antonescu nu pare să fi avut prea mult succes în acțiunile sale de revitalizare a economiei și vieții culturale din Transnistria. Intenția există și e proclamată, dar timpul e scurt, iar resursele de care dispune România, în condițiile războiului, foarte puține. În plus, deși își afirmă public în mod repetat scopul „civilizator" pe care îl urmărește în Transnistria, regimul Antonescu e mai puțin interesat de consolidarea poziției administrației românești în regiune – în toate discuțiile cu Hitler, mareșalul răspunde reținut sugestiilor acestuia de a se consola cu Transnistria ca o compensație pentru ocupația maghiară din Transilvania de Nord –, cât de valorificarea resurselor economice transnistrene pentru compensarea efortului românesc de război[253]. Și totuși, începând cu anul 1942, în scurtul interval de timp în care în Transnistria mai funcționează o administrație românească, românii își dau silința să construiască și aici o rețea de propagandă culturală și religioasă. Accentul propagandistic e pus pe istoria străveche a „românilor de la răsărit de Nistru", iar pentru prezent, pe „misiunea românilor în Europa Răsăriteană"[254].

În desfășurarea propagandei românești în Transnistria, un rol important le este alocat universitarilor, în special istoricilor, iar dintre aceștia, primii dispuși să se lase angrenați se arată clujenii aflați

în refugiu la Sibiu. Inițiatorul acțiunilor e Onisifor Ghibu, profesor de pedagogie, unul dintre pionierii studiilor românești de profil, dar mai ales figură emblematică a mișcării naționale românești din Transilvania din perioada premergătoare Marii Uniri. Ghibu contribuie la susținerea scopurilor „civilizatoare" ale guvernului Antonescu în Transnistria încă din 1941, când, pe 14 decembrie, participă alături de țărănistul Nicolae Lupu și de Pan Halippa la inaugurarea Institutului Științific Român de la Tiraspol.[255] Ghibu și soția sa, Veturia, sunt foarte activi și în filiala sibiană a Consiliului de Patronaj și participă amândoi la „primirea triumfală" care i se face, la 23 martie 1942, Mariei mareșal Antonescu, aflată într-o vizită cvasioficială la Sibiu, împreună cu Veturia Goga și ministrul Ion Petrovici.[256] Veturia Ghibu face parte din conducerea Consiliului de Patronaj de la Sibiu, iar familia Ghibu are o veche relație de prietenie cu Veturia Goga, ceea ce îi facilitează, fără îndoială, accesul la Maria Antonescu și, implicit, la soțul acesteia. În Cercul Basarabenilor din București, care schițează încă din iulie 1941 planul de înființare a unei Mișcări a Românilor Transnistreni, Onisifor Ghibu este un personaj de prim rang. El e, de altfel, și autorul proiectului și tot lui i se încredințează de către ceilalți membri ai cercului misiunea de a i-l prezenta lui Ion Antonescu.[257] Curând după această dată, ia ființă un Consiliu Național Român al Transnistriei, al cărui președinte devine Ilie Zaftur, un intelectual basarabean, membru al Cercului Basarabenilor din București. Zaftur se dovedește și el foarte activ în această poziție, întocmește proiecte detaliate de românizare a vieții culturale din Transnistria, pe care le transmite Președinției Consiliului de Miniștri prin intermediul lui Ghibu și al lui Pan Halippa, redactează memorii către Maria Antonescu, prin care solicită alocarea de resurse materiale pentru asistența socială a românilor din Transnistria, dar, până la retragerea administrației românești din provincie, în 1944, reușește să ducă până la capăt doar un număr mic din acțiunile pe care le preconizează.[258]

În ce-l privește, Onisifor Ghibu face, în iunie 1942, prin intermediul presei din Sibiu, un apel la intelectualii transilvăneni, chemându-i să ia parte la organizarea unei „Comunități de muncă pentru Transnistria"[259]. Din articolul „Ardelenii în Transnistria", publicat pe 21 iunie în *Țara*, aflăm și care e rezultatul acestui apel: înființarea „Frăției Octavian Goga a Ardelenilor în Transnistria", în care s-au înscris, într-o primă etapă, „cam o sută de inși, majoritatea studenți". Ziarul dă lămuriri și cu privire la modul de selectare a membrilor și la instruirea lor prealabilă:

„La structurarea definitivă a «Frăției», se va face o serioasă selecție pentru ca cei ce vor pleca să lucreze în Transnistria în numele Ardealului să prezinte un nivel moral corespunzător. Se pot înscrie și femei. Iar pentru ca membrii «Frăției

Octavian Goga» să pornească cât mai bine înarmați la muncă, s-au luat măsuri pentru ținerea unor cursuri de inițiere, cari vor da o sumară cunoaștere a realităților din Transnistria.

În felul acesta, Ardealul sfâșiat întinde o mână frățească Transnistriei de curând dezrobite. Transnistrenii nu vor uita aceasta niciodată"[260].

Ghibu obține acordul guvernatorului Gheorghe Alexianu pentru deplasarea „Frăției" ardelene în Transnistria, iar în toamna anului 1942 pleacă personal într-un turneu de conferințe și întâlniri cu studenții și intelectualii români din principalele localități transnistrene. Mai are, în plus, multe alte proiecte culturale pentru care pledează pe lângă guvernul Antonescu, printre care și înființarea unui institut pedagogic la Odessa. La 5 noiembrie 1942, tot prin intermediul ziarului *Țara*, lansează un apel „Către frații învățători transnistreni și transbugieni [sic!] cari vin să cerceteze Transilvania", pe care îi îndeamnă să își regăsească, în Ardeal, rădăcinile românești, „casa părinților voștri, de la care ați plecat cu sute de ani în urmă spre soare-răsare".

Transilvănenii nu sunt însă singurii interesați să ia parte la acțiunile de românizare a vieții culturale din Transnistria. Profesorii de la Universitatea din Iași sunt, în aceeași perioadă, de-a dreptul nemulțumiți că, deși Universitățile din Cluj și București beneficiază de catedre speciale dedicate studiilor slave și răsăritene, la ei, unde proximitatea cu spațiul slav este cea mai evidentă, o astfel de catedră universitară încă nu există. Încep, așadar, o ofensivă pe lângă ministrul Ion Petrovici pentru a li se aloca fondurile necesare. Principalii promotori ai inițiativei ieșene sunt profesorii Ilie Minea și Alexandru Boldur. Acesta din urmă, profesor titular al catedrei de istoria românilor de la Universitatea din Iași, va obține în sfârșit ceea ce își dorește abia în august 1943: numirea ca director al Institutului „A.D. Xenopol", creat pe lângă Universitatea din Iași cu doar câteva luni mai înainte, în martie 1943.[261] Și, pentru că argumentul principal al negocierii cu ministerul îl reprezentase interesul propagandistic al guvernului român în Transnistria, tot în 1943 Boldur publică sub egida noului institut un consistent studiu istoric intitulat „Românii și strămoșii lor în istoria Transnistriei".

Subtextul acestor negocieri dintre profesorii ieșeni și autoritățile de la București dezvăluie adevărata miză a participării universitarilor români la propaganda românească din Transnistria. E un joc riscant, din care însă și universitarii, și oficialitățile au de câștigat: universitarii obțin alocări de fonduri și de resurse pentru proiectele lor – instituționale sau personale –, iar guvernul beneficiază de sprijinul unor specialiști pentru realizarea obiectivelor sale politice. În acest joc există însă și un revers al medaliei: implicându-se în astfel

de acțiuni cu evidentă tentă politică, universitarii „apolitici" renunță *de facto* la independența lor academică și se lasă atrași în siajul riscant al luptelor ideologice.[262] Mulți vor plăti, după 23 august 1944, un preț greu pentru colaborarea lor, dar deocamdată ea se dovedește mai mult decât benefică pentru carierele personale: nu doar Boldur devine directorul unui institut de cercetare, dar și Ghibu e numit, cu un an înainte, pe 18 septembrie 1942, în funcția de director al Seminarului Pedagogic Universitar „Gheorghe Lazăr" din Sibiu[263].

Celălalt aspect momentan profitabil, de această dată pentru instituțiile în care lucrează universitarii, are legătură cu interesul principal enunțat de Ion Antonescu față de Transnistria: nu în mod necesar perpetuarea ei între granițele postbelice ale României, ci mai degrabă utilizarea resurselor transnistrene pentru compensarea efortului românesc de război. Această valorificare îmbracă, în domeniul cultural, forma discursivă a „salvării" unor cărți și bunuri de patrimoniu cultural prin aducerea lor în România. Alexandru Boldur, spre exemplu, aduce la Iași, începând din septembrie 1942, câteva mii de cărți importante pentru cercetarea academică, preluate din Biblioteca Universității din Odessa și de la Biblioteca Municipală din Odessa.[264] Într-o misiune asemănătoare pleacă, la sfârșitul anului 1942, și Dudu Velicu, dar la Rostov-pe-Don, foarte aproape de linia frontului. Acesta se întoarce cu „câteva zeci [de cărți] referitoare la arta rusă, picturală, arhitecturală și mai ales cărți istorice, tipărite în timpul regimului țarist". Velicu se declară „foarte mulțumit că am putut aduce din Rusia sovietică o frumoasă bibliotecă rusească, formată nu din literatură și cărți de știință sovietice, ci țariste"[265].

De la Dudu Velicu aflăm unele detalii interesante și despre cealaltă latură a propagandei românești în Transnistria: misiunea ortodoxă română, constituită în august 1941 și condusă inițial de arhimandritul Iuliu Scriban, fost profesor la Facultatea de Teologie din Chișinău. În noiembrie 1942, conducerea acesteia e preluată de Visarion Puiu, fostul mitropolit al Cernăuților, care devine în același timp și șeful nou înființatei Mitropolii a Transnistriei, cu sediul la Odessa.

Populația transnistreană e majoritar ortodoxă, însă viața religioasă a comunităților de aici e acum total bulversată de ateismul puterii sovietice. Așa cum făcuseră pe întregul teritoriu al URSS, și în Transnistria bolșevicii desființaseră bisericile, demolându-le sau transformându-le în instituții laice, arestaseră preoți și interziseseră orice formă de afișare publică a credințelor religioase. Opresiunea nu a dus însă în mod automat la pierderea credinței individuale, iar odată cu retragerea sovieticilor, mai ales în comunitățile rurale, reluarea vieții religioase se petrece aproape spontan. La intrarea lor în Transnistria, soldații și oficialitățile române găsesc în sate un ecou

favorabil la inițiativele de a le reconstrui bisericile și de a le reconstitui organizarea ecleziastică.[266] Presa românească de după cucerirea Transnistriei e plină de relatări despre botezuri în masă organizate de unitățile militare românești cu ajutorul preoților militari și de articole despre „readucerea creștinismului" în teritoriile „păgânizate" de sovietici. Mulți dintre locuitorii de rând ai Transnistriei, și mai ales țăranii, nu privesc cu ochi răi aceste acțiuni de creștinare a copiilor și tinerilor ale căror familii nu îndrăzniseră, de teama persecuțiilor sovietice, să îi boteze în religia părinților și bunicilor lor. Singurul inconvenient este că slujbele și botezurile se fac în limba română, o limbă pe care cei mai mulți dintre ei nu o cunosc. De aceea, atunci când în regiune își fac apariția călugării rusofoni, veniți de la Kiev, românii se simt amenințați să piardă trenul „recreștinării"[267].

Pentru guvernul român, această operațiune de „recreștinare" are o importantă miză propagandistică, inclusiv în justificarea continuării războiului în ochii opiniei publice din țară. Iar pentru înalta ierarhie a BOR, mizele sunt chiar mai multe: politică (de afirmare a influenței proprii în relația cu autoritatea laică), materială (ca și în cazul universităților, și pentru BOR extinderea autorității sale ierarhice în Transnistria înseamnă o ocazie de suplimentare a resurselor), dar și de reglare a dezechilibrelor și rivalităților interne (ierarhii BOR au propriile lupte pentru putere, iar retragerea autorităților române din Basarabia și Bucovina de Nord însemnase, în 1940, și pierderea a două mitropolii importante, ai căror foști angajați, aflați acum în refugiu, nu se simt foarte mulțumiți de locul care le-a fost alocat în noua conjunctură). Dar, dacă la Chișinău și Cernăuți viața religioasă se poate relua mai ușor după numai un an de ocupație bolșevică, în Transnistria totul trebuie construit, de la lăcașurile de cult până la pregătirea clerului slujitor.[268] Pe de altă parte, pentru că ierarhiile bisericești transcend granițele politice, patriarhul Nicodim și Sinodul BOR ezită să răspundă de la bun început la solicitarea guvernului Antonescu, de teamă că ar putea intra într-un conflict de interese cu Biserica Ortodoxă Rusă: oricât de oprimată de regimul bolșevic, aceasta este totuși cea care deține oficial autoritatea ierarhică asupra Bisericii din Transnistria.[269] Atitudinea reticentă a conducerii BOR nu e însă deloc bine primită în România. Guvernul, reprezentat în această discuție de Mihai Antonescu, se declară surprins, iar unii ierarhi ai BOR, care simt că decizia îi dezavantajează, sunt de-a dreptul nemulțumiți și nu se sfiesc să critice vehement cercul de apropiați ai patriarhului. La începutul lunii martie 1942, Dudu Velicu e trimis să sondeze opiniile fostului mitropolit al Bucovinei, Visarion Puiu, pe care îl vizitează în locuința lui bucureșteană din Strada Batiștei. Fiind, probabil, la curent cu originile misiunii lui Velicu, Visarion Puiu

nu ezită să se dezlănțuie împotriva conducerii BOR. El declară că „Biserica Ortodoxă Română nu are șef și cu atât mai puțin oameni de bună credință și activi, care să-l înconjoare", deplânge faptul că „ortodoxia românească din Transnistria este absentă, deși avem o misiune" și îi reproșează arhimandritului Iuliu Scriban, șeful acesteia, că își petrece timpul la București din comoditate. La finalul discuției, transmite prin Dudu Velicu și propunerile sale pentru activarea clericilor români, care nu se arată prea dornici să facă misionariat în condițiile dificile din Transnistria:

„Problema lipsei clerului ortodox în Transnistria se poate rezolva astfel:

Întrucât călugării din țară sunt oameni fără grija întreținerii unei familii, ei trebuie să fie aceia care trebuie să pornească la lucru în Transnistria. Fiecare episcopie și mitropolie românească să trimeată pe toți aceia care pot face această operă românească și ortodoxă, cu atât mai mult cu cât prin mănăstiri sunt mulți călugări care nu au un mare rol în cadrul operei de mântuire a poporului român.

Biserica ar trebui să le pună la dispoziție toate obiectele și cărțile de cult necesare.

În viitor, una din condițiunile de candidare a viitorilor călugări la scaunele episcopale să fie și certificatul de activitate desfășurată în Transnistria.

În legătură cu aceasta, să fie întrebat Sfântul Sinod, Ministerul Cultelor și misiunea ortodoxă română din Transnistria pentru ce nu au putut pleca în Transnistria misiunile de preoți aleși, instruiți și dotați cu toată armătura religioasă, pe care le-au pus la dispoziție Mitropolitul Nifon al Olteniei și Episcopul Emilian de la Curtea de Argeș. Iar acei dintre preoți cari numai datorită tenacității lor au ajuns la Tiraspol de ce au fost întorși din drum?"[270]

Supărat și el pe patriarhul Nicodim, care îl eliminase din schema de personal a patriarhiei după moartea patriarhului Miron Cristea, Dudu Velicu culege bucuros – și transmite către SSI – toate opiniile ierarhilor BOR care îi sunt defavorabile acestuia.[271]

Când, în noiembrie 1942, Visarion Puiu ajunge în funcția de mitropolit al Transnistriei și de șef al Misiunii Ortodoxe Române, el se arată, într-adevăr, interesat să nu repete greșelile pe care i le reproșase anterior lui Iuliu Scriban. Imediat ce obține numirea, pleacă în Transnistria și, înainte de a se instala la Odessa, face un pelerinaj prin satele transnistrene, unde se întâlnește cu sătenii, vizitează spitale și orfelinate, sfințește biserici nou construite. În 1942, Puiu are 63 de ani, și această călătorie nu e deloc ușoară pentru el: pe drumurile desfundate ale Transnistriei, acolo unde automobilul nu poate răzbi, mitropolitul și suita sa se văd nevoiți să meargă cu căruța sau pe jos, în vreme ce condițiile sanitare din locurile pe care le vizitează sunt și ele cât se poate de precare. În ciuda intransigenței cu care criticase lipsa de inițiativă a Sinodului BOR pentru afirmarea ortodoxiei românești în Transnistria, Visarion Puiu se dovedește un mitropolit cu atitudini flexibile, care înțelege că succesul misiunii lui depinde de

6 dec. 1942. Vizita pastorală a mitropolitului Visarion Puiu la Odessa.

5 sept. 1942. Populația unui sat din Transnistria participă la oficierea liturghiei de către un preot din cadrul misiunii ortodoxe române.

Coloană motorizată românească pe front în regiunea Donului (1942).

Punct românesc de apărare a litoralului pe faleza Ialtei (Crimeea, 1942).

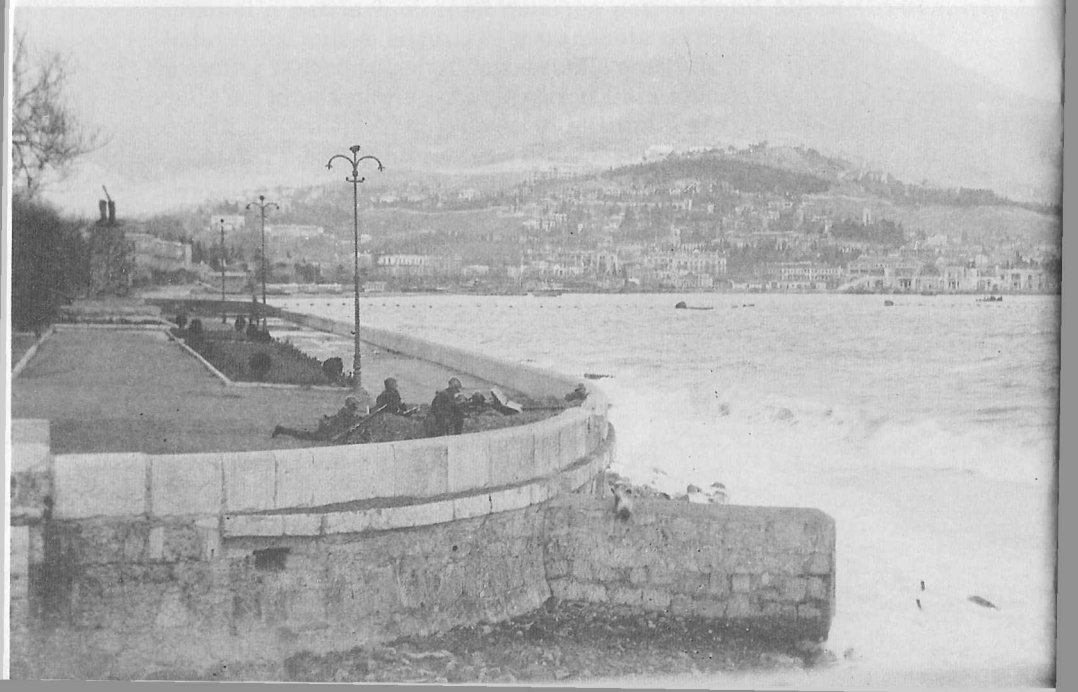

găsirea unei căi de mijloc între așteptările populației din regiune și scopurile politice ale guvernului Antonescu. El pledează, spre exemplu, pentru crearea unui cadru care să permită și utilizarea limbii ruse ca limbă de cult și în care preoții misionari trimiși din România să fie, pe cât posibil, cunoscători de rusă și ucraineană. În anul pe care îl petrece în funcția de mitropolit al Transnistriei (până în decembrie 1943, când demisionează și e înlocuit de arhimandritul Antim Nica), Visarion Puiu reușește să pună în funcțiune ierarhia ortodoxă românească, în ciuda dificultăților cu care se confruntă în mod constant. Dintre acestea, insistența autorităților laice ca opera pastorală să fie în același timp și una de românizare – respectiv de răspândire a propagandei politice oficiale – și corupția clerului românesc trimis în misionariat în Transnistria sunt cele care îi îngreunează cel mai mult interacțiunea cu credincioșii locali.[272]

„Lumea bună" bucureșteană e o lume mică, ai cărei membri se întâlnesc tot timpul în aceleași cercuri înguste, la concertele, spectacolele, recepțiile din capitală sau pe drumurile destinațiilor preferate de vacanță, Sinaia și Predeal. Așa cum fetele Vulcănescu sunt încântate să-i zărească, în plimbările lor prin Sinaia, pe regele Mihai și pe regina Elena, și familia Rădulescu-Zoner se încrucișează des la Predeal cu mareșalul Ion Antonescu, care are o vilă în oraș. Nu e o vecinătate cu totul lipsită de conflicte, însă, pentru că vila mareșalului e așezată pe traseul schiorilor, iar cei care se ocupă de securitatea conducătorului statului instalează pe drum o barieră. Turiștii astfel obligați să ocolească prin „viroage" își manifestă nemulțumirea prin Asociația „Amicii Predealului", așa că Antonescu se vede nevoit să dispună construirea unei noi pârtii, pe Clăbucet, la care lucrează inclusiv militari din Batalionul de Vânători de Munte de la Predeal.[273] În vara anului 1942, boala îl constrânge pe mareșal să rămână multă vreme la reședința sa de vacanță. Fiul familiei Rădulescu- Zoner, Șerban, are ocazia să-l vadă de mai multe ori plimbându-se prin stațiune, împreună cu soția, cu Veturia Goga, cu Manfred von Killinger și o dată chiar în compania feldmareșalului Erich von Manstein, viitorul comandant al Corpului de Armate „Don", purtând amândoi „pălării de tip tirolez"[274].

Familia Rădulescu-Zoner face parte din acea categorie de români care îi detestă pe nemți, îl critică pe Ion Antonescu și se bucură de fiecare victorie a Aliaților împotriva Wehrmachtului. Dar sentimentele lor pro-aliate nu le sunt de prea mare ajutor acum, când familia are pe frontul de la Cotul Donului nu mai puțin de trei membri. Unul dintre ei e fratele bunicii materne a lui Șerban, nimeni altul decât generalul Mihail Lascăr, cel decorat de Ion Antonescu după campania din 1941, apoi destituit pentru că ideile sale nu erau în acord cu

ideile mareșalului. Acum, Lascăr conduce o divizie de armată care luptă la Cotul Donului și îl are în subordine pe propriul ginere, maiorul Gheorghe Popovici. Mihaela, zisă în familie Jana, fiica lui Lascăr și soția lui Popovici, e însărcinată și se pregătește să nască atunci când soțul și tatăl ei pleacă pe front. Și tot la Cotul Donului ajunge, dar ca voluntar, și idealistul familiei, judecătorul Leon Rădulescu, unchiul matern al lui Șerban. Leon Rădulescu nici nu-i simpatizează pe nemți, nici nu se simte atras în mod deosebit de eroismul militar. E însă una dintre foarte rarele persoane a căror fibră morală le face să se indigneze că, în timp ce atât de mulți alți români mor pe front, cei din cercul său social își petrec timpul distrându-se și crescându-și averile de pe urma afacerilor de război.[275] Hotărât să o rupă cu ceea ce i se pare o formă de promiscuitate morală, se înrolează în vara anului 1942 și pleacă să lupte la Cotul Donului, în aceeași Divizie a 6-a de sub comanda generalului Lascăr.

Spre Cotul Donului se îndreaptă, în septembrie 1942, și generalul Constantin Sănătescu. Se pregătește să preia comanda a două divizii din componența Armatei a III-a, condusă de generalul Petre Dumitrescu.[276]

Și tot la Cotul Donului sunt trimiși și „reabilitații" din Batalionul 991 al căpitanului Păsat, care se vor regăsi în dispozitivul de luptă chiar în vecinătatea grupării Lascăr. Pentru ei, drumul e însă ceva mai plin de peripeții. Pleacă cu trenul din gara Sărata, coboară la Mariupol, iar de acolo mărșăluiesc pe jos, pe o distanță de 1.000 de kilometri până în zona frontului. Marșul durează mai bine de zece zile, cu scurte perioade de cantonament în satele ucrainene de pe drum. În tot acest timp, cei 15 ofițeri și subofițeri din corpul de comandă nu își permit nici măcar o clipă de răgaz. Soldații de sub comanda lor nu sunt, la urma urmei, niște soldați obișnuiți: mulți dintre ei au condamnări penale pentru infracțiuni de drept comun și au fost de acord să plece pe front doar ca să scape de închisoare. N-au, bineînțeles, nici un chef să lupte și nu așteaptă decât un moment prielnic ca să dezerteze. Cei prinși sunt aduși înapoi și pedepsiți de comandanții lor, dar foarte puțini sunt trimiși în fața Curții Marțiale, fiindcă asta ar echivala cu decimarea batalionului chiar înainte de intrarea în luptă. La Mariupol, prima etapă de cantonament, comandanții nici măcar nu îndrăznesc să instaleze trupa în oraș, de teamă că nu vor reuși să-i țină sub control pe soldații puși pe jefuit. Și, într-adevăr, jafurile din casele civililor și dezertările din batalion se țin lanț pe tot parcursul drumului, iar condițiile îngrozitoare în care mărșăluiesc nu fac decât să înrăutățească lucrurile. Căpitanul Păsat și ceilalți membri ai corpului de comandă n-au altă soluție decât să se asigure că sunt tot timpul printre soldații lor și că, în momentele cele mai dificile, îi

îmbărbătează cu exemplul personal.[277] Iar pentru menținerea disciplinei se bazează și pe ajutorul prețios al „politicilor", legionari sau adventiști condamnați pentru că religia lor le interzice să ia pușca în mână sau să depună jurământul.[278]

De cum ajung în linia întâi a frontului, soldații din Batalionul 991 sunt trimiși să îi înlocuiască pe poziții pe italienii și germanii deja epuizați de lupte. De bucurie, nu doar exuberanții italieni, ci și disciplinații soldați germani încalcă consemnul de liniște și se manifestă zgomotos, ceea ce le permite trupelor inamice să le repereze pozițiile. Soldații căpitanului Păsat trec astfel și prin botezul primului bombardament, dar, din fericire, reușesc să scape fără pierderi. Căpitanul își ia în primire postul de comandă: o groapă adâncă de doi metri și lată de cinci, prevăzută cu o scară de lemn, care îl protejează de gloanțele infanteriei, dar nu și de obuzele artileriei.[279]

Ofensiva germană de la Stalingrad și Cotul Donului – cele două fronturi sunt învecinate – face parte din așa-numita Operațiune Albastră, declanșată de Hitler în 1942, în direcția sud, spre regiunile petroliere ale URSS și spre Caucaz. Führerul consideră că astfel va bloca accesul Armatei Roșii la resursele de care are nevoie ca să susțină războiul și că o va putea înfrânge definitiv. Operațiunea e însă mult prea ambițioasă comparativ cu forțele de care mai dispune armata germană, așa că, pe frontul larg deschis în adâncimea Uniunii Sovietice, germanii se văd nevoiți să recurgă la ajutorul aliaților lor italieni, români și unguri. Inițial, Stalingradul nu se afla pe linia principală de atac, iar planurile ofensivei nici măcar nu prevedeau cucerirea orașului. Însă, la 23 iulie 1942, prin Directiva nr. 45, Hitler schimbă substanțial planul de luptă, hotărând cucerirea concomitentă a Caucazului și a Stalingradului. E o tactică eronată, pentru că nu ține seama de realitatea forțelor de pe teren, dar comandanții germani care se opun nu reușesc să-l convingă să renunțe. Nici românii nu sunt deloc încântați de această modificare. Diviziile 7 și 13 infanterie din Eșalonul 2 românesc debarcă în august și octombrie în zona Stalino-Volnovaha-Mariupol și sunt trimise imediat în prima linie a frontului, din nevoia de a elibera forțele germane necesare cuceririi Stalingradului. Alte forțe militare românești sunt aduse la Stalingrad din zona Caucazului, slăbind astfel frontul de acolo. Comandamentele românești sunt depășite de interesele contradictorii ale aliaților germani, se confruntă cu mari probleme de transport și de aprovizionare și, destul de curând, încep să intuiască apropierea catastrofei. Omologii lor germani îi asigură însă, până în ultima clipă, că „totul va fi bine și că sigur este că asta-i ultima iarnă pe care o mai petrecem în Rusia"[280]. Pe 8 noiembrie, când generalul Ilie Șteflea îi prezintă generalului german Arthur

Hauffe, comandantul Misiunii Militare Germane în România, o sinteză informativă din care rezultă că sovieticii pregătesc o contraofensivă la Cotul Donului, acesta o apreciază ca fiind exagerată.[281]

Neavând cum să știe toate detaliile tabloului general, simplii soldați și civilii de acasă nu își pot da seama ce se petrece, iar presa din România e plină de știri liniștitoare de pe front, care nu amintesc decât despre victoriile armatelor Axei, despre iminenta „zdrobire" a armatei sovietice și despre „succesele răsunătoare ale trupelor germano-române la Stalingrad și pe frontul Donului"[282]. Bombardați cu informații false sau irelevante, pasionații „hărților cu steguleț" au nevoie de foarte multă perspicacitate pentru a înțelege ce se întâmplă, de fapt, pe front.

Infernul se declanșează pe Don la 19 noiembrie, când sovieticii încep operațiunea contraofensivă Uranus. „Această dată îmi va rămâne în minte câte zile voi mai avea de trăit", notează Sănătescu în jurnalul său.[283] Trupele sovietice străpung cu ușurință linia de luptă pe care acționează forțele românești și, din acest moment, au calea deschisă către adâncimea frontului Axei. Românii suferă pierderi grele, care însă, așa cum înțelege acum Sănătescu, sunt doar un prolog. Aflat în retragere cu postul său de comandă, el află că, pe 20 noiembrie, sovieticii reușiseră aceeași străpungere și în zona Stalingrad, unde o parte a trupelor Axei, aflate sub comanda feldmareșalului Friedrich Paulus, e treptat încercuită. La Stalingrad, însă, încercuirea va dura încă două luni. La Cotul Donului, unde trupele românești rămase în încercuire sunt regrupate în ceea ce se numește acum „gruparea Lascăr", evoluția e mult mai rapidă.

„Dacă germanii nu aduc forțe suficiente să oprească ofensiva rusă, atunci soarta trupelor de la Stalingrad și Caucaz e pecetluită", notează Sănătescu pe 21 noiembrie.[284] Germanii nu au însă de unde să mai aducă alte trupe, iar ceea ce urmează pentru soldații români încercuiți la Cotul Donului e doar o agonie dureroasă, despre care civilii din țară nu află nimic sau, cel puțin, nu pe căi oficiale. Pe 23 noiembrie 1942, la patru zile după ceea ce Sănătescu consemnează ca fiind „începutul unei mari tragedii", presa din țară titrează cu seninătate: „La sud de Stalingrad și în sectorul Terek, trupele germane și române au respins atacuri sovietice de mare amploare"[285]. Iar pe 26 noiembrie, când dezastrul german e în plină desfășurare, *Tribuna Ardealului* anunță pe prima pagină că trupele germane, înarmate cu un nou tip de tancuri blindate, au intrat „în interiorul orașului Stalingrad". „Sub scutul aruncătoarelor de flăcări, grenadierii germani au pătruns în blocul de case, unde au înfrânt rezistența forțelor sovietice", se încheie triumfător relatarea nesemnată, bazată pe comunicatele germane.

La București, cei cu conexiuni în cercurile puterii, cum e Ioan Hudiță, află destul de curând că situația trupelor românești din regiunea Donului e „foarte proastă", dar și ei sunt departe de a înțelege dimensiunile reale ale tragediei. Hudiță, spre exemplu, e mai interesat de înfrângerea trupelor germane conduse de Rommel pe frontul din Africa, pe care o consideră mult mai importantă decât ce se întâmplă în Uniunea Sovietică.[286] Pe 28 noiembrie, inimile românilor pro-aliați tresaltă de bucurie – și de un fel de sentiment al revanșei – la vestea că flota franceză de la Toulon s-a sabordat pentru a nu cădea în mâinile nemților.[287]

În linia întâi, căpitanul Păsat are ocazia să descopere multe lucruri noi despre caracterul oamenilor pe care îi conduce. În condiții extreme, aceștia își dau adevărata măsură a curajului sau a lașității. Unii se împușcă în picior pentru a fi trimiși acasă, iar printre ei se află, spre dezamăgirea lui Păsat, și câțiva ofițeri. Alții, dimpotrivă, găsesc pe front prilejul de a-și pune la lucru într-un scop bun calitățile care, în viața civilă, îi trimiseseră la închisoare. E cazul caporalului Străoanu, care, incapabil să „stea locului" sau să urmeze disciplinat ordinele superiorilor, reușește totuși să le fie de folos tuturor. Îi place riscul, și sfidarea sorții pare a fi singurul mod în care e obișnuit să trăiască, așa că își surprinde periodic camarazii cu câte o incursiune la inamic, din care se întoarce cu haine groase, piese de tun, două butoaie de petrol, ba chiar o găină și un cozonac, cadou de ziua comandantului. E nedumerit de fiecare dată când e certat că nu respectă ordinele: din punctul lui de vedere, totul e bine când se termină cu bine. În cele din urmă, e surprins de explozia unei grenade în timp ce încerca să sustragă câteva pufoaice dintr-o baracă sovietică și e grav rănit la ambele picioare. Mai reușește să ajungă cu prada înapoi la batalion, iar de acolo pleacă cu ambulanța spre spitalul unde urmează să fie amputat.[288] Păsat îl consideră un adevărat erou de război, spre deosebire de „popa Leu", preotul regimentului și nepotul „episcopului de Cernăuți", ajuns în Batalionul 991 în urma condamnării pentru activitatea sa legionară și care profită de prima rănire ușoară ca să plece acasă „reabilitat" și chiar decorat.[289]

După ruperea frontului la 19 noiembrie, Păsat și batalionul lui, decimat de lupte, încearcă să reziste pe poziții, așa cum suna ordinul inițial. Restul trupelor se retrag în condiții crâncene: dezorganizate, demoralizate și vânate de soldații sovietici, nu se mai pot baza decât pe noroc și pe priceperea comandanților lor direcți pentru a reuși să părăsească frontul în siguranță. La capătul a două nopți de coșmar, care îi provoacă pierderi serioase, Păsat reușește să ajungă la comandamentul Diviziei a 6-a, în satul Golovski. Aici îi găsește pe cei trei

generali care asigurau comanda tuturor forțelor rămase, Mihail Lascăr, Nicolae Mazarini și Ioan Sion, adăpostiți în beciul unei case țărănești împreună cu cei câțiva supraviețuitori din comandament.

Ce nu știu Păsat și soldații lui e că, în cele trei zile în care încercuirea sovietică se tot strânsese în jurul „grupării Lascăr", comandanții germani și români avuseseră niște dispute serioase cu privire la soarta ei. La ordinul lui Hitler, comandamentul german le ceruse românilor să reziste pe poziții, orice-ar fi, în vreme ce Marele Stat Major român, conștient că lucrul acesta ar fi echivalat cu pierderea tuturor oamenilor și echipamentelor prinse în încercuire, încerca să-l convingă pe Antonescu să dea ordinul de retragere înainte ca încercuirea să devină completă. Antonescu ezită însă, pentru că germanii se încăpățânează să creadă că o rezistență ar mai fi posibilă, iar el se teme probabil să nu fie acuzat de lașitate. Complet încercuite, trupele din „gruparea Lascăr" nu mai au altă legătură cu comandamentul român decât aceea asigurată de avioanele care le aduc provizii și duc înapoi știri despre situația lor disperată. Nu mai au muniție, iar pe 22 noiembrie, unul dintre aviatorii care asigură legătura, căpitanul Valentin Stănescu, raportează că soldații români nu mai mâncaseră nimic de trei zile.[290] Între timp, sovieticii le trimit emisari care îi somează să se predea, dar Mihail Lascăr refuză să o facă, în așteptarea unei decizii din partea comandamentului român. Când, la 23 noiembrie, Hitler îi răspunde lui Ion Antonescu că dăduse ordinul pentru retragerea grupării Lascăr, soarta acesteia e deja pecetluită.[291] Sion moare în luptă la 24 noiembrie, iar Lascăr și Mazarini, împreună cu ceilalți ofițeri din comandament care mai sunt în viață, sunt luați prizonieri. Alături de ei, în beciul din care vor pleca împreună direct în prizonierat, Păsat descrie astfel momentul:

„[Sovieticii] au înconjurat casa și au început să tragă cu arme, mitraliere și puști anticar. Zburau geamurile, giurgiuvelele se prefăceau în țăndări, cădea molozul din tavane, dându-mi impresia unui cutremur mare. La un moment dat, s-a făcut liniște în jurul casei, nu mai trăgea nimeni, dar se auzeau voci și se săpau gropi în care să se pună trotil ca să ne arunce în aer pe toți.

Generalul Mazarini și Lascăr întreabă de un căpitan de jandarmi, de origine din Basarabia, care cunoștea limba rusă la perfecție, să iasă afară și să spună inamicului că acolo sunt doi generali, mulți ofițeri superiori și că ne predăm fără condiții. Căpitanul nu se afla acolo, probabil că o întinsese.

În timpul acesta, intră pe ușă, ca să coboare în beci, un sergent român, un băiat tare tânăr și frumos și, din dosul ușii beciului, este împușcat mortal de un căpitan veterinar, crezând probabil că este un inamic.

Eu apucasem exact sub ușa beciului și stam ca și ceilalți ghemuit pe scară. Generalii rugau pe ofițerii care știau rusește să iasă unul afară din adăpost, să se ducă la ruși să le spună să trimită un ofițer căruia să ne predăm. Nimeni nu s-a oferit să facă acest lucru.

Văd însă lângă mine un ofițer, ce grad avea nu știu, că era cu o treaptă mai sus ca mine și el se rezemase de ușă sau chepengul beciului, că saltă capacul dându-l peste cap și iese afară cu mâinile sus. Am așteptat câteva secunde și nu am auzit nici un foc de armă, m-am convins că nimeni nu a tras în el și am strigat: «Domnule general, a ieșit un ofițer și acum ies și eu». «Cine ești dumneata?» întreabă generalul Lascăr Mihail, și-i spun numele. Am părăsit și eu adăpostul cu mâinile sus și m-am dus lângă primul care ridicase mâinile. Acolo era un singur soldat, un uzbec cu ochii încrucișați, care mi-a făcut semn să leapăd porthartul, binoclul și cureaua de la pantaloni. Acum țineam pantalonii cu mâna să nu-mi cadă.

După mine au ieșit toți cei ce se găseau în beci, unul după altul, și ne-am predat unui simplu soldat, nu unui ofițer, cum se obișnuia și cum cereau cei doi generali. După ce am aruncat actele, binoclul, porthartul, care zăceau grămadă în fața noastră, am trecut mai departe, să ne așezăm pe patru rânduri, așa cum cereau ei. Iată-mă, împreună cu atâția alții, căzut prizonier. De ce îmi era frică nu am scăpat, și acum îmi era indiferent ce se va întâmpla cu mine, dar mă gândeam, cu durere, la soție și la ceilalți de acasă, ce-or fi făcând, ce vor crede despre mine, mai trăiesc sau am murit, cum am murit, ca un viteaz sau ca un laș. Am avut impresia, la un moment dat, că am murit, că am trecut în altă lume, că visez ceva urât, nicidecum că sunt prizonier, că nu voi mai ști nimic despre ai mei, și ei de mine. Mi se frângea sufletul de durere și, îmbrăcat așa sumar cum eram eu acum, nu mai simțeam nici gerul acela rusesc, nici foame, nici o durere. Eram un om mort"[292].

Pentru Lascăr, Mazarini, Păsat și toți cei care sunt luați acum prizonieri urmează trei ani grei de foamete, mizerie, umilințe și îndoctrinare forțată în lagărele din Uniunea Sovietică. Unii dintre ei vor ceda, în cele din urmă, și vor face pactul cu diavolul pentru a se putea întoarce acasă – printre aceștia, Lascăr și Păsat, reveniți în 1945 în România cu divizia „Horia, Cloșca și Crișan", comandată de Lascăr însuși. Alții, care vor rezista îndoctrinării și vor refuza să se înscrie ca voluntari în cele două divizii de prizonieri români constituite de sovietici pentru a servi drept bază sovietizării ulterioare a armatei române – diviziile „Tudor Vladimirescu" și „Horia Cloșca și Crișan" –, vor rămâne în lagăr și după încheierea războiului, iar la întoarcere vor suferi din plin persecuțiile noului regim comunist din România.

Deocamdată însă, căderea lor în prizonierat și pierderile uriașe suferite de armatele Axei – în jur de 1,5 milioane de oameni, dintre care peste 158.000 sunt români, aproape trei sferturi din efectivul total al trupelor românești angrenate în operațiunea militară – aduc primul mare conflict între comandamentul militar român și cel german, care se învinovățesc reciproc de nepricepere și de lașitate. Germanii sunt furioși pe români, pe care îi consideră responsabili de înfrângerea suferită. Acuzele lor îl fac pe Ion Antonescu să-i adreseze, la 9 decembrie 1942, o scrisoare de protest feldmareșalului von Manstein, fostul său oaspete de la Predeal, în care reclamă, printre

altele, „tratamentul neomenos“ la care soldații germani îi supun pe soldații români în retragere.[293] E o realitate pe care o consemnează și scrisorile trimise acasă de soldații români scăpați de la Cotul Donului, cenzurate și rezumate de Dudu Velicu. Acesta notează, spre exemplu, relatarea unui soldat din Regimentul 36 infanterie, care se plânge că, în timpul luptelor, „germanii i-au trădat pe români fiindcă, în fața puternicului atac rusesc, nemaiputând rezista, s-au retras cu tancurile și cu mașinile, fără ca să-i anunțe și pe români, care luptau în sectorul apropiat și din care cauză erau încercuiți“. „Când soldații români, în retragerea lor, au cerut mâncare, li s-a reproșat spunându-li-se: «Mâncare vi se va da la București»“. În aceste condiții, animozitățile mai vechi ale soldatului român față de germanii mai bine echipați, hrăniți și protejați se transformă de-a dreptul în ură: „Se manifestă o ură față de germani din partea soldaților români care spun că «acum nu mai au nevoie de noi» sau «se uită la noi ca la dracul»“[294].

În acest timp, propaganda continuă să le servească românilor de acasă povești eroice despre rezistența armatelor germano-române la Stalingrad și Cotul Donului. Principalul lor protagonist devine acum generalul Mihail Lascăr, care e prezentat ca un erou, deși nu se spune nimic explicit despre soarta sa și a oamenilor săi. Familia lui Lascăr, la fel ca toate familiile soldaților și ofițerilor căzuți în prizonierat, știe doar că el și ginerele lui sunt „dispăruți“, dar n-are nici o informație dacă mai sunt în viață. Printre cunoștințele generalului și ale familiei circulă un zvon că acesta s-ar fi împușcat pentru a nu cădea viu în mâinile sovieticilor, dar nimeni nu știe ce s-a întâmplat cu adevărat acolo; nici nu vor afla ceva sigur până la întoarcerea sa, în 1945.[295]

În presa românească, Lascăr e elogiat, în zilele imediat următoare căderii sale în prizonierat, ca marele erou al frontului românesc de la Cotul Donului. Bucuroase de fiecare dată să culeagă elogiile germanilor la adresa vitejiei românești, ziarele din România consemnează cu mândrie că e primul ofițer român decorat de Hitler cu cea mai înaltă distincție militară germană, Crucea de Fier cu frunze de stejar[296]. Și, într-adevăr, în pofida conflictului între comandamente, aflat în derulare în aceste zile, și în pofida animozităților dintre soldații români și germani de pe front – despre care cei de acasă știu totuși câte ceva din scrisorile supraviețuitorilor –, Hitler anunță, la 28 noiembrie 1942, decorarea generalului Lascăr cu cea mai importantă distincție de război a Germaniei naziste.[297] După ce soția generalului primise acasă, fără prea multă ceremonie, din mâna unui furier al lui Ion Antonescu, medalia „Mihai Viteazul“ clasa a II-a pe care i-o acordaseră românii, acum e sunată de la Misiunea Militară

CONTRIBUȚIA ROMÂNIEI LA CRUCIADA CONTRA BOLȘEVISMULUI

DER BEITRAG RUMÄNIENS ZUM KREUZZUG GEGEN DEN BOLCHEWISMUS

IL CONTRIBUTO DELLA ROMANIA ALLA CROCIATA CONTRO IL BOLSCEVISMO

CONTRIBUTION DE LA ROUMANIE A LA CROISADE CONTRE LE BOLCHEVISME

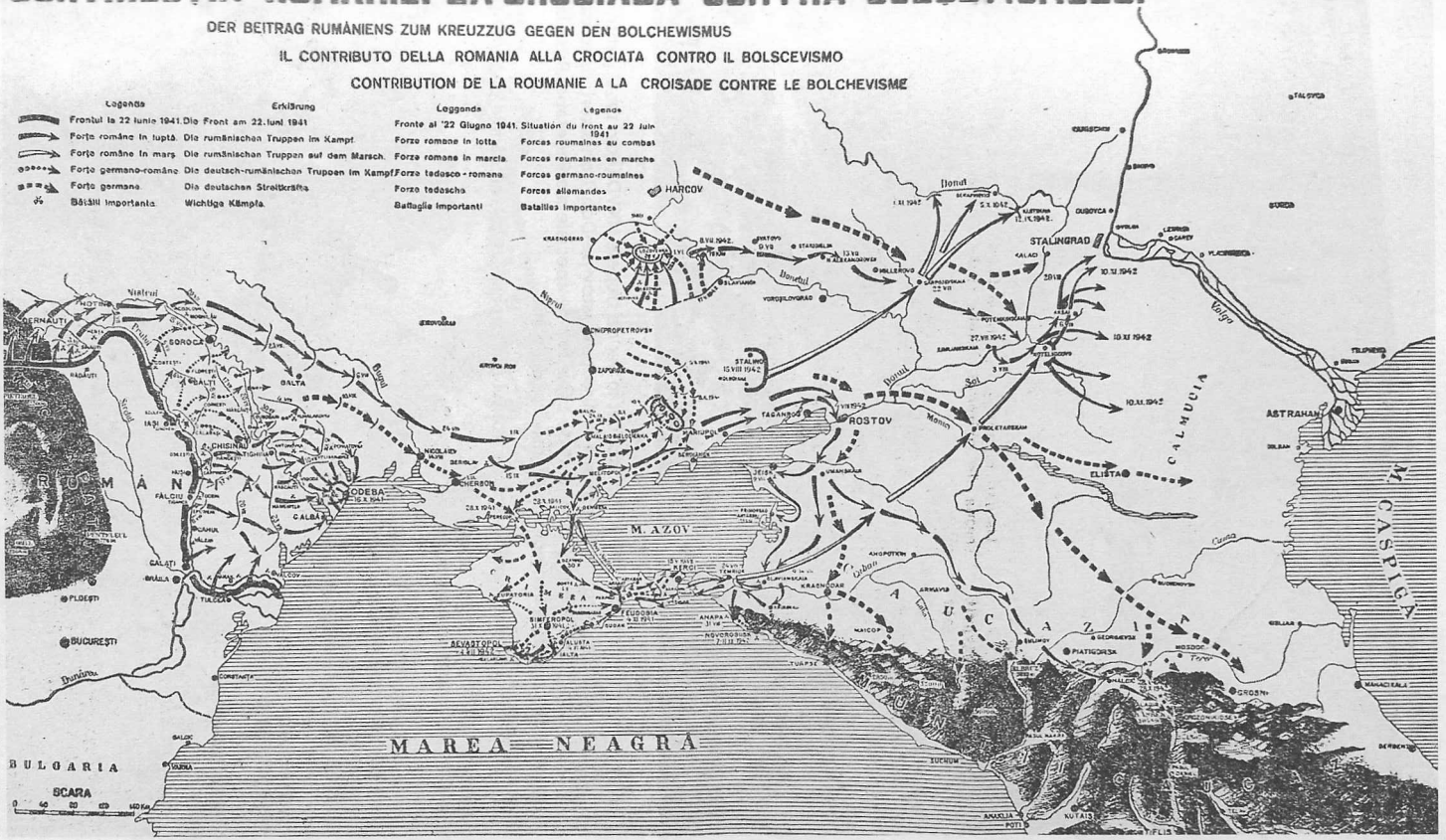

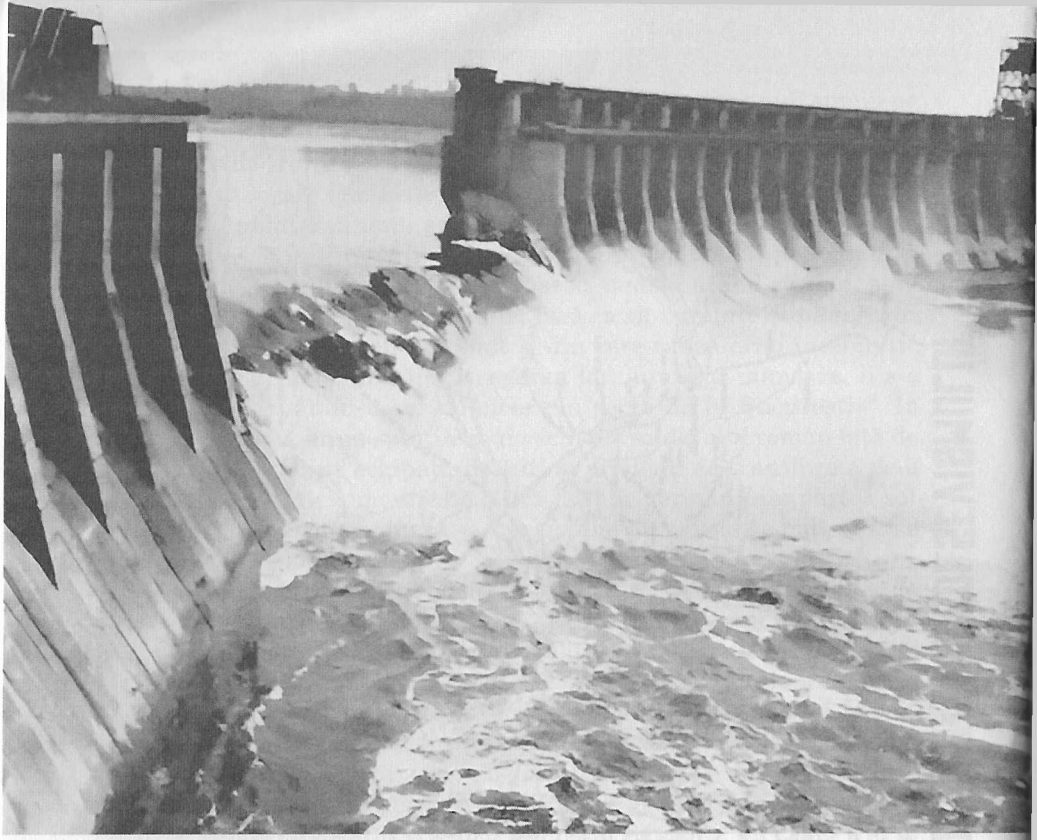

Barajul de pe Nipru de la Kahovka aruncat în aer de trupele NKVD (nov. 1941) pentru a îngreuna ofensiva româno-germană în direcția Rostov-pe-Don. Ironia sorții face ca același baraj să fie din nou dinamitat de către forțele speciale ale Federației Ruse la 6 iun. 2023 pentru a împiedica o ofensivă ucraineană.

Patrulă de infanterie românească pe frontul din Caucaz (1942), cu cămile capturate de la armată sovietică.

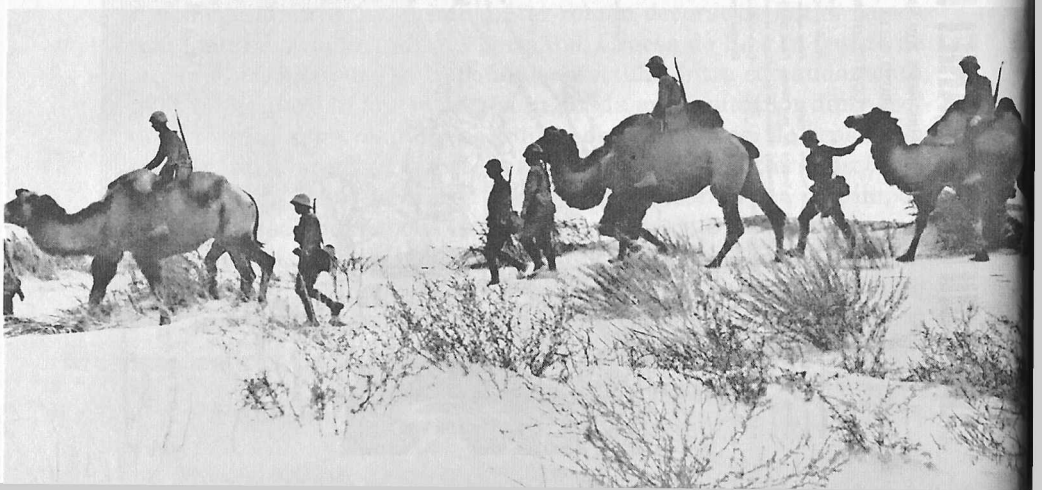

5 apr. 1942. Aluşta. Mareşalul Ion Antonescu trece în revistă trupele Diviziei 4 vânători de munte pe frontul din Crimeea însoţit de comandantul diviziei, gl. Gheorghe Manoliu, şi comandantul Corpului de munte, gl. Gheorghe Avramescu.

Mari mutilaţi de la Centrul pentru Reeducarea Militarilor Orbi (Cernăuţi, 1942).

Vânători de munte români pe frontul din Caucaz (1942).

Nov. 1942. Personalul unui aerodrom românesc din regiunea Stalingrad (probabil Morozovskaia) se încălzește la un foc aprins cu lăzi goale de muniție.

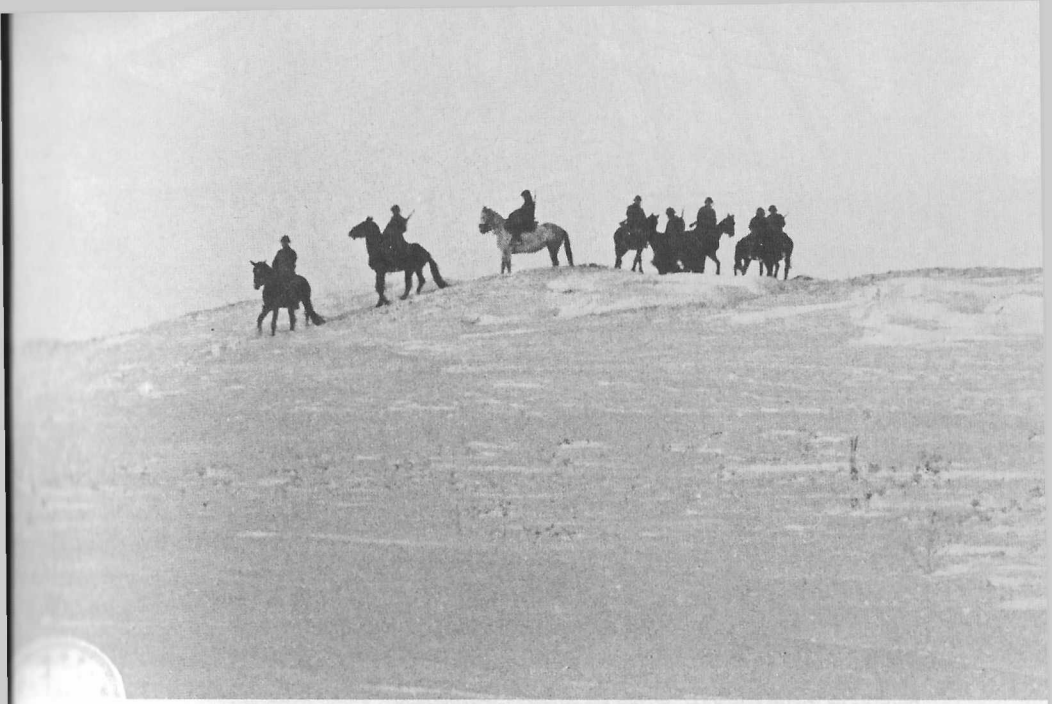

Patrulă românească de cavalerie pe frontul din Stepa Calmucă (1942).

Avion de recunoaștere românesc pe frontul de la Stalingrad (1942).

Dec. 1942. Soldat român ucis pe frontul de la Stalingrad.

Dec. 1942. Soldați din cadrul Armatei 4 române pe frontul din Stepa Calmucă alături de un tun de asalt german StuG III Ausf. F.

Frontul Donețț, 1942. Vaca regimentului, învelită cu pături, și ostași în viscol (Album Vasile Maier, col. Maria Crăciun, Cluj-Napoca).

În campania anului 1942, armata română a angajat pe frontul de est 26 de mari unități regrupate în două armate (3 și 4), cu un total de 250.000 de oameni. În înfrângerea de la Stalingrad trupele române au pierdut în Cotul Donului și Stepa Calmucă, dar și în încercuirea propriu-zisă mai bine de 120.000 de militari. În imagini, coloane de prizonieri români după bătălia de la Stalingrad.

Germană din București pentru a o anunța că însuși generalul Erich Hansen, comandantul trupelor germane din România, se va prezenta personal să-i înmâneze decorația. În ziua în care Hansen vine în casa familiei Lascăr pentru ceremonia de înmânare a crucii de fier, fiica generalului nu poate participa la eveniment: încă se reface după nașterea primului nepot al generalului, pe care îl botezase tot Mihail și care nu-și va cunoaște prea curând nici tatăl, nici bunicul. Dintre cei trei membri ai familiei, singurul scăpat din infernul de la Cotul Donului e idealistul Leon; generalul Lascăr îi crease o poziție ceva mai ferită în comandamentul său și reușise, în ultima clipă, să-l trimită în afara liniei de încercuire, cu avionul venit să-i aprovizioneze. Ceea ce a trăit pe front l-a marcat profund pe civilul pentru care războiul fusese până atunci doar o poveste auzită de la distanță: suferă de depresie și, câteva luni după întoarcerea la București, e incapabil să vadă alți oameni sau să povestească familiei ce i s-a întâmplat.[298]

Retras în localitatea Nijnîi Brohin, în așteptarea regrupării trupelor și a unor ordine precise despre ce urmează să facă mai departe, generalul Constantin Sănătescu devine frustrat și furios citind ziarele din țară. Ziarele de la București ajung la el cu aproape o lună întârziere, dar asta nu face decât să le sporească efectul de șoc. Lui Sănătescu nu-i vine să creadă că *Universul* din 22 noiembrie prezintă doar o versiune mult edulcorată a dezastrului de pe front sau că, citind *Curentul* din 26 și 27 noiembrie, publicul românesc nu aflase decât că „atacurile bolșevice dintre Don și Volga au fost zdrobite", iar „sovieticii au pierderi enorme în oameni și materiale". „Dacă aș putea să comunic cititorilor acestor ziare că bătălia s-a consumat și rezultatul este: 90.000 pierduți la Armata a III-a, adică trei sferturi din forțele combatante, iar armamentul și materialele distruse se ridică la sute de miliarde...", exclamă el indignat.

Din puținele semnale scăpate de vigilența cenzurii militare, cei de acasă nu înțeleg, într-adevăr, mai nimic. Departe de a bănui gravitatea situației, au ochii ațintiți mai degrabă spre Franța, de unde, după sabordarea flotei de la Toulon – prilej de admirație pentru francofilii români –, în ajunul Crăciunului vine și vestea asasinării amiralului François Darlan, unul dintre oamenii de bază ai regimului de la Vichy, de către un tânăr pro-monarhist, ostil guvernării, care declară că intenționa să readucă monarhia la putere.

Pe 2 decembrie 1942, Mihail Sebastian, altfel foarte atent la mersul războiului, notează laconic: „Nimic nou pe fronturi. Așteptare"[299]. Doctorul Emil Dorian află, încă din 22 noiembrie, că nemții suferiseră pierderi mari la Stalingrad și că sovieticii declanșaseră o ofensivă „în lege", dar pentru el, ca pentru toți ceilalți evrei din țările aliate

naziștilor, înfrângerea acestora din urmă se măsoară în gradul de aroganță al reprezentanților lor și în intensitatea măsurilor antisemite. Or, constată Dorian, în aceste zile de la sfârșitul lui 1942, „cu toată încolțirea pe care o resimt nemții – cristalizată prin ultimul articol al lui Goebbels, unde se vorbește de viață și de moarte –, nimic în afară nu s-a clintit din siguranța și îndrăzneala lor“[300].

Un alt observator atent, deși lipsit de relații sus-puse, e Gala Galaction, care, în ultimele zile din 1942, pe 27 decembrie, face un rezumat al zvonurilor contradictorii aflate în circulație prin București: unii spun că rușii „sunt pe drojdie... Opintirile lor de azi sunt zvârcolirile premergătoare dezastrului“; alții, dimpotrivă, dau ca sigur că ofensiva rușilor a reușit pe toate planurile, că sunt mai tari ca niciodată și că le-au provocat mari pierderi germanilor și aliaților lor. Se șoptesc lucruri de groază despre soarta generalilor făcuți prizonieri la Cotul Donului, împreună cu alți „patruzeci de mii“ de români. Însă toate aceste știri confuze găsesc un ecou surprinzător de slab, deocamdată, într-o populație care s-a obișnuit deja cu războiul și care, atâta vreme cât semnele catastrofei nu se simt încă în viața de fiecare zi, preferă să nu se gândească prea mult la viitor. Galaction conchide:

„Nu cred nimic din toate aceste informații, fie favorabile germanilor, fie nefavorabile lor... privesc toată tragedia de azi drept o înfricoșată parabolă a cărei tâlcuire și-o păstrează Dumnezeu“[301].

De fapt, aproape nimeni nu va percepe în România adevărata semnificație a evenimentelor de pe frontul sovietic decât odată cu capitularea feldmareșalului Friedrich Paulus în fața Stalingradului, pe 31 ianuarie 1943, și cu plecarea acestuia pe urmele generalului Lascăr, în prizonieratul sovietic. Până atunci, românii de acasă mai petrec încă un Crăciun relativ liniștit, cu aceeași speranță că va fi ultimul Crăciun de război.

Pe 30 decembrie, în același număr din *Universul*, care anunță decorarea unui al doilea român, generalul Radu Korne, cu Crucea de Fier nazistă, pentru „un strălucit fapt de arme“ la Cotul Donului, e consemnată și o vizită a regelui Mihai în laboratorul de developare și copiere al ONC. Regele Mihai e, se știe, pasionat de toate noutățile tehnicii. E unul dintre hobbyurile pe care autoritarul Ion Antonescu i le tolerează, atâta vreme cât nimic din atitudinea regelui sau a mamei lui nu-l pune pe el în dificultate. Doar că și dinspre Palatul Regal liniștea mareșalului se dovedește tot mai fragilă. În noaptea de Anul Nou, tânărul rege devine protagonistul unui scandal politic care-i aduce lui Antonescu o nouă șarjă de reproșuri din partea aliaților germani. În mesajul său transmis la radio, regele le urează

tuturor ca anul nou să aducă „o pace întemeiată pe justiție, libertate și concordie“[302]. Urarea lui îi unge pe suflet pe toți românii care îl ascultă, dar nu și pe oficialii germani, ai căror nervi deja întinși la maximum fac explozie: îl acuză de „defetism“, reclamă că mesajul „contrazice angajamentele țării și descurajează soldații de pe front“. Mihai Antonescu, însărcinat de mareșal cu cenzurarea discursurilor regale, e prins descoperit. Îl cheamă la ordine pe șeful Casei Militare a regelui, Ioan Mocsony-Stîrcea, care însă se înfățișează, inocent, cu textul discursului vizat de viceprim-ministru. Ică se apără sugerând că a fost păcălit, și se pare că așa se și întâmplase: el vizase, în virtutea rutinei, un text dactilografiat, fără a remarca spațiul alb în care Grigore Niculescu-Buzești, omul de legătură între Maniu și rege, introdusese ulterior fraza cu pricina. Înfuriat, Ion Antonescu cere trimiterea lui Mocsony-Stîrcea pe front, „disciplinar“. Dar regele îi face o neașteptată opoziție: nu-și va lăsa slujbașul credincios să cadă victimă umorilor mareșalului. Povestea nu se termină decât la începutul lui martie 1943, și cel mai important e că nu se termină cu o victorie a lui Ion Antonescu, dimpotrivă. Acesta e nevoit să renunțe la intenția de a-l pedepsi pe Mocsony-Stîrcea, iar ceea ce crede că reprezintă un compromis convenabil pentru el, înlocuirea celui vinovat din funcția de șef al Casei Militare a regelui cu nimeni altul decât generalul Constantin Sănătescu, se va dovedi, în cele din urmă, o altă păcăleală: după cele văzute pe front, Sănătescu înclină și el tot mai mult spre ideea că România ar trebui să iasă din Axă și devine unul dintre susținătorii „complotului regal“[303].

La sfârșitul anului 1942, zarurile războiului sunt așadar aruncate, chiar dacă, așa cum se întâmplă mai totdeauna în istorie, actorii momentului, fie ei principali sau secundari, încă nu înțeleg foarte bine ce li se întâmplă.

1943
„DU-I, DOAMNE, LA PLOIEȘTI!"

„Istoricii din viitor, după cum le vor fi credințele politice, au să scrie, probabil, unii, că noi, care am trăit zilele acestea [...], ne găseam într-o veșnică emoție; că nu știam de la o zi la alta dacă mai trăim sau nu, pe când alții vor scrie, dimpotrivă, că noi așteptam cu încredere victoria care nu putea să aducă decât asigurarea neamului. De fapt, n-am fost nici într-o emoție perpetuă, nici în credința că vom avea victoria finală. Am fost ca luntrea fără cârmă, în voia apei: ce va da Dumnezeu!" —Constantin Rădulescu-Motru[1]

„Anul 1943 începe foarte bine pentru noi din toate punctele de vedere. Situația externă se anunță în condiții foarte bune. Până și cei mai sceptici dintre prietenii mei încep să vadă și ei că anul acesta ne va aduce prăbușirea Axei"[2].

Este prima însemnare din jurnalul țărănistului Ioan Hudiță, în prima zi a anului 1943, sintetizând amestecul paradoxal de sentimente care puseseră stăpânire pe societatea românească încă de la începutul războiului și care, în acest al doilea an de participare a armatei române la luptele de pe frontul de est, se transformă într-un adevărat ghem de contradicții, aproape imposibil de descâlcit.

Pentru oricine se raportează la realitatea brută a faptelor, să spui că anul 1943 începe „foarte bine" pentru România e mai mult decât un paradox, e o distorsionare bizară a realității. Țara e aliată oficial cu Germania nazistă, armata română tocmai a suferit, la Cotul Donului, luptând alături de aliații săi din Axă, o primă înfrângere catastrofală și e pe cale să mai îndure în aceeași formulă încă una, la fel de catastrofală, la Stalingrad. Iar Marea Britanie și SUA, în care antinaziștii români își pun toate speranțele, sunt totuși aliate cu URSS într-un război pe care îl duc împreună împotriva Axei, așadar și împotriva României. Și nu doar că sunt aliate, dar au mare nevoie de URSS pentru a câștiga acest război. Pe măsură ce Armata Roșie recuperează terenul pierdut inițial în fața atacului Germaniei naziste și se îndreaptă tot mai vertiginos către granițele Europei – adică spre granița de est a României –, să crezi că, fără a consimți la sacrificii majore, pro-aliații români mai au vreun as în mânecă în negocierile lor de ieșire din război sau că, în cursul acestor negocieri, încă se mai poate evita implicarea directă a Moscovei e o dovadă de pură naivitate.

Pe 2 ianuarie, același Ioan Hudiță e invitat la masă, la o familie de prieteni comuni, împreună cu Ilie Șteflea, șeful Marelui Stat Major, și cu soția acestuia. În discuția cu comesenii săi, doamna Șteflea nu se sfiește să declare că, în ce o privește, ea nu mai crede deloc în asigurările soțului ei și că se teme „că o să ne trezim într-o zi cu rușii la București". Șteflea însuși, deși în calitatea lui oficială refuză să admită că germanii sunt aproape de o înfrângere la Stalingrad, vorbește despre greșelile de strategie militară făcute de Hitler și despre informațiile pe care le are că Mussolini „face mari presiuni asupra lui Hitler ca să ajungă fie la un aranjament cu rușii, fie la o scurtare a frontului pentru a face față situației din Africa, care se agravează pe zi ce trece și s-ar putea termina cu o catastrofă pentru Italia"[3].

Odată cu apariția bănuielilor că Hitler nu mai are suflu să câștige războiul, Germania nazistă își pierde credibilitatea în ochii aliaților săi din din Axă. Italia, Ungaria, România încep să se gândească serios la soluții diplomatice alternative. Numai că alternativele nu sunt deloc simple și, oricum ai încerca să le combini, toate prezintă riscuri. Din punctul de vedere al Aliaților anglo-americani, pentru România se apropie momentul în care va trebui să riște decisiv pentru a salva ce se mai poate salva. „Un popor trebuie să facă ceva când riscă, nu când are securitatea asigurată", îi declară textual, în aprilie 1943, profesorul american Bruce Hopper, prieten cu președintele Roosevelt, lui S.A. Rădulescu, fost director de cabinet al lui Mihai Antonescu, trimis la Berna să sondeze șansele unei ieșiri cât mai nedureroase a României din război.[4] Din punctul de vedere al românilor însă, orice scenariu de ieșire a țării din război ar putea fi considerat acceptabil doar dacă îndeplinește o condiție esențială: să-i pună la adăpost de marele lor coșmar, Uniunea Sovietică. „Să învingă nemții pe ruși, dar să învingă englezii pe nemți", sintetizează Constantin Rădulescu-Motru, în mai 1943, concluzia unei discuții cu colegii săi din Academie.[5] Într-adevăr, acesta e deznodământul la care speră febril – din păcate, fără prea mult temei – majoritatea cetățenilor României.

Din perspectiva acestor tatonări complicate, anul 1943 începe în forță la București. Pe 4 ianuarie, Iuliu Maniu îi trimite lui Edvard Beneš, șeful guvernului cehoslovac aflat în exil la Londra, o scrisoare prin care îi cere „să apere interesele României în fața Aliaților" și se declară gata să trimită în Anglia „o delegație de militanți, pentru a susține punctul de vedere al poporului român, ostil guvernului și alianței cu Axa". Guvernul cehoslovac din exil declarase simbolic război României, iar Maniu vrea să-l convingă pe Beneš, devenit un pion important al discuțiilor dintre oficialitățile britanice și reprezentanții țărilor est-europene pe care aceștia le considerau ocupate de germani, să facă o

distincție explicită între guvernul Antonescu și „poporul român, prieten al Cehoslovaciei". Poziția lui Maniu însuși în relația cu Aliații este însă pe cale să se șubrezească și mai mult, și din cauza ezitărilor lui prea mari, dar și din cauza evoluției frontului de est, care plasează URSS pe o poziție tot mai puternică în regiune. De altfel, Beneš îi trimite răspuns pe 14 ianuarie, arătându-și simpatia față de opoziția din România, dar declarându-și „îndoiala că el ar putea răspunde cu succes așteptărilor lui Maniu în ce privește reprezentarea la Londra a intereselor opoziției românești"[6].

Personajul cel mai activ al începutului de an nu e însă Maniu, ci Mihai Antonescu, vorbitorul „lăbărțat și caragialesc", jongler cu retorică „dezmățată", cum îl caracterizează Gala Galaction la 2 ianuarie 1943, constatând cu amărăciune că întâlnirea dintre „acrobația elocinței" personajului și „solemnitatea sumbră a ceasului de față" e curioasă și tristă.[7] Și totuși, în stilul său caracteristic, Mihai Antonescu începe, încă din primele zile ale anului 1943, tatonările pe lângă ceilalți aliați ai Germaniei – în speță Ungaria și Italia –, în căutarea unor soluții de salvare din fața a ceea ce se prefigurează deja ca un dezastru.

Pe 3 ianuarie, la ora 23, Mihai Antonescu se prezintă acasă la Maniu pentru a-i împărtăși intenția lui de a se întâlni cu premierul maghiar, Kállay Miklós: „vrea să sondeze posibilitatea ca cele două țări să se desprindă simultan din Axă pentru a-și salva viitorul"[8]. Ar mai vrea să știe și dacă Maniu e dispus să se întâlnească cu un eventual emisar al premierului Ungariei, însă liderul țărănist refuză prompt orice fel de întâlnire cu vreun oficial maghiar. Icăperseverează: tot în primele zile din ianuarie, îl contactează și pe reprezentantul Italiei la București, Renato Bova Scoppa, pentru a-i transmite contelui Galeazzo Ciano, șeful diplomației italiene și ginerele lui Mussolini, o propunere asemănătoare. Bova Scoppa avusese, la 3 ianuarie, o discuție particulară și cu Ion Antonescu, la invitația acestuia. Din discuție, înțelege că mareșalul, deși afirmă în continuare că încrederea sa în victorie „este intactă", înclină să creadă că germanii nu-și mai pot reveni și că promisele – și așteptatele – „arme secrete germane" nu sunt decât niște arme propagandistice. Câteva zile mai târziu, când se pregătește să plece la Roma pentru a-i da raportul lui Ciano, Bova Scoppa e vizitat la legație de Mihai Antonescu. Acesta îi anunță și lui intenția sa de a contacta guvernul maghiar și îi cere să-i prezinte aceeași propunere a ieșirii simultane din Axă și lui Mussolini. Bova Scoppa constată „absoluta identitate a ideilor" sale cu cele ale lui Mihai Antonescu și, împreună, stabilesc o strategie de a i le prezenta Ducelui în așa fel încât să-l convingă. Raportul reprezentantului Italiei la București îi stârnește, măcar în parte, interesul lui Ciano,

însă nu și lui Mussolini, care, la fel ca Ion Antonescu, se declară oficial convins că „germanii se vor opri [din reculul de pe front – n.n.] și vor rezista dur"[9].

Între timp, Mihai Antonescu îl însoțește pe mareșal la Berlin, pentru o nouă întrevedere cu Hitler și cu alți înalți oficiali germani. Discuțiile se învârt mai ales în jurul situației dificile de la Stalingrad, al nemulțumirii lui Antonescu că ofițerii germani îi acuză pe români și pe italieni de înfrângerile suferite și al nevoii ca Germania să continue aprovizionarea cu armament a armatei române. Ică are o întrevedere separată cu Ribbentrop, în cursul căreia îi face reproșuri și mai directe, explicându-i că armata română a luptat demn, dar a fost învinsă deoarece germanii nu i-au asigurat o înzestrare corespunzătoare cu unități motorizate și cu tancuri. Întâlnirea se termină cu câteva decizii referitoare la viitoarele relații comerciale dintre Germania și România și cu promisiunea că Reichul va continua livrările de armament, însă atmosfera, foarte tensionată după învinovățirile reciproce din noiembrie–decembrie 1942, nu se destinde cu adevărat.[10]

Reîntors de la Berlin cu convingerea că germanii își pierduseră ei înșiși încrederea în victorie, Mihai Antonescu pornește o adevărată ofensivă diplomatică al cărei scop e tatonarea poziției anglo-americanilor față de o eventuală desprindere din Axă a aliaților Germaniei naziste. Reprezentanții diplomatici ai României de la Lisabona, Madrid, Vatican și chiar Buenos Aires sunt instruiți să stabilească contacte cu diplomații britanici și americani din respectivele capitale, iar Ică îl contactează el însuși pe reprezentantul Turciei la București, Hamdullah Suphi Tanrıöver, convins fiind că guvernul turc ar putea juca rolul de principal mediator între Aliați și țările dornice să părăsească Axa. Toate demersurile lui sunt însă lovite de ambiguitatea care caracterizează personajul lui Ică. Mesajele sale către Aliați sunt contradictorii, ceea ce le face să pară destul de puțin credibile. În plus, de teama unei contrareacții a Germaniei naziste, încearcă să practice un tip de „revoluție cu voie de la stăpânire": nu doar Ion Antonescu e ținut la curent – ceea ce, până la urmă, e și firesc, dat fiind că fac totuși echipă la guvernare –, ci și reprezentantul Germaniei la București, Manfred von Killinger.[11] Tactica pare naivă, dar, peste numai două luni, când Hitler, informat de diplomații turci, îl va confrunta pe Ion Antonescu cu aceste acțiuni ale ministrului său de externe, se va dovedi salutară: faptul că însuși cel vinovat îi pusese la curent și pe germani poate fi invocat drept probă a bunei lui credințe.[12]

În orice caz, strădaniile lui Mihai Antonescu sunt puse într-o și mai mare dificultate de declarațiile făcute de Roosevelt și Churchill la sfârșitul întâlnirii lor, desfășurată la Casablanca între 14 și 24 ianuarie 1943. Potrivit comunicatului oficial, cei doi au ajuns, cu această

ocazie, la „o înțelegere completă" cu privire la „planurile de război și acțiunile ce vor fi executate în cursul anului 1943 în lupta împotriva Germaniei, Italiei și Japoniei pentru a se putea trage cele mai mari foloase de pe urma întorsăturii favorabile a evenimentelor care s-au produs la sfârșitul anului 1942"[13]. În comentariile sale de uz intern, presa românească încearcă să minimizeze cât mai mult importanța deciziilor luate la Casablanca: se vorbește despre absența reprezentanților URSS de la discuție ca despre un semn sigur că „entuziasmul plutocraților față de bolșevici s-a evaporat"[14]; se preiau, în contrapartidă, comunicatele încurajatoare ale puterilor Axei, potrivit cărora „intențiile domnilor Roosevelt și Churchill nu vor avea nici o influență asupra situației generale a războiului"[15]; se dau asigurări – via Berlin – că, de fapt, întâlnirea „n-a dat rezultatele scontate"[16]. Însă cel mai îngrijorător aspect pentru țările din Axă nu transpare în conținutul comunicatului sau al discuțiilor, ci în declarația făcută presei de președintele Roosevelt la încheierea lucrărilor: „Aliații intenționează să obțină cu forța capitularea fără condiții a Germaniei, Italiei și Japoniei"[17]. Acest termen, „capitularea fără condiții", îi sperie în mod special pe români: el le întărește coșmarul că, în cazul unei înfrângeri a Axei, anglo-americanii l-ar putea lăsa pe Stalin să aibă cuvântul decisiv în privința sorții României. Temerea începe să se înfiripe, dar deocamdată românilor, oficiali și simpli cetățeni, le vine foarte greu să creadă că anglo-americanii – și mai ales Marea Britanie – chiar și-ar putea schimba atât de radical atitudinile față de guvernul sovietic. La urma urmei, așa cum argumentează Pamfil Șeicaru într-unul dintre editorialele sale din *Curentul*, cele două puteri democratice „vor să distrugă ideologia eronată a Germaniei și Italiei" tocmai fiindcă o văd ca pe o amenințare la adresa libertății indivizilor. Și atunci cum să nu observe guvernele britanic și american că URSS reprezintă de fapt doar o altă versiune a încălcării libertăților individuale? „Cum nu se observă la Londra și New York că adevărata negare totală a libertății, adevărata surghiunire a individului și transformarea statului în temniță este Rusia Sovietică?", se întreabă, nu chiar retoric, Șeicaru.[18]

Începutul de an le dă de lucru oficialilor români și ca urmare a ecourilor neașteptate ale unui episod petrecut la sfârșitul lui 1942: „evadarea" lui Horia Sima din Germania. Nemulțumit că germanii „nu-i ofereau nici o perspectivă", Sima se hotărăște să treacă pe ascuns în Italia, în speranța că Mussolini îl va sprijini. Mișcarea îi reușește pe 15 decembrie 1942, cu ajutorul unui pașaport împrumutat de la un alt român din Berlin, însă e reperat imediat de misiunea Gestapoului de la Roma, al cărei șef îi cere să se întoarcă de urgență la Berlin.

Italienii acționează de comun acord cu Gestapoul: îl atrag pe Sima într-o capcană, la reședința unui oficial al Partidului Fascist, și îl îmbarcă cu forța într-un avion cu destinația Berlin. Fuga lui Sima nu are decât urmări neplăcute pentru el și pentru ceilalți legionari aflați în exil, care sunt acum internați în lagăre germane.[19] Însă, în contextul relațiilor tensionate dintre comandanții militari germani și cei români, ea naște la București îngrijorarea că Berlinul ar urmări să destabilizeze regimul Antonescu. Presa românească nu suflă nici un cuvânt despre eveniment, dar bănuielile Bucureștiului sunt întărite de știrile panicarde publicate în ziarele de la Budapesta. Acestea vorbesc despre mari tulburări de stradă la București, „râuri de sânge și lupte aprige între răsculați și armată, și tancurile germane care reintroduc ordinea"[20]. Mai mult, unele ziare maghiare din exil supralicitează și anunță de-a dreptul că Sima – aflat deja de mult înapoi în Germania – „plănuia o acțiune împotriva Ungariei"[21]. Relatările maghiarilor sunt preluate de presa din neutra Elveție, iar de acolo, și de alte agenții străine de știri. Vexați, românii înclină să creadă că și aceste articole din presa maghiară sunt tot o amenințare voalată venită dinspre Berlin și, la începutul lui 1943, trimit dezmințiri oficiale:

„București, 9 ianuarie. Radio Orient relatează: Vestea răspândită în străinătate că există mișcări revoluționare în România este complet neadevărată. Calm deplin domnește în București și împrejurimi. Printre știri se numără afirmațiile conform cărora patrulele militare își folosesc armele pentru a asigura ordinea. Intrarea în clădirile oficiale este liberă. Nu s-au luat măsuri pentru restricționarea traficului. Interdicția de circulație în locurile publice a rămas neschimbată. Cert este că guvernul român, după evadarea lui Horia Sima, fostul lider al legionarilor, a ordonat arestarea unor foști legionari ca măsură preventivă. Cu toate acestea, această măsură nu a afectat calmul situației. Toate celelalte știri răspândite de surse ostile, cu scopul de a crea impresia că există condiții excepționale în România, sunt, de asemenea, complet nefondate"[22].

Episodul se încheie fără urmări serioase, dar e ilustrativ pentru atmosfera care domnește între aliații din Axă.

De această dată, luna ianuarie e lipsită de marile serbări publice cu care mai ales bucureștenii se obișnuiseră în anii precedenți. În aer plutește un sentiment de încordare, în așteptarea veștilor proaste despre care toată lumea știe că pot veni, dintr-un moment în altul, de la Stalingrad. Cei care, asemenea lui Alice Voinescu, au rude sau prieteni prinși în încleștare, urmăresc cu febrilitate comunicatele de pe front. Nimeni nu mai speră cu adevărat în posibilitatea unei răsturnări de situație, ci doar că „rușii nu vor face crima să se răzbune pe acești eroi"[23]. Anunțul fatidic ajunge în presa românească pe 3 februarie, într-o formulare edulcorată la maximum: „În Stalingrad,

grupul sudic al Armatei a 6-a germane, după o luptă de două luni împotriva unei forțe covârșitoare inamice pe ger cumplit și după lipsuri supraomenești, a fost copleșit la 31 ianuarie de numeroasele arme grele, tancuri și avioane ale bolșevicilor"[24]. Apoi, pe 5 februarie, ziarele din România publică și comunicatul prin care Berlinul recunoaște că „lupta de la Stalingrad s-a încheiat". Nu oricum, ci în strigăte de *„Heil dem Führer!"* și *„Heil Deutschland!"* și numai după ce s-a tras și „ultimul cartuș". Iar publicul românesc e asigurat că „Germania și România rămân înfrățite prin Stalingrad"[25]. Adică ceea ce tot mai mulți români își doresc din ce în ce mai puțin. Dar propaganda de război rămâne deocamdată pe baricade, așa cum, după înfrângerea zdrobitoare de la Stalingrad, singura armată din Axă care mai luptă alături de germani pe frontul din URSS rămâne armata română.

Luat și el prizonier de sovietici, în condiții ceva mai onorabile totuși decât generalul Lascăr, generalul Paulus – ridicat între timp, la Berlin, la gradul de mareșal – are parte acum de aceleași laude publice pentru eroism pe care le primiseră și generalii români de la Cotul Donului. Comunicatele germane – preluate și de ziarele românești – nu recunosc direct căderea lui și a altor comandanți germani în captivitate, precizând doar că „ultima știre care a putut fi primită în Cartierul Führerului referitor la mareșalul Paulus spune că acesta se află în mijlocul soldaților săi, dar că este greu rănit"[26]. Românii, însă, ascultători tenace ai Radio Londra, aflaseră încă de la 31 ianuarie adevărata soartă a comandamentului german.[27] Pentru a elimina orice echivoc, tot Radio Londra transmite, la 5 februarie, ceremonia predării simbolice a sabiei mareșalului în mâinile învingătorilor sovietici.[28]

La București, în ziua de duminică, 7 februarie, are loc la Patriarhie o tristă ceremonie de comemorare a morților români de la Stalingrad, la care participă cei doi Antonescu, membrii guvernului, rectorii universităților bucureștene, prefectul capitalei și conducerea Marelui Stat Major.[29] Pierderile armatei române sunt uriașe: 109.000 de soldați și ofițeri.[30] Foarte mulți militari români sunt dați dispăruți în luptă. Familiile lor încă mai speră că sunt în viață, că nu au fost uciși, ci doar luați prizonieri, dar nu vor putea obține nici o informație certă până la sfârșitul războiului.

Înfrângerea catastrofală de la Stalingrad e un prilej în plus de etalare a paradoxului românesc: unii sunt triști și se simt personal umiliți de „tonul de ură și de dispreț al francujilor de la Londra"[31]; alții dimpotrivă, mai că au chef să sărbătorească noua înfrângere a Axei de către Aliați, estimând – din motive mai degrabă sentimentale decât raționale – că trupele române căzute acum în prizonierat „nu vor fi tratate ca cele germane, întrucât soldații și ofițerii noștri s-au purtat foarte blând cu populația rusă, ca și cu prizonierii din țară"[32].

Și, bineînțeles, ca întotdeauna în momentele dramatice ale istoriei, „sunt și unii care parcă nu au habar, trăiesc în egoismul lor“[33].

Aceștia din urmă sunt probabil singurii care își iau răgazul să savureze vestea bună dată de Primăria Bucureștiului chiar din primele zile ale anului: Societatea Generală de Gaz și de Electricitate începe lucrările rețelei de alimentare cu gaz natural a capitalei.[34] Nu se întâmplă de azi pe mâine, e o lucrare programată să se desfășoare pe o întindere de 12 ani și să înceapă mai întâi cu alimentarea consumatorilor industriali, „urmând ca abia după sfârșitul războiului să se pășească la alimentarea consumatorilor particulari“. Dar e un semn că orașul nu își abandonează ambițiile de metropolă europeană. Dimpotrivă chiar, din punctul de vedere al inițiativelor edilitare, anul 1943 e foarte dinamic în București, chiar dacă începe prost, cu o epizootie de turbare care obligă municipalitatea să „sechestreze la domiciliul stăpânilor“ toți câinii cu stăpân și să procedeze la uciderea în masă a câinilor vagabonzi.[35] Măsura îi nemulțumește pe bucureștenii iubitori de animale, care nu ezită să se angajeze în războaie de gherilă cu hingherii primăriei. Exasperați, edilii revin cu noi măsuri, agrementate de această dată cu „severe sancțiuni“:

„Viața cetățenilor trebuind să primeze, toți acei ce vor încerca să saboteze această măsură, fie prin opunere la otrăvirea câinilor vagabonzi, fie prin calomnii aduse echipelor de specialiști însărcinate cu executarea acestui ordin, vor fi sancționați cu amenzi severe și vor fi supuși judecății, pentru a li se aplica și pedepsele prevăzute în Codul Penal – în caz de recidivă se va aplica și pedeapsa internării în lagăr pe cale administrativă“[36].

În luna martie, Consiliul de Igienă al orașului hotărăște să inițieze o „săptămână a curățeniei“, al cărei scop principal e combaterea epidemiilor, „în strânsă legătură cu starea de război“[37]. Tipul măsurilor discutate în consiliu arată că, de fapt, Bucureștiul stă foarte prost în materie de igienă, mai ales în cartierele de la periferie: se discută despre nevoia de a se înființa mai multe băi publice, despre insuficiența spațiilor sanitare în care să poată fi carantinați bolnavii contagioși, despre condițiile insalubre în care e vândută către populație gheața artificială (folosită pe scară largă, dat fiind că frigiderul e, pentru majoritatea bucureștenilor, un obiect domestic încă inaccesibil), despre interzicerea bâlciurilor de haine vechi și despre contaminarea apei potabile cu reziduurile aruncate în Dâmbovița de tăbăcăriile și boiangeriile din oraș. Pentru igienizarea caselor particulare, primăria anunță că a cumpărat 60 de vagoane de var, care urmează să fie distribuite doritorilor.

Lipsa igienei nu e totuși doar o chestiune de sărăcie, ci în primul rând – așa cum insistă George Sbârcea într-un editorial prilejuit de eveniment – „oglinda unei mentalități înapoiate“[38]. Locuitorii Bucureștiului își spoiesc casele de sărbători, merg uneori la baia de aburi comunală, dar se gândesc destul de puțin sau deloc că ar trebui să extindă această grijă și dincolo de locuința personală – să se îngrijească, adică, de păstrarea curățeniei pe străzi. Igienizarea orașului este, cu alte cuvinte, în primul rând o problemă de educație a indivizilor, de aceea, pentru buna sa desfășurare, sunt mobilizați, alături de medici și de angajații serviciilor sanitare, corpul didactic și preoții. Pe 25 martie, în plină „săptămână a curățeniei“, primăria își anunță programul de acțiune:

„În cursul acestei săptămâni, se vor executa îmbăieri și deparazitări individuale și colective, după caz. Se va face curățirea locuințelor, spălarea cu leșie sau o soluție antiseptică a mobilelor, dușumelelor etc. Se va fierbe cu leșie rufăria de corp și pat. Se vor muia în petrol efectele ce nu se pot fierbe, cum sunt: cojoace, căciuli, blănuri etc. Se vor curăți și asana latrinele, grajdurile, curțile și în general toate dependințele. În cursul acestei săptămâni se va face și dezinfectarea tuturor localurilor publice și stabilimentelor industriale și comerciale. Personalul acestor localuri va executa măsurile de igienă individuală și va fi supus examinărilor medicale la dispensariile circ. sanitare respective. Se va lua de asemenea măsura ca populațiunea să procedeze la stârpirea șoarecilor și șobolanilor“[39].

Pentru cei care nu au acasă condițiile necesare ca să-și asigure igiena personală, se dau și adresele băilor publice din București: „Când baia și deparazitarea nu se vor putea face la domiciliu, populația va trebui să se prezinte la următoarele centre de băi: Mașina de Pâine, str. Mașina de Pâine 47; Vâlcov, str. Vâlcov 48; Zerlendi, Șerban Vodă 185; Basarab, șos. Basarab nr. 6 și Pantelimon, șos. Pantelimon 226“.

Într-un oraș cu atât de mulți locuitori săraci și foarte săraci, băile publice par într-adevăr puține, iar intervalul de o săptămână, mult prea scurt. Însă primăria nici nu-și propune să rezolve toate problemele printr-o singură campanie, ci mai degrabă să producă un efect de conștientizare a importanței igienei în cartierele mărginașe.

În centrul capitalei, lucrurile stau ceva mai bine și, în consecință, acțiunile edilitare se desfășoară la un alt nivel. La jumătatea lui ianuarie 1941, se anunță „reluarea circulației în sens unic“ pe Calea Victoriei, Bulevardul Elisabeta și strada Carol. Așa cum se explică în comunicatul primăriei, sensul unic nu se referă la automobile, ci la pietoni, dar vestea este, în context, pozitivă: în această zonă, care e cea mai aglomerată din capitală, se revine, de fapt, la o reglementare din 1928, care fusese temporar suspendată pentru a se putea repara pagubele cutremurului din noiembrie 1940. Acum, când reparațiile s-au încheiat, se poate relua circulația pietonală pe ambele trotuare:

„Pietonii venind dinspre Piața Palatului spre str. Lipscani vor circula numai pe trotuarul din dreapta, și viceversa, iar cei cari vin dinspre str. Brezoianu spre str. Academiei (Piața Universității) la fel. Înapoi dinspre aceasta Piață, spre str. Brezoianu se circulă tot numai pe dreapta (Cartea Românească, Cercul Militar, Cinema Capitol etc.). Cetățenii sunt făcuți atenți să respecte întocmai ordonanța pentru a nu cade în contravenție, care este aspru pedepsită“[40].

Este greu de crezut că aceste indicații sunt urmate disciplinat de toată lumea și că poliția bucureșteană chiar are resurse suficiente pentru a veghea la respectarea regulamentului, dar ceea ce contează e intenția de sistematizare și faptul că, deși e război, Bucureștiul nu lâncezește. Iar primăria își continuă inițiativele modernizatoare: pe 23 aprilie, la Facultatea de Arhitectură, se decernează premiile pentru proiectele de sistematizare a Pieței Palatului Regal. Concursul, organizat de primărie și de Ministerul Lucrărilor Publice, pare să fi fost un succes: s-au depus 24 de proiecte, toate demne de luat în considerare. Însă, firește, doar trei sunt premiate la final: cel al arhitectului Al. Zamfiropol (premiul I, în valoare de 1.500.000 lei), cel al arhitectului Ioan Țărușanu (premiul al II-lea, 1.000.000 de lei) și cel al arhitecților Duiliu Marcu și Tiberiu Ricci (premiul al III-lea, 500.000 de lei). Se precizează însă că aceste proiecte nu pot fi puse imediat în practică, sunt păstrate deocamdată pentru ce se presupune că va fi viața Bucureștiului de după război: „Planurile premiate rămân în posesia Ministerului Lucrărilor Publice și al Comunicațiilor, care le va oferi primăriei pentru a le pune în practică când va fi momentul oportun“[41].

Există totuși și inițiative care, începute în anii anteriori, se concretizează în 1943, iar una dintre ele – pe care o putem admira și astăzi – e Rotonda Scriitorilor din parcul Cișmigiu. Discuțiile dintre Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor și Primăria Bucureștiului referitoare la construirea unei „alei a scriitorilor“ demaraseră în august 1942. Ideea inițială prevedea amplasarea unor busturi de bronz într-un spațiu din Cișmigiu care urma să fie stabilit de comun acord cu arhitectul parcului, Friedrich Rebhuhn.[42] Lista personalităților care urmau să fie imortalizare în piatră se modifică pe parcurs: inițial se vorbea de o rotondă a scriitorilor și muzicienilor, dar, în cele din urmă, alegerea se oprește la 12 busturi de scriitori, care sunt executate fiecare de câte un sculptor:

„Mihai Eminescu – sculptor I. Jalea
Vasile Alecsandri – sculptor T. Burcă
Ion Luca Caragiale – sculptor O. Späthe
Al. Vlahuță – sculptor O. Han
Gheorghe Coșbuc – sculptor I.G. Popovici
Octavian Goga – sculptor Ion Jalea

Șt. Iosif – sculptor C. Medrea
Alexandru Odobescu – sculptor Milița Petrașcu
Titu Maiorescu – sculptor Dumitru Bârlad
N. Bălcescu – sculptor C. Baraschi
Bogdan Petriceicu-Hașdeu – sculptor M. Onofrei
Duiliu Zamfirescu – sculptor Al. Călinescu"[43].

Inaugurarea are loc pe 27 iunie, cu mare fast, în prezența miniștrilor de la Cultură și Interne și a primarului capitalei, generalul Ioan Rășcanu. Se țin cuvântări – cea a ministrului Ion Petrovici și a primarului capitalei sunt redate pe larg în presă –, apoi au loc o slujbă religioasă și un parastas, oficiate de un sobor de preoți. Numeroasele instituții prezente la manifestare depun zeci de coroane de flori, aduse în procesiune pe aleile Cișmigiului, ceea ce face ca întreaga ceremonie să semene mai degrabă cu o a doua înmormântare a celor 12 „nemuritori"[44]. „Redacția Albă" e și ea din nou la lucru și le furnizează tuturor ziarelor centrale explicația gestului, agrementată cu deja obișnuitele laude la adresa conducătorilor țării:

„În aceste vremuri de aprig război de apărare a ființei neamului, grija pentru aceia care prin slova lor au contribuit la clădirea României moderne nu a fost uitată. Dragostea și înțelegerea adâncă pe care tânărul Rege Mihai I, Mareșalul Conducător Ion Antonescu, prof. Mihai Antonescu, vicepreședintele Consiliului de Miniștri, precum și guvernul țării o au pentru valorile spirituale ale națiunii s-a concretizat și de data aceasta prin ridicarea unor măiestrite statui ale celor mai reprezentativi scriitori românii din ultimele decenii, într-una din frumoasele grădini ale Capitalei"[45].

Elementul de noutate al acestui cvasi-comunicat – care trece deocamdată neobservat, dar care devine constant de acum înainte – este menționarea „tânărului rege Mihai" în fruntea listei conducătorilor țării, înaintea lui Ion Antonescu.

Familia Antonescu compensează însă din plin la imagine, prin intermediul altor inaugurări edilitare. La începutul lunii aprilie, Maria Antonescu inaugurează mai multe spitale construite de Casa Națională a Asigurărilor Sociale în București, Iași și Craiova.[46] Pe 17 iulie, locuitorii de la periferia de nord a Bucureștiului au parte și ei de o îmbunătățire a vieții comunitare: este inaugurat noul șstrand Ciurel, versiunea mult îmbunătățită și modernizată a celui vechi, dotat acum cu „2 plaje, apă curgătoare, 1.300 de cabine, bufet, restaurant și un splendid parc"[47]. Cea care patronează evenimentul, alături de primarul Rășcanu, este tot Maria Antonescu, care ține și o cuvântare și căreia, așa cum au grijă să precizeze ziarele, asistența prezentă, „în majoritate muncitori de la întreprinderile naționale", îi face „o caldă manifestație de simpatie"[48]. Și această inaugurare e sfințită de

Vara anului 1943. Maria mareșal Antonescu în vizită la Ștrandul Obor.

Petrecere populară într-una din mahalalele Bucureștiului (1943).

București, 27 iun. 1943. Inaugurarea rotondei scriitorilor din grădina Cișmigiu, în prezența primarului general al capitalei, gl. Ion Rășcanu, și a ministrului educației naționale, Ion Petrovici.

Cercul Militar Național din București. Recepție dată de mareșalul Ion Antonescu la aniversarea unui an de la cucerirea Sevastopolului. În centrul fotografiei, feldmareșalul Erich von Manstein discută cu generalul de divizie Gheorghe Manoliu, comandantul Corpului 4 armată teritorial. Alături de acesta se află generalul de corp de armată Gheorghe Avramescu. În plan secund, generalul Constantin Sănătescu, șeful Casei Militare Regale (iul. 1943).

un sobor de preoți, ceea ce însă nu se dovedește a fi de vreun folos în cazul lui Teodor Condopol, un locuitor al cartierului care, la doar câteva zile de la deschiderea oficială, devine primul înecat din noul strand Ciurel.[49]

Pe 15 august, de Sfânta Maria, Consiliul de Patronaj, prezidat de aceeași Maria Antonescu, organizează o mare serbare câmpenească în Cișmigiu: trei scene special amenajate pentru eveniment, pe care se produc fanfare militare românești și germane, cântăreți și actori de revistă, scamatori, dansatori, o orchestră de „ghitare și mandoline" care cântă în gondole pe lac, o tombolă „cu toate numerele câștigătoare" și un restaurant „bine aprovizionat"[50]. Scopul acestei fastuoase manifestări, care, în ciuda camuflajului, se desfășoară „de la 9 dimineața până la 12 noaptea"[51], este unul caritabil: strângerea de fonduri pentru ajutorarea răniților și a familiilor soldaților de pe front. La două săptămâni după bombardamentul american asupra Ploieștiului, e într-adevăr mare nevoie de fiecare bănuț pe care românii îl pot dona.

Tot unui scop caritabil, „ajutorarea copiilor nevoiași", îi e destinată și așa-numita „Casă a Mareșalului", care se inaugurează la 6 septembrie 1943 în cartierul Tei, tot sub egida Consiliului de Patronaj. Evenimentul e, din nou, prezentat pe larg în presă: casa, „o clădire monumentală", reprezintă un ansamblu modern care cuprinde un „cămin de zi, cantină, sală de gimnastică și recreație, atelier de cizmărie și confecțiuni", toate destinate să le creeze micilor beneficiari „condițiuni optime de dezvoltare, potrivit aptitudinilor fiecăruia"[52]. La inaugurare ia parte însuși Ion Antonescu, alături de soția sa, de Veturia Goga, de Mihai Antonescu, de primarul Ioan Rășcanu, de conducerea noii instituții și de „populația nevoiașă a cartierului", iar slujba religioasă e oficiată de vicarul patriarhiei, arhiereul Veniamin Pocitan.

Ziua de 6 septembrie e foarte aglomerată pentru primarul Rășcanu, care mai are în program alte două evenimente edilitare: inaugurarea „șoselei de penetrație în Capitală București–Domnești" și a „șoselei de penetrație Colentina–Ștefănești". Momentul nu e întâmplător ales, așa cum are grijă să o sublinieze primarul în cuvântările sale:

„Astăzi, 6 Septembrie, țara întreagă sărbătorește, sobru și prin muncă tăcută, o dublă aniversare: trei ani de domnie glorioasă a M. S. Regelui Mihai I și trei ani de conducere rodnică și înțeleaptă a d-lui Mareșal Ion Antonescu. [...] Țara întreagă este transformată într-un imens șantier, unde se muncește ziua și noaptea, cu râvnă și perseverență. [...] În curând vom mai inaugura alte două șosele: București–Măgurele și București–Berceni. Ceea ce vedeți aici și ceea ce s-a făcut în întreaga țară caracterizează regimul de muncă cinstită și constructivă al d-lui Mareșal Conducător. După cum se poate vedea, frontul intern nu lâncezește, ci se străduiește, ceas de ceas și zi de zi, să fie cât de cât la înălțimea frontului operativ"[53].

Despre cele două noi șosele anunțate de primar presa nu mai pomenește nimic până la sfârșitul anului 1943, însă, pe 23 noiembrie, centrul Bucureștiului se îmbogățește cu un nou bulevard: Bulevardul Basarab Brâncoveanu, construit „în numai 100 de zile", care „se străpunge din Bulevardul Brătianu, prelungit între Piața Sf. Gheorghe–Piața Națiunei". În aceeași zi e dezvelită, în fața bisericii Sf. Gheorghe, statuia domnitorului Constantin Brâncoveanu. Toate acestea, ni se explică într-un articol din *Curentul*, sunt posibile pentru că „șantierele din tot cuprinsul Capitalei sunt zilnic controlate de primar, care nu stă în cabinetul său primarial decât atât cât este absolut necesar. Rezolvarea problemelor se face pe teren și fără prea multă popistărie [sic!] sau vorbărie inutilă"[54].

Imaginea de „front intern" disciplinat, atât de dragă mareșalului Antonescu și generalilor din anturajul lui, e totuși destul de serios contrazisă de relatările din ziare. Știri îngrijorătoare despre creșterea ratei criminalității în oraș apar uneori chiar pe aceeași pagină pe care se consemnează realizările regimului. Din pagina *Curentului* unde, pe 11 iulie 1943, se relatează despre participarea Mariei Antonescu la deschiderea ștrandului Ciurel, aflăm, de pildă, despre „o altă îndrăzneață spargere săvârșită ieri noapte în Capitală", mai precis pe Bulevardul Take Ionescu, unde este jefuit un magazin de drogherie și parfumerie.[55] Făptașii de pe Bulevardul Take Ionescu scapă neprinși, în schimb, mai ghinioniști decât ei, membrii „bandei spărgătorilor cu scule calde" (așa sunt denumite aparatele cu oxigen și carbid folosite la spargerea caselor de bani), care au deja la activ un număr semnificativ de pagube produse magazinelor bucureștene, cad, în cele din urmă, în mâna poliției atunci când încearcă să vândă bunurile furate. Cu ocazia prinderii lor, aflăm că membrii bandei, conduși de frații Nicolae și Gheorghe Marinescu, dispuneau de un arsenal impresionant de tuburi cu oxigen și carbid și că, prin utilizarea acestora, reușiseră să pătrundă în mai multe magazine din centrul orașului străpungând pur și simplu pereții clădirilor. Deși modul de operare nu este tocmai silențios, prinderea lor nu s-a datorat vigilenței poliției, ci faptului că, neștiind de unde provenea marfa furată, intermediarul bandei i-a propus-o întâmplător spre vânzare chiar negustorului de la care hoții o furaseră.[56]

Relatările despre spargeri, escrocherii, furturi operate de bande organizate se înmulțesc semnificativ în presa din toată țara, iar faptul că infracționalitatea devine un motiv de îngrijorare pentru autorități e dovedit de înmulțirea corespunzătoare a pedepselor cu moartea aplicate celor care comit furturi pe timpul nopții, profitând de camuflaj. Sentințele sunt acum puse în aplicare indiferent de gravitatea faptei, fie că e vorba de jaf armat, ca în cazul a doi condamnați bucureșteni

executați la Jilava pe 14 mai[57], fie de un caz minor de furt fără pagube materiale însemnate, așa cum se întâmplă cu primii doi condamnați la moarte executați la Sibiu, pe 17 mai. Aceștia, un frizer de 39 de ani și un cizmar de 21 de ani, intraseră prin efracție într-o locuință de unde furaseră „2 borcane cu ouă, 2 rochii și 150 de lei". Pentru că sunt primii condamnați executați în orașul lor, sibienii au parte de o relatare amănunțită a ultimelor clipe din viața celor doi:

„Întrebându-i despre ultima dorință, Pop Ion a spus că vrea să fumeze, iar Anton Petru a cerut mâncare. Dorința le-a fost îndeplinită, dându-li-se de mâncare slănină, brânză și cafea, iar ca băutură țuică.

După împărtășirea cu sf. taine, numiții și-au luat rămas-bun de la camarazii din închisoare și apoi au fost urcați într-un camion și transportați la locul execuției, fixat în apropiere de Dumbrava Sibiului.

Ajunși la locul execuției, Pop Ion și Petru Anton – din ochii cărora n-a izvorât nici o lacrimă – și-au luat rămas-bun de la preacucernicii preoți Botocan și Onofrei și au cerut iertare de la d-l căpitan magistrat Emil Târnoveanu, care i-a îmbărbătat în tot timpul.

Execuția s-a făcut prin împușcare de către un pluton de soldați, ale căror gloanțe i-a trecut pe ceialaltă lume în câteva clipe. Condamnații erau legați de câte-un stâlp, fără a fi legați la ochi.

Celor care și-au făcut o meserie din furat să le fie avertisment execuția lui Petru Anton și Pop Ion. Altfel, și pentru ei se vor găsi câteva salve de focuri de armă"[58].

Fraza finală e edificatoare: execuțiile și transformarea lor în știri de presă ar trebui să aibă un rol de prevenire, într-un context în care infracționalitatea a urcat la cote îngrijorătoare.

1943 e un an în care, în toate capitalele europene aflate în război, sărăcia și penuria de alimente se fac resimțite din plin. La Berlin, de pildă, unde tânărul diplomat Camil Demetrescu ajunge în toamna lui 1943 în cursul unei misiuni, „orice fel de țigări, săpun, ciocolată, mezeluri, zahăr, grăsime și ciorapi de mătase erau aurul cel nou, substanța dătătoare de viață"[59]. La Paris, untul, ouăle, carnea și chiar legumele proaspete sunt mărfuri rare, tezaurizate și consumate cu parcimonie atunci când oamenii și le pot procura. Românii aflați la Paris sau Vichy, inclusiv cei din corpul diplomatic, așteaptă cu înfrigurare pachetele cu alimente trimise de acasă.[60] Prin comparație, Bucureștiul și celelalte mari orașe ale României sunt încă niște oaze de bunăstare, chiar dacă prețurile alimentelor continuă să crească, iar seceta provoacă o criză temporară de făină. La începutul lui martie, prețul pâinii de 500 de grame crește de la 14 la 17 lei, dar ziarele au grijă să specifice că brutarii și morarii nu câștigă nimic în plus, aceasta reprezentând doar o „deplasare a prețului pâinii la prețul materiilor prime ce intră în componența sa". Pentru evrei – care

continuă să aibă un regim discriminatoriu și care nu au dreptul să facă piața decât după ora 10 dimineața, când se consideră că se aprovizionaseră deja cetățenii creștini – prețul unei pâini de 500 de grame e însă dublu: 33 de lei („pâinea fabricată din amestec de făină de grâu și făină de orz") sau 35 de lei („pâinea fabricată din amestec de făină de grâu cu făină de orz și cartofi").[61] Și, dacă pentru români piața de alimente are încă o ofertă îndestulătoare, evreii obligați să-și facă cumpărăturile doar din ce mai rămâne după orele de târguială ale cetățenilor creștini se confruntă nu doar cu prețurile mai mari, ci și cu calitatea mai proastă a mărfii. O imagine despre dificultățile de aprovizionare ale populației evreiești din București ne oferă Maria Banuș, într-o însemnare de jurnal din 19 aprilie 1943:

„Sâmbătă dimineața, la târguială. Hala mare, goală. Câte o pasăre vânătă atârnă, cu aripi lungi, blegi, deasupra tejghelei unde fluieră vântul. Într-un loc, multă lume adunată, la coadă. Se vinde plevușcă, peștișori argintii. Pe altă tejghea, un calup de untură de porc, albă. Unt, brânză nu există. Jos, în piață, în jurul halei – verdețuri. Lobodă, sfeclă, ceapă verde. Salata – 20 de lei. Ridichile de lună, 26 de lei legătura"[62].

Tot în contextul penuriei de cereale, pe 4 martie 1943, guvernul interzice „vânzarea și consumarea preparatelor din făină de grâu sau orz și orice alte făinuri comestibile la cofetării și patiserii" și „comerțul ambulant cu orice fel de produse fabricate din făinuri comestibile" în toate zilele săptămânii, cu excepția zilei de duminică.[63] Pentru cetățenii României, care încă n-au simțit pe pielea lor sărăcia berlineză așa cum o evocă Demetrescu, faptul că nu mai pot mânca prăjituri cu foietaj sau covrigi decât în zilele de duminică poate fi o mică tragedie, dar, chiar și așa, piețele românești de alimente rămân bine aprovizionate. De Paște, în piețele din București carnea de miel, zarzavaturile, peștele și fructele se pot cumpăra fără restricții, singura marfă la care aprovizionarea se dovedește mai mică decât cererea fiind „păsările vii"[64].

Pe de altă parte, în cursul anului 1943, anumite alimente cartelate înainte reîncep să fie vândute la liber. Zahărul, spre exemplu, e cartelat cu maximă parcimonie în 1942 și în primele luni din 1943: 500 de grame de persoană pentru creștini și 100 de grame de persoană pentru evrei.[65] Dar din noiembrie 1943 zahărul reîncepe să se vândă la liber în toată țara.[66] Recolta bogată de cereale din vara anului 1943 permite ca, de la 1 august, pâinea albă să fie și ea, după o lungă perioadă de interdicție, reautorizată la vânzare către populație. Dar, pentru că oamenii fac cozi să o cumpere, această vânzare e reglementată: pâinea albă se vinde la brutării numai după ora 10:30 dimineața; între 5:30 și 10:30, brutarii nu au voie să vândă decât pâine neagră

și abia după ora 15 „se va distribui atât pâine neagră, cât și pâine albă“[67]. Tot Maria Banuș e cea care povestește că populația Bucureștiului e atât de bucuroasă de reintroducerea pâinii albe la vânzare, încât „câteva zile, nu s-a vorbit decât despre pâine. Vedeai oameni ducând triumfători pâinea albă, ca pe un trofeu, cu brațul ridicat – jimbla pentru care stătuseră la coadă ore întregi“[68].

Preocupat de ordine, disciplină și moralitate pe „frontul intern“, guvernul Antonescu începe anul 1943 cu o campanie împotriva cerșetoriei și vagabondajului. Primii vizați sunt vagabonzii, cerșetorii și vânzătorii ambulanți din trenuri, unii dintre ei având, se pare, abonamente de călătorie, în cazul în care ar fi prinși și legitimați de controlori. Printr-o circulară din 25 ianuarie, conducerea CFR își previne angajații că astfel de activități sunt „cu desăvârșire interzise în vagoane“ și că aceia care sunt prinși în flagrant delict trebuie să fie „predați poliției locale, confiscându-li-se abonamentele, în caz că posedă asemenea legitimații“[69]. Controlorii sunt amenințați și ei cu sancțiuni în cazul în care nu aplică măsurile legale, ceea ce ne lasă să presupunem că mulți dintre ei n-o fac, fie din motive umanitare, fie din comoditate, fie pentru că au propriile aranjamente pecuniare cu cei în cauză.

Deși e război și oamenii, se presupune, au mai puține resurse financiare, cerșetoria pare totuși suficient de profitabilă încât unii s-o practice, mai ales în București, ca pe o veritabilă meserie. În primele zile din 1943, poliția bucureșteană se laudă cu arestarea unei întregi „bande de cerșetori“ – banda Burdufan – ai cărei membri, zece la număr, sunt trimiși în lagăr pentru o lună. Pe lângă aceștia, alți 36 de cerșetori și de vagabonzi „cunoscuți“ din București sunt trimiși în coloniile de muncă de la Galata (județul Iași) și de la Plevna (județul Ialomița).[70] Ideea folosirii în agricultură a acestor persoane fără ocupație – care, cel mai adesea, provin din sărăcimea rurală aflată în căutarea unei a doua șanse la oraș – nu e nouă în guvernul Antonescu. E aceeași idee care stă la baza deportării romilor și care, în 1943, duce la emiterea unui decret al Ministerului de Interne pentru înființarea – pe teritoriul României, de această dată, în comuna Plătărești, din Ilfov –, a unei colonii de muncă destinate „reeducării“ celor condamnați „pentru vagabondaj și cerșetorie“. Scopul declarat al decretului este „reclasarea socială rurală a acestora“[71]. Mersul războiului nu mai permite însă aplicarea sistematică a noii măsuri represive, îndreptată împotriva unei categorii defavorizate de populație, căreia guvernul nu e în măsură să-i ofere un ajutor real, ci doar o „reclasare“ forțată.

La București, al cărui prefect împărtășește întru totul ideile autoritare ale mareșalului Antonescu, disciplinarea prin forță nu se oprește

doar la vagabonzi și cerșetori. După ce se ilustrase, în 1942, cu o decizie de interzicere a înjurăturilor pe străzile orașului, pe 5 iunie 1943, prefectul Pălăngeanu vine cu o nouă prescripție, de data aceasta în numele legii nescrise de „cuviință și seriozitate a poporului român":

„Cei ce își întrebuințează timpul în plimbări și distracții, cei ce au o ținută și atitudini destrăbălate vor fi constrânși a înțelege realitatea.

În acest scop s-a ordonat tuturor organelor de stat să supravegheze și să reprime în modul cel mai strict abateri de la norma unei conduite demne, care, deși nescrisă în nici o lege, este înscrisă în tradiția de cuviință și de seriozitate a poporului român.

Astfel, tineretul femenin [sic!] care se manifestă printr-o fardare exagerată, coafuri extravagante, rochii prea scurte, atitudini nepermise în cinematografe, în grădini publice sau chiar pe stradă, bărbații care sub pretextul excesului de căldură își scot haina, își deschid cămașa la gât sau își suflecă mânecile în localuri publice sau pe stradă, cei ce fac vacarm la manifestațiuni sportive și toți cei ce nu înțeleg a avea o ținută corectă vor fi identificați de agenții de poliție, înscriși în controalele speciale și, în caz de recidivă, vor fi supuși unui regim de corecție în școli de reeducare sau în lagăre.

De asemenea, cei ce-și fac din dezmăț o ocupație, precum și vagabonzii vor fi trimiși în lagăre de muncă, iar copiii ce fumează vor fi arestați și predați familiilor lor prin poliție, iar în caz de recidivă vor fi trimiși la școli de corecție"[72].

Motivația drasticei reglementări e aceeași: datoria celor de pe „frontul intern" de a „se arăta mai demni de sacrificiul celor de pe front". Și, dată fiind cantitatea de resurse polițienești necesare, putem presupune că și măsura în care se aplică e aceeași.

Bucureștenii – și nu numai ei – continuă totuși să se distreze și în 1943, indiferent cât de îngrijorătoare sunt știrile de pe front. Iar teatrul de revistă rămâne una dintre formele de divertisment cele mai prizate. Marele succes al anului e spectacolul *Gioconda Palace*, a cărui premieră are loc pe 14 februarie la Alhambra și care o aduce, pentru prima dată, pe Maria Tănase pe o scenă de teatru. Cu aceeași ocazie, Maria se intersectează la repetiții cu Sergiu Malagamba, care, convins că are de-a face cu o artistă „colosală", rămâne de acum unul dintre admiratorii ei cei mai fideli.[73] Subintitulat „Pretext muzical în 2 acte (15 tablouri)", *Gioconda Palace* e un amestec de teatru de revistă și de operetă, ale cărui piese de rezistență sunt compozițiile muzicale ale lui Ion Vasilescu și inovațiile regizorale ale lui Nicușor Constantinescu. Succesul de public e potențat de montarea spectaculoasă și de faptul că reunește pe aceeași scenă majoritatea starurilor feminine ale revistei bucureștene. Dar și lipsa de substrat politic a subiectului ales reprezintă, în context, un atu. Sătui de vești proaste și dornici să uite măcar pentru câteva ore de grijile tot mai apăsătoare ale vieții de zi cu zi, spectatorii vin în număr mare în sala Alhambrei

pentru a asculta poveștile și reflecțiile despre dragoste cântate, recitate și dansate de o galerie de personaje feminine, interpretate de Lulu Nicolau, Maria Tănase, Virginica Romanovski, Luci Chevalier, Elisabeta Henția, Joujou Pavelescu, Silly Popescu, Victoria Medea, Cornelia Teodosiu, Ileana Doru, Paula Vasiliu, Silvia Șuteu, Ileana Adrian, cărora le dă replica un singur actor, comicul Ștefan Vasiliu.[74] Deși, aflată la prima sa experiență teatrală, Maria Tănase evoluează la început în umbra actrițelor de profesie, două dintre melodiile cântate de ea, *J'en ai assez* și *Mi s-a făcut de ducă*, sunt bisate, aplaudate îndelung în fiecare seară și devin șlagăre ale momentului.[75] Spectacolul are un succes uriaș în București, unde înregistrează o medie a încasărilor de 220.000 lei pe zi. Deși practica obișnuită este ca un spectacol să se joace în București până la epuizarea interesului spectatorilor și abia după aceea să fie itinerat prin țară, organizatorii decid totuși, la jumătatea lunii martie, să plece cu întreaga trupă în turneu, promițând o continuare în stagiunea de vară. Încurajați de reiterarea succesului de public la fiecare reprezentație, în București și în alte orașe, Vasilescu și Constantinescu hotărăsc însă să revină cu un spectacol diferit, conceput în același stil și intitulat, de această dată, *Gioconda iubește*. Echipa de actrițe e aceeași – cu Maria Tănase într-unul din „cele mai pline și mai frumoase roluri" –, iar spectatorilor li se promite o nouă „montare excepțională", semnată de același Nicușor Constantinescu. Subiectul noului spectacol e o variațiune pe aceeași temă a iubirii – un bătrân Casanova, „boier Bibi", care, rămas singur în castelul său, își convoacă cele zece fiice nelegitime să-i țină de urât –, dar, de această dată, în repertoriu e inclus și „un cântec patriotic de autentică intensitate lirică, «Iubitul meu de pe front», care va fi cântat de Silly Popescu"[76]. Și această a doua încercare se dovedește pe placul publicului, așa că, încurajat de reacțiile pozitive la inovațiile sale regizorale, Nicușor Constantinescu deschide, la 23 septembrie 1943, pe Lipscani, un nou teatru de revistă, pe care îl botează cu numele celor două spectacole de succes, „Gioconda". Menirea pe care se gândește să i-o dea noului teatru e cât se poate de ambițioasă: „să pună bazele operetei românești moderne". Noua clădire e dotată cu tot confortul modern, inclusiv cu scaune capitonate, deoarece, explică proprietarul, „înainte de război publicul era mai... sportiv: se complăcea pe orice fel de scaun. Frământările, evenimentele și tot zbuciumul războiului au sensibilizat – cred – spectatorul..."[77].

Efervescența din teatru nu se limitează doar la spectacolele de revistă. 1943 e și anul în care Camil Petrescu pregătește pe scena Naționalului o nouă montare a piesei sale, *Mioara*, pe care cronicarul ziarului *Timpul* o descrie ca fiind „o piesă profund omenească, adică o piesă care înfățișează oameni, probleme omenești și care merge de

la scenele de hilariantă comedie până la momente profund dramatice, fără să neglijeze zugrăvirea vieții sociale în pretențiile de modernism"[78]. Autorul piesei participă intens la punerea ei în scenă sau, cu cuvintele prietenului său, Mihail Sebastian, cu care se vede des în această perioadă, „trăiește în *Mioara* ca într-o boală. Nu vorbește decât despre asta, nu-l interesează nimic altceva, nu știe nimic altceva". Pentru Camil Petrescu, pe care războiul și frica de ruși îl aduseseră în ultimii doi ani într-o stare de maximă agitație, faptul de a fi atât de absorbit de munca de la teatru încât să nu se mai intereseze de evenimentele militare e de-a dreptul neobișnuit. De aceea, pe 8 mai, imediat după aflarea veștii că Bizerta și Tunisul au fost cucerite de Aliați, Sebastian e și mirat, și enervat să constate că evenimentul, comentat deja de toată lumea, nici măcar nu ajunsese, de această dată, la urechile lui Camil.[79]

Explicația se găsește în orgoliul rănit al dramaturgului, care pusese în scenă *Mioara* pentru prima dată, tot pe scena Naționalului, în 1926. Piesa nu se bucurase de succesul scontat, iar acum, când Liviu Rebreanu îi dă șansa unei noi montări, Camil Petrescu își dorește să spargă ghinionul. Rescrie piesa și se implică personal în regizarea ei, se îngrijește de publicitatea dinainte de premieră, însă rezultatul nu e nici de această dată cel așteptat.[80] Publicul vine la spectacole, dar nu în număr mare și nici nu se declară foarte entuziast. Ca să-l atragă, Naționalul îl invită să conferențieze, în preambulul reprezentației, pe Tudor Arghezi, personalitate populară care atrage publicul ca un magnet[81], iar înainte de premieră Marietta Sadova îi ia un interviu autorului chiar pe scena pe care urmează să se joace piesa.[82] Cronicarii teatrali afișează, însă, mai degrabă o neutralitate binevoitoare, datorată respectului și notorietății de care se bucură în general cariera literară a lui Camil și, probabil, și faptului că îi cunosc remarcabila capacitate de a exploda atunci când e rănit în orgoliul său. Unul dintre ei, Toma Vlădescu de la *Duminica*, îndrăznește totuși să spună de-a dreptul ce gândește, și curajul lui declanșează imediat scandalul: Camil Petrescu, care colaborează și el la *Duminica*, își dă demisia, iar Arghezi, abia revenit în publicistică și titular de rubrică la același ziar, îi copiază gestul, în semn de solidaritate.[83] Din încleștarea orgoliilor, tânărul proprietar al ziarului, Traian Lalescu, fiul matematicianului cu același nume, iese destul de șifonat.

Orgoliile nu sunt însă totul, nici măcar în teatru. Oamenii, chiar și cei mai orgolioși, sunt ființe muritoare. Lumea artistică are ocazia să reflecteze la acest adevăr brutal atunci când, la începutul lunii aprilie, marele actor Tony Bulandra, „prințul" incontestabil al scenei românești, moare la numai 62 de ani.[84] Conducerea Teatrului Național

și sindicatele artiștilor îi organizează o înmormântare fastuoasă, la care participă un număr atât de mare de oameni, încât slujba de pomenire se oficiază în afara bisericii, „sub cerul liber". Prezent la catafalcul artistului, Liviu Rebreanu ține o cuvântare emoționantă: „Tony Bulandra, în cariera-i de mare actor, a murit de foarte multe ori și deseori a fost lăudat că a știut să moară frumos și corect. Moartea lui cea mare, cea din urmă și adevărată, a îndurat-o cu aceeași demnitate și în aceeași stoică tăcere"[85].

Pentru actorii evrei de la Barașeum, problema crucială este pur și simplu să supraviețuiască. Deși face în continuare săli pline, Barașeumul se confruntă în 1943 cu dificultăți financiare. Conducerea teatrului acumulează mari restanțe la plata salariilor. Din lipsă de bani lichizi, îi plătește pe angajați cu bonuri, dar și acestea se distribuie cu întârziere, iar administrația îi amână pe solicitanți invocând lipsa de timp a directorului, care trebuie să le semneze. Aflați în conflict cu conducerea, actorii cer ajutor de la Centrala Evreilor, dar reprezentanții acesteia nu găsesc mijloacele să-i ajute, mai ales că revendicările lor – a căror purtătoare de cuvânt e Beate Fredanov, vedeta incontestabilă a trupei – nu se referă doar la bani, ci și la calitatea producțiilor artistice. Cer, spre exemplu, „să nu mai fie obligați să joace în orice porcărie de piesă". E o critică pe care și Mihail Sebastian o formulase la adresa conducerii Barașeumului, dar un deziderat mai greu de realizat atunci când ai nevoie de bani. Necăjită că a fost lăsată de izbeliște nu doar de conducerea Centralei, ci și de propriii ei colegi, „câștigați de direcție", Beate se răzbună cu singura armă pe care o are la dispoziție. Cu ocazia unui spectacol aniversar, recită în fața „barosanilor de la Centrală" o „poezie incendiară":

„Sunteți ca o cârciumă în care lumea bea, se ghiftuiește. Dar va veni o vreme și pentru noi, cei care privim acum la ferestre"[86].

Mihail Sebastian se teme, în aceste zile de răscruce în care se hotărăște soarta războiului, că înfrângerile de pe front vor provoca un nou val de antisemitism în societatea românească. Și, încă o dată, e dezamăgit de oportunismul de care dau dovadă prietenii lui din lumea artistică, chiar și cei care nu nutresc nici o simpatie față de Hitler sau Axă. Nici Camil Petrescu nu scapă de acuzațiile lui de egoism, dar cel care, în aceste zile de la începutul anului 1943, îl irită cel mai tare pe Sebastian e însuși directorul Teatrului Național, Liviu Rebreanu. Rebreanu scrisese, în 1919, nuvela *Iți Știul dezertor* (publicată în același an în *Sburătorul* lui Eugen Lovinescu), una dintre puținele scrieri românești care expuneau într-o lumină negativă antisemitismul existent încă de atunci în armata română. Asta nu-l împiedică totuși, pe 4 ianuarie 1943, într-o discuție cu Camil Petrescu și cu

Sebastian despre o punere în scenă a lui Shylock pe scena Naționalului, să le explice celor doi cum intenționează să evite eventualele neplăceri cu cenzura în cazul unei scene în care personajul principal se revoltă împotriva antisemitismului: „îi dăm o interpretare antisemită“[87]. Camil însuși e siderat de acest răspuns, iar Sebastian, dezgustat de numeroasele compromisuri politice făcute de directorul Naționalului, hotărăște în octombrie că „pe Rebreanu e mai bine să-l întâlnesc după război. Acum n-am ce să-i spun“[88].

În ce-l privește, deși traversează una dintre cele mai dificile perioade din viață, are probleme financiare din ce în ce mai mari și se simte tot mai deprimat de situația în care se află, Sebastian are, chiar în primele zile din 1943, o revelație care îl va propulsa în galeria clasicilor dramaturgiei românești:

„Deodată, din chiar senin, astă seară un subiect de piesă. Încă un subiect de piesă. Al câtelea e? [...] Comedia ivită astă seară mi se pare un lucru șarmant. Ingenios, vioi, plin de spirit. Am scris în întregime (cu multe detalii) scenariul actului I. Mai vagi sunt actele II și III, dar plecarea e așa de bună, încât posibilitățile de dezvoltare a acțiunii sunt foarte bogate. Sunt deocamdată la răscruce: pot merge spre comedie sentimentală, dar, dacă am puțin curaj și oarecare lipsă de scrupul, pot intra categoric în comedie de situații, dacă nu absolut în farsă (lucru de care, din păcate, mă cred incapabil). Nu știu exact ce voi face, dar în nici un caz n-aș vrea să las lucrurile în stare de proiect“[89].

Datată 7 ianuarie 1943, este prima însemnare din jurnal în care vorbește despre ceea ce va deveni, după un an, piesa *Steaua fără nume*. Sebastian, care detestă capacitatea contemporanilor lui de a se distra fără griji în vreme de război, lucrează în aceste zile la o piesă de teatru „serioasă“, *Insula*, în care își pune mari speranțe, dar pe care nu o va termina niciodată. Această nouă piesă, „ușoară“ după gustul lui, îl interesează mai ales din perspectiva unui câștig financiar imediat. Primul director de trupă căruia se gândește să i-o propună e Nicușor Constantinescu, dar ghinionul pare să-l urmărească și de această dată. Își concepe piesa gândindu-se la cei doi actori pe care îi vede în rolurile principale: Radu Beligan și Nora Piacentini, dar, când iese în oraș să-l caute pe Constantinescu (Sebastian locuia pe strada Antim, chiar vizavi de clădirea în care stăteau Nora Piacentini și soțul ei, Mircea Șeptilici), vede în ziarele de la chioșc că Tudor Mușatescu tocmai anunța o piesă cu subiect și atmosferă asemănătoare, gata să apară pe scena Teatrului din Sărindar, având-o în rolul principal pe aceeași Piacentini. Intră în panică și i se pare că e pe cale să rateze din nou o ocazie importantă.[90] Două zile mai târziu, când le citește Norei Piacentini și lui Șeptilici proiectul de piesă, aceștia îl găsesc „grozav“, dar se arată interesați mai ales de „soluția farsă“, ceea ce pe Sebastian îl dezamăgește încă o dată și îl demobilizează: „Ce se

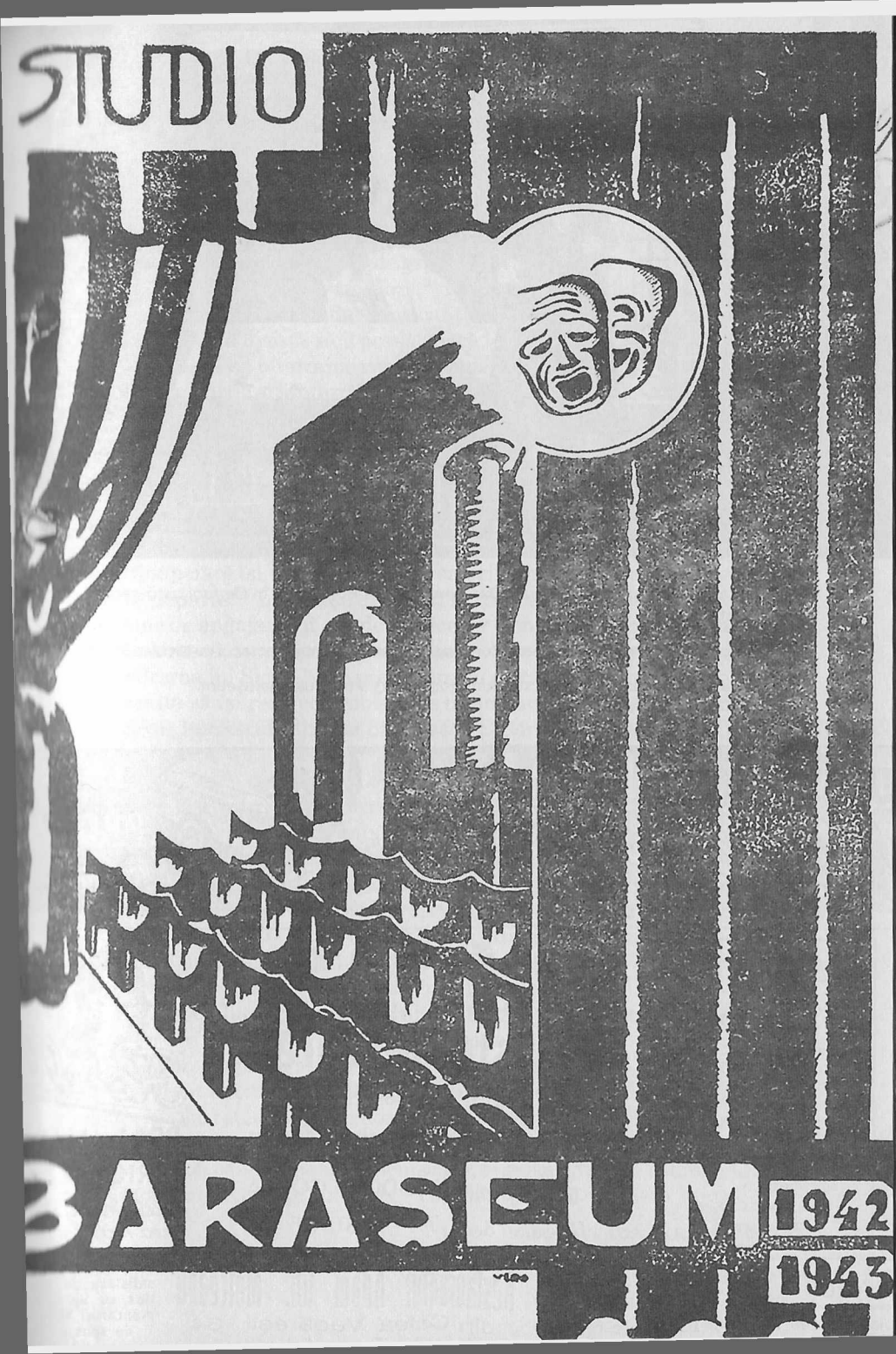
STUDIO
BARASEUM
1942
1943

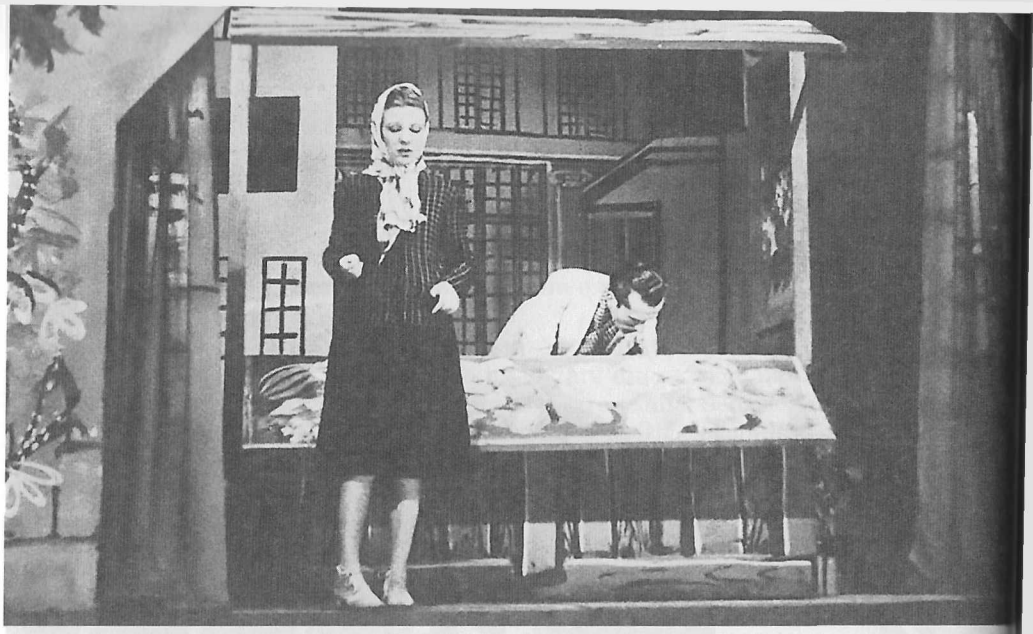

Spectacolul inaugural al teatrului Barașeum: Agnia Bogoslava în *Ce faci astă-seară?* (1 mart. 1941).

Din programul stagiunii 1942 a teatrului Barașeum: anunțul unui spectacol cu Nicolae Stroe.

Pagina anterioară: programul stagiunii 1942–1943 a teatrului Barașeum.

munții ARDEALULUI
Transporturi
LOCO și PROVIN
Bdul. Regina Maria
TEL. 4.72.58

SABEGO
BLĂNURI
FINE
BUCUREȘTI
Calea VICTORIEI, 18
Telefon 4.58.68
GALAȚI
Strada DOMNEASCĂ, 26
Telefon 1,463

N. STROE
joacă și prezintă
„Revista de vară"
2 acte și un prolog de
N. Stroe, Teodor Cosma și N. Kanner
Direcția muzicală: TEODOR COSMA
Direcția de scenă: N. STROE

Florella
BRILLANTINE
RICINÉE
Pulverisabl
cea mai bună

Grătar că'n timpuri bune și unde pui ca azi să mănânci ca în fiecare zi la orice oră un grătar bun este o realitate.
Restaurantul Adam Gh. Moiceanu
din Calea Văcărești, 34
Vis-a-vis de Cinem
satisface pe oric
țios cu un grăt
mâncăruri alese
de spus de Vi

mai alege din piesa mea? Nimic. [...] Sunt atât de încolțit de sărăcie, încât aș scrie, în teatru, orice pentru bani. Dar nu voi avea nici această compensație. [...] Consider scenariul pierdut și îl las în sertar, între atâtea hârtii inutile"[91]. În februarie, însă, o altă însemnare din jurnal îl arată preocupat în continuare de noua piesă, căreia îi găsise între timp și un titlu provizoriu: *Ursa Mare*. Abandonează proiectul *Insulei*, cu care înaintează chinuitor de greu, și recunoaște că se gândește „cu mai mare plăcere" la *Ursa Mare*.[92] Iar aventura scrierii piesei continuă și în aprilie, când, aflat în vacanță la Corcova, moșia lui Antoine Bibescu, acesta insistă să îi povestească la ce lucrează și, entuziasmat, îl încurajează să o termine cât mai repede.[93]

Așa excentric și fanfaron, Antoine Bibescu se dovedește, în această perioadă dificilă din viața lui Sebastian, un prieten de nădejde: îl găzduiește des la Corcova, insistă chiar pe lângă el să-i fie oaspete, iar atunci când Sebastian îl anunță că nu se poate deplasa din cauza problemelor bănești îi răspunde cu eleganță aristocratică: „problemele bănești nu au nimic dezonorant". „În sfârșit, o consolare!" se amuză Sebastian, căruia i se pare că momentul în care necazurile sale financiare își vor găsi rezolvarea prin succesul *Ursei Mari* e încă foarte departe.[94] La sfârșitul lui iulie, când reușește să obțină o promisiune de angajament, nu de la Nicușor Constantinescu, ci de la Sică Alexandrescu, se apucă serios de lucru, dar o numește cu deriziune „melodrama lui Sică". Nu e prea mândru de ce scrie, dar noua situație îi permite să își rezolve problemele financiare imediate și să plece la Corcova „în destulă liniște bănească"[95]. Corcova Bibeștilor se dovedește din nou un loc fertil pentru scriitorul scăpat temporar de grija presantă a zilei de mâine. După cinci săptămâni de lucru intens, se întoarce la București cu primele două acte ale piesei terminate. În toamnă, însă, urmează o nouă perioadă de îndoială și de abandonare a scrisului în favoarea unor ocupații care să-i aducă un venit imediat: traduce, de pildă, din engleză, *Mândrie și prejudecată*. Pe 13 decembrie, Sebastian capătă în sfârșit certitudinea unui final fericit: cei doi actori care îl susțin, Nora Piacentini și Mircea Șeptilici, sunt atât de încântați de primele două acte, încât decid să insiste pe lângă conducerea teatrului să bage imediat piesa în repetiții.[96]

Până aici, lucrurile par destul de simple, însă Sebastian, din postura de scriitor evreu, nu are, conform legilor rasiale ale regimului Antonescu, drept de semnătură. Toate angajamentele lui de dramaturg și de traducător sunt, de fapt, „la negru", obținute din bunăvoința și cu complicitatea conducerilor teatrelor și editurilor românești. Dacă e prins, riscă deportarea în lagăr, iar cei care îl ajută se expun și ei la riscul de a fi condamnați la închisoare, sub acuzația de complicitate. De aceea e nevoie de un întreg complot pentru ca noua lui piesă,

semnată cu pseudonim, să poată fi jucată pe scena de la Alhambra. Mai ales, e nevoie de un regizor care să-și asume riscul și de o echipă cât mai sigură, în care să nu existe, pe cât posibil, turnători. Nora Piacentini își folosește farmecul pentru a-l convinge pe regizorul Soare Z. Soare, cu care se întâlnește între patru ochi la Capșa, în vreme ce Sebastian și Șeptilici o așteaptă emoționați într-o altă cafenea din apropiere. Soare Z. Soare e și el încântat de text, așa că acceptă să facă parte din conspirație, sugerând un pseudonim pentru Sebastian, „Victor Mincu", și cerând, din motive comerciale, ca titlul piesei să fie schimbat din *Ursa Mare* în *Steaua fără nume*.[97] Încurajat de fericita întorsătură de situație, Sebastian termină actul al treilea pe 21 decembrie 1943. Premiera piesei e prevăzută pentru începutul lui 1944 și toată lumea speră că fictivul „Victor Mincu", un presupus debutant despre care convin să răspândească legenda că preferă anonimatul pentru cazul în care piesa n-ar avea succes, nu va da naștere la prea multe semne de întrebare din partea funcționarilor de la cenzură.

Speranțele că așa va fi sunt alimentate acum și de știrile de pe front, tot mai proaste pentru germani și Axă, și de atitudinea unora dintre oficialii români, care, deși nu abandonează aplicarea măsurilor antisemite, trimit, neoficial, unele semnale că ar vrea s-o lase mai moale. Cu cuvintele lui Serge Moscovici, oamenii politici români „începeau să se teamă că li s-ar putea cere socoteală într-o bună zi. Fiecare lup se gândea cum să-și schimbe părul și se întreba cum să-și salveze propria piele". Nimic nu e însă sigur deocamdată pentru evrei, cărora le e frică de o contrareacție a germanilor sau de o posibilă răzbunare a antisemiților români ca urmare a înfrângerilor suferite pe front și care urmăresc cu sufletul la gură înaintarea Armatei Roșii către vest, dorindu-și o victorie cât mai rapidă a Aliaților. Fiecare zi în care războiul continuă e, pentru cetățenii evrei ai României, o zi în plus în care se tem pentru supraviețuirea lor și, fiindcă situația durează deja de trei ani, oamenii se simt din ce în ce mai obosiți și mai demoralizați:

„Trăiam suspendați, asemenea bolnavului în așteptarea diagnosticului: voi fi sau nu voi fi operat? Descumpăniți, ca mai toată lumea, aveam totuși un soi de presentiment că vom fi cruțați. Deși nimic nu era mai puțin sigur"[98].

În 1943, deși deportările își încetinesc ritmul, mobilizarea cetățenilor evrei la muncă forțată continuă ca și în anii anteriori, iar situația celor aflați deja în ghetourile și lagărele din Transnistria rămâne deocamdată aceeași. La jumătatea lui ianuarie, când iarna ia în stăpânire străzile Bucureștiului, școlile evreiești sunt din nou închise pentru ca elevii și profesorii să muncească la dat zăpada. În plus,

pentru că apropierea frontului face tot mai probabilă reluarea bombardamentelor asupra Bucureștiului, se reiau și lucrările de apărare antiaeriană, iar evreii devin principala forță de lucru pentru săparea de noi tranșee în oraș. Antisemiții convinși, cum e Dudu Velicu, sunt satisfăcuți de spectacolul umilirii concetățenilor lor evrei, dar notează că aceștia își petrec timpul „mai mult discutând, ceea ce revoltă pe cetățenii care îi văd"[99]. Printre bucureșteni circulă zvonuri că la Centrala Evreilor „au curs milioanele de lei pentru intervenții" și că Radu Lecca și ceilalți funcționari de acolo s-ar fi îmbogățit de pe urma sumelor uriașe plătite de evrei pentru a reuși să scape de efectele legislației antisemite. Dudu Velicu află informația dintr-o sursă apropiată, un prieten care lucrează la Ministerul Justiției, și nu are nici un motiv să se îndoiască de veridicitatea ei. În același timp, înregistrează și el, ca și alți bucureșteni, convoaiele de mii de evrei lipsiți de mijloace financiare care continuă să fie trimiși, cu trenuri care pleacă din gara Filaret, la muncă forțată – doar că, acum, aceștia nu mai sunt trimiși în Transnistria, ci la Giurgiu și Galați.[100]

Presa extremistă se străduiește, de altfel, din greu să întrețină atmosfera de mobilizare antisemită din societatea românească. După descoperirea de către armata germană, pe 13 aprilie 1943, a gropilor comune de la Katyń, unde sovieticii executaseră, după invadarea Poloniei, 12.000 de ofițeri polonezi, un articol din *Porunca Vremii* – în continuare capul de afiș al propagandei antisemite din România – titrează: „Masacrele de la Smolensk au fost comandate de evrei". În cuprinsul articolului se explică faptul că, potrivit informațiilor furnizate de germani, împușcarea polonezilor fusese o operațiune comandată și supervizată de patru funcționari evrei ai poliției politice sovietice, ale căror nume sunt date pentru edificarea publicului: Lew Rybak, Haim Finberg, Avram Borisovici și Pavel Borodinski.[101] Știrile despre masacru, preluate via DMB, agenția oficială de presă a Germaniei naziste, sunt publicate în toată presa românească și provoacă, bineînțeles, o vie emoție. Pentru români, e o dovadă în plus că au de ce să se teamă de o eventuală ocupație sovietică și o confirmare a ceea ce știu deja: că, în perspectiva în care actualii aliați germani pierd războiul, diplomația țării lor trebuie să facă tot posibilul pentru a-i convinge pe Aliații anglo-americani să nu abandoneze România la bunul-plac al lui Stalin. Pentru jurnaliștii de la *Porunca Vremii*, recursul la aceeași soluție propagandistică din 1940, devierea unei eventuale furii populare către populația evreiască, pare și în noul context o alegere la fel de naturală. Directorul publicației, Ilie Rădulescu, recomandă chiar explicit, într-un editorial intitulat „Lichidarea evreimii", ca, după ce a înregistrat un succes cu eliminarea evreilor din societatea germană,

„Germania să facă un pas mai departe, să treacă la eliminarea jidovilor din întreaga Europă. Este un capitol care nu va întârzia să-și spună cuvântul, înainte de terminarea războiului și spre deziluzia tuturor umanitariștilor incurabili sau a șabbăsgoilor internaționalei iudaice“[102].

Guvernul Antonescu alege însă, mai ales prin atitudinile și semnalele date de Mihai Antonescu, o cale mai ocolită, luând în calcul interesele sale de negociere cu Aliații, dar marcată de aceeași ambiguitate care îi caracterizează și acțiunile diplomatice. În ianuarie 1943, Wilhelm Filderman notează că guvernul român se declară de acord cu repatrierea evreilor din Transnistria, dar numai „dacă își cumpără libertatea cu bani, urmată de emigrarea neîntârziată“. Problema e negociată în trei, cu Radu Lecca, care reprezintă guvernul României, și cu un reprezentant al Gestapoului, Alfred Tester. Gestapoul, precizează Filderman, trebuie să-și dea aprobarea pentru această operațiune. Ceea ce se discută, în principal, e repatrierea copiilor rămași orfani în Transnistria, iar pentru a plăti sumele cerute, evreii români se gândesc să facă apel la organizațiile evreiești din străinătate.[103] În paralel, guvernul pregătește o nouă evacuare a evreilor din București și din alte orașe mari ale României, dar dezminte față de reprezentanții comunității că ar urma să ia o astfel de măsură.

Pentru a-și demonstra buna-credință față de Aliații occidentali cu care încearcă să negocieze, regimul Antonescu autorizează, în 1943, două misiuni de inspectare a lagărelor și ghetourilor din Transnistria: una, în ianuarie, din partea Comisiei de Ajutor a Evreilor Români, aflată în legătură cu American Joint Distribution Committee, condusă de Fred Șaraga, și o a doua, în noiembrie 1943, din partea Crucii Roșii internaționale, condusă de Karl Kolb.[104] Ambele comisii vizitează mai ales orfelinate de copii evrei ai căror părinți muriseră în lagăr sau în ghetou și sunt, pe toată durata călătoriei în Transnistria, însoțite de ofițeri români și supravegheate de SSI. Delegației Crucii Roșii i se interzice expres să facă orice fel de fotografie, iar guvernatorul Transnistriei, Gheorghe Alexianu, îi avertizează de la bun început pe cei trei evrei români care formează echipa de „inspecție“ a lui Șaraga că trebuie să vorbească „doar cu cine vă dau eu permisiunea să vorbiți și numai despre subiectele pe care vă autorizez eu să vorbiți“, în caz contrar fiind direct amenințați că „s-ar putea să le fie greu să se mai întoarcă“ acasă.[105] Deși obstrucționate de autoritățile guvernamentale, cele două delegații beneficiază de cooperare – în pofida ordinelor primite – din partea conducerilor orfelinatelor pe care le vizitează, administratorii acestora fiind și ei tot evrei deportați. Concluziile sunt, bineînțeles, tragice. La Moghilev, la etajul clădirii în care sunt adăpostiți copiii orfani, echipa lui Șaraga descoperă „o cameră lungă de peste 2.000 de metri, cu ușile și ferestrele lipsite de

geamuri, în care zăceau, în niște așa-zise paturi, 50-60 de copii, expuși gerului siberian din ianuarie 1943. Copiii nu mai ieșiseră de o lună din cămăruță, unde li se aducea hrana aproape înghețată și unde își făceau și nevoile“[106].

În raportul lui din decembrie 1943, Karl Kolb consemna un tablou asemănător, cu referire la condițiile generale de cazare a deportaților:

„Am văzut locuri mizere, locuințe improprii, pline de oameni prost hrăniți, aproape lipsiți de încălzire [în decembrie] și al căror moral era foarte scăzut, și am văzut alți oameni animați de voința de a supraviețui, care puneau pe picioare un spital, o școală și un orfelinat. Dar în ce condiții? Acolo unde prefectul și supraveghetorul-șef erau stăpâniți de idei antisemite, viața era mai dură, acolo unde responsabilii își păstraseră un minim de sentimente umanitare, viața era suportabilă, făcând abstracție de lipsa totală a libertății“[107].

Mihai Antonescu și-ar dori totuși ca evreii români să se abțină de la a face publice în Occident informațiile despre abuzurile săvârșite de români împotriva lor și îl convoacă, în martie, pe Filderman, ca să-l roage – „dacă pot să împiedic asta, întrucât nu este nici în interesul țării, nici în al evreilor“[108]. În schimb, pe 7 aprilie, când îl primește într-o audiență, îl asigură personal că evreii nu vor fi expulzați din casele în care locuiesc cu chirie și că „dăduse ordin“ pentru repatrierea orfanilor din Transnistria.[109] Dar nimic din promisiunile făcute acum nu se adeverește. Dimpotrivă, la începutul lunii mai, 16.000 de evrei care locuiesc în alte localități urbane decât reședințele de județ sunt obligați să-și lichideze în termen de trei luni toate proprietățile și să se mute în orașele reședință de județ. Acolo, cred autoritățile române, sunt mai ușor de supravegheat. Și tot în mai, Radu Lecca le comunică în numele guvernului României reprezentanților comunității evreiești că, „luând în considerare sacrificiile făcute pe front de soldații români, în timp ce marea majoritate a populației evreiești continuă să tragă foloase de pe urma libertății de a presta activități comerciale și de a trăi la adăpost de pericolele războiului“, întreaga comunitate trebuie să plătească suma totală de patru miliarde de lei, drept contribuție la „nevoile financiare ale statului“. Suma e solicitată în două tranșe: două miliarde până la 12 iunie și încă două miliarde până pe 12 august 1943.[110] Justificarea oficială a acestei noi spolieri e o mostră de cinism, însă nu cinismul îi sperie cel mai tare pe liderii comunității evreiești, ci faptul că suma e mult mai mare decât ce ar putea ei să mobilizeze ca resurse financiare într-un timp atât de scurt.

Mânat de încrederea în discuțiile pe care le avusese cu Mihai Antonescu, Wilhelm Filderman îi adresează, pe 12 mai, lui Lecca o lungă scrisoare în care explică de ce evreii români nu sunt în măsură să plătească uriașa sumă și trece în revistă toate măsurile legale luate,

din 1940, împotriva evreilor, lipsiți acum de bunuri personale, de proprietăți și de aproape orice mijloc de a-și câștiga existența.[111] Scrisoarea, un adevărat rechizitoriu împotriva politicii antisemite a guvernului Antonescu, e comentată favorabil în cercurile opoziției democratice, dar nu are nici un rezultat pozitiv pentru soarta evreilor români. Dimpotrivă, îl înfurie pe Ion Antonescu, care cere imperios deportarea autorului ei în Transnistria. Deși Ică încearcă timid nu să-l facă să se răzgândească, dar măcar să-l convingă să schimbe „sentința" într-una mai favorabilă, cum ar fi internarea într-un lagăr din România, mareșalul rămâne de neînduplecat. Pe 30 mai, la ora 3 după-amiaza, Filderman e ridicat de acasă, dus mai întâi la sediul Inspectoratului General de Poliție, iar de acolo urcat într-un tren cu destinația Atachi. Călătorește într-un vagon de clasa a II-a, însoțit de doctorul lui, căruia i se acordase această permisiune. Soția, care își exprimase dorința de a pleca cu el, fusese refuzată de autorități.

Filderman are 62 de ani și o sănătate șubredă, iar arestarea lui face imediat vâlvă, nu doar în România, ci și în străinătate. Presa germană, care redă știrea pe un ton triumfalist, prezentând-o ca pe o măsură lăudabilă a mareșalului Antonescu, nu face decât să strice și mai mult planurile lui Ică de negociere cu Aliații. La Moghilev, unde ajunge în cele din urmă, liderul comunității evreiești beneficiază de un tratament mai bun decât cel al deportaților „de rând", dar nu poate primi îngrijiri medicale adecvate și, mai mult, se teme că ar putea fi asasinat de germani. Un atentat la viața lui, petrecut în iulie 1943 și având-l ca protagonist pe un cetățean german, pare să le confirme toate temerile prietenilor de la București, care își mobilizează relațiile din lumea politică și din diplomație pentru a-l determina pe Ion Antonescu să-i semneze ordinul de repatriere.[112] Cum situația de pe front se deteriorase între timp și mai mult, iar guvernul începuse deja să se gândească la un plan de evacuare a administrației românești din zonele ocupate în 1941, Antonescu acceptă, la sfârșitul lunii iulie, ca Filderman să fie readus la București.[113]

Marea masă a evreilor deportați în 1941–1942 rămâne însă în continuare în lagărele și ghetourile din Transnistria, în condiții la fel de mizere. Miriam Korber și familia ei trăiesc mai departe în același ghetou din Djurin, unde fiecare zi seamănă cu cele dinainte și singurele noutăți sunt legate de zvonurile că evreii ar putea fi eliberați sau, dimpotrivă, trimiși mai departe, în lagăre. Miriam câștigă acum câte ceva în plus dând lecții de engleză copiilor ucraineni, s-a obișnuit între timp cu munca la câmp și a învățat să gătească. Constată cu îngrijorare că „nervozitatea exagerată" care îl macină pe tatăl ei începe să pună stăpânire și pe ea și că se simte tot mai epuizată psihic

de suferința ce pare fără sfârșit. Scrie tot mai rar în jurnal, iar când o face, însemnările ei seamănă tot mai mult cu niște lamentații. Se întreabă, fără a găsi vreun răspuns:

„Ce păcate ispășim cu această pedeapsă? Pentru care vină? Și nesiguranța în care trăim e mai apăsătoare decât orice condamnare la moarte“[114].

Când veștile despre victoriile Armatei Roșii ajung și în ghetoul din Djurin, Miriam se surprinde lăcrimând de bucurie, dar, pentru ea și ai ei, primejdia imediată e mult mai presantă decât orice ipotetică salvare într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat.

În septembrie 1943, zvonurile despre o posibilă întoarcere acasă se înmulțesc și, de această dată, par să se și confirme. Numai că evreii din lagăr nu știu la ce să se aștepte și nu mai reușesc să creadă că întoarcerea va însemna cu adevărat o eliberare:

„Se spune că ne-ar duce la Lublin într-un lagăr, dar zvonul a fost în curând dezmințit. Apoi, că mergem într-un lagăr din Basarabia. Alții susțin cum că lagărul din Basarabia ar fi numai o carantină de 21 de zile, după care vom pleca fiecare în orașul natal în ghetouri pregătite. Nu știu ce era adevărat, știam numai că vom pleca. Așa că mai departe, jidove rătăcitor!“[115]

Dar, pentru Korberi, nici anul 1943 nu aduce vreo ușurare. Dimpotrivă, pe 10 octombrie, familia primește o nouă lovitură: tatăl lui Miriam, cel mai fragil psihic dintre ei, e luat de jandarmi împreună cu alți bărbați din ghetou și trimis într-un lagăr de muncă la Odessa. După plecarea lor, ghetoul din Djurin, populat acum doar cu femei înlăcrimate și cu copiii lor bolnavi de malnutriție, continuă totuși să creadă în apropiata eliberare. Deși ei însăși îi vine greu să mai spere, Miriam e uimită și înduioșată de resursele de speranță de care dă dovadă poporul ei, „atât de oropsit și atât de ingenios în a se îmbărbăta prin propriile lui minciuni, izvorâte din dorințele-i neîmplinite de un Dumnezeu al răzbunării, și nu al milei“[116].

La Mihailovka, soții Corn sunt martori cotidieni la execuțiile colective care continuă nestingherite în curtea lagărului și la bătăile sălbatice aplicate de paznici muncitorilor care lucrează pe șantier. Uimit, Arnold își dă seama că germanii care le sunt călăi nici măcar nu conștientizează monstruozitatea comportamentului lor față de deținuți. Într-una din zile, unul dintre acești paznici, Karl Ulrich, îi spune că îi admiră pe evreii prizonieri pentru că „oamenii voștri de multe ori cântă, în ciuda situației mizerabile din lagăr“, dar, peste o jumătate de oră, îl bate și îl împușcă pe unul dintre deținuți.[117] Același Ulrich îi povestește că societatea Todt a protestat față de execuțiile „neîncetate“ ale muncitorilor pentru că „nu e în avantajul lucrului“: „Din

cauza execuțiilor, munca voastră nu a dat randamentul așteptat"[118]. Apoi îi cere unei prizoniere pe care o rugase să-i împletească o pereche de ciorapi să îi dea ciorapii chiar și neterminați, dându-i de înțeles că se pregătește un nou val de execuții și că „poate ea nu va mai avea timp să-i termine"[119].

Arnold reușește să scape uneori de munca grea de pe șantier fiindcă șefii de la Todt au nevoie de serviciile lui de pictor și decorator. Aflat în casa unuia dintre ei, care îi comandase o pictură de interior în acuarelă, are ocazia să vadă pe masă un ziar german din care află, printre altele, despre „impozitul" de patru miliarde de lei fixat de Ion Antonescu pentru evreii din România.[120]

În iunie 1943, soții Corn au șansa să primească o muncă mai ușoară pe un termen ceva mai lung: sunt trimiși să decoreze grădina clădirii în care se află birourile organizației Todt cu un mozaic de mari dimensiuni înfățișând vulturul de pe stema Germaniei. E șansa lor de a trăi o vreme în afara lagărului și de a scăpa astfel de spectrul execuțiilor intempestive. Noua situație le permite și o interacțiune mai directă cu populația civilă din localitate, ceea ce le dă posibilitatea să primească unele ajutoare, mai ales alimente. E foarte important pentru ei, deoarece hrana pe care o primesc la sediul Todt e aproape la fel de proastă ca aceea din lagăr, iar funcționarii, naziști convinși, nu le arată nici un semn de omenie:

„În timp ce aștepta în coridorul bucătăriei să i se dea supa pentru noi doi, Anișoara a auzit cum Atti Graé [una dintre cele două surori germane angajate ale Todt și, se pare, iubita directorului Bergmann] o mustra pe Stasia, una dintre fetele ce ajutau la bucătărie, că ne-a dat și carne la supă.

Pentru porc, cățeaua [sic!] și puii ei și pentru noi doi, gătește separat. La împărțirea hranei, se face totuși o deosebire, cățeaua capătă și carne, iar noi numai supa. Atti Graé ține foarte mult la câinele ei"[121].

Pe măsură ce armata germană pierde teren în fața sovieticilor, iar acțiunile partizanilor ucraineni devin tot mai îndrăznețe, se înmulțesc și semnalele că germanii se pregătesc să lichideze lagărul prin executarea tuturor prizonierilor. Unii dintre ei încep să se gândească la evadare. E o acțiune riscantă pentru că, dacă ești prins, te așteaptă tortura și apoi moartea, dar, pe măsură ce șansele lor de supraviețuire scad oricum, perspectiva de a evada, cu ajutorul unei rețele puse la punct de evreii din ghetoul local și de țăranii ucraineni care acceptă să îi ajute, devine o soluție rațională, în pofida riscurilor pe care le implică. Profitând de relativ slaba supraveghere de la sediul birourilor Todt, soții Corn reușesc să ia legătura cu o astfel de rețea și, pe 15 iulie 1943, își încep aventura evadării.[122] Sunt mai întâi scoși din Mihailovka de un cizmar localnic, evreu ucrainean, care îi transportă

Începând cu toamna anului 1941, autoritățile române decid lichidarea ghetourilor de pe teritoriile Basarabiei și Bucovinei de Nord și evacuarea evreilor în lagăre și ghetouri din Transnistria. În imagini, coloane de evrei expulzați în Transnistria în 1942.

Copii evrei orfani în ghetoul de la Djurin.

Convenția de la Tighina din 1941 a pus bazele ocupației Transnistriei și „evacuării" evreilor.

într-o localitate apropiată, Sobelevka. Aici sunt adăpostiți în ghetou de un grup de croitori evrei, care le explică mecanismul trecerii clandestine peste Bug: contra unei sume de 500 de mărci, țăranii ucraineni fac pe călăuzele pentru evreii fugiți din lagăr.[123] Îndrumați de aceștia, soții Corn reușesc să treacă, pe 19 iulie 1943, dincolo de Bug, înotând noaptea în râu, cu hainele și mapa de schițe a lui Arnold protejate într-un sac de pânză.[124] Pe malul celălalt, ajung în localitatea Berșad, unde nu-i așteaptă chiar libertatea, ci un ghetou de felul celui în care locuiește familia Korber, ai cărui ocupanți evrei îi pot însă găzdui mituindu-i pe polițiștii români. Un semn că vremurile sunt tulburi și că reprezentanții autorităților românești nu se mai simt așa de siguri pe viitorul lor în zonă e că polițiștii acceptă acum să-și negocieze mita și chiar sunt de acord cu sume mult mai mici decât cele pe care le ceruseră inițial: „La început au cerut 200 de mărci, după aceea s-a negociat pentru o sumă sub 50 de mărci, în schimbul căreia au acceptat să păstreze secretul în legătură cu prezența noastră acolo"[125].

În ghetoul din Berșad, viața e la fel de grea ca în toate ghetourile din Transnistria: se trăiește într-o „mizerie neagră" și tifosul exantematic face ravagii. E un loc în care evreii trăiesc tot „în țarc", dar aici „țarcul este invizibil", iar pentru soții Corn simplul fapt că nu se mai simt amenințați în fiecare moment cu tortura sau cu execuția e deja o imensă ușurare psihologică. Rămân la Berșad până la sfârșitul anului 1943, primind în continuare vești îngrozitoare din lagărul de la Mihailovka, prin intermediul altor prizonieri fugiți. Pe 6 decembrie 1943, când delegația Crucii Roșii trece și pe la Berșad, evreii din ghetou primesc ordin să rămână închiși în case.[126] La începutul anului 1944, Arnold și Anișoara sunt ajutați de Crucea Roșie să obțină autorizația de a fi mutați la Tiraspol, de unde se reîntorc în România în martie 1944, atunci când Ion Antonescu dă ordinul de repatriere a tuturor evreilor deportați. Într-un document premergător acestui ordin, datat 15 februarie 1944, prin care Legiunea de Jandarmi din Tiraspol cerea aprobarea Inspectoratului General al Jandarmeriei din Guvernământul Transnistriei de a-i repatria în România pe evreii deportați din Vechiul Regat, numele soților Corn apare pe o listă de evrei deportați „întâmplător".[127]

Despre soarta evreilor rămași la Mihailovka, uciși cu toții de germani în momentul lichidării lagărului, nu vor obține informații certe decât în octombrie 1944.[128]

În lumea politică de la București, schimbările de ton și de raporturi de forțe sunt deocamdată greu vizibile cu ochiul liber. Ele se petrec pe tăcute, în subteran, cu mișcări aproape imperceptibile.

Pe 5 martie 1943, *Porunca Vremii* publică pe prima pagină un articol semnat de scriitorul I.Al. Brătescu-Voinești, sub titlul „Am văzut pe Mareșalul". Brătescu-Voinești, care, în ianuarie 1943, împlinise 75 de ani, e un nume cunoscut în publicistica de extremă dreaptă, un simpatizant declarat al Gărzii de Fier și un antisemit militant. Acest articol, pe care el îl prezintă ca fiind un interviu prilejuit de o audiență acordată de Ion Antonescu, este însă, în mod evident, o piesă de propagandă, concepută probabil împreună cu experții ministerului de resort. „Discursul" mareșalului, a cărui formă scrisă poartă marca stilistică a lui Brătescu-Voinești, e structurat deci în așa fel încât să atingă toate punctele-cheie ale propagandei momentului și să demonteze zvonistica dominantă. El începe chiar cu sănătatea conducătorului statului, despre care autorul articolului își asigură cititorii că e înfloritoare și că l-a găsit „întinerit". Referitor la acest subiect, mareșalul îi precizează că zvonurile despre boala gravă de care ar fi suferit provin de la „evreii și masonii care simt că niciodată nu vor mai ajunge la atotputernicia la care ajunseseră ieri". Apoi cei doi interlocutori trec la subiectul cu adevărat sensibil al momentului: hotărârea mareșalului de a continua războiul alături de Germania nazistă. Antonescu are astfel ocazia să-și prezinte pe larg argumentele împotriva „acelor oameni cu răspunderi pentru trecut, dar care nu vor să-și ia direct răspunderea pentru viitor, decât prin sfaturi", și care îl sfătuiseră să se oprească la Nistru, iar acum îl sfătuiesc să părăsească Axa și să treacă de partea Aliaților:

„Puteam eu ține seama de un asemenea sfat? Mai întâi, cum s-ar fi putut realiza o asemenea atitudine în ascuns față de aliații noștri? Și apoi virtutea noastră de căpetenie, admirată fără rezervă de marii noștri aliați, este, pe lângă vitejia armatei noastre, lealitatea noastră, sinceritatea și lipsa de duplicitate. Această lealitate va constitui unul din cele mai prețioase titluri cu prilejul încheierii păcii. [...] Ne-au ajutat germanii să recucerim Basarabia și Bucovina, ne-au ajutat să ne reînarmăm, să începem acțiunea de deparazitare a țării de dușmanii ei interni, evreii, dușmani pe care îi socotesc mai vătămători decât cei externi, pentru că de la dușmanii din afară ne poate veni ciuntirea trupului țării, iar de la cei dinăuntru otrăvirea și ticăloșirea trupului neamului nostru. Și, ajunși la Nistru, ar fi trebuit să ne oprim, să zicem germanilor: noi ne-am luat ce ni se cuvine, ne oprim aici – dumneavoastră puteți continua războiul dacă vă convine. Puteam eu să săvârșesc acest act care ar fi dezonorat pentru vecie și generația noastră, și armata, și istoria neamului?"[129]

Prin intermediul lui Brătescu-Voinești, Antonescu asigură deci „pătura sănătoasă a neamului nostru, care simt că e alături de mine" că succesele recente ale inamicului sunt „neînsemnate" și, ca atare, el intenționează să rămână alături de Germania nazistă „până la completa zdrobire și nimicire a iudeo-bolșevismului".

Totuși, propaganda e una, politica reală e altceva, iar în politica reală, Antonescu e tot mai constrâns să țină seama de argumentele acelor politicieni români care îi cer să ia în calcul o iminentă desprindere de Axă. Printre aceștia, regele Mihai și regina-mamă Elena încep să capete o pondere tot mai mare.

Pe 10 martie, mareșalul îl cheamă de pe front pe generalul Constantin Sănătescu și îi cere să accepte postul de șef al Casei Militare a regelui. Desprins de politică, marcat de campania dezastruoasă de la Cotul Donului și preocupat mai ales de ceea ce înțelesese că va deveni o înfrângere definitivă a Axei, Sănătescu e la început surprins de motivul chemării sale în audiență – credea că i se va cere un raport asupra situației de pe front – și solicită un timp de gândire. Apoi, pe 12 martie, se prezintă în audiență la rege pentru a se asigura că și acesta îl dorește în echipa lui și că nu se va pomeni la mijloc în conflictul mocnit, dar cunoscut deja de toată lumea, care separă Casa Regală de Președinția Consiliului de Miniștri. Sentimentele regaliste ale lui Sănătescu sunt întărite de atitudinea regelui Mihai și a mamei sale, care îl asigură că inițiativa numirii a venit de la ei, iar regina Elena îl pune imediat la curent cu „tensiunea ce există între Rege și Mareșal, încât sunt terorizați de el și amenințați să fie expulzați. Regele este lăsat cu totul la o parte și tratat ca o cantitate neglijabilă, luându-i-se toate prerogativele; nu i-a mai rămas decât dreptul de a conferi decorații și a acorda grațieri de pedepse, și acestea, natural, după indicația Mareșalului“[130]. Relatarea reginei îl convinge pe Sănătescu să accepte postul, deși înțelege acum că e unul „de mare răspundere și nu tocmai ușor“. Casa Regală mai câștigă astfel un aliat împotriva lui Ion Antonescu, pe care noul șef al Casei Militare a regelui nu îl simpatizează prea mult. De altfel, Sănătescu constată foarte repede că, în conflictul dintre Palat și Antonescu, simpatiile publicului se îndreaptă mai mult către rege decât către mareșal: când se află că i se propusese postul, „mulți au cerut să mă viziteze și să-mi explice că nu trebuie să ezit, fiind în interesul țării, întrucât Regele este prea tânăr și are nevoie de un sfetnic credincios, în plus trebuie domolit Mareșalul“[131]. Printre cei care îl încurajează să accepte se află și trei generali: Mihail, Pleniceanu și Niculescu.

Când îi comunică lui Antonescu decizia sa de a accepta postul, Sănătescu pleacă cu impresia că „Mareșalul nu este mulțumit de hotărârea mea și că spera să nu primesc acest post“[132].

Pe 28 martie, la doar câteva zile după numirea lui Sănătescu în funcția de șef al Casei Militare regale, România sărbătorește 25 de ani de la unirea cu Basarabia. E o sărbătoare discretă, fără manifestări populare, nici Ion Antonescu, nici regele Mihai nu se afișează public și nu transmit nici un mesaj, însă presa acordă pagini întregi

evocării momentului istoric din 28 martie 1918, iar Mihai Antonescu, intelectualul echipei de guvernare, e prezent pe prima pagină a tuturor ziarelor centrale cu un lung articol intitulat „Basarabia, pământul nostru și al Europei". Ceea ce atrage însă, din nou, atenția e dispunerea portretelor liderilor politici, cu regele Mihai pe același plan cu Ion Antonescu și, în unele ziare, cu portretul bunicului său, regele Ferdinand, în prim-plan – amintind de rolul esențial pe care l-a avut Casa Regală în crearea României Mari. E o modificare subtilă, dar vizibilă, prin comparație cu anii 1941–1942, când, la astfel de evenimente, imaginea lui Ion Antonescu o domina fără echivoc pe cea a regelui și a Casei Regale.

Pe 10 Mai, când se celebrează ziua națională a României și ziua regalității românești, lucrurile devin și mai evidente. De această dată, evenimentul e marcat cu fast la București. Au loc un Te Deum și o paradă militară în Piața Victoriei – la care participă și trupe germane –, în prezența unui public numeros, dar, potrivit mărturiei lui Sănătescu, lipsit de entuziasm.[133] Momentul central al evenimentului e sosirea în piață a regelui Mihai și a reginei-mamă Elena, aceasta fiind apoi condusă în loja regală de Maria Antonescu. Acum, în ziarele centrale, portretul lui Mihai I e dominant, iar într-una dintre fotografiile de la trecerea trupelor în revistă tânărul rege apare în mașina oficială alături de Ion Antonescu, dar privind deliberat în direcția opusă.[134] Imediat după defilare, are loc un dejun la Palatul Regal, la care însă Antonescu și soția aleg să nu mai vină: Antonescu se supărase că, după defilare, regele nu l-a invitat să plece împreună în aceeași mașină. Sănătescu comentează sec: „probabil își dă seama de dezastrul în care a vârât țara și din orice fleac se enervează"[135].

Regina Elena are și ea, în aceeași zi, un mic triumf: presa reflectă pe larg participarea sa la Adunarea Generală a Așezămintelor, care îi poartă numele, un eveniment la care Maria Antonescu, deși de față, nu e menționată decât ca personaj secundar.[136] Pe 22 mai, de ziua ei onomastică, ziarele centrale îi dedică reginei-mamă, pentru prima dată de la reîntoarcerea în țară, articole de felicitare. Pentru regina Elena, care îi detestă pe naziști și se folosește cât poate de poziția ei încercând să ajute la ușurarea situației evreilor deportați, faptul că un jurnal ca *Porunca Vremii* îi publică fotografia pe prima pagină, numind-o „cea mai sublimă mamă" și „simbol al îndreptățitelor noastre nădejdi în ziua de mâine", nu are cum să fie un motiv de satisfacție.[137] Este însă un semnal clar că instituția regală își reface accelerat popularitatea pierdută în urma dezastruoasei abdicări a lui Carol II.

Constantin Sănătescu are o contribuție importantă la accentuarea acestei evoluții. Profitând de popularitatea sa printre militari, el le organizează, la începutul lui iunie, regelui și reginei-mamă o vizită

la escadrila de vânătoare din Galați. E începutul unui plan de acțiune al cărui scop e limpede formulat: „Întrucât Mareșalul înstrăinase pe rege cu totul de armată, am hotărât ca, treptat și pe nesimțite, Regele să ia din nou contact cu armata". Spre deosebire de vizitele anterioare de pe front, în care îl însoțise pe Antonescu și fusese lăsat permanent în umbra acestuia, acum regele Mihai are ocazia să interacționeze direct cu militarii și să-și pună în valoare calitățile personale: la întâlnirea cu ofițerii escadrilei de vânătoare și apoi la masa de la popota aviatorilor îi impresionează pe toți „dovedind cunoștințe complete despre avioane și motoare". Planul lui Sănătescu își dovedește eficacitatea și în perioada următoare, când îi organizează la Sinaia „o serie de dejunuri la care au fost invitați, pe rând, generalii" și se asigură că regele participă, tot la Sinaia, la festivitatea depunerii jurământului recruților din Regimentul de Gardă.[138]

Pe 19 iunie 1943, ziarele anunță la rubrica de decese moartea doamnei Olga Prezan, soția mareșalului Constantin Prezan, unul dintre comandanții armatei române în Primul Război Mondial.[139] Acum în vârstă de 82 de ani, Prezan i-a fost mentor și protector lui Ion Antonescu la începuturile carierei sale militare. Gurile rele din epocă spun că între doamna Prezan, cu 16 ani mai tânără decât soțul ei, și tânărul ofițer Antonescu existase o idilă amoroasă și că, de fapt, ascensiunea acestuia din urmă în carieră se datorase mai mult relației cu Olga decât pregătirii profesionale. Zvonul pare întărit acum de prezența lui Ion Antonescu la înmormântare care, conform anunțului mortuar publicat de soțul ei, avea să se facă discret, fără flori, pe moșia familiei de la Schineta. Conducătorul statului asistă la slujba religioasă oficiată în curtea casei familiei Prezan, însoțit nu doar de soția lui, ci și de „foarte multă ofițerime, care n-avea rost la această înmormântare, însă primise ordin de la Mareșalul Antonescu să asiste". Sănătescu, însărcinat de rege să prezinte condoleanțele familiei regale, își îndeplinește misiunea, dar nu participă la funeralii. În jurnalul său, notează evenimentul ca pe un abuz al lui Ion Antonescu față de ofițerii obligați să asiste și ține să precizeze că „defuncta nu s-a remarcat cu nimic în viață, din contra – a fost de un egoism remarcabil"[140].

Pe 9 iunie 1943, regina-mamă Elena pleacă la Florența, unde are, din perioada exilului italian, o reședință particulară. Și acest eveniment e, în contextul relațiilor dintre Casa Regală și mareșal, o noutate: de la întoarcerea ei în România, regina avusese doar foarte puține ocazii să-și vadă locuința din străinătate, deoarece Ion Antonescu refuzase aproape de fiecare dată să-i aprobe ieșirea din țară. Acum însă, regimul are nevoie de contactele ei personale pentru susținerea demersurilor lui Mihai Antonescu de a convinge Roma să se concerteze cu